

Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

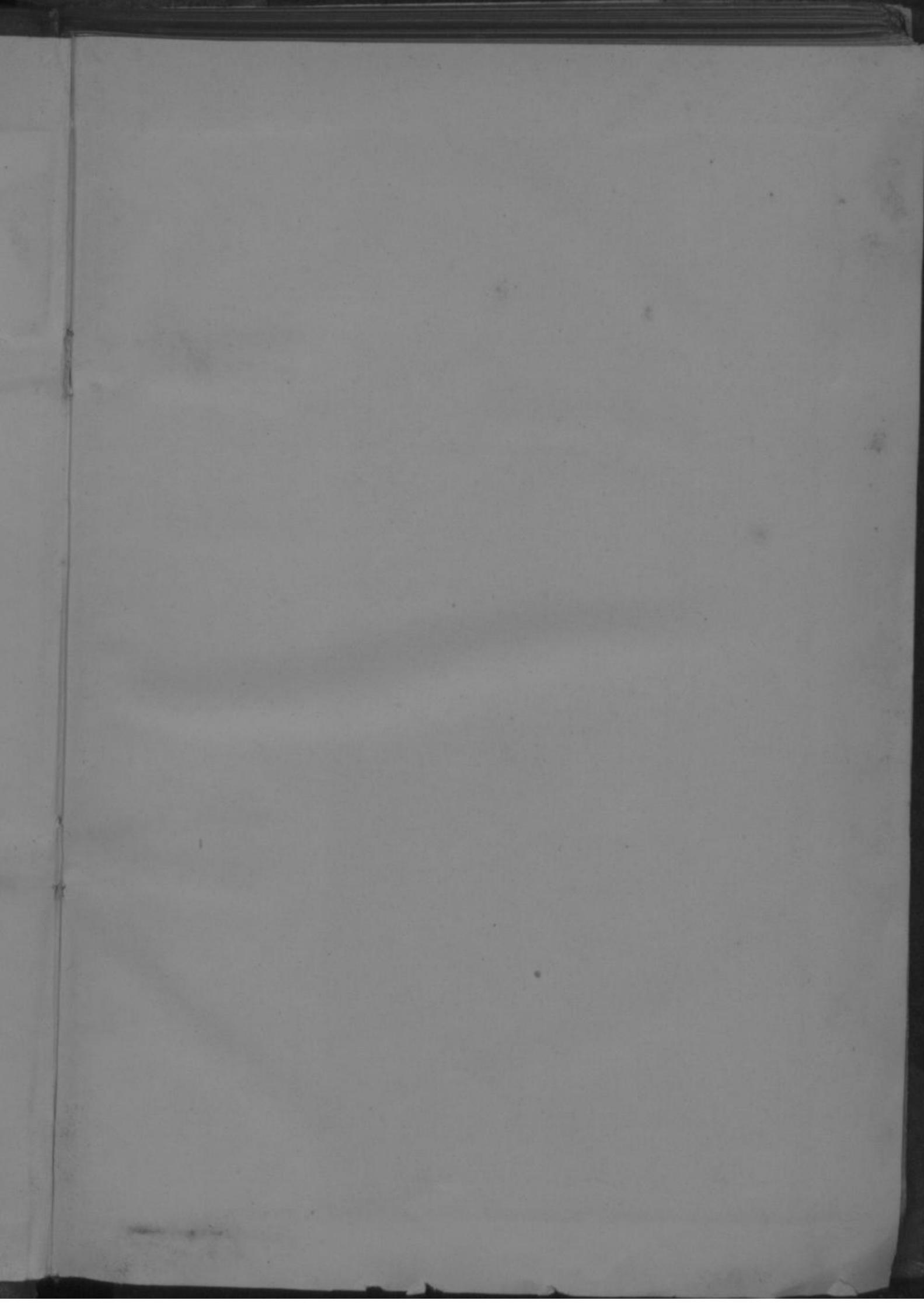
T'oros Ağbar Masn B.

Srvanjtyanc', Garegin

K. Polis, 1885

urn:nbn:de:hbz:5:1-60446

Goussan 3572 a (2)

1

74

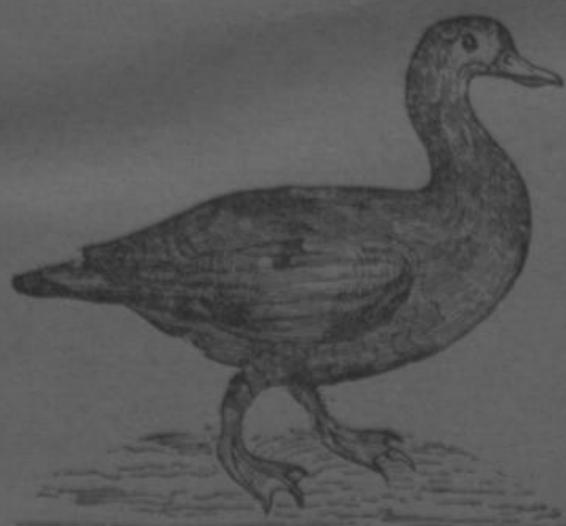

ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ

ՄԱՍՆ Բ.

Գրիգ

Գ. Վ. ՄԻՈՒԱՆԱՑԵԱՆՑ

Կ. ՊՈԼԻԿ

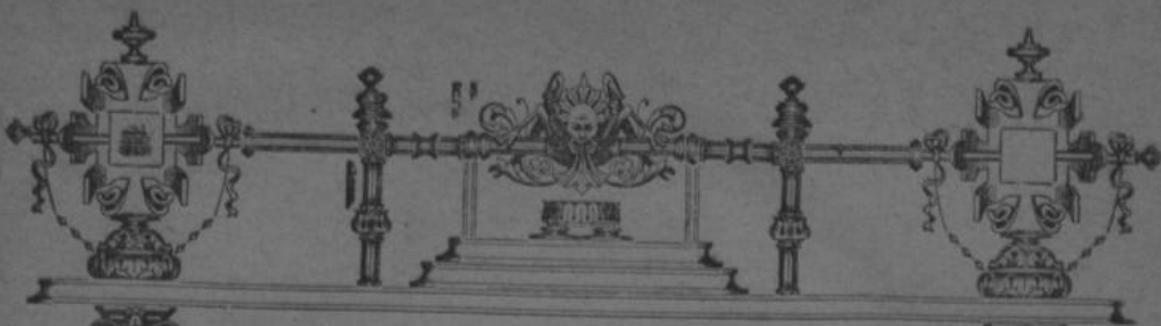
Տպագր. Գ. Պաղասվեան
(ԱՐԱՄԵԱՆ)

1885

3572e

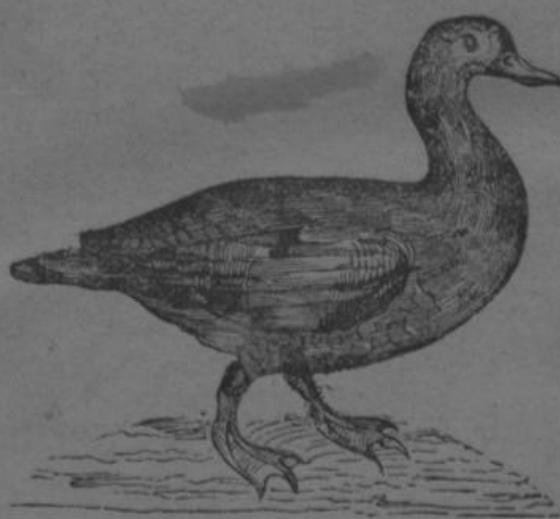

ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ

Դրեգ

Գ. Վ. ՄՐՈՒԱՆՁԵՏԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ
Տպագր. Գ. Պաղտամլեան
(ԱՐԱՄԵԱՆ)

1884

0000000000

Ա. Ռ Խ Ա. Բ Ո. Ն

Կը ներեն Թորոս Աղքօր ընթեցողք, որ հինգ
տարիէ ի վեր զիրենք առաջնորդած ու հա-
սուցած ենք Խարբերդը, ուր այստան ժամա-
նա' կը մնան, այն ինչ ես շատ զաւառները
տրջեցայ:

1878 Սպրիլ 50ին առաջին ուղեւորութեանս
քուականն է :

Մեւ ծովէն Խարբերդը երալու համար երեք
ուղիներ կան .

1. Սամսոնի նաւահանգիստէն՝ Ամասիոյ և
Մեւազի վրայօֆ.

2. Կիրասոնի նաւահանգիստէն՝ Շապին
Գարանիսարու և Ակնայ վրայօֆ.

3. Տրապիզոնէն՝ Երզնկայի և Ակնայ, կամ
Խօզադի վրայօֆ :

Թորոս Աղքօր առաջին մասն՝ Սամսո-
նի զիծը առաջնորդուած, Երկրորդ մասն՝
Տրապիզոնի զիծը պիտի առաջնորդէ . Եւ
ընթեցողները տրջեցնելով ի Խարբերդ, պիտի
տանի ու ցուցնէ այն տեղերն ու իրերը,
զորս առաջին մասին մէջ խոսացեր է :

Զեռազիր մատենից ցանկ եւ յիշատակարանի
զրիս վերջը դրինք :

— Դ —

Կանխաւ ներողութիւն կը խնդրուի , եթէ ուրեմ
ուրեմ խոսորինք մեր խոսմունքնեն . ժանզի այն
օրէն ցայսօր շատ բաներ նոյնը չմնացին , եւ
շատ նամքաներ փոխուեցան . զարմանալու
չէ ուրեմն եթէ մեր ընթացքն եւ Թորոս Աղ-
քոր երգերն ալ իրենց եղանակը փոխած լինին :

Յ Ի Շ Ա Ս Ա Կ

1879 Ապրիլ 26, Երևան, Կ. Պօլսոյ Գատը զիւղի
Ազգ. Արամեան վարժարանի սրահին մէջ ընթրիք մը
պատրաստուած էր : Այդ սեղանին շրեղութիւնն ու
պերճանքը ոչ բազմատեսակ խորտիկներ եւ ըմպելիներ
էին. այդ բաները կարի համեստութեամբ կարգադր-
եալ էր, այլ անոր խոկական շուքն էր զեղին պատ-
ռաւոր, զգացուն եւ ուսեալ Ազգայնոց՝ նոյն սեղանոյն
շուրջ խմբուին. տարեւորն եւ Երիտասարդն : Արդա-
րեւ քաղցր էր նկարագրել սրահին պատշաճաւոր հան-
դերձանքն, եւ հանդիսականաց արժանիքն ու անուան-
քը, բայց Խոյլ տուեալ չէ ինձ. զի աղոնք կը կազ-
մեն այն դասն, որոց զործքերը վայելեր ու կը վայե-
լէ Ազգն, եւ որը Փոյթ չունին հոչակելու իրենց
անձնը : Ահաւասիկ այդ է իրենց մշմարիս արժանիքն,
Հոն եղողները ամէնքն եւս Հայ էին խոկապէս :

Ուղեւորելու հանդէս կը կատարուէր այն ընթրիքով,
կրօնաւոր մը կը ճամբէին. որում կը յանձնէին իրենց
իղձեր եւ բարեւներ, սիրեր եւ փափաքներ, հոգեկան
ընծաներ եւ աւանդներ : — Անծանր եւ քաղցր քեռն :

Աննկարագրելի են արդարեւ այն բանախօսու-
թեանց խանդն ու համը, այն մրմնջանաց հազագն ու
ծայնից ընդհատումն, ափ ծափն ու հառաչանքն. որ
իրացու կը յաջորդէին :

Միթէ մարդու մը լա՞լ կամ զոռա՞լ պէտք է բարձ-
րածայն իր զգացածը յայտնելու համար . սակայն բու-
ուըն զգացողը չին կրնար լալ . կը կարկամին, եւ կը
ցամբին այնպիսեաց արցունք իրեւ աղբիւր մը, որ

շատ անզամ փոխանակ ակնէն դուրս հոսելու, երկրի երակաց մէջ պատուածքէ մը ի խոր կը սուզանի : Եւ այս կը պատահի զարնանային օրերը, ժիւներու հալուցքին. երբ բնութիւն անհանգուրժելի անձկութեամբ կը դիմէ զարնանանալ զեղալից զեղեցկութեամբ . չուրեր կը յորդին հոդին թոքերէն . Այսպէս որը հեղեղօրէն կ'ըստաբանէր, որը բարբառն ու աչը միանզամայն կը խցէր . բայց ամենուն հոգին զեղան էր ներքուս : Պանդուխտ էին .

Եատ բարեւ կը դրկէին իրենց տառապեալ մօրը, կարօս՝ իրենց եղբարց եւ քոյքերուն. անձո՛ւկ՝ իրենց հօրենական տան վրայ ծազող արեւուն . համրո՛յր հողին, ջրոյն, բարին, խաչքարին, տաճարին . ողջո՞յն ողջ մնացողին. խո՛ւնկ հանգուցելոց զերեզմանին : Անոնցմէ մինն ալ հացիկ մը տուաւ, որ տանիմ կուտ տամ իմ « Թուրոս Աղքար » թռչունին :

Ահա ա՛յս էր մեր ընթրիքն . ա՛յս էր մեր խորտիկն ու խառնելին. ասոնցմով յազեալ էինք :

Ո՞վ երեկոյ խորհրդաւոր. ո՞վ սեղան եւ սեղանակիցը անմոռացք: Ես հաւատարիմ եղայ Զեր եւ իմ ուխտին. ես մատուցի Զեր բարեւներն ու համրոյրներն տեղն ի տեղը. մխիթարուեցան Զեր մայրն եւ Զեր ազգականները . այցելեցի Զեր նախնեաց տան ու տաճարին. գտայ հողակոյտներու տակն ու վրան Զեր Հարց դամբարանները. գրեցի զեղերու եւ տեղերու անունները, ջրեր եւ լիուներ, որք հաւատարմապէս կը պահեն իրենց կոչումն եւ յիշատակներ :

Երշեցայ այս երկիրները, որ պարապ տեղ մը չունի առանց հայու նշանի, եւ եթէ ուրեք ուրեք բնակիչքը փախած կամ փոխուած են. դեռ հողին երեսը

— Է —

կամ աւերակաց ներքեւ աւանդութիւններ թողած են :
Խսկ այն տեղերը ուր կան եւ կ'ապրին հայեր, կ'երգուի
Նարակիսն, կը կարդացուի Աւետարան . կ'օծուի եւ
կը պաշտուի խաչն. կը պսակուին Հարսն ու Փեսայն,
կոչնակին ծայնը կը լեցնէ պրակներն ու բլրակները.
վանքերը ուխտի կերթան . սրբոց խունկն ու մատաղը
կը նուիրուին . քանանայն կը պատարագէ , մասիկ-
ներ կ'աղօթեն . կը ծնրադրեն . կը յուսադրեն . կը
վիպեն : Այսպէս շէն է Զեր հօրենական տունը . այս-
պէս կեանք , սէր , եւ հաւատք ունին Զեր արենա-
լիցը :

Եւ իմ աւետարանութիւնս էր իրենց Թէ՛ Հուսաւորուե-
ցէք եւ կը նորոգուիք, աշխատեցէք եւ կ'ապրիք . սի-
րեցէք եւ կը փրկուիք:

Կը փրկուիք Սատուծով . կը փրկուիք ճեզմով . աչ-
քերնիս յերկինս , աչքերնիս Ազգին, աչքերնիս Օսմ.
մեր Վեհափառ Սուլթանին:

Concordia, quae dispergit et dissipat pulchritudinem
et dulcedinem, et non solum in corpore, sed etiam in
animo, et facie, et in operibus, et in omni genere
potest ostendere pulchritudinem. Quae non solum in corpore,
sed etiam in animo, et in operibus, et in omni genere
potest ostendere pulchritudinem. Quae non solum in corpore,
sed etiam in animo, et in operibus, et in omni genere
potest ostendere pulchritudinem. Quae non solum in corpore,
sed etiam in animo, et in operibus, et in omni genere
potest ostendere pulchritudinem.

Concordia, quae dispergit et dissipat pulchritudinem
et dulcedinem, et non solum in corpore, sed etiam in
animo, et facie, et in operibus, et in omni genere

potest ostendere pulchritudinem. Quae non solum in corpore,
sed etiam in animo, et in operibus, et in omni genere
potest ostendere pulchritudinem. Quae non solum in corpore,
sed etiam in animo, et in operibus, et in omni genere
potest ostendere pulchritudinem.

ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ

1879 տարւոյ գարունը՝ մեր Օգոստավիառ
Սուլթան Համիտ կայորն՝ իւր նախարարա-
պետ Վահամ. Խայրէտափն փաշային օրով,
հրամայած էր որ թուրքիոյ Հայարնակ դա-
ւառաց համար Քօմիսէրներ զրկուին, որոց
սլաշտոնն էր ուշաղրութեան առնուլ ժո-
ղովրդեան դժբոհութեան պատճառները,
եւ գոհացնել երկրին բնուկիչները։ Վահամ.
Եռևութ փաշան՝ Ազարէկեան Սարգիս էֆէն-
տիին հետ որոշուած էին Տրավիզոնի, Կար-
նոյ եւ Վանայ վիլայէթներուն բաժնին.
Վահամ. Ապէտին պէյ (այժմ փաշա) Մանաս
էֆէնտիին հետ՝ Սեւազի, Խարբերդի, և
Տիգրանակերտի վիլայէթներուն բաժնին։

Ապրիլ ամսոյն Քօմիսէրները իրենց սահ-
մաննեալ վիճակները կ'երթային։ Ասոնց հաս-
նելին առաջ ոգեւորութիւն մը կը տիրէր
ժողովրդեան վրայ, եւ սարսափ բռնած էր
երկրի չարերն ու անիրաւնները։ Պետութեան
մը ընելիքին համաձայն գործեցին այդ բարձր
սլաշտոննեայք։ Կայսերական դանձը զոհողու-
թիւններ ըրտ։ Արդարութիւնը ինքզինքը
ցոյց տուաւ։ կեղեքիչները հաւատացին թէ
ինչպէս Աստուած յերկնուաստ, նոյնալէս եւ
կայորն իր գահոյից վրայէն կը յիշէ իւր ժո-
ղովուրդը, կը կամի երկրին շինութիւնն ու

— Փ —

բնակչաց բարօրութիւնը. կը հաճի պաշտպանել աշխատաւորն, եւ դատել անոնց յափշտակիչներն ու լվողներն. Այս, այս ամէնը տեսան եւ հաւասացին. և այն օրէ հետէ զգալի փոփոխութիւն մը կոյ այդ երկրներուն. Ընդհանրապէս ընտրանօք պաշտօնեայք կը կարգուին գաւառները, Քիւրդ ցեղապետներու և չեխերու երեսէն եղած աւերումները նուազած են. Եթէ երբէք կարսի եւ Պաթումի գաղթականք, ու ի տեղիո տեղիս Զարքազը վեսաներ կընեն տակաւին. անոնք ալ պիտի հանդարտին չնորհիւ մեր վեհ. Սուլթանին, խւր արժանաւոր մեծ և պարբռա Վսկեմ. Սայիտ փաշային, եւ այլ խմասուն նախարարաց, որոց անձանօթ չէ այդ վիճակը:

Բարւոքմանց սերմունք սկսած են ցանուիլ գաւառաց մէջ: Կրթական դործը առաջնութիւն ստացած է կառավարութեան առջեւ: Հասարակաց առողջութեան վիճակին հոգ կը տարուի: Ճանապարհներ կը չինուին: Ափիոնի, բամբակի, և այլ այսպիտեաց օգտակար մշակութիւնք կը քաջալերուին: Հասարակաց փոխառութեան (էմիետթի) մնառուկներ կը վերահաստատուին: Գիւղախումբերու (նահիէի) վարչութեան կտղմութիւնը գրեթէ ամէն վիլայէթի մէջ կատարուած է. որ տեսակ մը ինքնավարութիւն և ինքնասպաշտանութիւն է: Տեղական (Պէլտիյէ) ժողովներ ամէն ուրեք կան: Առեւ-

— ԺԱ —

արական ու Դատավան տաեւանները հաս-
տառուած են : Նոյնպէս և վարչական (ի-
տարէ) ժողովք ամէն պաշտօնէութեանց կեղ-
րոնը, են . են :

Ասոնց ամէնի մէջը անխափիր կ'ընտրաւին ու
կ'առնուին մահմէտականն ու քրիստոնեայն,
տեղ տեղ պէլէտիէի րէիս, թիճարէթի րէիս,
ընդ հանուր դատախաղ և մուալին, մող միւ-
տիրի, են . եզած են Հայք : Խակ դատական
կամ վարչական ժողովոց հայ անդամք, ինչ-
պէս նաև Առաջնորդք, եթէ բանդէտ ու
ողջամիտ անձինք են, զրեթէ իրենց ձայնին
կը բերեն ժողովոյն հաւանութիւնը, եթէ ի-
րենց գիրքն ու ջանքը երկրին օգտին համար
լինի : Խակ եթէ կը գտնուին այնալիսիք որ
միայն որոշումներ, տեղեկագիրներ, և հա-
շիւնները կնքելու համար կ'անդամակցին ժո-
ղովոյ մը կամ պաշտօնէութեան մը, և կը
լինին գործիք վիասակար անձանց և անար-
դար պաշտօնէից, գոքա կամ իրենց անդէտ
ու ապիկար լինելէն է, կամ շահասէր լի-
նելէն :

Եթէ ժողովուրդն ունի իւր իրաւացի
գժգոհութիւնները դատերու, կաւուածա-
դրութեանց, հարկերու բաշխմանց և հա-
ւարմանց են . համար, բայց կը գժգոհին ա-
նոնք ոչ տէրութիւնէն և ոչ օրէնքներէն, այլ
գործադրիչ անձինքներէն :

Ուրեմն բարեխնամ կայսեր, կառավարու-
թեան նպաստակն է զոհ ընել իւր երկիրն և

ժողովուրդը, պէտք է հաւատով վարինք
մենք ալ նոյն նպատակին։ Մեզի բաւական
է որ կառավարութիւնը տայ այդ երկիրնե-
րուն համար լաւ կառավարիչ և արդար դա-
տաւոր, պաշտօնեացք՝ որք ժողովրդեան վի-
ճակը հասկնան, եւ համբերութեամբ ու
քաղցրութեամբ վարուին տնոնց հետ։ ինչ-
պէս նաեւ խիստ ու անսաշառ լինին յայտնի
չարագործաց համար։ Մեզի բաւական է,
եթէ եղեալ օրէնքն առանց թխորելու ի գործ-
դրուին։ Արդարութեան և անխորութեան
համար հաւատք ունենանք, մենք ալ սիրենք
աշխատիլ, մենք ալ սիրենք ծառացէլ երկրին
ու կառավարութեան շինարար կոչման, իր-
ուն բուն մեր շահուն և յառաջադիմութեան։
Անյուսութիւնը թողունք, եւ երբ հրաւէր
կ'ընդունինք, կամ կ'ընտրուինք այս ինչ պաշ-
տօնին, այն ինչ ժողովոյն գործակցելու կամ
անդամակցելու՝ չհրաժարինք։ Շինութեան
համար՝ շինենք, նպաստելու՝ նպաստենք որ-
քան կարող ենք։ Եթէ իրաւունք կ'ուղենք
վայելել այս հողին վրայ, պարտական ենք
մեր բուր ոյժեր թափել հօն։ Այո՛, այսպէս
պէտք է ընենք մենք։

Երբ մեք վախանակ մեր աեզը կենալու,
վախանակ հեռացեալքս ալ հօն վերադառ-
նալու, եւ ուժով մեր մոաց, ուժով մեր հոգ-
ւոյն, ուժով մեր մարմնոյն և նիւթոյն այդ
երկիրները զարդացնելու, և տէրութեան
ոյժն աւելացնելու, կը պակսինք օր ըստ օրէ

— ՓԹ —

մեկնելով ի հեռաւորս , թողլով մեր արտն ու
արմատը գօսացած : Միթէ իրաւունք կը մնայ
մեզ այլ եւս գանգատիլ թէ Քիւրդն , Զար-
քազն ու Մուհէճիր կը լեցուին այդ գաւառ-
ները : Ասոնք բարի են դեռ : Եթէ մի այլ ցեղ
եւրոպական ազգերէ յաջողի մուտ գտնել,
ուսն ածել այն տեղերը , ոչ ես կեանք կը մնայ
մեզ պէս ժողովրդեան մը : Եւ ուր ովտի ազ-
րինք , ամենայն ինչ կորած է յայնժամ մեզ
համար , եւ մենք կորած՝ ամէն բանի համար :
Քան զամենայն տուաւել ազգու կը հարստա-
հարէ զմեզ անհոգութիւնն ու անդորձու-
թիւնն , որ մեծ պատճառն է մեր ազքա-
տութիւնն : Ինչո՞ւ մեր բամբակներէն և մեր
բուրդերէն մեր գործած տարագները չենք
գործածեր մենք . միթէ տէրութիւն բոնու-
թեամբ կը վաճառէ մեզ Եւրոպայի ապրանք-
ները : Ինչո՞ւ խոնդարուած են Ամասիոյ , Թօ-
խաթի , Ակնայ , Արարկիրի , Խարքերդի ,
Մալաթիոյ , Տիգրանակերտի , Վանայ , Բա-
ղչաց և այլ գաւառաց Հազարաւոր գործա-
րանները կերպասեղբնի , կտաւեղբնի , չիթի ,
մանխտայի շալի , շիւցի , և տեսակ տեսակ-
ներու : Ամենէն անծանօթ և աննշան գե-
ղերու մէջը՝ մտած է Ամերիկայի և Անգղիոյ
ապրանքն՝ հագնելու և կահաւորելու : Ո՞րքան
անձինք կապրէին և կրնան ապրիլայն գոր-
ծարաններով : Թող գողը տանիք , թող տէրու-
թիւնը հարկէ , ժողովուրդ մը չիործանուեիր ,
բայց սարսափելի կործանումն է երբ զմեզ

— ՓԴ —

անդործութեան կը դաստակարանէն, գործն
ու գործողները կը խափանեն, և այնքան
մեր սեպհական շահերէ զմեզ զրկելէ զինի՝
ծանր ծանր կողովուաներ կընեն, տանելով
մեծ քանակութեամբ դրամ մեզմէ, փոխա-
րէն՝ թողլով մեզ շայլութեանց վարժու-
թիւնը և նորածեւութեանց ձաշակ:

Այս միհճակի մէջը ուրիշ բան չկաց
յողովրդեան մեր գաւառները, բայց միայն
պարտք առնուլ, մուրհակ տալ, գրաւ դնել,
իր անառանն, իր արտն, իր պարտէզն, իր
տունն, և իւրանալ պայմանին անսրտունջ
թողլու աղոնք, և մեկնիլ, Պարտքով կը վր-
ձարէ տէրութեան հարկը, պարտքով կը
դնէ իր և ընտանեաց ապրուսոն ու հա-
գուսան, պարտքով դատ կը վարէ և ծախ-
քեր ուղղակի և անողղակի կը հոգայ դա-
տարանին՝ այնչափ, քան զոր յոյս չունի
շահելու, եթէ երբէք իրաւոնք վաստիի.
պարտքով պանդխոտութեան ձամբու ծախքը
կը հոգայ, պարտքով հարանիք կընէ. պարտ-
քով եւրոպայէն եկած կօնեաքին ու իքսիրին
դինը կը վճարէ . . . :

Թէ յիշեալ արհեստները, և թէ երկիրը
մշակելու համար, մեծ միջոց մի է տեղական
և աժան տոկոսով փոխառուներ հաստատել
կեդրոն գաւառները:

Ի Կ. Պոլիս և այլ ուրիք պանդխոտելով շա-
հելու յոյսը՝ դլխաւոր պատճառ մի է դա-
ւառացւոց, որ իրենց ոյժն ու կեանքը ի-

— ԺԵ —

րենց երկրէն դուքս կ'սպառեն.. այն ինչ է-
թէ այնքան տքնութիւն և զոհողութիւն կրեն
իրենց տեղը, պիտի ապրիմ լաւապէս հողն
ու արուեստը մշակելով, եւ իրենց արգիւնքով
ասլրելով. սպանդուխաներն՝ որ իրենց սերըն-
դեան հետ, կը լքանեն կը սպակեցնեն երկրին
գործն ու արգասիքը, եւ դոքա են որ կը բե-
րեն գաւառները չուայցութիւն և այլ և այլ
մոլութիւններ, և մահացու ախտեր :

Ողբալ, անիծել, և գաղթելու նպատակ
ունենալ. այս է բազմաց մեր գաւառացւոց
վիճակը, միշտ հանգիստ որոնել։ Արոնել ան-
շոշտ հանգիստ կենաց՝ բնական և կրթական
ճաշակ մի է, բայց առանց վաստակելու, ա-
ռանց տքնելու դացն ունենալ՝ անբնական է։
Այլք իրենց զոհողութեամբ ձեռք բերած
տեղն ու ասպարէզը չեն տար որ ուրիշ մը
վայելէ։ Այդ բանը մենք կը նենք միայն։
Եւ, տեղափոխութիւնը՝ մեծամեծ դժուարու-
թիւն ու զոհողութիւն կը սպահանջէ, մին-
չեւ բնակարան մը ու հաց մը գտնէ մարդ-
կ վայելէ։ Տանք այդ աշխատանք մեր բնա-
կած տեղւոյն, և առանց կորուստ անձին
ունենալու գոնէ՝ կը վայելենք անտարակու-
սելի բարիք և հանգիստ։ ողբն ու անէծք
ցնծութեան և օրհնութեան կը փոխուին մեր
մէջը, և մեր վրայ արժանիք ու բարձրու-
թիւն նկատելով մեր վեհապետն և այլք,
պիտի բարձրացնեն կրթեալն, վաստակաւորն
օդապակարն իր երկրին և պետութեան մէջը։

Մարդ հասցունենք, Մարդ ունենանք, Մարդ
լինինք:

Ես առիթ ունենալով ներկայ գանուիլ կայ-
սերական քօմիսէրի գործողութեանց՝ քանի
մը տեղեր, տեսած եմ խմատուն կուսակա-
լաց և պաշտօնէից ոմանց խնամքն ու աջակ-
ցութիւնը մեր ազգային շահերուն մէջը, ուր
ընդհակառակն օտար պետութեանց մարդիկ-
ներէն կային որ կը մնային կամ կը չընչին
միշտ յուղելու և խոռովելու հայ ժողովուրդը
ընդդէմ հայութեան, դժգոհ ցոյց տալու
զհայն ընդդէմ տիրող կառավարութեան.
բողոքել և կուռել տալ Հայն ընդդէմ թուրք
և Քիւրդ բնակակցութեան, և դժբաղդա-
բար մեր զանազան դասերէն ալ շատերը ան-
գիտօրէն կը դանուէին՝ ջանփեր ու ցոյցերը
նուիրելու այդ օտարին շահ առթող և մեզ
կործանումն բերող մեքենայութեանց. ան-
շուշտ խարուած էին ոչինչ բաներով կամ սուտ
խոստմամբ: Բայց այս ընթացքը որդքան
վնասներ բերաւ գաւառաց, բայ մը տեղի
ունեցաւ ի մէջ կառավարութեան և Ազգ.
պաշտօնէութեան, ի մէջ Հայոց և ի մէջ բնա-
կակից թրքաց և Քրդաց: Եւ հետեւանքն ե-
ղաւ ծանր, մինչեւ պարզուեցաւ թէ ժողո-
վուրդն անմեղ էր:

Շատ ախուր էին այն ձայները որք այս և
այն գաւառներէն կը լսուէին, թէ՝ Հայքո
Անդդիացի կը դառնանք. այսինքն Անդդիա-
կան եկեղեցւոյ կրօնքը կընդունինք. թէ՝

— ՓԷ —

Թուս կը դառնանք . այսինքն Թուս եկեղեցւոյ կրօնք կ'ընդունինք . տեղ տեղ ալ այս կրօնութեան դիմելու ձայներ հանին , տեղ տեղ ալ գաղթելու : Անշուշտ ընթերցողաց յայտնի են թէ՝ կրօնափոխութեան փափաքն ի՞նչ կ'ակնկալէր այն այշազդներէն . յայտնի են նաև թէ՝ այսօր դոքա ոչ Անգղիացի , ոչ Թուս , ոչ այլակրօն են . այլ որպէս էին , նոյնպէս եւ մնացած են հայ , և իրենց տեղն են : Բայց որքանի կըուեցան ազգին վրայ այդ կեղծ ու պատիր անխոհեմ ցոցցերը : Նրբամիտները դիւրաւ կրնան խելամուտ լինել թէ Հայուն կանչել կուտային այդ խաղերը մեր օտար ու սուտ բարերարները , որոնցմով տագնապ տւելցուցին Հայուն , աշխատութիւն տւելցուցին մեր բարեխնամ՝ կառավարութեան , բայց իրենք խնդացին , ու ծափ զարկին խաղացին և այժմ հանգիստ կ'ընեն : Հարկ է յիշել Տիգրանակերար , Վանը , Բաղէջը , Մուշը , Կարինը , և ողբալին՝ Աշակերտն . . . .

Ոչ , եղբարք , այս չեր մեր ընելիքը , այդ ճանապարհ գէսլ ի բաղձալին չեր հաներ : Այդ կեղծ բարերարները ոչ հայուն հօրեղբայրն էին և ոչ հայուն քեռին , այլ տւելի ճարակիկ որսորդներ ու մասգործներ , որ զմեզ , էրէ վայրիի , պատրաստ ոչխարներու , և պարարակ կովերու տեղ դնելով , մեր փառախէն կուղէին խրաեցնել , հեռացնել , և իրենց ձեռքը ձգելով ի սպանդ մատուցա-

— ՓԱ —

նել . . . : Բայց մենք մարդ ենք և որդի մարդոց : Ո՞րքան ազուէսուց , գայոց , արջոց և առիւծոց գարեւը ու գտրանակաշութիւններ անցուցեր է հայն , հաւատարիմ մնալով իր Աստուծոյն , իր եկեղեցւոյն , իր խաչին , իր գրքին ու Աւետարանին . իր տաճարին , վանքին , արտին , հողին , ջրին , իր հօրենական տանն ու գերեզմանին , և իր տիրող թագաւորին , որ ազատութիւն տուեր է սուրելու և պաշտելու իր ազգային նուիրական որբութիւնները , հաւաաքը :

Խաղողը իր բուսած հողին վրայ կը հասունայ , մանուկն իր մօրը ջերմիկ ծոցը կը զարդանայ : Եւ պատուզը հասունաւու , հունձք հնձելու եղանակն՝ ամառն է :

1881—82ի ձմեռը՝ կեդր . վարչութեան որոշմամբ ի Բաղէչն էի վանէն եկած , տեղւոյն հայ ժողովրդեան ծանուցեալ ծանրագոյն խնդրոյն առթիւ : Օրհնեալ է Աստուած որ յաջորդեց ի փառոս իւր : Անտիթեզուտայ վանքն ու գեղը , և Մշոյ Առաքելոյ վանքը Արուեստամիրաց ընկերութեան բացած երկրագործական վարժարանը տեղեկագրելու համար պաշտօն տուած էր ինձ Սովելոյ կեդր . պատուական Յանձնաժողովը : Ապրիլ ամիսն էր երբ անցայ Մշոյ գաշտը : Հիսանալի , հոյակապ և մշտամատաղ գաշտը և իւր շրջապատող անտառուոտ լեռները , Զուխուլայ շամբերը , ամբողջովին ողողեալ էին ձեանց հալքերով , և գեղեցիկն

արեգակն ծվեցուցեր էր հազար ու բիւր տեսակ կանանչներ ու ծաղիկներ, բնութիւնը յուսալից ոգելից վերածնած էր դարնան զեփփւոխն հետ, կռունկն, արագիլն, սարեակն և հազար կերպ թեւաւորք ու եզանակաւորք կը կենդանացնէին այդ օրհնեալ հողն. ձիեր, քուսակներ, գոմշներ, եղներ, կողին և իւր հորթը, մագին խոր դառնուկը, այծն և իւր ուլը, կը վրանջացին, կը կարկաչն, կը բառաչին, կը բայէին, և այնքան անուշութեամբ ու երանութեամբ կը լնուին մեր սիրտերը, որ այլ եւս դրախտին չէինք ցանկար, զի դրախտը գտած էինք. . . Վերջապէս ընդ երեկն կը հասնինք Ա. դիւզն Հայոց, ուր տեսայ ժողովսալ գրեթէ զգեղացի բոլոր Հայերը, որոց դէմքին վրայ խորին վիշտ և վարանումն կը տիրէր. Ողջունելէն և զիրենք հարցունելէն ու օրհնելէն զինի, — կը զարմանամ, ըսի, ինչու լուծք չէք հաներ, ինչու արտերը չէք հերկեր, այգիները չէք փորեր. տունը նստելու պարապ մնալու օրէ . . . : «Մենք սիխտի չվարենք, չփորենք, չցանենք, չտնկենք այլ եւս», ըսին ինձ, դառնութեամբ սրտի. . . , և ծանուցեալ բացատրութիւնները երկարօրէն մտիկ ըրի, որոց եզրակացութիւնն էր թէ՝ — Մեր եղներն ու կովերն անդամ կուշտ խոտ ու յարդ չեն ուտեր, և մենք միշտ անօթի, մերկ, տուրքի ու պարտքի տակ, արեւու ու ձիւնի տակ կը մեռնինք. . . ոչ կամք կայ և ոչ կու-

ըողութիւն որ աշխատինք . . . որոշեր ենք որ
երկրէն ելնենք, ամբողջ ձմեռն մինչեւ օրս
այդ կը մտածենք. բայց խօսքերնիս չենք
կրնոր համաձայնել. ուր երթանք, կըսենք
Ռուսի հողն երթանք, Անմու հողն երթանք,
Մըսըր երթանք, մեռնինք՝ խօ մեռնինք,
խել եթէ ապրինք՝ կտոր մը մարդու պէս
ապրինք . . . այս ի՞նչ է մեր քաշածը . . .

Այժմ վարաննան վիճակն իմ վրայ տիրեց.
բաւական վշտակրելէս զինի, խօսեցայ թէ
ի՞նչքան անհնարութիւն, դժուարութիւն,
կորուստ և մահ կաց գաղթելու ճանապար-
հին վրայ, և թէ լսու է քիչ մը եւս սպա-
սել, համբերել, թագաւորը պիտի յիշէ իւր
ժողովուրդը, Աստուած պիտի ողորմի վեր-
ջապէս, օրեր պիտի փոխուին, չարերը պի-
տի պատժուին, աղէկի կառավարիչներ և ար-
դար դատաւորներ պիտի դրկէ թագաւորը,
և զձեզ պիտի միտիթարէ և այլն:

Մինչ ես օրինակներով կը ջանայի համոզել
զիրենք թէ՝ Ամէն երկիր գիշեր կը ւինի,
խաւար կունենայ, բայց չէ՞ որ Աստուած ա-
մէն օր տուաւոտ կը բանայ, լցու կուտայ մեզ,
ձմեռուանէն յետոյ՝ կուգայ գարուն. ամէն
աշնան՝ չորցած, քաղցւած, տրորուած ու
գօսացած հողը՝ Աստուած կրկին կը կանան-
չեցնէ գարնան արեւով. կը հալին ձիւները,
կը տաքնան օդերը, կը ծաղկին գաշտն ու
ծառերը, այսպէս և մեր վիճակը կը նորոգ-
ուի չնորհիւ մեր հայրախնամ վեհ. Առելթա-

նին։ Յանկարծ ծերունի մը իրուեւ կցորդ
իմ ձայնիս կրկնեց, ու մատով ցոյց տուաւ
գեղի առջեւի մարգագետինը, — «Եղբարք,
ասաց, տեսէք սա չայիրը. գեղի առւարը,
գնացողի էկողի գրաստները ամէն օր կը
կոխկոտեն ու կը կոծեն, հէմիէ կանանչ է,
կանանչ է, ինչի՞, որ իր արմատը կը մնայ իր
տեղը. մեր ազգ լէ որ մինչեւ այսօր այն-
քան կոխկոտուեր, ճռփուեր, քաղուեր է,
նորէն կանանչացեր է իր տեղին վրայ,
մենք կը չորնանք, կ'ոչնչանանք, թէ որ մեր
տեղն ու մեր հողը փոխենք. եկէք, մընէք,
Աստուծոյ ողորմութիւն շատ է, Թագաւորի
ռահմ շատ է . . . »։

Այս ծերունոյն խօսքերը և տուած օրի-
նակը կրնան ամէն տեղի Հայոց վրայ ալ
տպաւորութիւն ունենալ։ Արդարեւ ժողո-
վըրդեան մը ու ազդի մը կեանքը հոգեկան
կապեր ունի իր ծնած հողին ու արեւին
հետ, իր հօրն ու մօր գերեզմանին հետ,
գետին և արափին հետ, աղբիւրին և ծաղկին
հետ, աստղին ու ամալին հետ, վանքին և
սուրբին հետ, թուշնոյն և անտառին հետ,
թմրուկին ու պարին հետ, գոմին և գոմէ-
շին հետ, հորթիկին և գառնուկին հետ,
թոնիրին և մուխին հետ. «Ո՞տայրինձ զծուխն
ծիրանի, և զառաւօտն նաւասարդի, զվազելն
եղանց, և զվագելն եղջերուաց, մեք վող հա-
րաք և թմրկի հարկանէաք»։ Ահա քեզ թա-
գաւորի մը հոգեկան կարօտ. մեր Արտաշէսին։

Ո՞րքան հապա ժաղավուրդ մը , որ կընայ
մաշտիլ և կորչիլ այդ կարօտութեանց որառ-
ճառաւոն անգում : Դիսուած է արդեօք , երբ
մէկը առաջին անգում իր ծնած տեղէն ոլան-
դխութեան դէմէ ուր որ լինի , գնացած
տեղը հիւանդութիւն մը կ'ունենայ , և չը
բացատրուիր թէ ուր տեղը կը ցաւի . օդոյ
և ջրոյ փափախութեան կուտան շատեր այդ
բանը , բայց ոչ , ալէտք է ըսել հայրենական
տան կարօտը կրելու հիւանդութիւնը . ևս
խոկ յաճախ ենթակոյ եղած եմ , շատերու
վրան ալ տեսած եմ : Ա՞ւր կը մնայ հապա
գաղթականութիւնը . որ ըսել է՝ անդարձ
պանդխառութիւնը : Սիրո և հոգի կրաղ գաղ-
թա՛րանի մը հարցուցէք , թէ և ունենայ
փարթամ և անդորր վիճակը , հառաջանօք
կը յիշէ իւր թողած վայրը . . . . Եւ միթէ
ամեն գաղթաղը կը յաջողի՞ . հազարներէն
հազիւ մէկը : Ինձ ծանօթ է թէ քանիցս մեր
գաւառներէն գաղթել ուզողները՝ գրացի
պետութենէն պատասխան ընդունած են
ընտրելու կովկասէն հեռու : Ինչու : Ար-
ալէս զի չուսնան Մասիսը , չուսնան Այրա-
րատը , հեռի գեղամաց ծովին , Արագածի
հովերէն , հեռի նոյն խոկ Տիգրիսի հայերէն ,
որք կենդանի չղթայ մի են այդ լերանց ,
հողին ու ջրին , և հողմոց տալուն առնելուն :
Այս գիտեն պետութիւնները թէ՝ խոսն իր
արմատին վրայ կը զարդանայ և կը կանանչի :
Միթէ հարկ կոյ պատասխանելու . ա-

— ի՞ —

նոնց, որք կը բաեն թէ բարեկեցիկ վեճակը հերիք է ազգի մը կեանքին համար, երբ նու մանաւանդ կը տանի իւր հետ իւր կրօնքն ու լեզուն, կը կառուցանէ եկեղեցի, վարժարան, ունի քահանայ, ուսուցիչ, և ալ ինչո՞ւ պիտի կորսուի նու:

Խմ ընթերցողաց ծանօթ է խորամանկն Շահարաս, որ Սպահանի մէջ ամէն ընդարձակութիւն տուառ իր տարավարած Հայոց անձամբ կը պատուէր անոնց կրօնական տօները, կը ընտրէր և կը նալաստէր վաստառք եկեղեցիներ շինելու, կը պատկաւորէր կղերն, բայց միշտ ախ ու վախ կը լոէր Զուղացեցի գաղթականներէն:

— Ի՞նչ կը պակսի ձեզ, ահա տուն, պատուական վայր ձեր բնակութեանց, ազատութիւն, համականք, վաճառա՛խնութիւն, շահ, վայելեցէք և Շահին համար ազօթք ըրէք:

— Եջմիածնէն զրկուեցանք, հսուաչեցին ամէնքը իրենց սրտերէն . . . :

Եջմիածնն. բառ մի էր, որ ժողովրդեան հազար տեսակ հոգեկան իզձերը կը բացառէր: Բայց և քիչ մնաց որ այս անմեղ ու բնական իզձը անհետ ընել տար զէջմիածնն, որպէս զի անհետէր Հայոց սրտերէն ու հոգիէն այն կարօտը: Մտածեց Շահն քակեւ այդ Սասուածաշէն հիմունքը, և Սպահանի մէջ կառուցանել զայն: Հազիւ զգալով անմեղները իրենց նուիրական զգացմանց յայտ-

— 19 —

նելուն ծանր մեղքը և անոր ծայրագոյն հետեւանքը , յաջողեցան համոզել զնահն և միայն քանի մը քարեր բերել տրուեցաւ եղմիածնէն . և Ս . Լուսաւորչին աջը . . . .

Անցաւ սակայն հետզհետէ այդ սերունդն , և գաղթականութեան հատուածներն ասու և անդ բաժիններ տուին : Հնդկաստանի Հայք ամենէն երջանիկ գաղթականք եղան : Յիշենք նաեւ ի Լեհաստան գաղթեալ Հայք , և մեծաւ մասամբ այսօրուան թումանիոյ Հայք . եւն . ամէնքն ալ Հայ լեզուն և Հայ կրօնքն իրենց հետ տարած , ու բաւոկան տարիններ ալ պահած էին . բայց թուել դիտցող մը թող բաղդատէ այսօր գաղթելոց և մնացելոց թիւերը , և քննէ թէ ինչ պատճառաւ սպառեցանք :

Կ . Պօլիս և իւր չըջակայքը տարբեր պատճառներ ունին . այս մայրաքաղաքը միշտ հաղորդակցութեան մէջ է ամէն երկրի Հայոց հետ , և գաւառները ոյն կեդրոնին հետ , ուր պանդուխտներն անպակաս են , ամ յամէ եւս կը նօրոգի այսուղի պանդուխտներու բնուկութիւնը : Ակնցի , Կեսարացի , Մշեցի , Վանցի , և այլ Գուառացի որ թաղի մէջ չգտնուիր , որ տունը , որ խանը , որ նաւահանգիստը , որ եկեղեցին , շտաբը ընտանեօք , շատերն ալ հոս ամուսնացեալ . անպակաս են և եկեղեցականք :

Այսուղ մանաւանդ Օսմ . Բարեխամամ Կայսերութիւն մեծամեծ խնամքով պահած

է Հայերը. և, որ յատուկ ուշագրութեան
արժանի է, միա՛կ կայսերութիւնն է, որ
չներեր իւր հարատակաց, մասնաւորապէս
Հայոց, գաղթելու իր հողէն; ջանալով գոհ
ընել զիրենք:

Պատուական և օգտակար էր այն սովո-
րութիւնը, երբ Էջմիածնի նուիրակները կը
շրջէին Հայոց մէջը, թէ իրենց բնիկ հողին
վրայ բնակողաց և թէ գաղթելոց օրհնարեր
և ողջունարեր լինելով, Հայոց՝ և Հայոց մէ-
ջը. եկեղեցւոյն՝ և իւր մայր Աթոռոյն մէջը.
ոչ միայն շնորհաբաշխ և նուիրահաւաք էր
անոր պաշտօնը, այլ և խնդրակ և բանրեր:
Հարցուցէք պատմութենէն, և քննեցէք, կը
տեսնաք որ նուիրակաց անհետանալէն զկնի,
կորուստներ սկսեր են մեծամեծ յաջողու-
թեամբ կլնուլ զՀայն: Օտարաց գործու-
նէութեամբ լեզուն ու կրօնքը կողոպուտ
տուած Հայոց վանքի Եսլիակրապոն ու Մայ-
րապետն դեռ կը պահեն Լուսաւորչի պատ-
կերն և կը յիշեն Չերմեռանդութեամբ սուրբ
Էջմիածնն՝ յԱւատրիա կամ ի Բոլոնիա: Ինչ-
պէս կը գրեն տեղեկադիրք և այցելուք:
Նոյնքան օգտակար էր նաև Մշյ սուրբ
Կարապետի նուիրակն, որ կը շրջէր ուր որ
Հայու հոտ առնէր, և ցայսօր այդ նուիրա-
կութեանց արգասիքն է, որ Մողդուէն,
Աժտէրհանէն, Խրիմէն, Նոր Նախնեւո-
նէն, Կովկասէն, Պարսէն, Բումանիայէն
և Թուրքիոց գրեթէ ամէն գաւառներէն ա-

մէն տարի ուխտ ընտղներ , ուխտ Եկողներ
բազմաթիւ են այդ սուրբ հոգոյն վրայ կա-
ռուցուած սուրբ ուխտին , մուրատատոք
սուրբ Կարապետին , ուր Եկողները կրօնա-
պէս միմիթարուելչն զինի , հոգեսլէս և մտա-
ւորապէս ալ կը ճաշակեն քաղցրութիւն յի-
շատակաց , տեսութիւն վայրաց , մեր անմտն
նախնեաց :

Ա՛հ , ուխտաւորութիւն , ի՞նչ հզօր և սրբա-
զան կապերով կը կապես մեր կրօնքը մեր
արմատին : Ուխտաւորն երբ իր աչքով տես-
նէ այդ երկիրները , այլեւս անփոյթ և ան-
տարրեր չմնար երբ լոէ թէ՝ այդ վանքը կը
կործանեն քանի մը կրօնաւորաց կիրքեր և
աշխարհականաց ոմանց շահերը . անփոյթ և
անտարրեր չկրնար կենալ , երբ լոէ թէ , կը
գոյթակիլի , հաւատափոխ կը լինի ժողո-
վորդ այս և այն պատճառաւ , և թէ՝ կը
գաղթեն այդ երկրէն հայերը . . . .

Անսպառ են այս նիւթոյն վրայ գրելիք ,
բայց ևս կը վութամ այսոեղ դնելու ըն-
թերցողաց աչքի տոջեւ մի պատճէն բարձրա-
գոյն Հրամանագրին , զոր Յ. Դուռն հաճե-
ցու . Ազգ . Պատրիարքարանի խնդրանաց
վրայ գրել հայարնակ գտւառաց կուսակա-
լութեանց : Կը հրատարակեմ զայն ցոյց տա-
լու համար թէ Օսմ . Կայսերական կառավա-
րութիւնն որքան բարեմտութեամբ և հայ-
րարար կը հոգայ իւր Հայ ժողովուրդն , որ
կը յանձնարարէ պատրիարքարանէն զրկուած

— Եկ —

վարդապետին « պատիւ , ընդունելութիւն և
ի հարկին ամէն գիւրութիւն և ձեռնտուու-
թիւն » , ըստ խնդրանաց Ամեն . Ա . Պատ-
րիարք Հօր , որոյ պաշտօնն էր « խրատել
Հայ բնակիչները : Հարատահարութեանց պատ-
ճառաւ հայրենիքնին թողլու նպատակէն ետ
կեցնելու » . . . : Վայելեցինք արդարեւ յանձ-
նարարեալ կայսերական չնորհքները , և գիւ-
րութիւն ընծայուեցան : գործեր գործուե-
ցան , զորս այսուեղ մանրամասն յիշատակել
ուելորդ կը թուի :

Ահաւասիկ Հրամանագրին Հայերէն :

ՔԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐ

ԽՈՐԲԵՐԴՈՒ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂՂԵԱԼ

Համար 29

Մեծաշուր Տէր,

Այս կողմերու Հայ բնակչաց՝ Քրդերէ եւ ուրիշ
անձերէ կրած նարատանարութեանց պատճառաւ
Հայենեիրենին բողելու նման դիտումներ ունենալ-
նին՝ իրենց պատրիարքարանի կողմանէ խմացուելով
զանոնք իրենց սոյն նպատակն ետ կեցնելու , եւ ի-
րենց Հայենեաց մէջ մնալու նամար խրատելու եւ
յորդորելու պաշտօնով՝ Դարենքին վարդապետն այդք
ուղարկուած ըլլալով , եւ յիշեալն Խարբերդի (նու գա-
ւառները կը բուէ) կողմերը երբալուն՝ իրեն նկատ-
մամբ պատիւ եւ ընդունելութիւն ցուց տալու , եւ

— ի՞լ —

ի հարկին ամեն դիւրուրիւն եւ ձեռնոտութիւն ըն-
ծայելու մասին՝ վերոգրեալ տեղերու իշխանութեանց
հարկ եղած նրամաններն ի գործ դնելու համար՝ Հա-
յոց Բարձրաշնորհ պատրիարքին կողմանէ խնդիր
մատուցուած լինելով, կարեւոր եղածն ի գործ դնե-
լու եւ կատարելու շնորհն ընելնիդ կը յանձնաբարուի
ներկայ գրութեամբ :

ԿԸ Մէճակ Ա

(Կհկ+)

ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ

ՄԱՍՆ Բ.

Հ Պ Ա Ժ Ե Շ Տ

Ապրիլ 28 է , մեք արգէն տեղաւորուած
ենք Թիմաւո շոգենաւոր : Աջը համբուրած եմ
Ա . Հայրիկին , Աջը համբուրած եմ Ներսէս
Ա . Պատրիարքին , մնաք բարովն ըսած եմ
բարեկամաց և ծանօթից , Բերայի խորհող-
ներուն , Ղալաթիոյ խօսողներուն : Եւ թէ-
պէտ առ փղձուկ սրտիս կը ծովանան աչերս ,
և կը փակուին ծովէն անդին տեսնելու , բայց
սիրտո միշտ բաց է հոն , հոն կը շրջի , հոն
կը խօսի , Գատըգիւղ , այս , սակայն ահա
շուրջո , ի հաւին կը գտնեմ այդ գեղը , ազ-
նիւ Յովակիմէֆ . Յ . Յովակիմնեան և իր հետ
եղողները , ներկայացուցիչք Գատըգեղցւոց :
Մնան բարով : Ժամն 8 է , նաւապետը նշան-
ներ կուտայ , անիւներ կը դառնան , հիանու-
լին Վուրորը կը ծփայ գեղեցկափայլ :

Մնան բարով իւր շքեղութիւնք :

Թիմաւոն ունէր . իւր մէջ կայսերական Քօ-

միսէր վաեմ. Ապէտին փաշան և երկրորդն Մանաս է ֆէնտի. Արդէն չնորհ ըրած էր Ամեն. Ս. Պատրիարքն ներկայել և յանձնարարել զիս Ն. Վաւեմութեան, գեղեցիկ սպառեհութիւն էր նաեւ որ միււնոյն նաւուն մէջ կը դանուէինք :

Ապրիլ 50. Քօմիսէրներն ելան ի Սամսոն, որք պիտի անցնէին Սեւազէն, Խարբերդէն, և երթային Տիղրանակերտը, ուստի պիտի սկսէին իրենց պաշտօնը, որ երեք Հայարձակ մեծ կուսակալութեանց ընդարձակն և առաջինն էր, իրրեւ այցելութեան և բարեկարգութեան ալ առաջինն :

Խակ մեք մայիս 1 ին ելանք Տրապիզոնը :

ՏՐԱՊԻԶՈՆ

Առաջնորդարանը իջեւանեցանք, Ս. Առաջնորդը՝ Տ. Մասոթէսս եպիսկոպոս՝ բացակայ էր :

Ազգին սպատիւ կը բերէ Առաջնորդարանի նորակառուց շնչարն, իւր դիրքն և իւր հանդերձանքն : Շատ միսիթարուեցայ քաղաքիս ամէն ինչ արժանեաց մէջ տեսնալով, բացի եկեղեցիներէն և եկեղեցականութենէն, որոց վրայ ցաւելով կը սեմ՝ լքեալ և նսեհէին մնացած, թէպէտ զզալի էր իրենց ալ, և կը խօսուէր նկատողութեան առնլու :

Բարեկամաց, Ազգային պաշտօնական մարմաց, վարժապետաց այցելութիւններ

վայելեցի , և փոխագարձարար կատարեցի :
Երկառութարժանն համեստ և անձայն ընթացք մը ունէր , որոյ տնօրինն էր իթմէք-
ձեան Ատհակ էֆ . ծանուցեալ ուսումնականն
և գրագէան , ազնիւթարդմանն « ինքնօգ-
նութեան » , և արժանի անձն իւր կոչման ,
որ հոգւոյ խաղաղութեամբ և խղճով կը վա-
րէր կրթական տեսչութիւնն , առանց ազ-
մուկ հանելու , առանց ինքնագովութեան ,
և առանց ազգային գործերը խառնելու ,
ինչպէս կընեն շատերը դժբաղտարար , և
իրենց պաշտօնը թողլով ժողովուրդը կը յու-
զեն պէսպէս պատրանօք :

Նայելով տարւոյն քաղաքական և նիւ-
թական անձկութեանց , մանաւանդ ոյս
քաղաքին՝ որ զգալի անկում մը ցոյց կու-
տար իւր նախկին շահեկանութեանց , որ
յառաջ եկած էր վերջին պատերազմէն ,
անշուշտ խռապատհանջ լինելու շատ ի-
րաւունք չունէինք . սակայն չինք կա-
րող խռապատ անտարրեր լինել և չխօսիլ ի-
րենց պէտք եղանն ու կարելին . բաղդատե-
լով Տրապիզոնը՝ Տրապիզոնին հետ , զոր տ-
ւելի պայծառագոյն տեսնել անհնարին չեր :

Զէի կարող լոել օրուան պահանջները ի-
րենց յիշեցնելը , որոցմէ յօյս ունէի , զի կը
ճանչնայի արդէն այն պատռական և կարող
անձնաւորութիւնները , որոնց փորձը ակս-
նուած էր , և որք դեռ կարող էին լսւագոյն
փորձեր ընծայել , բայց « պատճառ ունինք »

Կըսէին : — Այսօր այդ պատճառը չկոյ այլ
եւս :

Քաղաքիս ազգայնոց կրթասիրութեան
նշան էր տեսնել մասնաւոր վարժարանաց
բացութելը, Սարբեան Մկրտիչ էֆէնտիէն և
Պ. Հայկունիէն ևն. Սարբեանն սակայն նոյն
օրերը մեկնեցաւ իր վարժարանէն և քա-
ղաքէն, Պոլոյ Արեւելեան Դպրոցասիրաց
ընկերութենէն կարգուելով տեսուչ Տարօնոց
և Բագրեւանդայ դաւառաց մէջ բացուած
վարժարանաց որ ծանօթ է յարդ Միացեալ
ընկերութեան վարժարանաց ընդհանուր
տեսչութեան պաշտօնով։ Ոմանց նման երբէք
չեմ կրնար պարասւել մասնաւորաց վարժա-
րանները, այդ յարկերը զանազան տե-
սութեամբ օգուտ կ'ընծայեն դաստիարա-
կութեան թէ իրենք իրենց մէջ, և թէ նոյն
խկ Ազգային կամ թաղացին վարժարանաց.
բաւական է որ այդ դռները բացող անձն՝
Մինի արժանաւոր կրթութեան կոչման, բան-
գէտ, համեստ, լուրջ, և չհանէ իւր վար-
ժարանէն դաս մը խմաստակաց, որք լուսա-
ւորութիւն և գիտնականութիւն կը համարին
բանի տեղ չղնել իրենց ծնողքը, մեծերը,
երախտաւորները. որք տղիտութիւն կը հա-
մարին կրօնքն, կրօնից բարոյականն, եկե-
ղեցին, եկեղեցւոյ օրէնքն, Աստուծոյ եր-
կիւղը, մարդոց պատկառանքն, և յոռի ու
թիւր դաղափարներով կ'իցնան ժողովրդեան
մէջը, որոց պատճառած գայթակութիւնք

և մոլորութիւնք ատելի ու խորշելի կը կացուցանեն վարժարանները և ուսմունքն յաչո հասարակաց։ Այսպիսիներ միայն մասնաւոր վարժարանաց մէջ ոչ, այլ Ազգային և Բնկերական վարժարանաց մէջն ալ երեւցած են դժբաղլարար, և ասոր մի միայն պատճառն է վարժապետի ու տեսչի լաւագոյն ընտրութիւն չընելը։

Մենք քանի մը վարայի միրդ առնելու համար, մեծ խնամքով կը քննենք կը դիտենք, կը հոտուրտանք, երկար հարցուփորձ կ'ընենք, որպէս զի մեր ստակն ի զուր չերթայ և մեր ստամոքս չաւրուի, սակայն վարժապետի, վարդապետի, ժողովականի ընտրութեան երբեք հոգ չենք տանիր։ Հերիք է որ լրագրի մը մէջ մէկը ինքզինքն գովել տուած լինի, հերիք է որ լեզուն կը դառնայ, ո՞լ է, ի՞նչ է եղեր, ի՞նչ է ըրեր, ի՞նչ դիտէ, ինչո՞ կուգայ, ուստի կուգայ։ Ո՞վ կը հարցունէ։ Այդպիսիք մեծամեծ գումարներ յումպէտս կը փձացնեն Ազգէն, և հոգեկան ու մարմնական կեանքը միանգամայն կը խանդարեն։ Անշոշտ կը հասկնայ ընթերցողը թէ այս դրածներս Տրապիզոնի համար չեն, այլ ուրուրեք որ այսպիսիք կան։

Տրապիզոնի պատմականն, քաղաքականն և նկարագրականն ծանօթ լինելով ընթերցասիրաց, աւելորդ է կրկնել, մասնաւանդ լրագրաց մէջ յաճախ կ'երեւի իւր հին և նոր երեւոյթներով, նոյնովէս և իւր Ազգա-

յինն : Սակայն վասիաքելի է , իրրեւ քաղաք
մը՝ որ կը գտնուի այսքան մերձաւոր յա-
րաբերութեամբ ի մէջ Հայարնակ դաւառաց ,
Մայրաքաղաքիս և Ռուսահայոց , ունե-
նայ այնպիսի վիճակ մը , որ օրինակելի
և նախանձելի լինի խորերը գտնուած Հայ
ժողովրդեան : Լուսաւորութեան և քաղա-
քակրթութեան սահմանին մօտ մի դուռն է
Տրավիզոն , որոյ չեմին անցուդարձ կընեն
ամէն տարի հազարաւոր հայեր , որ կընան
օգտուիլ :

Պատրիարքարանէն սպասելիք ունենալով ,
և քանի մը մասնաւոր՝ այլ կարեւոր յանձն-
արաբութեանց առթիւ հարկ եղաւ ինձ տաս-
ներկու օր մնալի Տրավիզոն : Այդ օրերու մէջ
իզմիրի առաջնորդ Գեր . Տ . Մելքիսեդեկ
որբազանն եկաւ , որ կ'երթար ի սուրբ էջ-
միածին եպիսկոպոս ձեռնադրուելու . Եկան
Արժ . Հարք , Տ . Ղեւոնդ վարդապետ Փիր-
զալէմեան , Տ . Մեսրով վարդապետ Երու-
սաղէմի , որ կ'երթային վանը . և Տ . Վա-
հան վարդապետ Տ . Մինասեան , որ Պատ-
րիարքարանէն կ'երթար ի Կարին իրրեւ
պատուիրակ , զորս հիւրտոփեց Առաջնոր-
դարանն :

Անմատանալի կը մնայ յիս այն տարուան
«Համբարձման տօնը» , որ սուրբ Եկեղեցւոյ
մէջ ջերմեռանող ութեամբ և խուռն բազմու-
թեամբ կատարուեցաւ . և սուրբ պատարա-
դէն ու տւուր պատշաճի քարոզէն զինի ,

դաս մը պատուաւոր և զգայուն աղքային-ներէն հանդէս մը հանդերձեցին իւպարտիզի Ռւմուան եղբարց, դալարեաց վրայ, կա-նանչ թուփերու շուքը, ծաղկեալ ծառոց և վարդենեաց մէջը սեղան մը, և տղնիւ բազ-մականք համատիալ կը հանդիսանային դալա-րին, կանանչին, կարմիր վարդին և պազարեր ծաղկին։ Հոն կիրթն ու վայելչութիւն, խանդն և յոյս ջերմողին կը վայըլէին ի սէր և ի պատիւ ջօնին։ — Շատ աղքին։

Կ Ի Ւ Մ Ի Ւ Շ Լ Ա Ն Է

Մայիս 12ին մեկնեցայ Տրապիզոնէն և 14ին հասաց կիւմիւշհանէ։ Տրապիզոնէն մինչի կա-րին շինուած ճանապարհով կ'երթանք, որ կ'անցնի Զլանայ լեռնէն, անտառոտ, զուար-ձալի։ Մօտ առ մօտ խաներ շինուած են, և անտառներու մէջը սփռուած զառի վեր և զառ ի վայր կազերու աները կը զարդարեն ու կը գեղեցկանան։ Շալակաւոր և աշխատաւոր կանայք, ծառախիտ ծորեր, ջրոց խոխոչն, թռչոց դայլդայլն, և կազ պատանեաց պար-կապլուկն ու կայտառ պարերն կանանց և աղջկանց երանով՝ զոր կը կատարենի դնացու ճանապարհին, զմույլումն կ'առ թեն։ Տեղ տեղ ալ մոտուոներ, ծայն զանգակաց, երէցն ու ժիր պառաւունք՝ աղօթից միտունջներով կը լնուն այդ վայրերը։ Աստ ամենայն ինչ

նուագաւոր է, ուղեւորն հետի կամ հեծ-
եալ՝ կերպէ. այծն, ոչխարն, կովս, որ կը
սփոխն յարօտ, զանդակաւոր են. բեռնակիր
էն, ջորին, ձին ի ձայն զանդակաց՝ զորս կը
կրեն իրենց լանջերէն, կողերէն, և յետուստ
ի կախ, կընթանան ծանր բեռանց տակ ան-
տըրտունջ, պարսիկ չարվադարն (գրաստա-
սլան) հարայը կը կանչէ, այլք դնտակ կ'ար-
ձակեն, և հրարձակներու որոտալից արձա-
դանքը ժայռէ ժայռ անդրադարձելով ան-
դունդն ու անտառը ահեղ կը թնդացնեն,
որոց ձայնէն խուռն ու արագ կը թռին
թեւոց բախմամբ երամք զանազան թռչնոց.
հողմոց շնչմամբ վայրենի ծառոց սաղարթա-
լից գլուխներ իրար խոնուած կը ծռին կը
շոկուին ծովու կոհակաց նման, և սօսափիւնն
կը դաշնակաւորէ միւս բոլոր ձայներն ու ե-
զանակները: Մերթ ընդ մերթ Մայիսին սիւ-
քը կը մատուցանէ քմացդ զմացլելի անու-
շահոտութիւն մանուշա՛ին և երին երին
ծաղկանց՝ ծածկուած ծրարուած պարարտ
սլրակներուն ծոցը: Ոտքիդ առջեւ մրջիւն-
ներու կարաւանը, կաղնեաց և մայրեաց թի-
կանց վրայ փեթակները և մեղուաց ժրա-
վաստակ բիւրք: — Հանդիր առուակի մը ե-
զերք, աղբիւրի մը գլուխ, կամ խանի մը
գուռն, ինչ որ ուզես կը բերէ խանջին,
կամ բաց քո խուրջին, ծծէ ըմպելին, ծծէ
օդը, զուարձացիր տեսարաններով, վայելէ
մայիսի արքունական պերձանքն և բնու-

թեան բարիքը , նայէ երկինքը , և փառք
տուր Ստեղծողին :

Կիւմիւշհանէի ձորը , ուստի կ'անցնի ճա-
նապարհը , թէպէտ տօթագին է ամառը ,
սակայն ի գարնան սքանչելի է , զարդար-
եալ պաղաբեր ծառասատանօք , որոց պտուղ-
ները համեղ , խոշոր և ազնիւ տեսքով , տար-
ուան ամէն եղանակի մէջ կրնայ գտնել ու-
ղեւորն , հոչակաւոր է իւր տանձն ու խնձո-
րը : Այժմ կը թողանք մեծ ուղին , որ կ'եր-
թայ Բարերդի միջով ի կարին , և կը խոտո-
րինք յաջ : Քիչ մը զառ ի վեր կը բարձրա-
նանք , և ահա կիւմիւշհանէն , գոգաւոր և
մանեկաձեւ դիրքով . սակայն տխուր քա-
ղաք մ'է . շատ տներ անբնակ և աւերակ
լքեալ , իսկ չեն մնացածները կը ցուցնեն թէ
փայլուն օրեր տեսեր է սա , երբ կը հանէր
իր հանքերէն արծաթն ու ոսկին , և ար-
դիւնաւոր ազրիւր մի էր Օսմ . Պետութեան
գանձուն , որոց դադարման հետ՝ դադարած
էր գրեթէ ամբողջ կեանքը բնակչաց , որք
սակայն մեծ յուսով կը սպասէին թէ վերս-
տին ալիտի սկսուին բովերը , զի քննիչներ
կուգային կ'երթային , և կը հաստատէին թէ
առատ նիւթ կայ այդ հողին աղիքներու
մէջ : Արդէն կ'իմամք թէ գործն սկսուած է :

Հետաքրքրական էր տեսնել և լսել բաց-
ուած ու բանուած բովերը : Դեղնակարմիր
գոյնով անկուած քար մը կը ցուցնեն , զոր
կ'անուանեն Ալ չուխայով քար , և ամէնք

ի մի րերան կը հաստատեն թէ առատ սովի
իտյ այդ քարին տակը, ասոր մօտ տեղ մը
կը ցուցնեն երկար փլածոյ մը, ուր արծաթ-
հանելու համար աշխատող յոյներէն քառ-
սուն անձինք փլածին ներքեւ մնացեր մե-
ռերեն, քառսունին անունն ալ Պաւլօ, քառ-
սունի բնասանիք և բարեկամք այս տղետին
առթիւ լալով կը լեցնեն քաղաքը՝ կրկնելով
«Պաւլօ», Պաւլօ. — Ովէ այս Պաւլօն, և
ի՞նչ մարդ է եղեր, զոր կ'ողբայ ամբողջքա-
զաքը: Կը պատասխանեն «Ամէն մէկ իր Պաւ-
լօն կուլայ, քառսունն ալ էին Պաւլօ»: Ասկէ
շինուեր է առածը թէ «Ամէն ոք իւր Պաւլօն
կուլայ», և աեղին կը կոչուի «Յլրի Պաւլօ»:

Քաղաքիս բնակիչներէն շատեր ցրուած էին
մերձակայ քաղաքները և գեղերը, և գեռ
կը դաղթէին, զի ուրիշ արուեստով և ա-
ռուտուրով չին կրնար ապրիլ հոն, խոկ մնա-
ցելոց անական և եկեղեցական անօթներ ու
զարդերը ծանրադին արծաթեայ էին, որք
յօրինուած էին առատութեան օրերու մէջ:

Վայելչաչն էր Հայոց եկեղեցին, խոկ
վարժարանը գրեթէ չունիին: Բնակիչք երեք
ազգէ են, թուրք, Հայ և Յոյն, առողջ,
կոյտառ և սիրուն են:

Կէս ժամ հեռի է քաղաքէն Ամենամիրնիչ
վանքն Հայոց, վոքը բայց գեղեցիկ ձորակի
մը ծոց: Իր շրջապատը կը բարձրանան լեռ-
ները, յորս թէսկէտ կը դանուին գեղեր,
բայց սովորաբար առաղակայ վայրեր են:

Այն վանքը իւր չէնքերով, ծառաստանով,
ջրերով, խիստ զուարձալի ու սիրալի է,
մանաւանդ սուրբ տաճարն սիրուն և փոցե-
լուչ չէնք մի է: Կիւմիւշանէի Հայ ազաներ
կը կառավարէին վանքը, որ ունէր ոչխար-
ներ, դուար, արտեր, կարասիներ, անօթ-
ներ, եկեղեցական ընտիր զարդեր: Երրեմն
երրեմն վարդապետ վանահայրներ եղեր են,
բայց չեն շարունակած, յորոց մինն՝ կը պատ-
մէին, Եօղղացի հոչակեալ Արքահամ վար-
դապետ, որ այդ վերջին օրերը գնացեր էր
Պաթում, և այն տեղ մեծ տուն մը գնե-
լով կը նստի եղեր. — կեր, արք, և ուրախ
լեր . . . :

Կիւմիւշանէն Տրապիզոնի թէմ է, և Ա-
Առաջնորդն աշխարհական վոխանորդ մը
ունէր հոն:

ԵՐԳՆԿԱՅ

Մայիս 16 ին քաղաքէս մեկնեցանք յեր-
պրնկայ: Անմիջապէս սկսանք ել մը, որ կը
հանէր Մուսայայ անունով բարձր լեռ մը:
Որքան զով է օդ, և ի՞նչ պալ պալ ջրերէ
կը խմենք: Լեռան գանգի տարածութեան
վրայ լճակ մը կը տեսնանք, որոյ մէջն ու
եղերքները երամ թռչնոց կը ճըռուողեն, և
կը թռչտին, ուղեկիցներո կը բացատրեն թէ՝
Այզըո զօլու կըսուի այս լճակը, և թէ հրե-
ղէն ձիեր ունի իր մէջը:

Խիստ մօտէն կ'երեւին Շ. Գարահիսարու
լեռներ, ահա Գավուր տաղին։ Խոկ մեր միւս
կողմէն կը ցուցնեն իրենց գլուխները Բա-
րերդու լեռներ, որ կտարաձեւ կը հակին
գէպի Երզնկաց, երկու գօտիներն ևս ձիւ-
նապատ, կլոր շրջանակի մը, կամ լուսեղէն
ձիւնեղէն պասկի ձեւով։ Կը պատահինք կա-
պաններու, անտառներու միջով կը կտրենք
կ'անցնինք, շատ մը գեղեր կան մեր շրջա-
պատը, կ'իջնանք Տօղան տօղաշմային, որ
եզան շոմկի սլէս պառւտառոր և նեղ ուղիով
զաւիվայր մի է, և ահա խորունկ ձոր մը
անտառալից, ուր լի են բնութեան գեղեց-
կութիւննք և հաւուց գեղն ու գեղգեղանք.
Մշց ճշնանօր ծաղիկն և Վարագաց գիներ-
բուկն . . . : Ո՞ր հովե է բերեր արդեօք։
Ֆընտիլի Տերէ կ'ըսուի այս ձորը։ Աակայն
այսքան զմայլմանց մէջ աւազակաց սարսա-
փը կը գառնացնէ մեր ամէն ճաշակը, ձիոց
ոտնատրոփիներ կը լսուին քիչ մը հեռուստ,
և մեր կտրաւանը արագօրէն կ'ընթանայ։
Արդէն ըսած էին մեզ թէ ահալից է այդ
ճանապարհը, բայց ես չէի ուզեր վախնալ։
Քիչ մը եւս, և ահա ձորը լայնցաւ մեր առ-
ջեւ. ապահով եղանք, զի հասած էինք
թուրքի մէծ գեղի մը բերան։ Գեղին ու-
ռենեաց ներքեւ, վճիռ և սառն ջրոյ մը ե-
զերքը իջանք հանգչելու. առուին քովերը
մանկտին և հորթիկը կը խաղան անմեղու-
թեամբ ցատկրտելով, և մի աղեւոր ծերունի

թուրք բազմեալ կը դիտէ զանոնք հաճոյա-
ւիր աչօք և քաղցր ժպիտով։ Ահմէտ բարան,
այս էր ծերունոյն անունը, սկահ մը թո-
ղոց այն տեսարանի երջանկութիւնը և մե-
զի դարձաւ, որքան բաներ կը խօսի, դա-
րումը՝ կամ ալ աւելի օրերու կենդանի պատ-
մութիւնն էր, կը պատմէր քաղաքական
նշանաւոր անցքեր և անձինքները, կը պատ-
մէր թէ՛ ինքն գտնուած է անձամբ շատ
դէպքերու մէջ, և կը պատմէր կանոնաւոր
ու առանց չափազանցելու, իսկ իրեն համար
կըսէր 150 տարեկան եւմ։

Ելնելով այդ յիշատակեալ տեղէն կը շա-
րունակենք մեր ուղին, կը հատնի ձորն ու
անտառը, և իրիկուան մեր իջեւանը եղաւ
Փիքոն գեղ Թրքարնակ, իրր 150 տնէ բազ-
կացեալ, գեղին ամենէն երեւելին, ալէ վառ
Շէրիֆ էֆէնտի, հիւրընկալեց զմեղ իր ըն-
դարձակ սենեակը, որոյ կէսն բարձրայարկ
էր և գորդերով փոռւած, պատուհանները
լեցուն գրքեր շարուած, այս մասն սենեկին
յատկացեալ էր ազօթելու, ուր Պաւրանը
փոքր գրքակալի մը վրայ դրած բաց՝ կ'ըն-
թեռնուին, իսկ վարի մասն՝ բուխէրիկը
մշտավառ, քովը փուած ու բազմած էր ինքն
Շէրիֆ էֆէնտին, գիրք մը երկու ձեռքով
բռնուած, երերմամբ անձին կը վէրծանէր
լուին։ Մեծարանօք բարեւեցինք զինքն, ինքն
աւելի յարգանօք ընդունեց, կրակի միւս
կողմն փոել տուաւ մեր տեղը, այնինչ մեր

սուբճն ու թէյը կուզէինք պատրաստել,
խստութեամբ յանդիմանեց զմեղ, և խփելով
դիրքը, ինքն իր ձեռքով բովեց, ծեծեց,
եփեց և հրամցուց մեղ նոր խահուէ: «Այս
իմ պարտքո էր, ըստ, այսուհետեւ ինչ կու-
զէք խմեցէք»: Ծնթրիքն ալ մաքուր և պատ-
ռական պատրաստուած էր: Մեր հանգստու-
թեան համար արդիլեց նոյն իրիկուն գեղա-
ցիներուն որ չժողվուին հօն, ուր սովոր էին
կրօնի և հասարակաց խմդիրներով զրադիլ:
Հանգիստ քնացանք: Խոկ առաւօտ գրեթէ
ամրող գեղացին, որոց մեծ մասն այրի կի-
ներ էին և աղքատ պառաւները, մերկ մա-
նուկներ, աղմկալից լեցուեցան սենեակը,
ոստիկաններ եկած էին գեղը ոչխարի տուրք
աղնամ, և այլ մնացորդ տուրքեր ժողվելու,
գիշերը տնէ տուն շրջելով՝ որոնք կարողու-
թիւն չունին եղեր դրամ տալու, և ահա
պաշտպանուելու կուգային Շէրիֆ էֆէն-
տիէն. Նա կուլար սրտի ցաւէն, ու կ'ըսէր,
«Ի՞նչ ընեմ, այս կանանց շատերուն էրիկն կամ
եղբայր, կամ աղան պատերազմի մէջ մեռած
են, կամ գերի գնացած. որբեր ու այրիներ
ամէն ունեցածնին ծախեցին կերան, մէկ
այծով կամ կովով մը իրենց դառն ողեսլա-
հիկը կ'ընեն, զայն եւս չեն թողուր. ան-
շուշտ եմ որ բարեխնամ կայսրն խմանալով
ասոնց վիճակը, պիտի գթայ և թոշակ խոկ
սահմանէ այս խղճալեաց»: Այլ սակայն անո-
ղոքելի կը մնային հարկահանները, և այդ

ողորմելեայ խումբ մը ճամբայ հանին գտւա-
ռագլուխը տանելու : Խոկ մնացելոյ համար
դիւրութիւն մը գտած էին , հար՚իահաւա-
քայ հետ անասուն գնող ջելիք եկած էր ,
որ գրաւեալ անասունները կը գնէր , և այն
գումարէն հար՚իի բաժինը կը հանէին , թէ
աւելնար տիրոջ կուտային : Մեր մեկնելու
ժամն հասած էր , չնորհակալ եղանք Շերիֆ
էֆէնտիէն , և մորմոքելով այս որոշաճմլիկ
տեսարանէն , ճամբայ ելոնք :

Մայիս 17. Այս աւուր մեր ուղին հան-
գիստ է և զուարձալի , հովիտ մ'է , որոյ
միջով կ'անցնի Գայլ գետ , և գաւառն կ'ան-
ուանի Քել-Շիւդ , հովտին մշջտեզը , գեղին
մօտ շինուած է Զիւդիլի մեծ գեղն կամ Ա-
ւան , որ ունի 250 տուն Քիւրդ և Թուրք
բնակիչ . 20 տուն Հայք Կիւմիւշանէին ե-
կած էին հոս և կ'աշխատէին դարբնութեամբ ,
գերձակութեամբ և այլ արուեստներով . ոչ
քահանայ ունէին և ոչ եկեղեցի , ամենա-
խեղճ ստրուկներու վիճակ մ'ունէին . ո-
րոց կրածները , զորս կը պատմէին , ե-
թէ սասցդ է , չըր արժեր իրենց ապ-
րին ու շահուին : Յայս վայր Կիւմիւշ-
հանէի գաւառն է . բայց իշխանութիւնը
գրեթէ անուանական և եթ է : Խոկ ասկէ
անդին Երզնկայի կը վերաբերի : Անհանդիսա-
հանդիս մը առինք ի Զիւդիլի , և ելանք
մեր ուղին , խիտ առ խիտ գեղօրացք են մեր
աջն ու ձախը և արտօրայք մշտկալք ,

Գայլ-գետը կ'ուսողէ այս ձորը և օղակ օ-
ղակ օձի պէս պտոյտներով կ'ընթանայ , վեր-
ջապէս սպառեցաւ ձորն , և ահա լեռ մը ,
որոյ գողէն կը բղխին Գայլ-գետի աղբերա-
կունք : Մեր իջեւանն եղաւ Գալօր գիւղը
Թրքարնակ : Հեռի չէր ասկէ Սատաղ գեղն ,
որ նշանաւոր է իւր աւերակաց մէջէն գըտ-
նուած հնութիւններով , որք են զանազան
դրամներ , թերափներ , արծաթեայ զարդեր ,
ոսկիէ կուռք , և դեռ որոնողներ կը գտնեն :
Աղ-տաղ , կամ սովիտակ լեռն , այս է Գայլ-
գետի ականց և Սատաղի լեռան անունը , ո-
րոյ միւս երեսը կը հայի Երզնկայու ընդար-
ձակ դաշտին : Աղբերաց շրմներէն կը քա-
ղենք չուշան և դիներբուկն , լեռան կողե-
րէն գարն ու խաւարծիլ : Հասած ենք ի գա-
գաթն : Այդ լայնածաւալ հովիտն , Եր-
զընկայու քաղաքն , բազմաթիւ դիւղօրացքն
ի դաշտին , պղտոր Եփրատն , Տէրսիմի բարձր
լերինք , և ամբածրար սրբազանն սեպուհ
դպան աչքիս . դպան սրտիս : Դարեր ե-
տեւէ ետեւ շրջանով կը ներկայանան յի-
շողութեանս , անպատմելի տպաւորութեան
ներքեւ , ու յափշտակութեանց մէջ կը գըտ-
նուիմ . . . :

Ո՞ դաշտ , նուիրական յիշատակներով լի :
Լուսաւորչի և Տրդատայ հանդիսաւորու-
թեան արժանի : Ո՞վ կրնայ նկարագրել քո
շուքն անցեալ աւուրց , ո՞վ՝ պատմել տրոին
այն սրտերուն , մեր սրտերուն : Տէսիլ հիանալի :

Սպիտակ ցլոյ զոհերն Անահտայ ոսկի արձանին
աստ ի Սատաղ^(*) ուր ի մէջ այնքան շքեղափառ
Հանդիսաւորութեանց, Տրդատայ ծառայն,
Քրիստոսի ծառայն, Խաչին լուսով կը ճառա-
գայթէ, իր աչքն երկինքն է, Սեպուհն է,
փառաւորեալ և պերճացեալ նշանաւ խաչին
ի հանդէս՝ մտանէ. սէգն Տրդատ, իւր ահեղ
բանակն և նախարարք կ'սպառնան, կ'ողոքեն,
կը չարչարեն. Նա միայնակ կը նահատակի,
արիւնէ արիւն, մահէ մահ, երկաթէ յերկաթ,
վիրապէ ի վիրապ վոխուելով կ'ուժովայ,
կը փայլի, կը զօրանայ, կը յաղթէ, և օր
մը այդ տեսարանը կը փոխէ ի հակառակն.
Առիւծն Տրդատ՝ Աստուծոյ դառն կը դար-
ձունէ, Անահտայ դաշտը՝ եկեղեցւոյ հովիտ,
լեռներ ու բլուրները խաչին պսակաւ կը
զարդարէ, Սեպուհն՝ երկնից կը հաւասարէ,
և անոր անդնդային խորերը՝ երկնից կամար
կը յօրինէ, Սերովբէից դասուք ձորերը կը
լեցնէ:

(*) Անահտայ արձանն ու մենեւնը այնքան հռչակա-
ւոր և յաճախ յիշատակեալ մեր հին մատենագրաց մէջը,
յԵկեղեց գաւառ, յԵրէզն աւան, առ Գայլ գետով, կը
Թուի Թէ Սատաղն է բուն մենենի տեղն եղած, Գայլ
գետը հոն, հնութիւնը և հետք մենենեաց հոն Զկայ Գայլ
գետը Երիզայի կամ Երզնկայի դաշտին մէջ, և չկայ Երզնկայ
քաղաքին մէջ ու մօտն նշան հնութեանց, որով նշմարուի
Թէ եղած է Անահտայ մենեան: Սատաղն լերան վրայէ, և
դաշտին միւս երեսը, Թէպէտ հեռի չէ Երզնկայէն. Սա-
տաղէն զտնուած էր ոսկի Գլուխն Անահտայ իրը 20 տարի
յառաջ, և որ այժմ ի Լոնտրա է

Երգնկայ դաշտային քաղաք է. դիւր և
արձականիստ, իւր տմէն կողմերը խիտ տո-
խիտ դիւղօրոյք են ծառաւէտ, ջրաւէտ և
մշակեալ արտօրէիւք, դաշտը կը ձգի յարե-
ւելից յարեւմուտա, երկու ծայրերը հակեալ
ընդ հիւսիս և հարաւ, ունի իւր մէջ ծա-
խին վայրեր, ապականուած հանքային ջրե-
րով, մաս մի ևս չօրաղ, և մաս մը՝ աւտ-
զալից, անգործածելի ըրած են իրենց բըռ-
նուծ երկիրը։ Դաշտի Արեւելեան ծայրը կը
սկսի այն լեռներէն, որոյ միւս երեսն է
Դերջանու գեղեցիկ գտւառն, ուստի Եփ-
րառն կուգայ և նեղ անցքէ մը կը մտնայ
Երգնկայի լոյն արգանդը, Իսկ Արեւմտեան
ծայրն է Սկալուհ լեռն, որոյ կողէն կուշտէն
ճամբաներ կան կամախ երթալու, բայց բուն
սպառուածքը կը չօշափէ Կէրջանիսի գտւառն,
որ կիցնայ Գէլգետի, Շապին Գարտհիսարի,
Արմուանի, և Կամուխի միջև։ Եփրառը գո-
տիի մը պէս ձգուած է Երգնկայու դաշտի
մէջքին և սորտին վրայ, տեղ տեղ բոնթեր
յօրինած։ Գրեթէ չորս կողմէն խոշոր լեռնե-
րով շրջապատեալ կը տեսնուի այս դաշտը,
յորս աւելի վեհ դիրք և ձև մը ունի Տէր-
սիմն, զանազան ձորերէ ջրեր կը հոսեն, և
բնակչաց ծառայելին զինի, կը թափին յԵփ-
րառ։ Վանքերը ամենէն գեղեցիկ դիրքը
գրաւած են լեռանց բազկաց, լանջաց, և
սոսրոտներուն վրայ։ Եկեղեաց աշխարհ, ե-
թէ «Եկեղէ» բառը առանձին հշանակու-

թիւն մը չունի, արդարեւ Եկեղեցեաց գա-
ւառ ըսուելու յարմար է. բայց միթէ « Եկե-
ղեցին » հայերէն էր քրիստոնէութենէն յա-
ռաջ, և միթէ գաւառիս մերձակայ գըտ-
նուած « Վերին Կեղի, Ներքին Կեղի » ա-
նունով գաւառնմբն ալ Եկեղեց կամ Եկեղե-
ցեաց գաւառն կը նշանակեն, գուցէ « Կեղի,
Եկեղի » կոչումն առած լինին իրենց դիր-
քէն, կամ անտառուտ եղած են ի հնումն,
որոց հետք կան ցայսօր իսկ. և, Կեղի, որ
կը գրուի նաև « Քեղի » լինի տեսակ մը ան-
տառի փայտերու անունը, յորմէ նաւեր կը
չինուին, զի քեղի « նաւի ղեկ » կը նշանակէ,
արգէն իր մօտի լեռներ անտառալից են,
և ցայսօր մեծ առուտուր կընէ Երզնկայ-
կէրջանիսի փայտերովը որ կը վաճառէ այլ
գաւառաց. կամ այլ պատճառաւ մը, որ հե-
տազօտելի է, ինչպէս Արմուտան գաւառակ
Տանձենիքէն. կոչուած է, ուր ցարդ կայ
« Տանձիկ » անուն գեղ մը, և այս բնական
ու սովորական է: կայ նաև « Կեղիս » անուն
գեղ մի ՚ի Խիզան:

Երզնկայ՝ ՚ի նախնիս կը գրուէր Երէզ ա-
ւան. Երիզա, յետոյ յորջորջուած է Երզնկայ:
Ուրիշ առթիւ դիտել տուած եմ ընթերցո-
ղաց թէ՝ ԿԱՅ կը նշանակէ կայան, տուն, օ-
թեւան, աւան, կլնանք ըսել նաև տպաս-
տանարան, ամբոց, ինչպէս ցոյց տուած ենք
Մուշեղ-կայ, Բեն-կայ, Բենիկի տուն կամ
ամբոց, որ ցայսօր իւր դիրքը կը պահէ. Ա-

շոտ-կայ. և լն. Եկեղեց մէջ Երէզնաւա-
նը կար, բայց քաղաք չէր. քաղաք ձեւա-
նալին զկնի եղեր երջնկաՅ. իսկ թէ Ե-
րէզն բառ մարդոյ անուն է, թէ դիցա-
կան կոչումն. շամ հին է, զոր չենք ուզեր
կրկտել:

Երզնկայ պատմական քաղաք է, և ինչպէս
կրօնական ճոխութեամբ նշանաւոր, առա-
ւել ևս բարբարոսաց և օտարաց ոտնակո-
խութեամբ, և երկրաշարժէ յաճախ կործան-
մամբ անցեալ մը ունի: Մեր ժամանակները
սակայն յամ յամէ կը բարգաւաճի շնորհիւ
Օսմ. մեր վեհափառ կոյսերութեան, որ
հաստատելով բանակատեղի այս քաղաքը,
զօրաց և զօրապետաց ներկայութեամբ ա-
պահոված է, և աւերակներ գեղեցկացած է
չքեղ չինքերով, առեւտուրով, արուեսանե-
րով, և քաղաքակրթութեամբ: Հաղորդակ-
ցութեան մէջ կը գտնուի Սերաստիոյ, Խար-
բերդի, բոլոր Տէրսիմի, Կարնոյ և Տրավիզոնի
կուսակալութեանց ու գաւառաց հետ յորոց
կ'օգտուին Երզնկացիք. բաղդաւորութիւն է
իրենց համար չորրորդ բանակին սպարապետ
Ասեմ. Նաֆրդ փաշան, որ Երկրագործու-
թեան և արուեստից քաջալերիչ է, ճանա-
պարհաշինութեանց հզօր հսկող, գիտու-
թեան և ճարտարապետութեան ծաղկեցու-
ցիչ, և որ մեծն է՝ ամենու հետ հայրարար
գիտէ վարուիլ, և յառաջադիմութեան ու
կենցաղագիտութեան հոգի ներշնչել, աշխա-

տասէր և խաղաղ պահել մեծն ու վոքը ,
զօրաւորն ու տկարը :

Միմիթարական էր տեսնել մեր Ազգայնոց
մէջ Մանիսայի և այլ տարազուց գործարան-
ներ և գործողներ . ուրախալի էր տեսնել
վարժարանաց համար ունեցած այնքան ե-
ռանդն ու արդիւնքն : Պատուարեր երի-
տասարդութիւն մը կար այդ քաղաքին մէ-
ջը , որոց մի խումբը հիմնած և ցարդ կը
կառավարէ Ընկերական վարժարանն կանո-
նաւոր և արդիւնաւոր ընթացքով : Պատիւն
էր Երզնկայի օրիորդաց Քրիստինեան վար-
ժարանը , և կեդրոնական ուսումնարանն
ազայոց . բերկութեամբ կը տեսնուէին և
նախակրթարանք փոքր մանկանց , և կրթու-
թեան նախատակաւ հիմնուած ընկերութիւնք :
Գիշերօթիկն չկար մեր առաջին գնալուն .
վլած տեսանք զայն յետ երկու տարւոյ , և
և այժմ չլայ այլ եւս : Ավանս , որ ասուափի
մը պէս երեւցաւ և անցաւ անհետ :

Մեծին Ներսիսի Պարթեւ հայրապետին Ս.
Հիրիմն և սրբազնագործ Աջն համլուրելու
երջանկութեամբ լցոյ . ափսոս որ չժամա-
նեցի Զարչարանաց Լուսաւորչին կամ Տա-
տասկի վանքն երթալու , որի գուռն Տաւրո-
սի , Մերջան պօղազին կառուցուած է , գնա-
ցինք նաեւ Սուրբ Նիկողոս վանքն , որ հիս-
նուլի օղ և տեսարան ունի : Մեծին Ներսի-
սի աջը քաղքի Ս. Սարգիս եկեղեցին կը
գտնուէր , ուր կային նաեւ հատընտիր մա-

սուքներ, որոց վրայ գրուած են մեր հաւաքած յիշատակարանաց կարգին, ինչպէս նաև տեսածս ձեռագիր մատեաններու վրայ։ Ա. Ներսիսի վանքն ալ, շիրիմն ալ անշուք էր, ընդհանրապէս չքեղ չէնքեր չեն երզնկայի վանքերը, յորս կը բնակին քահանայ վանահարք իրենց ընտանեօք, և վանքն է իրենց իրրեւ տուն կտմ ագարակ, լի անտուններ, անմաքրութիւններ, և տաճարն Խիստ քիչ խնամեալ։

Քաղաքի Ա. Նշան Եկեղեցին, առաջնորդական Աթոռոյն տակ՝ յեցեալ ի սիւն, գտայ իւր ժամանակին, և Հայոց Եկեղեցւոյն նշանաւոր Սովետոս, Աստուածախօսն և երգախօսն Յօհան Պլուզ վարդտապետ Ծործորեցին. Աւաղ, որ զՄեապուհն գերազանց նուագեր էր, և Հայատանեայց Եկեղեցին քան զարեւն ի վեր բարձրացուցեր և փայլեցուցեր էր, ինքն ինկեր էր նոյն Եկեղեցւոյ աթոռոյն տակ նսեմ, անտես և անյիշելի, որոյ վրայ ամենայն անտարբերութեամբ կը բազմէր Սրբազանն, և ոտները կը կախէր։ Յիշեցուցի՛ որոյ անկ էր։

Դեռ Գեր. Հմայեակ Սրբազանն Պօլիսէն նոր Առաջնորդ պիտի գար, Երզնկայի ժողովուրդը քանի մը հազար ոսկի պատրաստած էր նոր գերեզմանատուն մը գնելու և շինելու, վարժարանաց վիճակը բարձրացրնելու, թատրոն և Առաջնորդարան կտուցանելու, զորս լրացուցած և կը վայելն

այժմ։ Արդարեւ Երզնկան կենդանի և յառաջադիմելու շաւզին մէջ տեսնալով բերերեցայ ի հոգի, կարող էր օրինակելի քաղաք Լինել մեր գաւառաց շատ մը քաղաքաց։

Երզնկայի մանրամասն տեղագրութիւն և վիճակագրութիւն գրուած են քանիցս և հրատարակուած լրադիրներէն, աւելի ընդարձակն կընթեռնունք յԱրեւելկան Մամուն, զոր գրած է Ընկերական վարժարանի առաջին ուսուցիչ Պ. Ս. Ամառեան ուսումնական և բնական տեսութեամբ։

Կ Ա Մ Ա Խ

Մեկնելով քաղաքէս կ'ընթանանք յարեւմուսո մէծ բազմութեամբ Ազգայնոց, գոհութիւն իրենց։ Հետզհետէ կը ցուցնեն մեզ Հայրապետ, Թիջ, Զուխտակ սուրբեր, Շոխա, Խախ, ևն. և վերջապէս կը թողունք դաշտը, ու բարձրանալով հասած ենք լեռած մը սկաւառակի վրայ, յորում է ԿԱՅԻ ՓՈՍԻ Ս. Յակոբայ վանք, ջուրն, օդն, արօսն հիանալի և սառն, գեղեցկակերտ է Ս. Տաճարն, յորում կայ փոս մը ջրհորի ձեւով, ուր կը ճգնէր՝ եղեր Ս. Յակոբ, յաջմէ խորանին առիւծ՝ և ի ձախմէ եզն, քարակով՝ խոյակաց վրայ։ Խակ դրսի շնչելը աննշան են։

Մեր ուղին լեռնային է, Սեպուհն այս

կողմէն երեք փեղի բաժանեալ կը տես-
նուի, առաջնոյն վրայէն կ'երթանք մենք :
Դրզրւաշ Քրդերը, ընտանեօք և զտւա-
կօք բազմութեամբ նատած են այս Եռան-
գագաթը տօնի հազուստներով և ազօ-
թելու կերպով. հոն կայ ուխտատեղի մը
Սեբէ անուն և գերեզման մը, ուխտ կ'ը-
նեն հոն : Այս Սեբէն մերթ ընդ մերթ
կ'արձակուին կացձակունք և որոտնունք և
լոյս, և կը տարածին Սեպհոյ ամբողջ մա-
սերուն վրայ : Տեղացիք կը հաւատան թէ
այն գերեզմանէն կ'ենեն այդ նշանները :
Ինչ որ ալ լինի, խորհրդաւոր է այդ ուխտն
և նշանները և Սեբէ անունն, արդեօք
լոռն իր անունն առեր ասկէ, թէ զուգա-
դէալ մի եղեր է : Զառ ի վեր, զառ ի վայր
յառաջ կ'երթանք . մեր փափաքն ու նպա-
տակն է դիմել յԱւագ վանք, մայրիք և
օմացառք մեզ ճամբայ կուտան, խոր, խոր
կ'իջնանք, և ահա կուզես նեղ ձոր ըսէ,
կռւզես հեղեղատ մը, սեղմուած բարձրա-
րեգծ լերկ և լեռջ ժայռերու մէջ. մութը
կոթեր էր, վանից ճրագները տեսնալէն յա-
ռաջ՝ վանից գամբուեր թնդացուցին հաջիւ-
նով, այդ անդունդը, և մեր խումբէն առըր-
ճանակ ու վանքէն հրացաններ դզրդեցու-
ցին սկահ մը այդ Արովրէական սրբազն
վայրն, ուր, սակայն, հոգիս հազար յուղ-
մանց մէջ էր :

Ա. Խ. Ս. Գ. Վ. Ա. Ն. Բ. կըսուի նաեւ թաղէոս Ա-

ուաքելց վանք, և Լուսաւորչի Անապատ.
որ Սեպհոյ բողոք ուխտատեղեաց կամ մատ-
րանց աւագագոյնն է, և միւս վոքրերը այս
վանքով կը կառավարուին։ Զարմանալի չէ
թէ այսպիսի խոր և անտես ձորոյ մը մէջ
թագէոս Առաքելց օրէն հիմնուած եկեղե-
ցի եղած լինի, և քրիստոնէութիւնը իւր
հալածանաց օրերու մէջ մինչ ի սուրբ Գրի-
գոր Լուսաւորիչն՝ քահանայ և հաւատացեալ-
ները սնուցած լինի աստ հանդերձ անապա-
տականներով և ճգնաւորներով. որոց յարմար
քարայրներ, խոռոշներ, և ծածուկ ձորերը
պատրաստ կ'ընծայէր Սեպուհն, և իրեւ
ապառաժ ու անբնակ լեռն՝ կրնար խուզար-
կուելց թագուն մնալ, ինչպէս Վարագայ լե-
րան համար կը կարծուի թէ՝ նախ քան
զշախուեանս, կը դանուէին Հայ Քրիստո-
նէից ծածկեալք, որոց քով ապաստանեցան
Հռովմայեցի կուսանք։ Ի Սեպուհ ևս կոյսն
Մանի սրբոց սրբութեան հոստ մը առնլով դի-
մած էր, և Ս. Լուսաւորիչ այդ լեռը իրեն
աղօթարան ընտրած, յոր կը մնար երկար
ժամանակ անծանօթ զինքն որոնողներէն.
այլ սակայն կենակից հոգեղինաց, երգակից
հրեշտակաց, և Սերովրէք զինքն դասած էին,
իրեն կը դասակցէին և կ'սպասաւորէին, և
երջանիկ հովիւք իրեն կը հանդիպէին։
Երանեալ հովիւք, Բեթէհէմի քարայրին մէջ
լնկած Աստուածը գտան, ծագեալ լսուը տե-
սան, և հրեշտակաց հետ «Գառքի բարձունս»

երգեցին։ Երանեալ հովիւք Սեպհոյ Մանեայ
ացրին մէջ Աստուածարեալ անձին ճառա-
գայթը կը տեսնային, և Լուսաւորչին լու-
սափայլ հոգին ի լցոն անմատոյց ցոլանալուն
հանդիպելով, սրբանեալ մարմինն « Փառք
ի բարձունս » երգով կ'ամփոփէին։

Արդարեւ այս անդնդային խորեր, և
Երկնարարձ լեռները այնքան վաեւմութիւն
և սրբութիւն կ'ազդեն հայու մը հոգւոյն,
որ կը կարծէ թէ երկնից կամարի մէջ կը
շրջի, ամենայն քարինք լցո կ'արձակեն,
Աստուած կը շրջի հոն, ճառագայթներով
լցեալ, անմահութեան բռւրմամբ զմայլեալ,
« Խորին խորհրդով, գեղապահծ լուսով բերկ-
րեալ, կենդանի կառօք, զօրօք հրեղինաց
պարփակեալ, աջովն Յիսուսի պատուեալ,
Գողգոթայի խաչելոյն տեղւոյն համանման-
եալ ». ինչպէս կը նուազէ հոգւով ՅօհանՊլուզն
իւր մեծ և սքանչելի քնարովն, « Երինք
ամենայն, այսօր ցնծացէք ընդ մեծապայ-
ծառ փառսն Սեպուհւոյ գերազանց լե-
րին » . . . .

Տեղ կայ, ուր մարդու սիրան ու քնար
քար կը դառնայ. քար կայ՝ որ քար կարած
սիրուեր և խորտակեալ քնարներ կը շարժէ :
ինչպէս երբ գտնուի մարդ տեսարանի մը
մէջ, և իր չորս դեհին ձայն քաղցրանուազ
զինքն շրջապատով հազարաւոր բերնէ կամ
գործքերէ փոփոխակի լոէ, կամ լուսաւոր
երեւոյթներ, շարժմունք և բոմբիւնք յա-

ջորդաբար ցոլանան ի վերև և ի վայր, առջեւ
ու ետեւ, յաջ և ի ձախ, կը շարժէ մարդն
իր դէմքն ու աչերը լսելու և տեսնալու ա-
նոնց քաղցրութիւնն, անոնց հրաշալիք, այս
վիճակ կունենայ Սեպուհի ուխտաւորն, թէ
բարձրանայ ի բարձունո լերանց, թէ իջնայ
յատակս ծորոց, թէ անցնի այրերու առ-
ջեւէն, թէ ջրի մը հանդիպի, թէ ժայռի
մը և թէ քարամեջ բուսած ծառի մը:

Սեպհոյ ամենէն բարձր մտան է « Գոհա-
նամք »ը, որոյ գլուխը շատ հեռու տեղերէ
կ'երեւի. իսկ դեռ չէն մատուռներն են այդ
լերան մէջն ու վրան՝ ՄԱՆԵԱՅ ԱՅՐ, ՀԱՆԳԻՍՏ
Ս. ԱՅԻՍԱՒՐՉԱՅՆ, ուր ամիստիուած ու գըտ-
նուած է մարմինն Աստուածարեալ. ՍԵՐՈՎ-
ԲԵՔ ՔԵՐՈՎԱԲԵՔ, կամ ՍԵՐՈՎԱՅԵՔ :
Ցանկալի վայր մի է նաեւ Ծաղկումարդ ըս-
ուածը :

Այս լերան վրայ եղած ազգային
սրբազն աւանդութիւն մը կայ, թէ սուրբն
Տրդատ, որ իր վերջին օրերը ճգնութեամբ
ընդ Աստուած լինելու նուիրեց, հետեւելով
հետոց իւր և բոլոր Հայոց վարդապետին,
ըւսատուին, քակեց իր մէջքէն այնքան յաղ-
թանակիներով պատկեալ սուրը, որ ծառայեր
էր չնջելու Այրաբատեան տան թշնամիները,
ծառայեր էր ուղի բանալու Քրիստոսի տւե-
տարոնին, և բարձրացնելու յաղթական
նշան Ս. Խաչին. այն դիւցազնական և ահեղ
սուրը ի ձեռն Սուրբ Լուսաւորչին ճգեց

այս լերանց մէջ , որ չինկաւ գետին ,
այլ մնաց կախման օդին մէջ , ի ձեւ խա-
չին , որոց շուրջը շրջանակեալ շող մը կը
փայլի , որ լոյսն է լուսոյն մշտավառ կան-
թեղին Ա . Լուսաւորչին , որ նոյնպէս կը կե-
նայ անչուան կախուած , անչչ վառուած ,
երկուքն եւս կը տեսնուին աչաց արժանա-
ւորաց : (*)

Ո՞ սար և խաչ Տրդատայ , ո՞ լոյս ան-
չչ մեր Լուսաւորչին , ես կը հասկնում ու
կը հաւստամ Զեր խորհրդաւոր գոյութեան :

Ահա և ասոր երգը . « Խորհուրդ խաչե-
լոյն գերահրաշ տեղւոյն Գողգոթայ ծածկա-
պէս ի սմին լերին տեսանի , զէնն արքայա-
կան , սպանման գործի կենաց , արքային՝
ի կենաց գործիս նուիրեալ . որով փրկեսցէ
զմեզ յաւիտենից մահուանէ » — Ամէն — .
Նշան և խորհուրդ փրկութեան յաւիտենից
մահուանէ . . . :

Յօհան Պլուզ , յաւիտեան անմահ քո երգն
ու քնար , յաւիտեան օրհնեալ քո բան և
յիշտամել : Ո՞վ քեզ նման , ոչ ոք քեզ նման
կրցեր է շարժել այս ժայռեր , ոչ ոք քեզ
չափ՝ շարժել մեր սիրաեր :

Աւագ վանքը երեք տաճար ունի , Ա .
Աստուածածնի և սուրբ Կարապետի տաճար-
ները փոքրիկ են , և կ'աւանդեն թէ՝ Ա .
Աստուածածինը՝ Թաղէսս Առաքելոյ հիմ-

(*) Տես ի Համով-Հոսով . երես 561 . 562 :

նածն է, իսկ մեծ տաճարն՝ որ է յանուն
Ա. Թաղէոսի Առաքելոյն, վայելչակերտ.
և Ա. Կարապետինը՝ Ա. Լուսաւորչին հիմ-
նարկեալ կ'աւանդեն։ Առանց գմբէթի են
տաճարները, իսկ փայտեայ դռները՝ իրենց
երկրմեղլին վրայ ունին քանդակներ. Ա.
Թաղէոսի դրան վրայ քանդակեալ տասն
պատկերք Առաքելոց, և ի միջի Յիսուս, Ե-
րեք Առաքեալք եւս իներքոյ՝ հանդերձ
Պօղոսիւ, և յիշատակարան փորագրեալ խո-
չոր և երկարածեւ երկաթագրով։ Վանքիս
Ա. մասունքներ և ձեռագիր մատեանները
իրենց յիշատակարաններով գրած ենք իրենց
կարգին։

Ա. մասանց հետ կը գտնուի ար-
ծաթ կլորակ տուփի մէջ ծրարուած ՏԵՂ-
ՑՈՓ կոչուածը, ձեռքի մը չափ, մոխ-
րագոյն փայլուն քար, որոյ վրայ նուրբ ար-
ուեստով քանդակուած կայ երկու արծուի,
յաջմէ թագաւորի ձախոն թագուհի, և ի կեղ-
րոնին՝ մասունք կամ ակն գնելու տեղ մը,
որ Ա. Լուսաւորչի ակրայն դրած են եղեր,
որ ինկած էր և տեղը պարագ մնացած։
Այս գործ հիմնալի և աննման, կ'աւանդեն
թէ՝ կոստանդիանոս ընծայած է մեր Տրդա-
տին, կամ Սեղբեստրոս՝ Լուսաւորչին։ Շատ
անցորդք և հնախոյզք յատկապէս հեռի տե-
ղերէ եկած են զայս տեսնելու, և հիացեր
են, շատ ալ ջանացեր են արծաթով կամ
այլեւայլ խոստմամբ և հատուցմամբ հանել

զայն վաճաքէն, ինչողէս նաև հնարքներ ու
հրապոյր ի գործ դնելով, սակայն չեն յա-
ջողած :

Բրոխորանեան տէր Յարութիւն քահանայն
է վանահայր Աւագ վանից և առաջնորդ թէ-
մից, որք են Արմուտանի, Կէրձանիսի, և
կամախու գաւառոները։ Մի հսկայ, պատ-
կառելի, հարիւր երեք ամեայ, պարթեւ
հասակ, սպիտակ և երկար մօրուք, ուժեղ
բազկով, զօրաւոր ձայնով, ծանրախօս և
լուրջ ծերունի մը, իւր տոհմը հարիւրաւոր
տարիներէ ի վեր քահանայ և վանահայր և
առաջնորդ են եղած բնակելով իրենց ըն-
տանեօք այդ վաճաքը։ Տէր Յարութիւն ունի
զաւակներ, թուներ, և թուանց զաւակներ,
որք առ հասարակ կը բնակին վաճաքը, թէ
քաջ մշակ են, թէ քաջազէն, որով կրնան
պահպանել վաճաքն Տէրսիմի աւազակներէն
և այլեւայլ կողոպտիչներէ, երբեմն ալ զո-
հեր տալով առնլով. արդարեւ այդ ամսայի
վայրը՝ իր շինութեամբ և սրբութեամբ
պահպանել ամենայն չարչարանօք և չարեօք
որքան գոհութեան արժանի է, նոյնքան և
զարմանալի է որ ազգայիններէն եղեր են
և կան ոմանք որ կը չարանան և չարակա-
մութեամբ կը խօսին ու կը ջանան հանել
վաճաքը այդ անձանց ձեռքէն, և առաջնոր-
դի, վարդապետի, կամ ժողովականներէ
կազմեալ տեսչի ենթարկել, որպիսեաց ձեռ-
քով միշտ խանգարմունք տեսնուեր են, իսկ

շինութիւնն երբէք . մանաւանդ թէ՝ այդ
գերդաստանին վարձատրութիւն ալ ընել
արժանի է , որ իրենց կեանքը այդ սուրբ
տան վրայ դնելով , անոր հետ կը պահպա-
նեն ամբողջ սուրբ Սևուհն և որբավայր
ուխտառեղիք , ուր վարդապետներ չորս օր
չեն կրնար դիմանալ , և բան մը իրենք կո-
ղողակելով պիտի փախչին և մնացեալն ալ
քրդայ և այլոց կողոպուտ տալով թերեւու :

Տէր Յարութիւնն քահանայն այս վերջին
տարիներս կորսնցուց իր աչաց տեսութիւնը .
և Սահակ նահապետի ոլէս տեսայ զինքն երկ-
րորդ ուխտիս՝ նստած ի մահճի , զաւակունք ,
հարսունք , թոռունք իր շուրջը , մօտեցայ
համբուրեցի աջը և օրհնութիւնը խնդրեցի :
Ինքն ևս համբուրեց և օրհնեց : Աստ հարցուց
թէ՝ զիտէի՞ արդեօք տչըը լուսաւորելու դեղ
մը , — Զեր աչքերը պիտի բացուին , հայր ,
պատասխանեցի , և լուսաւոր տեսլեամբ դիրիս-
տոս պիտի տեսնէք : « Խոստովանիմ և հա-
ւասամ . ասաց նա հոգւոյ ամենայն զօրու-
թեսմբ . յոյս ունիմ զիրիստոս տեսնելու ,
բայց քանի որ նա կամի մնամ այս աշխարհիս
մէջ , աշխարհի լոյսն ալ կուզեմ վայելել , օրհ-
նեալ եղիցի կամք տեսան » : Եւ ապա ոկոանք
հարցումներ : Մի կենդանի պատմութիւն է
նա ամբողջ մէկ դարու , շատ երկիրներ
շրջած , շատ ականաւոր անձանց ծանօթա-
ցած , դէպքերու և անցքերու ձշգրիտ նկա-
րագիրը կընէր , իր գլխէն և ձեռքէն ան-

ցածները կը թուէր կանոնաւոր ոճով և
եռանդալից, պարապ չք շրջած, հարեւան-
ցի չք անցած, ամէն բանի խորամուխ և իր
դատողոթիւնն ու դիտողոթիւնն ունէր
իրաց վրայ, կ'օրհնէր զյիշատակ վարդապե-
տի մը, որ զինքն էջմիածնէն խրատեր իր
տեղը զրկեր էր իր պատանեկութեան օրե-
րը, տպա թէ ոչ պիտի կորսուէի, կը ըսէր,
ոչ հոգւոյս և ոչ մարմնոյս յիշատակ պիտի
մնար . . . եւն. ու մեծապէս կը գոհանար
իւր զաւակաց և թոռանց վրայ:

Տէր Յարութիւնի որդին տէր Վրթանէս
քահանայն այժմ կը վարէ հօր պաշտօնները:
Վայելելով այս օրհնեալ տան և օրհնող
նահապետին շնորհալի հիւրընկալութիւնը,
հեղեղատն ի վար կ'ընթանանք, երկրպագե-
լով սրբազն հողին և քարերուն, կ'անցնինք
վանքի ջաղացներէն, և տնկովի ծառաց
սլրակներէն, ովասիսի նման են այս ասլա-
ռաժներու մէջ, կը մտնենք Գառնի գեղը,
կը տեսնենք Թըվիլներ գեղ, և կ'ելնենք
դուրս ձորէն, քիչ մը յառաջանալով կը
դանենք մեծ պաղստայն՝ որ Երզնկայէն կու-
գայ Եփրատայ քովէն: Մնձուր՝ որ Տէրսիմի
այս մասին անունն է, մեր ճակատին կը զար-
նէ իւր զովը, և մեր աչտց առջեւ կ'արձա-
նանայ բարձրաբերձ պարսպանման սպիտա-
կափառ ձիւնազարդ, որ իր վրայ ծագած
մայիսի արեգակն արծաթափայլ կը չողշողա-
ցընէ և մեր բիբերը կը խաղուցնէ: Մնձու-

րի այս երեսը որքան վեհ և ահաւոր՝ նոյն-
քան քնքոյշ և գեղադէմ է, ժայռեր և պա-
տառուածքներ ունի, կանանչներ և դալարիք
փուռուած են միւս տեղերը։ Շէն և աւերակ
գեղերը բազմաթիւ կ'երեւան, և ահա կը
յիշեցնեն մեզ այն մեծ գաղթականութիւն
Հայոց, որք այս գաւառէն փոխադրուած
են ի Թէքիրտաղ, Կէլիպօլու քաղաքներ և
գիւղերը։ Այսպէս նաեւ քիչ մը յառաջ եր-
թալով պիտի տեսնանք կամախի բերդաքա-
զաքի ամայութիւնն, և անդին գտնուած
գեղերուն մինչեւ Ակնայ սահմանը, և նոյն
իսկ Ակնայ գիւղօրէից շատերուն փոխադ-
րուիլը Նիկոմիդիոյ կողմերը, ուր հաստատ-
ուելով Հայք՝ իրենց թողած գեղերու ա-
նունները իրենց նոր ընակած տեղերուն վրայ
դրեր են, որպիսի է Միջագիւղ կամ Օրթա-
գեղ, Բաղչաճիկ կամ Պարտիզակ, եւն եւն.
և միւեւնոյն անունները գեռ կը մնան հին
գեղերու վրայ։

Հեռուանց կ'երեւի մեզ մեր պատմութեան
մէջ անուանի անառիկ ամրոցն կամ բերդն
Անի, իր ետեւի կողմէն կ'անցնինք, աւերակ
յորում կան սակայն շէնքերու մնացորդներ և
եկեղեցեաց, և հին մզկիմք մը իր մինարայով։
Աւերան, որ իր դիրքով զարմանալի է, ար-
դարեւ ամրոց անառիկ, աւերանկ, յոր պահ-
ուեցաւ գտնձն իսոսրովիդուխտ Արշակունին
Արշակունեաց արքունի գանձերով։ աւերան
որ կը խօսի անխօս մեր սրտին հետ, և Եփ-

բատին հետ, որ իրարու լեզուն կը հասկնան և իրարու վրայ կուլան: Բերդին տակ, ձռարերանը շինուած է այս աւանը, վտակ մը կը հոսի Մնձորէն ի վայր բերդին ոտները թրջելով, և կը բաշխուի բնակչաց թաղը, արտերուն և պարտէ զներուն, այս ջուրը կը բերէ իրեն հետ գարնան և աշնան առասութեան միջոցին՝ հնութեանց կտորներ, դրամներ, փոքրիկ կուռքեր, քարակներ, զորս կը հանէ տւերտկաց մէջէն, կտմ պահուած հողադարաններէն, և ջրոյն նուազման օրերը մանուկները կերթան կը ժողվեն, որոցմէ քանիներ տեսանք, և շատերը վաճառուած էին ու կը վաճառեն շրջող հնախուզաց: Պղնձագործ ուսթա Յարութիւն, որ իր արհեստին բերմամբ կը չրջի քրդերու գեղերն աւ, շատ այդպիսի նիւթերը ձեռք բերած ու ձեռքէ հանած էր, ես գնեցի իրմէն փոքրիկ կուռք մի՝ կանացի, ոտները բեկած: և մի կարմիր քարակն՝ քանդակեալ մօրուօք, գլուխ մի սաղաւարտով, որ ունի նետ եւ աղեղն եւ մի աստղ եւս իւր վրայ, զորերք կողմ դարձնելով՝ երեք պատկեր կը ներկայացնէ, գլուխ մարդոյ, ձի և աքաղաղ:

Օդն անստող էր աւանիս, բայց դրեթէ տասն վայրկեան անդին մի գեղեցիկ թաղ կայ Տաճկաց, այդիներով եւ ծառերով, վայելուչ տուներով, հոս կը նստին հին տոհմականք կամախու, բայց ամենէն աւագ-

տոհմն է Սաղլր օղիին, որ տակաւին իր
բարձր ազգեցութիւնն ունի բարձր գաւառին
վրայ, կը յարգէ զինքն կառավարութիւն,
կը վախոնան իրուն Քրդերը, բայց չ գիտ-
ցած դեռ երկրին խաղաղ բնակչաց համա-
կրութիւնն ու գոհութիւնը վաստիլ, զի
մերթ ընդ մերթ դժգոհութիւն եւ դան-
դատի ձայներ հանած է իւր դէմ, թէպէտ
ինչպէս կառավարութիւն, նոյնպէս եւ ա-
մին անցուդարձ ընողներուն պատուադիր
հիւրընկալ գանուած է եւ քաղաքավար ոնն
է: Իր տունը աւանին մէկ կողմն առանձին
շինուած է ճաշակով:

Եփրատայ ձախ կողմէն է մեր ուղին, կը
հանդիպինք չէն եւ աւեր գեղերու, աւեր
եկեղեցիներու, եւ միւս երեսը գետոյն կը
տեսնենք նոյն տեսարանը: Վ.Ա.ՍԻԼԻ կ'ան-
տանեն քարի տակի մեծ գեղ մը, այս բա-
ռը՝ Ս. Թ.Ա.Գ.Ա.Խ.ՈՒ.Ր.ն է, զոր յունացուցած են
յետարնակ յոյնք, այս գեղի բնակլիչ Հոյք
իրենց հետ տարած են Թիքիրտաղ Ս. Թա-
գաւոր եկեղեցին եւ խաչը, զոր ունէին աստ
եւ այսպէս կը բացատրեն, թէ՝ այն քեւեռն
է այդ Ս. Խաչը, որով գամած էին Քրիս-
տոսի խաչափայտին վրայ Պիղատոսի գրածը
« Թ.Ա.Գ.Ա.Խ.ՈՒ.Ր.ԷՒ.Յ » . այս էր Քրիստոսի մա-
հապարտութեան յանցագիրը, եւ որ եղաւ
պաշտելի հաւատացելոց Ս. Թագաւոր, որոյ
մի մասն է Պօլսոյ Դատը գեղի Հոյոց եկե-
ղեցւոյ Ս. Թագաւորն:

Լեռնակող է մեր ճանապարհը, եւ երեւ-
կոյեան իջեւանն ըրինք Հողիս գեղ, որոյ
բնակիչք Հայ-հոռոմ են: Հետեւեալ օրը ան-
կանոն եւ վտանգաւոր ճամբաներով կ'իջնանք
Ավշն գեղ, թողլով Եփրատը որ կը մտնէ
նեղումեղ կիրճերը, կորսնցունելով իր երեսը
բայց ոչ ձայնը, սոսկալի եւ ամենի ժայռեր
պտոյտէ պտոյտ եւ խորէ խոր վիժելով նա-
զելին Եփրատը չարաչար կը հարստահարեն,
որ սակայն վշրուելով ու փրփրալով աղատ
եւ տւելի աղւորցած կելնէ դուրս քանի մը
ժամ յետոյ:

Ավշն ծառազարդ է, եւ չեն գեղ մը ե-
ղեր է, բայց ալ ինկած էր, իրմէն հեռի չէ
իսանի գեղ, որ ձորի մը մէջ 7—8 տունէ կը
բաղկանայ: Իսանիէն կելնենք գժուարին ել
մը, ուստի կերեւին ցիր եւ ցան գիւղօրայք.
սարսափելի է այս ուղին, Տէրսիմի քրդերու
որջ եւ ասպարէզ, ամէն քարի տակ տառեր-
ներ կերեւան, եւ կը սարսոի անցորդի ոս-
կորը, զի այն ինչ կը քալես, գնտակի մը
ձայն կելնէ, եւ ահա ինկած ես, կամ կո-
ղոստեալ կոմ գիտկնացեալ: Սակայն այս
տարիներ մեծ տարրերութիւն կայ, զի հե-
ռազիր, թաթարի անցք, զօրոց անց ու
դարձը եւ լաւագոյն հսկողութիւնք հետ-
զետէ անհետ կընեն այն չարերը ու չա-
րիքը. արդէն նոր պողոտայ մի եւս Երզն-
կայէն յԱկն եւ ի Խարբերդ կը շինուի, որ
ապահով կընէ Երթեւեկն:

Այլեւս սպասած է կամախը, անցած ենք
Ակնայ սահմանը, կիջնանք Բաղրատի Տերե-
սին, աղեաց ձոր, որ կրնայ ըսուիլ մահու
ձոր, եւ անկէ ենելով զուարձալի ջաղացք-
ներու եւ ջրերու մէջէն կը բարձրանանք ԽԱՍ-
ՏՈՅ լեռն, լեռն բարձր, ցուրտ, քարոտ եւ
ահոտ. սքանչելի է խր աղբիւրին ջուրը՝ տ-
նոյշ եւ սառն: Արդէն քարի աշխարհի միջեւ
ենք, թէպէտ 1—2 գեղի ոկտ շիներ կը տես-
նենք, բայց ամենեւին քարելու մէջ ենք:

Ակն նկարագրուած է Թորոս Աղբօր Ա.
մասին մէջ:

Մայիս 28 է. մենք ովտի մնանք միջոց մը
այսուել, իրեւ Ակնայ Առաջնորդ:

ԿԱՊԱՆ ՄԱՏԷՆ ԵՒ ԽԱՐԲԵՐԴ

Թորոս Աղբօր Ա. մասն Մալաթիայէն
արեւմտեան գծով տարաւ զմեզ ի Խարբերդ,
խոկ այժմ հիւսիսէն կ'իջնանք:

Երզնկացի և կամախի Եփրատը, որ այլ եւս
Ակնցի է, կը տանի զմեզ Ակնէն, անցնելով
Արարիիրու Հայարնակ գեղերէն, որոց նկա-
րագիրն եղած է, կը հանէ զմեզ ի կապան-
Մատէն, ուր մեր Եփրատը մխացեր է արդէն
Մշոյ կամ Բալուայ մեծ ձիւղին: Այս այն
ձիւղն է որ կը բղխի Բագրեւանդէն, մեծ մաս
մի եւս՝ Բինկէօլէն, և ժողվելով Ալաշկերտի,
Խնուսի, Մանազկերտի, Պուլանըխայ, Մշոյ,
Կինձի, Ճապաղջորի, և Բալուի լերանց ու

առաջանաց ջրերը, մէկալ ձիւղէն քանի մը
սպատիկ աւելի ճոխ և զօրաւոր կուգայ կը
դրկէ իւր քոյրը։ Այս ձիւղն է որ ի գիրս
կանուանուի Ա.Բ.Օ.Ն.Ա.Ն., այլ Մշոյ և միւս
գտւառաց բնակչներէն կը կոչուի ՄՈՒՐՈ.Տ,
իսկ Բալուէն ասդին՝ Բալուայ գետ, որ այլ
եւս կապան-Մատէնի առջեւ կը կորսնցունէ
իր անունը, և միւս ջրոյն անուամբ Եփրատ
կամ Ֆրատ կը յորջորջուի մինչեւ ի Ծոցն Պար-
սից, ուր կ'երթայ Լիացնել Ովկիոնոսի ար-
գանդը։

Կապան-Մատէնի առջեւ կոչու նաւերով
անցուդարձ կ'ընեն մարդն ու գրաստ դան-
դաղ և վտանգալից։ Ժամանակի կործառ-
եան հետ, ազրանաց, անսանոց, երրե-
մըն ալ մարդոց կորուստ կը պատահին։ Խո-
րունկ է և ծաւալուն այս տեղի ջուրը։ ո՞ր-
քան պէտք կայ կամուրջի մը շինութեան.
բայց որովհետեւ շոգենաւ բանեցնելու ալ
խօսքեր կար ասկէ ջրին ընթացքին հետ.
ուստի կը մնայ առանց կամուրջի։ շոգենա-
ւին շինուիլն ալ գիւրին չէ։

Կապան-Մատէն շատ նշանաւոր եղած է
իրը երսուն տարի յառաջ։ մեծ կուսակալ կը
նստէր հոն։ որոյ ենթակայ էր Դէրսիմն.
Խարբերդն և Տիգրանակերտն՝ իրենց դա-
ւառներով։ մեծ քանակութեամբ արծաթ կը
հանուէր ասկէ, բովերը կը կենան և հետքերը
կը տեսնուին.դեռ տասն տարի յառաջ կը պեղ-
ուէր։ այս հանքերու առթիւ գործաւորաց,

վարպետաց, առեւտրականաց, շահագիտաց կարի բազմութիւն մը կը բնակէր հոս Յունաց, Հայոց, և Տաճկաց: Ակնայ Ապու-
չելսցի Արփիարեան Հայ ամիրայք՝ ամիր կամ
տեսուչ էին հանքերուն, և իրենց ազդե-
ցութիւնը շատ մեծ էր թէ լոլոր գաւառաց
մէջ և թէ նոյն խակ կուսակալին և ամենայն
պաշտօնէից առջեւ, զանազան արտօնութիւն
վայելեր են եղեր Արփիարները Օսմ. վեհ.
կայսրերէն իրենց գործունէութեամբ և հա-
ւատարմութեամբ. ոչ ոք կայ այն երկիրներու
մէջ, որ չկխոնայ Արփիարենց անունն. ու-
նին ագոնք իրենց ետեւէն թողած օրհնու-
թեան. և բարութեան յիշատակները, ունին
սակայն և զիրենք անիծողներն: Իրենց տու-
նըն յԱպուչեխ խիստ ընդարձակ և հոյակապ,
այժմ բոլորովին տեղն անյայտ, հրկէզ եղած,
այլ ցարդ խակ մոխիրներու մէջին կը գտնուին
գնով նիւթերը: Ուկին ու արծաթ, մարգա-
րիան ու աղամանդ. պերճանքն ու զարդ,
ծառայք և երիվարք համրանքով չեն եղած:
Անոնցմէ էր Մ. Գասպար ամիրայն, որ գը-
րեթէ վերջին փառքն եղաւ այդ տան. և որ
գտնուած է հոչակաւոր Օսման փաշային և
կայսերական բանակին հետ, որ Վանայ լե-
ռանց ապատամբ կան Մահմուտ և կան Ավա-
քը իրենց ցեղերով ձերբակալեց: Այս անձն
պետութեան և թէ ազգին օգտակար ծառա-
յութիւն ըրած է, ի վերջոյ նորէն վանը
գարձեր, և հոն կը հանգչի, հոն է իւր գե-

րեզմանը : Արժիարենց տոհմի մեծ ճիւղը կը ներկայացնէր Յարութիւն աղան , որ իր տունը փոխադրած էր Խարբերդու Մէջրէն . այժմ հանգուցեալ , թողած է որդիք , որոց աւագն է Նշան Էֆէնովին , յառաջադէմ կառուալարութեան պաշտօններու մէջ : Կան այլ և այլ մանր ճիւղեր ալ ցրուած աստ և անդ , և մաս մը՝ Ապուչեխի մէջ , այլ սակայն հին Արժիին չունին :

Կապան-Մատէնի այժմեան կերպարանքը կարի տիտուր է , քաղաքի երեք մասէն ուելլի աւերակաց իրյու մ'է . Յոյնք երբէք չեն մնացած , որք թողած են հոյակապ և ոսկեզօծ եկեղեցի մը , իսկ Հայոց 100 տունք կը մնան , որք ունին Ա . Աստուածածին եկեղեցի մը չքեղ զարդերով , պատուական ընդարձակ չէնք մը , որ կը մնայ յաճախ առանց քահանայի . կար և մէկ եկեղեցի ամայի , վարժարան մը՝ առանց վարժապետի , Առաջնորդարան մը՝ որ կը ծառայէ հիւրերու . իրենց Առաջնորդն կը նստի ի Զմէկածագ . և Զմէկածագու դայմագամն կը նստէր ի կապան-Մատէն :

Ծանօթ է արդէն թէ կապան-Մատէնը Տաւրոսի կողն է , կամ Տէրսիմին ոտքը . մենք Երզնկային ենելով՝ կամախէն և Ակնէն մինչեւ աստ շարունակ այդ լերան շուրջը և երբեմն ալ թեւոց վրայ կողայինք . այս ժայռեր և կապոյտ կողերը զրեթէ ամէն տեղ դիրենք կը մատնեն թէ առատ հանքեր ու-

նինք կապարի , արծաթի , պղնձի . ինչպէս
Ակնայ Ա . Փրկիչ վանուց առջեւ երբեմն բան-
ուած ու ձգուած պղնձի հանք . և այս տա-
րիները գտնուած ածուխի հանք , որ մօտ է
Ակնայ՝ Զմշկածագու Վարդենի գեղին տակ ,
Եփրատի եղերքը : Կասպան-Մատէնի օդը տ-
ուղջարար չէ . ունի տեսակ տեսակ մրգե-
ղէններ , և բանջարեղինաց ու մրգեղինաց
մշակութիւնը յաջողակ է . առեւտուր , ար-
հետք դադարեալ : Մարդն ու քաղաքը հո-
գեվարք էր : Նեղ , քարուտ . զառի վեր և
զառի վայր ճամբայ մը ունէր . սուրայն այս
տարիները շինուեցան . ուղեւորն կը հանդի-
սի խաներու և գիւղերու , և ապա կը հաս-
նի Արփաւուտ գեղը . ուստի համոյական կե-
րեւի գաշտն Խարբերդու , լի մեծամեծ գե-
ղերով , մշակեալ արտերով , վաստակաւոր
գեղացիներով : Կասպան-Մատէնէնի Խարբերդ
քաղաք կը տեւէ ութն ժամ : Խարբերդի գիւ-
ղօրացք կամ հովիտն երկու մասի բաժնուած
է , Ռուդովսև Գուղ-ովս : Մենք Մալաթիայէն
Սորսորու վանք էկած էինք Ռւլովայի միջով .
իսկ այժմ կը հանդիսակինք Դուլբի-վանքին ,
որ Գուղ-ովայի մէջ է : Ռւլովայի գեղօրացք
տեղի արգասաւոր են և ծառաղարդ և այ-
գեւետ քան զԳուղ-ովային : Ռւլովայի կ'իջ-
նանք Մէղրէն , որ քսան տարիէն տեղի է
կառավարութեան կեղրոն եղած է ի գիւ-
րութիւն գեղացւոց , քաղաքէն ժամմը հեռի :
Բուն քաղաքը կը գտնուի լեռան մը ծուն-

կին վրայ , բարձրադիր . ուստի կը նայի ընդարձակ հովիտին . օդն առողջարար , առեւտուրն յաջողակ , ունի հին բերդ մի , որոյ շնչն ու պարխապները դրուած են ապառաժի վրայ . բայց այս պատճառ մը չէ որ Խարբերդը կոչուի Քար-բերդ , զի բազում ուրեք կը գտնուին այդպիսի բերդերը , որք սովորաբար կոչուած են կամ շինողին անուամբ , կամ գաւառին , աւանին անուամբ . ինչպէս Վանայ բերդ , Կարսայ բերդ , Բալուայ գերդ , Մուշեղկայ բերդ , Բա-բերդ , Վահկայ բերդ , և այլն : Վերջին տարիներս մեր լրագիրներ և թղթակիցներ իրեւ նոր գիւտ մը՝ փոխեցին Խարբերդի անունը և ցարդ կը գրեն Քարբերդ , ևս հետաքրքիր եղայ և գոսայ այդ քաղաքին կամ լեռան մօտ ու ստորոտն՝ գէտ իդուզ-ովան , քաղաքի մը գրից չափ ընդարձակ աւերակ մի շինութեանց , որոյ մէկ կտորը գեռ կ'անուանուի ԽԱՅ , և որ այժմ գեղէ թրքարնակ . այնուզն է Նառուկ անուն գեղ մը , Հարսկնկ , Խոչիկ , Զախըլի Մրգայ , Էկոր Մէկրէ և Քորփէ գեղերը , և իրենց մէջն ու շուրջը մեծամեծ շինութեանց աւերակներ , ու հիմերը կը տեսնուին : Քորփէցիք կը պատմեն թէ իրենց գեղէն ներքնուղի մը կայ , որ բերդը կը հանէ , և Էկոր մէկրէի մօտերը նոյնովէս ստորերկրեայ վիհեր բացուեր են երբեմն , որք յատկապէս կերտուած են եղեր : Աւելի չեմ ուզեր երկարել տեսութիւնս , ասկէ ոլարդ

կ'երեւի, որ Խար-քաղաքին կամ աւանին
բերդն է Խարբերդ, և Խարի բնակիչքը ի-
ժամանակի պատերազմաց կամ ասպատակու-
թեանց կ'ապաստանէին այս բերդը, և հոն
կը փոխադրէին իրենց ընտանիք և կարասի-
քը. և վերջապէս Խարն ամբողջ փոխադրը-
ւեր է ի բերդ, բնակութիւննին հաստատե-
լով հոն. և շիներ են քաղաք, որ սակայն
երմէք քաղաքի տեղ չէ իր բարձր և զառի
վեր դիրքով:

Այս բացատրութիւնը ես հրատարակած
եմ Արեւելեան լմանոյ մէջ եւս, սակայն մեր
գրադէտք տակաւին կը շարունակեն գրել
Քարբերդ, փոխանակ Խար-բերդի, զարմա-
նալի է: Խորին զգուշութիւն պէտք է մեր
գրողներուն, երկիւզած լինելու է և պէտք
չէ որ յանդգնին փոխել տեղերու անուննե-
րը, զի կրնայ շատ անգամ մէկ բառ միայն
մեծ լոյս մ'ընծացել պատմութեան. մանա-
ւանդ մեր հին մատենագրութեանց, յիշա-
տակարանաց, և ժողովրդեան բերնի մէջ եր-
բէք լսուած չէ Քար-բերդ, կամ ըստ ոմանց՝
կար-բերդ, կ'ուզէ ինձինեան լինի այսպէս
կոչողն. կ'ուզէ Գաղանձեան, ոչ Կար-բերդ
և ոչ Քար-բերդ, այլ ԽԱՐ-ԲԵՐԴ, և ահա
ԽԱՐԾԱ, և ահա ԲԵՐԴԻՆ:

Խարբերդի շուկան և խաները բաւական
ձոփս են. չէնքերու մէջ նշանաւոր են մզկիթ-
ներ, բաղնիքներ, Ասորւոց և Հայոց եկե-
ղեցիք. և երեւելեաց տները. ջուրը առատ

չէ, բայց ընտիր և բաւարար։ Բերդն իր հրանութեամբ՝ դեռ ամուր է և չն տեղեր չառունի, ելքառւէր թէ բեւեռագիր ունեցող քար մ'ալ կայ։ Փողոցները լայն և նեղ, եւ և էջ, տեղական մաքուր, բայց մեծաւ մասամբ անմաքուր։ Նոյնպէս են և բնակիչք, կենցաղնին, հաղուստնին, խելքերնին հին և մժին, դժուարին է որոշել ունեւորն և չունեւորն։ Քաղաքակիրթն ու անկիրթն։ բայի քանի մը ծանուցեալներէ։ Այդ տեղի Հայ ազգն որքան կրօնասէր և եկեղեցամէր, նոյնքան զարմանալի է տեսնել թէ՝ մասն մասն հերձեալ են, և չնչին խնդրոց համար եղած կան Բողոքական, Կաթոլիկ, Լատին։ դարձեալ Հայ, բողոքականութենէ Լատին, լատինականէ Կաթոլիկ, դարձեալ Հայ։ Հայ՝ և վերսափին Բողոքական։ Քաղաքացւոց շորջով դպած է նաև գեղացւոց, որք մի և նոյնը կընեն։ Լատինք ունին՝ Փաթէրաներ, Կաթոլիկն ունի Գերազայծառ, Բողոքականք ունին Միսիոնարներ։ Այս վերջինները չառ են՝ զօրաւոր։ Բաւական չքեղ են սցդ այլակրօնից Առաջնորդարանք և Առաջնորդք։ ունին եկեղեցիներ և վարժարանները, Կաթոլիկաց ու Լատինացը՝ Մէջրէի մէջ։ իսկ Միսիոնարաց՝ քաղաքի մէկ կողմը եւ բազական ճաշակով ընդարձակ և մեծածախ չինքեր։ Գոյէա Արմենիան, զոր կը կառավարեն Միսիոնարք, ունի իր մէջը ոչ միայն բողոքականաց, այլ և Հայոց մանուկներէն, աղջիկ-

ներ ալ կը դաստիարակեն, և վարժարանը
գիշերօթիկ է և ցերեկեայ:

Ասորիք շարժում մը չունին դէպի կրթա-
կան յառաջադիմութիւն, թէպէտ հարուստ
եկեղեցի մը կայ, որ հոչակաւոր ուխտառե-
զի է, և իրենց մէջն ալ ընչառէտ մարդիկ
կը դանուին: Ասոնք կը խօսին հայերէն:

Իսկ Հայոց վիճակը ողբալի էր արդարեւ:
Արդէն տեղացի բէկերէն ու կարդացողներէն՝
տգիութեան թակը ծանրացած էր Հայ
ժողովրդեան վրայ, որում սովորած էին տա-
նիլ, և յոյս ունէին թէ բարեխնամ կտ-
ռավարութեան շնորհիւ պիտի անհետին այդ
բաները, ինչպէս արդարեւ բաւական տար-
բերութիւն եղած է ցայժմ: սակայն իրենց
մտաւորական և հոգեւորական վիճակին ան-
յոյս կը թուէին: Տեղ մը՝ ուր այնքան օ-
տարազգի վարպետ որսորդներ կը դանուին,
հարկ էր հոգեւոր ժիր մշտիներ և ծաղկեալ
վարժարաններ ունենայինք, կարգով կանո-
նով ժողովներ, հաւատարիմ և ուղղամիտ
գործիչներ, վարդապետողներ:

Հայոց Առաջնորդութեանց մեծագոյն վի-
ճակներէն մէկն է Խարբերդ, և սակայն իւր
հովիւներէն ոչ անձնադիր, ոչ դիւրիչ, ոչ
ուղղիչ եղեր են, այլ կառարարք, կեղեքիչք,
առեցողք սրբութեան, անհոգ լուսաւորու-
թեան, անփոյթ կրթութեան. ոչ միայն չեն
առաջնորդած, այլ գայթակղութեամբ լցու-
ցած են այդ երկիրը: Իրենց վարքը շինարար

չլինելով, եթէ երբէք խօսած ալ եղեր են բան
մը, ազդեցութիւն չեն կրցած գործել. «Հան
նախ զգերան յականէ քումմէ»: Ի՞նչ չի-
նութիւն կրնային առանալ մի ծանօթ եպիս-
կոպոսէ, և անոր յաջորդող մի վարդապետէ,
որք իրենց ուխտն առ Հայ, Սուրբ եկեղեցին,
և անձնական առաքինութիւնը չկրցան պահել:
Դոքա երբեմն առաջնորդ էին Կարբերդի:

Աղ անհամեալք:

Ի՞նչ չինութիւն տեղացի վարդապետնե-
րէն, որք յաճախ և մէջ ընդ մէջ Առաջ-
նորդ կամ Տեղապահ են եղած, և կամ
Վանահայր, բնակելով ի գիւղս և ի տունս
և ցայսօր քարինք դայթակղութեան, վեմ
գլուման եղած բոլոր ժողովրդեան և նա-
խասինք Հայ կղերականութեան:

Ի՞նչ չինութիւն կրնային ատանալ մի այլ
Առաջնորդ վարդապետէ, որ քահանայի մը
մօրուք կ'ածիլէր այնքան չնչին պատճառի մը
համար, որ՝ քաղաքական ժողովոյ Ատենա-
պետին աքայի զարնելով, հանդերձ հայհոյու-
թեամբ, բարձր ասնդուխէ մը ի վայր կը պա-
պակէր թաւալգլոր. որ՝ Ս. վարդապետին
հետ կոռելով՝ հայհոյալից, «Գնա...
կանաչը ես կը կապեմ գլուխդ» կը-
սէր. որ՝ կառավարութեան մէջ և կոռսակա-
լին առջեւ Պ. վարդապետին հետ իրարու
վրայ յարձակելով, միմեանց մօրուք եւայն
կ'անարգէին հաւասար անպատճառութեամբ.
որ՝ Սուր Բարթողն իր ձեռքին և խելքին

գործիք ըրած, կը ծեծէին կը տուժէին վեսայն և հարսն, աղջիկն ու իր ուղածն, և նշանի-պսակի, Աղդային ամէն խնդրաց, և եկեղեցւոյ, և քահանայից, և օրինաց ու իրաւանց ծանրածանր զեղծումներ կը գործէր դիւցաղնարար, և բոլոր տգէտ ժողովուրդը ստութեամբ ու Ազգասիրութեամբ, շոգ-մոգ սկատրանօք և սպառնալեօք իր ետեւը կը ձգէր: Նա շուտով ալ եպիսկոպոս պիտի լինէր, եթէ Պոլիս չկոչուէր Պատրիարքարանէն:

Այդ հայր սուրբի սխրագործութիւնք ամբողջ գիրք մը կը կազմեն, եթէ ցաւ և ամօթչակատձառէին երեւան հանել մեր ձեռք եղածները:

Յետ նորա այժմ Ճգնաւորեան Սրբազննէ Առաջնորդ, որ բաղդատմամբ իւր նախորդաց՝ արդարեւ ճգնաւոր կը սեպուի, բայց մի անփոյթ և անպտուղ ոք է, անձնագով, անձնահոգ, և անձնազրադ, որոյ միջոցաւ ևս տեղի ունեցած զեղծմանց լուրեր յաճախի կուգան:

Ի՞նչ ընէ ժողովուրդ այսպիսեաց ետեւէն առաջնորդուելով, որոց ձեռքը լոյս չկայ, որոց հոտն անոյւ չգար:

Ճգնաւորեան Սրբազնի նախորդի օրովնէր մեր այցելութիւնը, զօր բազմեցուցած էին քաղաքին ամենէն անշնորհք թաղը, վարձեալ տան մը վերնայտրելը: Հոն այցելեց մեզ վսեմ. կուսակալն, որում նախապէս մեր

յարգանքը մասուցած էինք անձամբ։ Հոն
կը ժողովուէին ժողովները, և թշնամանուե-
լով Հայր Սուրբէն, քիչ մը եւս բանակուուե-
լով, կը մեկնէին։ Հոն կը դիմէր ժողովուրդը
իր ազգային կամ կրօնական խնդրոց համար։
և տղմուկով, գոռում գոչումով, նախատա-
լից անարգանք լսելով, կը դառնար կորիկոր։
Աստուած խմ, այս ինչ։ Ի զուր կարդաց-
ուեցան մեր տարած գրերը, ի զուր մեր ցոյց
տուած ուղղութիւնները ժողովոյ և Առաջնոր-
դութեան պաշտօնին։ Ոչ ոք էր որ լսէր, ոչ
ոք որ հասկնար, ոչ ոք որ օրուան պահանջն
զգար, և մեր գործոյն աջակցէր։

Կարի բորբոքեալ էր գլուխն, «Դինի նոր
ի տիկ հին», և տիկն պատռեր էր։

Տնտեսական խորհրդոյ ամենէն բանդէտ
անդամն ալ էկեր կը գանդաէր թէ, «Ար-
գիս վ. վանքին ծառերը ծախելուն համար,
գնացի բացառութիւն խնդրեցի, լապտեր
մը զարկաւ երեսիս»։ և շապէւն էր ապատկ։
Գրաբառ կը խօսէր։

Եթէ կային բանդէտներ, ծածկեր էին
զիրենք։

Մենք անձամբ սկսանք աքնիլ վիճա-
կագրութեան, և քահանաներէն ոմանք,
ու ձէփէրեան գէորգ էփէնտի 14 հատ
մատղաշ աղջիկներ, և մի հասակաւոր՝ նոյն
սեռէն, որ կը կոչուէր վարժուհի, տարե-
կան 400 զրուշով վարձեալ։ Այս թա-

դի Հայք կարող անձինք են, և իրենց մօտ
աչքի առջեւն է Ախալանարաց երկուսու կըր-
թարանն, և անոնց ժողովարանն, բաւական
ալ արամաղիր կը տեսնայի զիրենք լուսաւո-
րութեան և յառաջադիմութեան, բայց վար-
դապետ և վարժապետ չկայ, կ'ըսէին. վար-
ժապետ և դրամ առողջ չկայ, կը պա-
տասխանէին. երկու կողմանց ըսածն ալ ճշ-
մարխու էին, բայց ամուլ և անպէտ ճշմար-
խութիւն :

Ո. Նշանի բակի վարժարանը անկախ էր,
հոն վարժապետ մը ունէր իր առջեւ ծնրա-
կապ նստեցուցած 25 ի շափ մանուկներ փո-
շթաթախ, և ինքն հետեւող էր Արիստոտե-
լի, ճեմելով գտա կուտար: Մանուկ՝ մէյ մը
գրքին վրայ, մէյ մը վարժապետին վրայ
արագ արագ աչք կը տնկէր, կրկնելով անոր
ըսածը մեքենարար, և երերմամբ անձին,
մշտելով ընկէր զընկէր, և հեգնութեան ցոյ-
ցէր ընելով վարժապետի ետեւէն. և ահա
վայլակի պէս կը գառնար կը տեսնար վար-
ժապետ, և կայծակի ուժով ճեռքի փայտը կ'ի-
ջեցնէր զարնելով խորտակելով անխորի թեւը,
թիկունք, ճիտ, քիթը, մէջքը, դլուխը, աչ-
քը, բերանը: Անշուշտ շատ մեծ պատիւ կը
գտնէր երեկոյ այն ջախջախեալ մանկանց ծը-
նողաց առջեւ, որ կը կըթէր իրենց աղան:
Այս վարժապետը՝ ամէն մէկ տղայէն շաբա-
թը տասն փարայ կ'ստանար, եւ այս էր իր
թոշակն. սակայն այդ մատաղները երգեցին

մի երգ մելամաղձոս եղանակաւ . այն էր
« Ափսոս քեզ Հայոց խեղձիկ ժողովուրդ ,
Յիրուցան եղած անմեղ , անխորհուրդ ,
Հարիւր ու հազար ցաւի դիմացաք ,
Զեր քաղցրիկ երկրէն դուրս ոտ չդըրաք ,
Հիմի ձեր հօր մօր գերեզման թողաք ,
Տներն ու ժամերը ուրիշի տուաք . . . : »
Մանկունք , հերիք , կը խորտակէք սիրոս
. . . մանկունք ապրիք . . . :

Սմբատեան Ծն՛ վարժարանն առանձին
շէնքի մէջ էր . այցելեցի , տեսայ ընկերու-
թիւնը , տեսայ կանոնները , տեսայ վար-
ժապետներ , վարժարանի գրասեղաններ ,
և սրահի պատկերներ . հարկ չկայ ըսելու
թէ միակ բարեկարգ և յուսալից վար-
ժարան պիտի լինէր , որուն շատ ալ հոգ
տարած էր ընկերութիւնն . բայց այդ օրերը
ինկած էր . աշակերտաց երգեր լսեցի , իրենց
կարգերը տեսայ , ուսմանց ցանկն ընթեր-
ցայ , և ուսուցչաց բացատրութիւնը լսեցի :
Կ'արժէր որ այդ մեծ գաւառը ոյժ ընծայէր
այս միակ յարկին , որ կընար մրցիլ Միսիօ-
նարաց ջանքին դէմ , այլ աւաղ մարելու վը-
րայ եղած կանթեղի մը կը նմանէր : Մեր
դիտողութիւնք եւ քաջալերութիւնք թողինք
իրենց :

Խարբերդցւոց հագուստի եւ կահուց նիւ-
թերը գրեթէ բոլորավին տեղական է . մա-
նաւանդ երկրագործներունը . կտաւն , կտ-
պոյտն , մանխսայն , եազման , կօշիկն , եւայլն .

թէ քաղաքը եւ թէ գեղերը արուեստաւորներ շատ կան . երկաթագործ , հիւսն , կաշվործ , ոստայնանկը , իրենց մանրամասնութեամբ : Հայոց ձեռքով բացուած էր գործարան մը ի քաղաք . գործարան մը ի Մէջրէ , Հայ գործաւորք եւ Հայ վարպետք կը հանէին Շամի եւ Հալէպի ապրանաց տեսակներ բամբակէ եւ կերպասէ : Քաղաքի եւ Խոյլու գեղի մէջ մէծ քանակութեամբ գոմէշի եւ եզան կաշիներ կը տարադին : Քարտաշութիւն , որմնագրութիւն , բրուտութիւնն ալ անուանի է :

Այս գեղեցիկ եւ ծաղկեալ աշխարհ , իւր ժողովրդեան քրտնաջան ոչխատութեամբ արգաւանդ է ոչ միայն հացի բերքերով այլ զանազան հունաերու մշակութեամբ . որոց համար ջանացի քիչ մը ընդարձակ տեղեկագրել , գաղափարելով՝ որքան կարելի էր հաւաստի աղբիւրներէ :

Ա.զիոն , որ գեռ երեք տարի էր սկսած էին , եւ այժմ աւելի յառաջ տարան , տարին 10,000 ոսկւոյ : Խօզայ եւ թել արքում . 1,000 ոսկւոյ : Մուր այծու եւ ոչխարի՝ 2,000 ոսկւոյ : Մուշտակցու աղուէս , կուզ , գայլ , նապաստակ՝ 5,000 ոսկւոյ : Կրուն՝ նուշ եւ մէկէպ՝ 2,000 ոսկւոյ : Մեղրամու՝ 250 ոսկւոյ : Ասոնք թուրքիայէն գուրս կամ եւրոպա կը տարուին . իսկ թուրքիոյ զանազան գաւառները կը զրկէ Բամբակ եւ կտաւ 50,000 ոսկւոյ , Գիւմի՝ 500 ոսկւոյ , այնինչ

1,800,000 քաշ գինի կելնէ , զոր ամբողջովին տեղացիք կը ծծեն . Մորք դարսղած , այծու և ոչխարի , 2,000 ոսկւոյ . Շուշմայի , Կտաւատի , Կենէ կերչիի խող , 1,000 ոսկւոյ : Խոկ Խփեկլի և թիրէլի կէզի և մանիստ , Խէժ , գարփ և ցորեն , եւն . 4,000 ոսկւոյ :

Ասոնցմէ զատ գաւառին մէջ կը մօխուին , ցորեն 1,200,000 Պօլոյ քիլոկրամ . միւս բերքերն են գարփ , Եղիպատացորեն , ԳԲԼԳԲԼ բրինձ , սիսեռ , լուրիտ , բակլայ և զանազան բանջարեղէնք և միրգեր : Ծնտանի կենդանեաց հօտք և ջոկք նուազ են , զի արօտավայրեր քիչ են , երկիրը բազմաբնակ և մշակեալ լինելուն համոր . սովորաբար Ալաշկերտի , կարնոյ և Մշոյ կողմերէն կը գնեն եղն , գոմէչ , խաշինք , իրը 5,000 ոսկւոյ : Կաշի (չը բանուած) , գոմէչի և եղան՝ 4,000 ոսկւոյ : Տիգրանակերտէն , Հալէպէն , Այնթարէն զանազան պէտքեր , և մօտակայ գաւառներէն աղ՝ իրը 50,000 ոսկւոյ : Չուխայ , Ամերիգան , Սուրճ , Շաքար , կաղ , կրայեկ , Լեզակ , Գըրմըզ , Մանած , Պղինձ , Երկաթ , Քէօսէլէ , Եւայլն . Եւրոպայի առլրանք՝ իրը 200,000 ոսկւոյ :

Աւելի մանրամասնութիւնք կը թողունք : Հողերն մեծաւ մասամբ Բէկերու սեպհականութիւն էին և թափուն իրենց վրայ ըրածքիչ բացառութեամբ : Գեղացիք տու հասարակ Մարարայ էին , բայց հողատուք մա-

բարաներ կը տային տէրութեան։ Կային
Մեղրէ բնակեալ Ակնցի Հայք և քաղաքէն
ումանք, որ բաւական հոգերու տէրէին ե-
ղած, և մարարայ ունէին։ Խարրերդի բէ-
կեր կամ հողատէրեր կատարեալ աւատներ
են, և հին օնախներ ու վուճուններ են, ի-
րենց երկրագործներն ալ կատարեալ սորուկ-
ներ, այնքան սորկացած էին որ չէին գի-
տեր թէ իրաւոնք ունէին կամ կարող
էին ձայն ունենալ բողոքելու իրենց բէկե-
րուն կամ տէրերուն լլկանաց, և զրկանաց
դէմ, զորս իրրեւ սովորութիւն և տիրական
իրաւոնք ի գործ կը դնէին գեղացոց և
անոնց ընտաննեաց ու զաւակաց վրայ։ Աննը-
կարագրելի են և անտառելի մեր խմացած-
ները, սակայն նուազած են հետզհետէ և
կը նուազին բարեխնամ կառավարութեան
շնորհիւ։ Ցաւալի էր տեսնել թէ այդ ե-
ղեռնագործ և սրբավիզծ անձեւնց առջեւն
ու ետեւը հայեր ալ կը գտնուէին, իրրեւ
գործիք և իրրեւ ընկեր։

Խարրերդու գեղերը տեղ տեղ ական բա-
նալով (քէհրիզ) ջրեր հաներ են, որոց նմանն
վանաց և Սալմաստի կողմն ալ կ'ընեն, թէ-
պէտ տեղ տեղ ալ ինքնահոս առուներ կան։
ՍԵՒ ԳԵՏՍՈՒ կանցնի ՌԵ-ովայէն, և ԱՐԾՈՒԲԱԿ
գետակը՝ Գուգովայէն, որ կ'ոռոգեն ար-
տորայք, կը դարձունեն աղօրիք, և յար-
մարութիւն ունին գործարաններ բանեցնե-
լու ։

Յորենոյ, գինւոյ առատութեան երկիր է Խարբերդ իւր գաւառներով։ Քաղաքի հողերը, և գրեթէ ամենայն գեղերը և մեծաւ մասամբ Ռւլովան այգիներով լի են, բայց շահ չեն գիտեր հանել. այդչափ անչափ և պատուական գինին գրեթէ բնակիչներու մէջ կը սպառի, աննշան է մերձակայց այլեւայլ գաւառները զրկուածն վաճառուածն։ Դիւրին է գուշակել թէ արքեալներ բազմաթիւ են, և իւր հետեւանքները շատ, մանաւանդ ձմեռուան պարապ օրերու մէջ։ Կոիւներ թշնամանքներ, և անվայել վարմունքներ՝ թէ ի խօսս և թէ ի գործս կը վարեն զիրենք յաճախ ի դատ, և տուգանաց կ'ենթարկեն։ Նոյնպէս այս երկրի Ազգային և դատական ընդհանուր խնդիրներ են յիշեալները, և աղջիկ ու կին յափշտակելու, առեւանգելու, հասի չհասի, և այլ զրազումներ, որոց երեսէն շատ ալ գրամ կը մսխեն։ Առած մը ունին թէ՝ Աստուած Խարբերդցին սոեղծած ատեն հարցուցեր է. Ի՞նչ բանով գոհ կը լինիք երկրի վրայ, ինչ կ'ուզէք որ տամ ձեզ։ Պատասխանած են. — Հաց, գինի, կին։ Արդարեւ կարծես այս երեք բառերէն զատ իրենց հսմար հոգ կամ փափաք չկայ. բայց կենաց այդ երեք պայմաններն ալ չարտչար կը վայելեն, ոչ իբրեւ Աստուծոյ օրհնութիւն այլ պատիժ։ Մարդ կրնայ ըսել թէ՝ էրիկ մարդերէն տւելի՝ կանայք և աղջկունք կարի աշխատասէր են, սիուուած դաշտին և այ-

գիներու մէջ արեւակէզ կը տքնին մշակութեամբ, խտիր չկայ մատղաշին և տարեւորին, դեղեցկին և անդեղին, և իրենց սովորութիւնն է երեսնին պատառել նոյն խոկդաշախն մէջը. և կոչտ ու անվայերուչ հագութիւնն խոկ տներու մէջը. այսպէտզ հանդերձ կը վտանգուի յտճախ իրենց համեստութիւնը բէկերէ, աղաներէ, և օրիկաներէ: Գինիի չարիք խօսեցանք արգէն, և որ բաժին է նա յիշեալ երեք դասերուն: Խոկ ցորենոյ համար, որ այսքան առատ է, կան դեղեր որ կարօաը կը քաշեն, և թէ աւելցած են՝ հետեւեալ տարին չ'ապրիր: Բամբակն և միւս հունտերը կրնան ազնուանանալ, բովանդակ երկրագործութիւնը քիչ մը դիւրացնելու կերպեր եթէ գործադրուին, այս գաւառը արագապէս չափազանց կը հարստանայ:

Մտածեր և գործադրել ձեռնարկած էին Ծովքէն — մեր Թորոս աղօօր լիճքէն, — վտակ մը բանալ ջուր հոսեցնելու Ռւշովան, որ չատ դիւրին և չատ օգտակար կը լինէր, բաւական ալ աշխատուեր էր, հորեր և ականներ բացուած էին պատերազմէն առաջ, բայց խափանեալ կը մնային: Եփրատն ամենամեծ օգուտներ կրնայ ընծայել գաւառիս, որոյ ետեւէն առջեւէն ծովածաւալ կը ընթանայ, և իւր այժմեան վիճակով ոչ միայն անպէտ կանցնի, այլ ծանր վտանգներ և վնասներ ալ կը գործէ:

Մշոյ, Վահանայ կամ այլ գաւառաց նման
բազմաթիւ պանդուխտներ չհաներ երկրէն՝
Խարբերդն, թէպէտ կ'երեւնան Թիֆլիզի և
Կ. Պօլսոյ մէջ ցանցառ, բայց մեծաւ մա-
սամբ Ատանայի կողմն կ'երթան ի գարնան
բամբակի և այլ մշակութեան կ'աշխատին,
և աշունը կը վերադառնան։ Մարդկային
Ծննդոց աճումն կանոնաւոր է, ծեր և ալե-
ւոր մարդ շատ կան, առոյգ, պնդակազմ,
և առողջ են. հիւանդութիւնք թեթեւ, ժան-
տամահ չկայ, հազիւ բժշկաց հետ ծանօթու-
թիւն ու յարաբերութիւն ունին. անշուշ-
իրենց քրտնավաստակ կենաց արդիւնքն է
և կլիմայի չնորհքը. բայց եթէ մաքրու-
թեան և քիչ մը առողջապահութեան զգու-
շութիւն գիտնան, ալ աւելի բարերաստիկ
պիտի ապրին։

Երկիրը մեծաւ մասամբ դաշտային է,
բայց իւր զանազան դիրքերն ալ ունի, ուս-
տի և ըստ տեղւոյն տարբեր է կլիմայն։
Տեղ կայ որ ձմեռն մշուշապատ է, սառնա-
մանիք կ'ընէ, եւ ամառն՝ տօթագին։

Քաղաքէն քիչ մը վեր քարագագամ մը
կը ցուցնէն, զոր բուզլուք կ'ըսեն, այդ քա-
րին տակ գտնուած այրը խիստ զով է յա-
մարան՝ և ջերմ ի ձմերան, ջրեր կը կաթին
քարերէն և սառն կը կտրին. տապ օրե-
րու մէջ այս սառոյցը կը գործածէն, և
զուարձութեան համար քարայրը կ'երթան
ուտել և ըմպել։ Այդ տեղը կը գտնուի նաև.

Ասորւոց վանք մը, որ անուանի ուխտատեզ-
դի է, ուր հեռուստ կը դիմեն Ասորիք եւ
քաղաքիս ու շրջակայից Հայք եւս կը յա-
ճախեն :

Ե0ԹՆԱԿՆ՝ քաղաքի եւ Հիւսէյնիկ գեղի
միջոցն է, ձոր մը՝ որոյ մէկ կողմի Ծբրկ քա-
րերէն եւ պատուածքներէն ջրեր կը վիժեն
իրը եօթն ձիւղ, հովոց եւ շուք տեղ մի է,
աւտզաններ շինած են, ուր զուարձանալու
կ'երթան :

Հիւսէյնիկ գեղը ամենէն մերձ է քաղա-
քին, բազմահայ, մեծաւ մասամբ արուես-
տաւոր են բնակիչք, գրեթէ երկրորդ քա-
ղաք մի է : Նոյնքան եւ առելի ծաղկեալ է
Գաղրիկ (քէսիրիկ) գեղ եւ այլ քանի մը գե-
ղերը : Մէզրէն, որ եւ կը կոչուի՝ ՄՈ.ՄՈՒՐՈ.Թ-
ԻՒ. - Ա.Զ.Ի.Զ., ուր կը նստի կառավարութիւն,
եւ ուր այսքան տարիէ ի վեր թէ պաշտօնա-
տուններ եւ թէ հարուստ եկաւորներու տու-
ներ շինուած են, որոց մեծ մասն Ալիցի
Հայեր են, խան եւ խանութ բացուած են,
այլ գեռ չ'ընար ըսել թէ Ես քաղաք եմ:
Դեռ գիւղ է արդարեւ : Բուն քաղաքը նա-
խանձելի ջանքեր ըրեր է ու կ'ընէ որ կա-
ռավարութիւնը իր մէջ փոխադրէ, սակայն
չի յաջողիր, ընդհակառակն անխնամ ձըգ-
ուած է . ոչ պահակ, ոչ ոստիկան, ոչ դասա-
կան եւ առեւտրական տուեան, եւ ոչ եւ
այլն . որոց պակասութեան համար մեծա-
պէս կը բողոքէին քաղաքացիք . դէսկեր ալ

յաճախ տեղի կունենային . արդարեւ կ'արժէր ապահովութեան եւ խաղաղութեան համար բան մը ընել այդ քաղաքին , ուր այնքան ապրանքներ եւ ապրողներ կը գըտնուէին :

Խարբերդը հետզհետէ իւր դիրքով կարեւ որութիւն ստացաւ , եւ միւթէսարիֆութեանէ վիլայէթի վերածուեցաւ : Գտնուելով Տէրսիմին եւ իւր դաւառաց մօտ , կամ՝ աւելի լաւ է ասել , ի մէջ Տաւրոսի լերանց , ունի յարաբերութիւն այդ լեռնագօտիներու եւ լեռնամիջեայ բնակչաց հետ , կը համարուի կեղրոնավայր . ուստի կրնայ քաղաքակրթութիւն ափուուիլ յիշեալ երկիրները . ուր արդէն յառաջ բանակատեղի է եղեր , ինչպէս կը կենան դեռ մեծամեծ չէն եւ աւերակ զօրանոցներ , եւ այս տարիներ ալ կը խմբուին հոն ի հարկին զօրաց բազմութիւն : Թէպէտ Տէրսիմին մէջը , ի Խոզաթ , նոր վիլայէթ մը կազմուեցաւ եւ Խարբերդի ինչպէս նաև երգնկայի քանի մը գաւառներ անոր ենթարկուեցան , բայց մեծ դործողութիւնները կընէ Խարբերդ : Բաղդատի ձանապարհին ալ իրեւ պորտ կը նկատուի Խարբերդ . հոս կը միանան եւ կը բաժնուին Տրավիզոնի ու Կարնոյ ձանապարհը , Սամոնի եւ Սեւազի ձանապարհ , որոց մեծ մասն կառուղի շինուած է , եւ մնացեալն ալ յառաջ կը տարուի փութով , եւ արդէն մինչ ի Տիգրանակերտ շինուած է ձանապարհ :

Խարբերդ հեռի է ցամաքային ճանապարհով՝ իւսկիւտարէն կամ Պօլիսէն 260 ժամ. Սեւազէն 60 ժամ. Մալաթիայէն 18 ժամ. Կիրասոնէն 60 ժամ (Շ. Գարահիսարով և Սկնայ վրայով). Կարինէն 60 ժամ (Երզընկայով, բայց 50 ժամ է Տէրսիմի միջով). Խոքէնտէրունէն, որ Հալէպու նաւահանգիստն է, 80 ժամ. Մուշէն 26 ժամ. Տիգրանակերտէն 25 ժամ. Բաղդատէն 240 ժամ. Փամերը բեռնակիր գրաստի ընթացքով հաշուեալ են: Իսկ Բալու, Զարսանճագ, Զմըլկածակ, Ակն, Արարկիր, Կապան մատէն, Արզընու մատէն Խարբերդի շուրջն են եւ միւս անմիջական յարաբերութեանց մէջ իրեն հետ իրեւ խը մերձակայ գաւառներ:

Վանիեր: Ի Խարբերդ չորս վանք կար Հայոց, երեքն Ուլովայի մէջ են, և կը կոչուին իրենց մերձակայ գեղերու անունով:

Ա. ՍՈՐԾՈՒԹԻՎ. Վ.ԱՆՔ, Սորսորի գեղին մօտէ, Մէղրէէն մէկ ժամ հեռի, տասնի չափ գեղացւոց տներ կից շինուած են վանքի պարսպին, և տանիքները՝ վանքի տանիքին, մեծ տղեղութիւն և անշքութիւն է այս՝ վանքին համար, որոյ մէջ նստողներն են վանքին մարաբաներ իրենց ընտանեօք և անասնովք: Վանքին սենեակները ապականութեամբ լիէին և աւեր դարձած միայն երկու մեծ սենեակ կար վերնայարկ, չէնքն ամրող հողաղիւսէ են: Տաճարը՝ Ա. Գէորգի անունով է, փոքր, անշուք, մթին, խրթին, խոնաւ,

նկուղի մը կը նմանի . եթէ չցուցնեն և չը-
սեն քեզ , կարելի չէ գտնալ դռուը , և ոչ
հաւատալ թէ Ս . Տաճարն է այդ : Միաբան ,
Ժամանաց ոչ ոք կայ , ոչ աղօթող , ոչ խունկ ,
ոչ կանթեղ , ոչ պատարագ , ոչինչ վերջապէս :
Այս վանքս իրր թէ Սարդիս և Պետրոս վար-
դապետաց նախապատ քահանաց մը հիմնած
լինելով , ասոնց ցեղին ուեպհականութեան
պէս համարուած է , և վանքին արդիւնքնե-
րը երբեմն միութեամբ , երբեմն փոփոխակի ,
երբեմն զիրար յաղթահարելով՝ կը տիրեն-
իսկ եթէ իրենցմէ զօրաւոր Առաջնորդ մը
գտնուի , նա կը տիրէ , երբեմն ալ աշխար-
հականաց՝ բաժին աւարի կուտան : Վանքին
զբաղմունքն է երկրագործութիւն մարա-
բաներու ձեռքով . անասուն երեք չունի :
81 հաստ ընտիր արտեր ունէր , ջուրն առատ ,
թափու եղած չեին հողերը : Վանքի պարբռ-
պին մէկ կուշտն էր մեծ այգի և պաղատու-
ծառեր , ունէր նաեւ քանի մը հազար հաստ
բարդի ծառեր , որ հետզհետէ կտրելով ու-
ածեցնելով լու շահ կը բերէր : Վանքին հա-
սոյթն էր՝ իր արտերէն հարիւր քիլէ ցորեն ,
(1 քիլէն 56 հօխա է) . իսկ թեմական գեղե-
րէն՝ 24 քիլէ ցորեն ու գարի , և 2000 զրու-
չի բամբակ կամ բամբակի գին , իրբեւ պըտ-
զի : Վանքն ունէր եկեղեցական ընտիր զգեստ-
ներ և անօթներ , որ կը պահուէին ի Մէզրէ
Պետրոս վ . ի տունը . և մաս մը՝ ի քաղաք :
Վանքիս պարսպի դրսի մեծ դրան ճակա-

տին դրուած քարի մը վրայի արձանագրութիւնն է. «... Ամին անեղին Աստուծոյ և անմահին շինեցաւ դռուս ի թվին Զ. Կ. Ա. ի Փատիշահութեան Շահ Արրասին, ի Հայրապետութեան Տէր Յվս. ով կարդաք, Աստած ողորմի ասացէք աշխատողաց » :

Բ. ԳԱՏԵՄՈՒԽ ՎԱՆՔ. Դատեմ գեղին մօտ, չքեղ և կամարակապ գմբէթաւոր քարաշէն տաճար մի ունի Ս. Աստուծածածնի անունով, կ'աւանդեն թէ ի ձեռն Ս. Թաղէոսի Առաքելցն հիմնեալ, չէնքը հիմ՝ բայց անեղծ մնացած է : Իսկ խուցեր և բոլոր միւս չէնքերն աւեր, կործանեալ, ապականութիւն տիրած էր ամէն կողմն, ոչ եկեղեցական կար և ոչ տիրացու. վանահայրն էր պառաւ տնտես մը, և տուն մը Հայ մարտարայ: Թուրք մարտարաներ ալ կային, որոց կանայք և մանկան լեցուեր էին վանքը. բայց բուն պահապանքն էին քանի մը խոշոր գամբուեր: Ընտիր այգիներ և պաղատու ծառեր կան վանքին շուրջը: ունէր 150 քիլէ սերմամուտ արտեր՝ վանքին հողը, 60 քիլէի սերմամուտ արտեր՝ Դատեմ գեղին հողը, 15 քիլէ սերմամուտ արտեր՝ կոյլու գեղին հողը. ամէնն ալ մարտարայի տրուած, և թափու եղած չին: Այս արտերէն կ'ոտանայ վանքն տարին 100 քիլէ ցորեն, 50 քիլէ գարի, 100 հօխա բամբակ: Ինն գեղ թէմ ունէր, որոցմէ կ'ստանար պտղի: Այս հասոյթները Առաջնորդարանին յատկացեալ էին:

գ. ԶԱՐԴԱՐԻՉԻ ՎԱՆՔ. Մօա Զարդարիչ գեղին և իշմախն, ուստի կը բղխի առատ ջուր։ Այս վանքը իւր պարիսպներով, խցերով և տաճարով աւերակ էր բոլորովին. թէ պէտ ունէր իր վանահայրն կարապետ վարդապետ անաւնով, որ կը նատէր գեղը, և կը կուտէր ու կուտէր հասոյթները։ Արտերէն շատը գեղացիք և դրացիք տիրեր էին. ունէր պարտէզներ, այդի և ծառեր, և թէմ՝ 24 գեղ։ Արդեանց որքանութիւնը չկրցի իմանալ. այս վանքն ու վանահայրը Առաջնորդարանի տընօրէնութեան ներքեւ էր։ Սուրբ տաճարն էր Ս. Արդլմսեհի անունով։

Դ. ԴՈՒՆԵԽ ՎԱՆՔ. Դուլէ գեղին մօտ. Գուղովայի մէջ, և Մէզրէէն ու քաղաքէն՝ $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռի։ Նայելով միւս վանքերուն՝ այս վանքը քիչ մը կը նմանէր վանքի։ Տաճարը՝ Ս. Գէորգի անուամբ. և 14 կտոր սենեակիներ ունի, հին և նոր, բաւական կոկիկ։ Վանքին շրջապատները կային ծառեր և պարտէզ։ 60 քիլէ սկըմամուտ արտեր ունի, զորս կը մշակէ մարարաներով, կը պահէ կովեր և խաչինք։ Իրբ թէ ֆէրման ունենալով՝ թափու ըրած չէին հողեր։ Արտերէն կ'ստանար 60 քիլէ ցորեն և գարի. 60 քիլէ ալ պտղի. թէմական գեղերն են 16։ Վանահայրն էր անուանի Գէորգ Ալ. ծերունի, խորագէտ, հնարագէտ, բազմափորձ կամ փորձանք անձըն, որ վախճանեցաւ անցեալ ձմեռն։ Իր եղբայր Տէր Քէրովիրէ քահանայն յաջորդած

է իրեն, որ կը բնակէր վանքին մէջ իր ընտաննեօք և որդւովք։ Այս վանքը պատմութեանց մէջ կոչուած է Մովսիսավանք։ Մըշոյ Առաքելոց վանքի Ա. Թարգմանչաց մահարձաններու նման բարձր խաչաքարեր ունի գերեզմանատան մէջ, որոց ոմանց վրայ արձանագրութիւնք և թուականք կան, զորս օրինակած եմ յիշատակարանաց կարգին։ Նոյնպէս՝ Ա. տաճարիս նորոգութեան ժամանակ՝ 1859 թուականին, տուփով մը մասունք և փոքրիկ շիշով մը Ա. Միւռոն գըտնուած էր Ն. Շնորհալոց կնքով զմուսած և մագաղաթի վրայ վկայագիր, Հեթում թագաւորի կնքով, Ո. Հ. Յ. թվ. մի այլ մագաղաթ՝ երեք եսպիսկոպոսաց կնքով, որոյ մանրամասնութիւն հրատարակած եմ Արեւ. Մամլոյ 1884 մարտ ամսաթուով, եւ յիշատակարանաց կարգին պիտի յիշենք։ Կորսըւած էին այս բաները, մեք աղերս եւ սպառնալիք ի գործ դնելով, հազիւ դանուեցան քանի մը բարեսէր անձանց ջանից չնորհիւ, որք էին Տեարք, Գէորգ Ճաֆէրեան, Ա. Սեղբարք Միսաքեան, եւ Առաքել Թիքինեան։ Մեծաւ փափաքանօք կուզէի տեսնել այդ ցանկալի սրբութիւններ եւ համբուրել. պատասխանեցին, — Վաղ առաւօտ։ Եւ առաւօտ բերին փայտէ տուփ մը բաց, որոյ մէջ՝ մասունքներ կային, եւ երկու կտոր մոմոր։ Վրան դրոշմուած կարմիր մոմով կնիքներ Հեթում թագաւորին։ Մէկն պարապ էր,

իսկ միւս մոմչորի մէջէն պատառ մի հնագոյն
թղթոյ եւ վրան խոշոր տառերով գրուած :
(Օրինակն աես ի յիշատակարանաց կարդին) :
Պարագ մոմչորն ծրար էր այն մագաղաթին,
որոյ վերայ գրուած էր վկայականն կամ վա-
ւերականն Ա. Միւռոնի շիշին, եւ որ շիշին
հետ կորսուած էր : — Ո՞ւր է մագաղաթն եւ
շիշ : Պատասխան չեն տար : Գէորգ Վ. ի փո-
րին գալորը կը բռնէ, կը դեղնի, եղբայրն
ու եղբօրորդիք շփոթ մը ունին, երկիւղի
մէջ են, կերթան կուգան, իրարու կը ֆրո-
փան, եւ վերջապէս կ'ըսեն — կորսուած է
շիշն եւ մագաղաթ : Կայծակ զարկաւ ըղե-
ղիս, եւ նետ մը՝ սրտիս . . . : Իրը թէ վեց
ամսէ ի վեր կորսուած են եղեր ու վարդա-
պետին չեն յայտնած : — Ո՞ւր կը պահէիք,
ըսի : Տարան զիս վարդապետի սենեակ, ուր
պատի դարակի մը մէջ դրուած էին վարդա-
պետին քթախտի թէնիք կը որ երկար տու-
փեր, գավանոզներ, — Ահա տսոնց մէջ եւ
այս տեղ դրուած էին . կ'ըսեն : — Ո՞վ կը
մտնէ այս սենեակը, — Ոչ ոք բաց ի վար-
դապետէն եւ մեզմէ, դուռն ալ միշտ կը պ-
պուած ,է : — Ուրեմն կորուստ չկայ, կ'ըսեմ.
կամ կը ծածկէիք, կասկածելով որ մի գուցէ
հետս տանիմ . կամ վաճառեր էք բողոքա-
կանաց կամ կաթոլիկաց (*) :

(*) Զի աղոնցմէ ոմանք զեղէ զեղ, տնէ տուն, և վան-
քեր ու եկեղեցիներ կը շրջին ձեռազիր մատեանք, կամ
որ և իցէ հնութիւնք կը գնեն. ու կը զրկեն ձեռքէ ձեռք
մինչեւ Լոնտրա և այլ ուրեք՝ իրենց շահուն համար .
այսպիսով բաւական աւարներ տարեր են գաւառներէն :

Կուրանսան եւ չքմեղ կը ձեւանան վարդապետեանք . կտուավարութեան յանձնել կըստապառնամ զիրենք : Յիշեալ երեք ընկերներս կ'երաշխաւորեն : Ես Զարսանճաքն էի , դրած էին թէ գտնուեցան , եւ Տիգրանակերտէն վերադարձիս տեսայ եւ համբուրեցի շին , որոյ մէջ թանձրանալով Ա . իւղն՝ կիտոյ չափ մնացերէր : և շիշին ձեւն ու չափը , կնիքներն , մադաղաթն օրինակեցի : Մեր տէրտէրի տղայք ծախած էին , եւ ետ առած : Արքան համոզեցի որ կամ Ա . Էջմիածին , կամ ի Ա . Երուսաղէմ , կամ Պօլսոյ Ա . Փրկիչը զրկէր պահպանուելու համար . բայց անհնար էր ծերունւոյ յամառութեանը յաղթել : Վախնամօր մը կորսուին :

Խարբերդի մէջ այս չորս վանքէն զատ , Գաղրիկ գեղին կից ըլուրի մը վրայ կար աւերակ մը Ա . Մամաս անունով : Նոյն գիւղի բնակիչ բազմածանօթ եւ բարեպաշտօն Ա . Յօհան էֆ . Եաղճեանն ձեռնարկած էր շինել մատուռն եւ սենեակներ , ուր կուղէր հաստատել նաեւ վարժարան մը , բոլորը իր ծախքով : Մեծագումար ստակներ մախած է Յիշեալ անձն եկեղեցւոյ եւ վարժարանի համար , և չատ յիշատակներ ունի աստ և անդ , մանաւանդ իրենց գեղի հոյակալ եկեղեցւոյ կառուցման և զարդարանաց : կտակադիր յօրինած և վաւերացուցած է Պատրիարքարանով . և Ա . Մամասայ շինութեան համար բաւական ծախք ըրած , այլ թէրի

կը մնայ : Այս բլուրէն Հռովմայեցւոց արձանագրութիւններ գտնուեցան վանքին հիմունքները պեղած ժամանակ ճերմակ քարերու վրայ քանդակագրուած , այդ քարերը իւր տունը կը պահէ Եազգնեան էֆ . որոց օրինակները հրատարակուած են քանի մը տարի յառաջ լրագրաց մէջ , որքան կը յիշեմ խմաստն պիտի լինի այս թէ՝ «Ս.յդ սահմաննը Հռովմայեցւոց իշխանութիւնն է , և այն կողմերու համար կարգած են Տիգրան անունով մէկը թագաւոր կամ սահմանակալ» :

Խարբերդու վանօրէից վրայ գրելու առթիւ կը դիտենք թէ մեր նախնիք յառկացնելով վանական հաստատութեանց զատ զատ թեմ և թեմական արդիւնքը , պաշտօն սահմանած են վանքերուն որ վանահայրն կամ վանականները փոխագարձ օգտակար հանդիսանան այդ թեմականաց , այցելութեամբ , քարոզութեամբ . բարեկարգ պահեն անոնց եկեղեցիներ , լուսաւոր անոնց հոգւոյն եւ մտաց ճրագը . քահանայ հասցունեն անոնց , միսիթարութիւն եւ խազաղութիւն աւետարանեն . առ Աստուած , առ Կայսրն , առ Ազգն , առ ընտանիս պարտաւորութիւն ուսուցանեն . անոնց վշտակրութեանց եւ վտանգուելու միջոցին յոյս քաջալեր լինին . եւայլն : Իւրաքանչիւր գաւառի մեծութեան ու փոքրկութեան համեմատ թուով վանքեր սահմաներ են . անոնցմէ մին Աթոռ անուաներ են , որոյ վա-

նահայրն է միանգամայն Առաջնորդ բոլոր
թեմին . եւ միւս վանքերը օժանդակ իրեն :
Արդէն հազիւ կրնան բաւականանալ մեծ
վիճակի մը համար մէկ Առաջնորդ եւ 5-6
օժանդակ , որ կը կրթուին հովութեան պաշ-
տօնին մէջ : Մեծ վիճակները , որպէս է
Խարբերդը , մէկ Առաջնորդով անկարելի է
կառավարել . մշակութիւն պէտք է ժողո-
վրդեան : Երանի պէտք է ըսել այն գաւա-
ռին , ուր Առաջնորդն կամ դտնուած վար-
դապետներն փոխանակ շինելու , աւերելու
գոնէ չ'ջանան :

Զարմանալի չէ որ մենք այսքան պատրաստ
չենքեր-վանքեր և հասոյթներ ունինք , և չենք
կրնար կղերականութեան եւ դաստիարակու-
թեան օգտակար ընել . այն ինչ Ամերիկացին
եւ Եզուխոն աւելի քիչ դումարներով մեծ
գործեր կը տեսնէ այդ տեղերը իշահ իւր եւ
ի վիաս մեր :

Զարմանալի չէ որ Հայն , այդքան
խորին տգիտութեան եւ ներքին գայթակ-
ղութեանց մէջ , արտաքին թշուառու-
թեանց եւ օտարաց հազար հնարից առ-
ջեւ դեռ կը դիմանայ ու ՀԱՅ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՑ
կը մնայ :

Խարբերդի գաւառին մէջ ամենէն նշանա-
ւոր վայր եւ վանքն է Ա. ՆՇԱՆ Ծովքին կամ
Ծովք-դղեկին , ուր շնորհալից շնորհներով
զարդացեր մեր Ա. Ներսէս Շնորհալին , որ
այժմ՝ աւերանկ է , անընակ , եւ մեր ԹՈՐՈՍ

Ա.Ա.Յ.Օ.Բ հաւքին բնակավայրը, Ռոթն ժամհետ-
ոի է Ծովք Խարբերդին դէալ յԱրեւելեան
հարաւ, Տիգրանակերտ գնալու ճամրուն քե-
րանը: Սոյն գծով Կ'երկարին լեռներ դէպի
Մալաթիա, որոյ գօտւոյն վրայ կիյնան կար-
կառ եւ Պուճախ: Ծով՝ լերան վերայ եւ լե-
րանց մէջ խնկամանի մը կը նմանի բաժակա-
ձեւ. ջուրը վճիռ՝ այլ քիչ մը լեզի, նաւա-
կով 4 ժամ կը տեւէ իր երկայնքը եւ 4 ժամ
լայնքը. իսկ խորունկ տեղերը մինչեւ 170
գրիաշափ է. ջրերը թէ իր մէջին կը բղիսին
եւ թէ շրջապատով լեռներէն մէջ կը թափին: ։
Ծովք կամ կէօլճիւկ գեղը շինուած է Ծով-
քին հարաւային ափը, զարդարուած ծառա-
տունկերով, ճիշդ իւր հանդէպն է կղզին
կամ գղեակը, որ նախ թերակղզի է եղած
կից այժմեան գեղին՝ ցամաքէն. բայց երբ հետ-
զէնետէ ջուրը կարեր է ցամաքին պարանո-
ցը, գղեակի բնակիչքը դուրս ելեր են եւ
հաստատեր են արդի կէօլճիւկ գեղը. ամէնքն
ալ Հայ են. ծերունիք կը պատմէին թէ ի-
րենք ծնած են ի գղեակն եւ մկրտուած ի Ա.
Նշանի աւաղանն: Հաղիւ 50 տարի կայ այս
փոփոխութիւնը: Լիձն զանազան թռչնոց
հետ՝ ունի եւ քանի մը տեսակ ձուկեր, զորս
ուռկամնով կ'որսան ծովեցիք, յորս անրաւ կը
գտնուի տեսակ մը մանր ձկանց, զորս կ'ան-
ուանեն Խըտուտ. եւ կը չորցնեն աղելով
ու կը պահեն՝ ամրող մերձակայ գաւա-
ռաց բնակիչք: Մենք ճաշակեցինք ձկանց

ամէն տեսակէն, խորովելով կրակետղի վրայ
առ ծովեզերբ թարմ թարմ, կերանք ու կե-
րանք. բայց ինչո՞ւ չէինք կշտանար . . .
սուրբ և պատուական համ ու հոտ, Շնոր-
հալոյն կերած ձկանց զարմ և սերունդ :
Նաւակով քառորդէ մը հասանք ի կղզին, որ
խկազէս ապառաժի մը կտոր է, որոյ հո-
ղային մասերը լափեր է ջուրն. այս քարին
վրայ կը մնան որմունք փլած տաճարին Ա.
Նշանաց : Տաճարին սեմէն դուրս ցիր ու ցան
քանի մը դերեզմաններ կը նշմարուին՝ կրօ-
նաւորաց և քահանայից. անշուշտ շատ նշա-
նաւոր անձանց ոսկերք եւս կային ամփափ-
ուած, որք աննշմարելի են դարձեր : «Հո-
գւոց» ըսինք այդ հանդուցելոց, և արտօս-
ուալից փափաքանօք համրուրեցինք քարեր
որմոց և սեմոց Ա. տաճարին, յորս թռչունք
բոյն դրած էին, և շարժումներ ընելով ձայն
կ'արձակէին դէպ ի մեզ : Ի՞նչ կ'ըսէին, ի՞նչ
կը ցուցնէին . . . : Տաճարին կամարն քակուած,
և քարեր գլորուած կային յայս և յայն կողմն,
մանրերն ալ շաղախով մէկտեղ պաղաղ պա-
ղաղ ինկած : — Տիսուր օրինակ Հոյ ազգին
կենաց : Թէպէտ բան մ'էին, չէնքի մը կը վե-
րաբերէին, բայց իրենց բուն տեղէն ինկած
խումբ խումբ և ցրիւ . թէպէտ անշարժ, ան-
կենդան, բայց կը խօսէին կը հասկցնէին թէ՝
մեք վէմ ենք ապարանից, դղեկին, տա-
ճարին, այլ տւաղ, լսող ու վերցնող չու-
նէին :

Շատ հետազոտեցի գրուածոց հետք մը
գտնալ այդքան քարերու վրայ, հազիւ այս
փշութները ժողվեցի: Տաճարի որմին աջա-
կողմը վոքր խաչքարի մը վրայ փորագրուած
8784 է ՍՈՒԲԲ ԽՈԶՍ: Ա.ՄՅՐ. . . . : Եւ Տաճա-
րին արեւելեան որմին դրախ
ճակատին վրայ գրուած
լերջ քարի մը երեսը խոշոր
խորագրով փորագրուած:

ՄՅՌ
ՇՅՌ
Շ

Ծոփաց հռչակաւոր դղեակն և իւր Ս. Նը-
շանայ վանքն՝ այսօր ծովակուր եղած լինե-
լով, մեր տեսած բեկորներն ալ պիտի ծած-
կուին ջրով և անհետանան ընդ փոյթ, զի
ջուրերը օրէ օր կ'աճին և կը բարձրանան. իսկ
եթէ վտակներ հոսեցնեն ծովին, մեծ գանձեր
պիտի բացուին մեզ այդ ջրոց տակէն: Կէօլ-
ճիւկ գեղն է հայարնակ, և բնակիչք կը կո-
չուին «Ծովեցի»: Կար և մի գիւղ լճակիս մօտ
քրդարնակ, զոր կ'անուանէին «Քիւրդ կէօլ-
ճիւկ», իսկ հայարնակն՝ «Կավուր կէօլ-
ճիւկ»:

Մնան բարով թռչունները, մնան բա-
րով ձուկեր, քարեր և տւերակներ, մնայ
բարով թորոս Աղբաւրը . . . ով միւսան-
գամ եւս տայր ինձ համբուրել և ողջունել
զգել:

Ես տեսայ կրկին այս սուբր ծովիկը տա-
րիէ մը զկնի, և կը տեսնամ միշտ զինքն
ի սրտիս, և տո ինքն զիս . . . :

Երբ դարձանք ի Կէօլձիւկ, ուռկաններ
ձգած էին վերստին ծովուն մէջ, ուռկան
ինքնին էր ծովն, որ Հայ եզողի սրտերը
կորսայ, Հայուն՝ որ միանդամ իր աչքն կամ
ոչքը հոն ձգէ:

Կէօլձիւկի եկեղեցին շինուած է Ա. 1605
անունով, ունին և մաս մը Ա. Նշանէն, առ
որ ուխտաւորք կը դիմեն շրջականներէ. բայց
անշուշտ Շնորհալւոյ Ընդհանրականին մէջ
յիշատակեալ Ա. Նշանը՝ Աթոռոյն հետ փոխա-
դրած էին ի Հոռմիլայ: Զարմանալի էր որ
միայն երկու ձեռագիր աւետարան կրցայ
գտնել, յորոց մինն գրուած էր Վարագոյ
քովի Արգելանոց կամ Ա. Գրիգորի վանքը:
Օրինակներ տես ի կարգի յիշատակարանաց:
Բայց ինչպէս կ'աւանդէին՝ թէ գրքեր և թէ
այլ թանկագին բաններ բարձրահայեաց վան-
քը կը պահպանուէին:

Նայելով պատմութեան մեզ աւանդածնե-
րուն, տարակոյս ունեցած են ոմանք թէ՝
Շնորհալւոյն հօր Ապիրատ իշխանին կառու-
ցած դղեակն, կամ Գրիգորիսին ու Ներսի-
սին ծնած վայրն ու Կաթողիկոսական ա-
թոռն՝ չլինէր այս Ծովք-դղեակ. այլ զա-
նազան յիշատակներէ և պարագաներէ կը
հետեւցնեն թէ՝ Ապիրատին կամ Շնորհալւոյն
Ծովք դղեակն պէտք էր գտնուէր Մարազու-
սահմանին մէջ և Սեաւ ոուրբ լեռնէն հեռու-
չլինէր. կամ՝ գտնուելու էր Ճօուլիննե-
րու երկիրներուն մօտ, եւայլն: Սակայն ինչ-

ալէս յայտնի է, Մարաշու քավեր լիձ կամ
ծովիկ չենք ունեցած և չունինք, իսկ
Խարբերդի այս Ծովիկը խփտ մօտ է Սեռ
լերան, զի Սեռաւ լեռն է Աղճառաղ, որոյ
վրայ գրած ենք թորոս Աղօօ Ա. մասին
մէջ, Մալաթիոյ հետ Աղճառաղի մէկ ծայրն
կը վերջանայ Եազի-խան ըստւած ընդարձակ
ու ամսայի դաշտավայրը, և Եազի-խանն Եփ-
րառավ բաժնուած է Խարբերդէն ։ Մեր այս
Ծովք ունի կարճ գծերով ճանապարհներ Սեռ
լերան հետ հազարդակցելու, ալ աւելի կարճ՝
Հռոմլային հետ, մի օրեայ գնացիւք ։ Աղ-
ճառաղը երկարօրէն կը ճգի մինչեւ Մարաշ-
Քեսսն՝ որ մօտ է Մարաշին, հեռի չէ Խար-
բերդէն ։ և զարմանալի չէ թէ Մարաշի տի-
րապետողաց սահմանն հասած լինի երբեմն
մինչեւ մեր Ծովքն ։ Նոյն իսկ Խարբերդը շատ
յարաբերութիւն ունեցած է իրրեւ մերձա-
ւոր՝ կիլիկիոյ և Խաչակիր պետաց հետ, մին-
չեւ իսկ Եգիպտոսի սուլթանին, Հարէպիսա-
միրայից և Ֆրանկ իշխանաց, Անտիոքի և
Եղեսիոյ տիրողաց հետ, ուրեմն կրնար խառ-
նուիլ մեր Ծովքն յիշեալ տեղերու և տիրող-
ներու անուանց հետ ։

Ինչպէս կրնայ աեսնուիլ Մատթէոս Ռւո-
հայեցւոյ սպատմութենէն, և ուրիշ կողմով ալ
նկատելով, Արեւելեան հիւսիսային և Արեւ-
մբտեան և Հարաւային Հայոց հետ հազար-
դակցելու մեծ յարմարութիւն ունէր այստեղ ։
իսկ դպեակն շինուած է իրրեւ ամսւր դիրք

մը և ապահով աեղը, պարսպեալ չորից
կողմանց պարսպաձեւ լեռներով և ջրով պատ-
եալ, ինչպէս էր դիրքն Աղթամարայ իւր
բերդով և տաճարով, յետոյ երկոցունց ալ
ցամաքը կտրուած, դզեակն կործանուած.
թէսպէտ Աղթամարն մեծաշէն և հոյակապ կը
կենայ իւր տաճարով, և անհամեմատ է
ծովն ծովկիս, ժայռն ժայռիս Այսպէտ շատ
բերդեր կամ դզեակներ կան երեք կողմէն
ջրով պատեալ, որ ի հնումն զօրսաւոր կը հա-
մարուէր, և հոն կ'ասպաստանէին իշխանաց
քով՝ մեր եկեղեցական հովուապետք եւսու
Աստ նատելով հանդերձ դիւրին էր վայելել
պաշտպանութիւն Քրիստոնեայ իշխանաց, որ
մօտ էին, աստի Սեւա լերան կրօնաւորաց
և կրօնաստանաց ոյց տոնել դիւրին էր նոյն-
պէս :

ԾՈՓԲՌ՝ յիշատակեալ պատմութեանց մէջ,
երկու են, մին է սա, հին ՀԱՆՁԻԹԻՆ մէջ,
միւսը Նվիրկերտին, ուր մեր Շնորհալին չէ
երեւցեր։ Այլ անշնորհք երեսով, վիթխարին
հասակաւ և ուժով, Անգեղեայն Տորք։ որ
«որձաքարեր մատերով կը փշէր, եղնդով
արծուիներ կը քանդակէր վիմաց վրայ, և
ըլուրներ կը վերցնէր դնէր»։

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԹԵՄՑ

ԿԱՄ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂՈՐԱՑՔ

ՔՅԱ.Ա.Բ ունի 4 եկեղեցի։ Ա. Ա. Յակոբ,
որոյ տարեկան հասոյթն իր 4000 դուրուչ

Ժողովրդենէն : Բ . Ա . Կարասպետ , Հասոյթ
5000 զուրուշ ժողովրդենէն , բազնիքի մը չորս
բաժինէն մէկն Ա . Եկեղեցւոյս , երեքն տաճ-
կոց է , որոյ արդիւնքէն՝ 2000 զուրուշ . մէկ
պարագ տեղ մը և մէկ խանութ եւս ունի ,
որոցմէ արդիւնք չառնուր . կալուածագիրք
երկու հայ մեծատանց վրայ են : Գ . Ա . Ստե-
փանոս , Հասոյթ 1500 զուրուշ ժողովրդենէ ,
և 450 զուրուշ մէկ խանութէ : Գ . Ա . Նշան ,
Հասոյթ 1000 զուրուշ ժողովրդենէ , 600 զու-
րուշ բազնիքէ մը , 600 զուրուշ երեք և կէս
խանութներէ : Խւրաքանչիւր Եկեղեցւոյ
սրահը ծաղկոց մը կայ մանր մանկանց , ո-
րոց թիւն էր 150 , և աղջիկ՝ 50 : Քաղաքի
մէջն է Ամրատեան ընկերութեան վարժա-
րանն , որ ունէր աշակերտ 70 , տարեկան
ծախքն էր իրը 25 ոսկի , ընկերութեան բա-
ժիններէ և հանգանակութենէ : Խոկ միւս
ծաղկոյներու տարեկան ծախքը 3850 զու-
րուշ , զորս կը հոգային Եկեղեցեաց Հասոյ-
թէն , թոշակէ , բարեպաշտօն ումանց նուի-
բատութեամբ եւայլն :

ՀԵԽՍԵՅՆԻ գիւղ . 1 Եկեղեցի , Ա . Վառ-
վոռ : Վարժարան երկսեռ՝ Հայկեան և Վառ-
վառեան , ծախք վարժանին տարեկան
2100 զուրուշ , Եկեղեցիէն և Հայկ . Ծնկե-
րութենէն : Աշակերտք՝ 100 մանկունք , 60
աղջիկ : Տունք Հայոց 418 :

Մէջրէ . — Մ 0.Մ 0.Ի Ր Ա Թ - Ի Կ Լ - Ա Զ Ե Զ . որ է կա-
ռավարութեան կեդրոն : 2 Եկեղեցի , Ա .

Աստուածածին և Ս. Սարգիս : Տունք Հայ-
յոց 246 : Վարժարան 2-5 , կը բացուին ու
կը դոցուին . աղջկանց համար ալ կար , նոյն-
պէս բաց ու խուփ : Երկսեռ աշակերտացուք
200էն աւելի , և եթէ ծախք ընէին՝ 4800
դուրս որոշեր էին՝ եկեղեցիներէ և թոշակ-
ներէ :

Վերին Մէզրէ . 1 եկեղեցի Ս. Լուսաւորիչ Տունք Հյց . 14				
Սուսուրի .	»	Ս. Կարապետ	»	473
Եղէզի .	»	Ս. Գէորգ	»	426
Քէսրիկ (Գագրիկ)	»	Ս. Աստուածածին	»	314
		ունի վարժարան մը 170 աշակերտօք		
Մուհինիկ	»	Ս. Պարսամ	»	97
Սարայ	»	ոչ զոյ	»	14
Դուրբար Մէզրէ	»	Ս. Կիրակոս	»	6
Ճողէ	»	Ս. Գէորգ	»	478
Մուրի	»	Ս. Աստուածածին	»	57
Շէմսի	»	Ս. Աստուածածին	»	48
Սորովիկ	»	Ս. Գէորգ	»	40
Սխուռ	»	Ս. Աստուածածին	»	36
Կանոնիկի	»	Ս. Աստուածածին	»	20
Շըղաջի	»	Ս. Փրկչ. և Ածճին	»	80
Գօնազ ալմազ	»	Ս. Աստուածածին	»	34
Վարդենիմ	»	ոչ զոյ	»	7
Սարք զամբօ	»	Ս. Աստուածածին	»	80
Ճառուկ	»	Ս. Աստուածածին	»	48
Խըրաջ	»	Ս. Գէորգ	»	38
Մունզար օղլու	»	Ս. Մինաս	»	79
Սլամիչիկ	»	Ս. Գէորգ	»	48
Վերին Խոխ	»	Ս. Աստուածածին	»	140
Վարի Խոխ	»	ոչ զոյ	»	45
Կարմբի	»	Ս. Թօրոս	»	90
Շնրիկ	»	Ս. Սարգիս	»	108
Խոխիկ	»	Ս. Գէորգ	»	40
Փարչանչ	»	Ս. Փրկիչ	»	220

Աւարդարիլ	4	եկեղեցի	Ս. Գէորգ.	Տունը Հյշ.	64
Թալանիկի		»	Ս. Սարգիս	»	47
Եւնիջայ		»	Ս. Աստուածածին	»	46
Քէյլի		»	Ս. Կիրակոս	»	30
Մօլլա-Շէնիկի		»	ոչ զոյ	»	2
Գեղ վանի		»	Ս. Նշան	»	38
Մրգմնիկի		»	Ս. Աստուածածին	»	60
Գատեմ		»	Ս. Աստուածածին	»	200
Խոյլու		»	Ս. Ստեփաննոս	»	279
Այու պատի		»	ոչ զոյ	»	3
Զարդարիչ		»	Ս. Խոչ	»	50
Խչման		»	Ս. Նիկողոս	»	460
Աղքճսի		»	Ս. Կարապետ	»	60
Քունիկ		»	Ս. Փրկիչ	»	190
Կէօլինիւկ (Ծովը)		»	Ս. Նշան	»	60
Նազրակի		»	Ս. Մինաս	»	42
Ընկըզիկի		»	ոչ զոյ	»	4
Հանի սէլի		»	Ս. Սարգիս	»	18
Աւգան	2	»	Ս. Գէորգ. և Ս. Սարգ.	»	58
Հարուենի		»	Ս. Աստուածածին	»	37
Իրիլ		»	Ս. Մամաս	»	44
Մառուկի		»	Ս. Սարգիս	»	25
Աւիաւուս		»	Ս. Գէորգ	»	70
Զօրալի		»	Ս. Գէորգ	»	40
Դուլայ		»	Ս. Աստուածածին	»	200
Բզմբեկն		»	Ս. Աստուածածին	»	210
Զօրշիմ		»	Ս. Գէորգ	»	60
Աւզուրուկ		»	Ս. Աստուածածին	»	30
Այվոս		»	Ս. Աստուածածին	»	420
Հարուսի		»	Ս. Աստուածածին	»	180
Քօփայ		»	Ս. Գէորգ	»	175
Գառընիերս		»	Ս. Թովմաս	»	32
Սինան		»	ոչ զոյ	»	8

Վարժարան չնշանակուած գեղերէն ումանք
ի ձմերան կը ժողվեն իրենց տղայք ախոռ-

ներու մէջ, կամ յարմար տեղ մը, և կը կարդացնեն, շատերն այդքան ալ չունէին։ Տառներեք գեղերու Հայք՝ Բողոքականներ ունին իրենց մէջ, վեց գեղեր՝ կաթոլիկ կամ Լատին ունին։ Թուրք՝ գրեթէ ամէն գեղերու մէջ կայ. իսկ Ասորին՝ ի քաղաք, միւս տեղերը անհշան են։

ԶՄՇԿԱԾԱԳ

Օգոստոս 11, մեկնեցանք Խարբերդէն։ Գուգ-Ռվայէն է մեր ձանրան, որ յետադարձ մը կը համարուի. զի աստի ուրիշ գծով մը կը գտոնան կապան-Մատէնի և Արարկիրու Ռվայի, ու Ակնայ մէկ մասին ետեւը, ուր կ'յնայ Զմէկածագն և իւր գեղերը։ Գուգ-Ռվան՝ որ Ռւշ-Ռվայի նման քնքոյշ և զարդարուն չէ, սակայն ունի մեծամեծ և խիս գեղեր. արտօրայքը թէպէտ քարուտ, այլ շատ բարերեր։ Հնձոց օրեր լինելով, գեղացին իր ամբողջ ընտանիքով տարածուած էր գաշտին մէջ, ուր կնոջ աշխատութիւնը շատ է քան արանց, և մանր մանկան հորթիկներու, ոչխարաց, և քուռակներու հետ խառնուած կը թուփուայ, կը հսկէ, կ'երգէ և կը զուարճանայ։ Աշխատութեան և անսեղութեան քաղցր տեսարան. . . .

Աշխան գիւղն եղաւ մեր իջեւան, որ Գուգ-Ռվայէն գուրս է, Բալուայ Ջրոյն—Եփրատին վրայ, և բարձր դիրք մը ունի, բեղմնաւո-

րութեամբ անուանի , որ ունէր նաև շատ պտղաբեր ծառեր : Գեղին հողերը Խարբերդ քնակող ակնցի քանի մը Հայոց սեալհականութիւնն էին , որ թթենիներ ալ տնկած ունէին . և շերամ կը մշակէին , ճաշակով տուներ շինած էին : Գեղիս սեխն ու ձմերուկն հոչակեալ է համեզութեամբ : Շնորհքով քահանայ մի կար հաս , Տէր կարապետ :

Գետն սահմանագլուխ է Խարբերդին , որոց միւս երեսը Զմշկածագի հողն է , կամ Տէրսիմի . քրդերը յաճախ կ'անցնին ջուրէն և ատոնցմէ ոմանք կը կողովտեն Աշվանցիները տանց և արտերու մէջ : Գեղիս թորոս քահեան նոյն տարին աղէտ մը անցուցեր էր : Իրրեւ ունեւոր և խօսքի տէր մարդ՝ որոշուած է եղեր քրդերէն որ վերցնեն զինքն և տունը աւարեն . Գիշեր մը յանակնկալս կը պաշարուի իր տան մէջ . և թորոսն այլ ոք կեղծելով ինքնինքն , և իրրեւ կամեցող թորոսի կորսատեան , կ'սկսի ինքն հայհոյել զթորոս քահեան , ու կ'օժանդակէ քրդերուն որոնելու զինքն . յարկէ յարկ , ծակէ ծակ որոնելու միջոցին , կրցեր է ճարտարութեամբ խարել և ծածկել իր անձն . լուսոյն գէմ չարագործներ կը մեկնին , ժամադրելով ուրիշ գիշերուան մը համար . բայց թորոսն այլ եւս տունը չէր պառկեր : Դարձեալ այս գիւղէն եօթն տարու աղջիկ մը յափշտակեր էին չարագործք և ջրէն անդին անցուցեր էին , վեց ոստիկան և հարիւրապետ մը գեղացւոյ հետ ջրէն առդին

կեցած սպառնալիօք չորսպ ործներէն աղջի-
կը՝ դարձուցեր էին ծնողաց որսացեալ դառ-
նուկը դողասարսափ ծնողաց գիրկն ինկած
էր, մահու երկիւղի մէջ։ Այսպիսի դէսլքեր
Աշվանցիք և քանի մը այլ գիւղացիք կը պատ-
մէին պաղարիւնութեամբ։

Մտիկ ընելով գեղացւոց, յուսադրեցինք
զիրենք բարեխնամ կառավարութեան անու-
նով. և առաւօտ ելանք մեր ուղին։ Թէպէտ
թանձր և կոչտ նաւեր կային, բայց ես որո-
շեցի հունէն անցնիլ. քանի մը կտրին երի-
տասարդներ ջուրը մտան, և մենք հետեւե-
ցանք անոնց ընկղմելով և յառնելով։ Օրհ-
նեալ ջուր, որ այնքան բարութեամբ և փափ-
կութեամբ վարուեցաւ հետո։ Հոտ կուգար
իրմէն. հոտ մահու և անմահութեան։ Ջուր՝
որ կը բերէր իր հետ դրախտի ծաղիկ, և օ-
ճու շապիկ։ Ջուր՝ որ կուգար Պայտակիտէն,
Ալաշկերտէն, ինուսէն, Մանզկերտէն և Մու-
չէն, որ կրեր էր գիակներ, խառնուեր էր
արիւններ, և բաղադրուեր էր աղի ու դառն
արցունքներէ։ Արցունք մ'ալ իմ աչերէս։
Ջուր՝ սակայն, որ ունէր և կը նուիրէր յոյս-
թէ կ'անցնին չարիքներ, ինչպէս կ'անցնին
իմ ալիքներս. և ետեւէ ետեւ մաքուրն և
կենդանին կը յաջորդէ, բաւական է որ Ակն
անսպառ հոսէ, կեանքն իւր ընթացքը չ'կա-
սէ, վտակն իր ճամբան և իր տեղը չ'փոփո-
խէ։

Գետոյն միւս երեսն է Աշկան կտամ Աշ-Գա-

նի գեղը, դաշտագիր: Վտակ մը կուգաց
ուղղակի Զմշկածագ քաղաքէն, մարդ առանց
առաջնորդի կրնայ այս վտակին հետօք ուղ-
ղակի քաղաքը երթալ, որոյ շուրջ գեղեր կը
գտնուին, նայելով իրենց կ'անցնինք, չնորհ-
քով չենքեր կան գեղերու մէջ: Հողն ու
մարդը աւելի կայտառ են այս կողմը, բայց
Տէրսիմցիներուն ստնակոխ, ձամբան վատ-
թար է ու աւեր: Չորս ժամկն մտանք Զմբշ-
կածագը, որ ունի զարդարուն պարտէ զներ,
զուտրձալի ձորեր, ցիր և ցան մեծամեծ և
մանր քարելով, կարդ մի եւս բարձրացած
ժայռերը պարտպաճեւ, բրդաճեւ, և քաղա-
քին հանդէալ շատ մը շինուած քարայրեր,
Բեկ օդասի, Բայրամ բարա, ևն անունով:
— Ինչե՞ր են աեսեր, ինչե՞ր անցուցեր այս
այրերը:

Առաջնորդարանը իջանք, բայց հոգեվարք
էր այդ յարկը, ուստի իրիկուն իդնատիոս-
եան Միքայէլ էֆէնտիփ տունը իջեւանեցանք.
և ամէն ցերեկները ընդունելութիւնք, ուե-
սակցութիւնք և մեր գործքերը կուգայինք
կատարել Առաջնորդարանը, ամէն բովէ նա-
յելով սրտատրոփ երկիւզիւ կատրած գերան-
ներուն, վտած նեցուկներուն և խարիսոլ-
եալ պատերուն. մանաւնդ այն ժամերուն,
երբ մեծադղորդ գոչմամբ կը ժողովիին ի
նիստ Ազգային ժողովները և իրենց արժա-
նաւոր Առաջնորդն Տ. Պետրոս վ. Ներկա-
րարեան, մարմնով և ձայնով արդարեւ գե-

բազանց անձին նախագահութեան տակ ,
պառչուելովիրարու դէմ, մէկզմէկ նախառաելով ,
որոց բոմբիւնէն կը սարսէր և փոշի կը թա-
փէր դողդոջուն յարկն : Անշուշտ իրաւունքը
միշտ հուժկու և շատ բռացողին կը լինէր :

Քաղաքիս փողոցները և շուկան խառն ի
խուռն են , բայց բաւական կանոնաւոր շն-
քեր կը գտնուէին , ամենէն չքեղ և ձեւաւոր
շնքն էր Հաճի թահար բէկի տունն . և
ինքն էր բոլոր բէկերէն աւագագոյն և քա-
ղաքավար . ինքն էր ամենէն աւելի հողեր և
գիւղեր ունեցող , երկրի բարեաց եւ այն
հեղինակ , որ ունէր զինքն յարգողներ , այլ
բազմաթիւ եւս էին գժգոհներ և հակառա-
կորդներ : Քանի մը այլ բէկեր ալ կային . և
քանի մը Աղաներ , որք նոյնալէս հողատէր ,
գեղատէր էին , և գեղացի մարարաններ՝ իր-
բեւ իրենց ձորտեր . գրեթէ ամէնքն ալ ե-
րեսանց փափագող էին բարեկարգութեան .
բայց ամէնքն ալ իրենց սրաշտանութեան
տակն ունեցեր էին դատապարտելի մար-
դիկներ : Այլ գեռ Մալաթիոյ և Խորեր-
դի անուանիններէն բարի էին սոքա : Այս եր-
կիլը յաճախակի վատաններ կը կրէր նաև
Տէրսիմի քրդերէն , որոց հետ խառն է ըը-
նակութեամբ , և քաղաքիս մէջ կային թէ ըը-
նիկ և թէ գեղացի անձինք որ կը ցուցնէին
զիրենք միականի , ոտնակոտոր , թեւահատ ,
երեսը կարուած . են . որ չարագործներէ
խեղացած էին ընդ համբաւալէս :

Քաղաքիս արուեստներն եւ առուատուրն խիստ սահմանաւոր էր . եւ կառավարութիւնը՝ Միւտիւրութիւն , Կազան-Մատէնի գայ-մագամութեան տակ , աստ սլաշտօնատուն չ'կար : Յետոյ առանձին գայմագամութիւն եղած է , եւ այժմ Տէրովմի-Խոզադու վիլայէթին ենթակայ , յորմէ 8 ժամնեսի է : Թաղերը զանազան դիրքեր ունին : Իւչ-Բէկի թաղը զատ մաս մը կը կազմէ քաղաքին : Բնակիչք են Հայ եւ Թուրք : Եկեղեցիք Հայոց 2 . Ա . Աստուածածին եւ Ա . Թուրու : Ա . Աստուածածին եկեղեցին՝ մթին . նսեմ , ցած , եւ գերաններ կախուած էին աղօթողաց գլխին , որոց ներքեւ կը ծնրադրէին : Վարժարանն երկու :

Ծաղկոցը կամ նախակրթանն խիստ ողորմելի էր , անձուկ , անլոյս , առանց օդի , ներքնայարկ , ուր տեսայ քանի մը թօջնած ծաղկունք-մանկունք . եւ դեղնած մարած աղջկունք : Եօթնամեայ աղջկան մը ձեռքը դասագիրք մը կար , որ ծանր եւ մեծ էր քան զաղջիկն , Բողոքականաց տիալ մեծագիր Աստուածաշտնչ մը , ըսին թէ՝ բոլոր միւս դասագրքերը լննցուցեր էր . եւ « խակզրանէ արար » էն մինչեւ « չորրորդ թագ . գիրքն » ալ ասոր վրայ կարգացեր էր , եւ իրօք ջուրի պէս ալ վարժ էր , կը վաղէր :

— Տեսա՞ր Մանկավարժութիւն . . . . Եւ այս-պէս մէկալ աշակերտներն էին :

Վերին յարկը որահ մի եւս կար իրրեւ ու-

սումնարան , որոյ ուսուցիչը լաւ էր , բայց
դժգոհ : Հայոց Միացեալ ընկ . տեղացւոց
նպաստներով բարձր Նախակրթարան մը բա-
ցաւ հու , որոյ շէքն շքեղ է եւ ընդարձակ :
Այժմ կառավարութեան պաշտօնատուն եւ
Ազգ . Առաջնորդարան ալ շինուած է :

Քաղաքիս և գեղերու բնակիչներէն շա-
տերը թէ Հայ և թէ Տաճիկ Պօլսոյ մէջ սո-
վորաբար գործ ընելով , թէ հոգուստով եւ
թէ կենցաղավարութեամբ կոկիկ եւ քաղա-
քավարի են , անոնցմէ շատերն ալ կաղուած
եւ հասոյթ ունէին , ու հանդիսատ կապրէին :
Ազնուականաց տունէր , որոց նմաններ յԱկն
և յԱրարկիր ալ կը գտնուին :

Անդորրութիւն կենաց եւ աստմհովութիւն
գոյից կարի գոհացուցիչ էր այդ օրերը վա-
սըն զի Ալի-Շէֆիք բէկ կայսերական կա-
ռավարութենէն եկած էր բարեկարգելու
Տէրսիմն , եւ իր հրամանին տակն ունէր
զօրքեր , Նորին վաեւմութեան հետ կը գըտ-
նուէր նաեւ Երզնկացի կիրակոս էֆէնտի
Գաղանձեանն : Միւս կողմանէ ալ Խարբեր-
դու կառավարութիւնը քանի մը կարեւոր
Խնդիրներ կարգադրելու փոյթ կը ցուցնէր ,
որ պարաւորած էր զիս մասնաւորապէս ,
եթէ կարգադրելի՝ բայց կարելի կարգէն
Խնդիրներ տեսնամ , գրեմ . եւ արդարեւ
քանի մը բաներ կարգադրուեցան : Զօրաց
մաս մը քաղաքի մէջն էր , իսկ Ալի-Շէֆիք
բէկ ներսէրը կը գտնուէր : Խմ պաշտօնա

լմեցնելով՝ փափաք ունեցայ կարմիր վանին
երթալ. բայց նոյն գիշերը զօրքերը քաղա-
քէն մեկնած էին Ագրակ գեղը՝ Քրդաց մէկ
ցեղապետ Տիապ աղան ձերբակալելու եւ ա-
նոր անսառունները ու գոյքերը գրաւելու :
Ագրակին կից էր Կարմիր վանքն : Սարսափ
տիրեց քաղաքին, կրնար ճակատամարտ տե-
ղի ունենալ, կրնային Քրդերը փախչիլ եւ
գեղերն ու քաղաքը աւարել, ճամբանները
բռնել, եւայլն . այս էր իրենց ենթագրածը .
ուստի եւ զիս կը համոզէին որ վանքը չեր-
թամ: — Պիտի երթամ ըսի: Ոչ ոք ընկե-
րացաւ ինձ, որպէս զի չերթամ: Բայց ես
հետո առի Խւչ-Բէկի ութսունամեայ Տ. Մա-
նուէլ սպիտակափառ տէրտէրը, որ իր ման-
կութենէն ի վեր Տէրսիմի լերանց մէջն ան-
ցուցեր էր, Հալւորիկի սուրբ կարսապետ
վանքը մնալով, եւ ծանօթ էր ճանապարհին,
չարին եւ բարիին, Դաւիթի Սաղմոսին եւ
Գողիաթի երկաթին. աշխոյժ եւ բարեպաշտ
ծերունին հետո եկաւ: Ափանս միայն իւր
հեծած երիվարն միականի եւ հարստահար-
եալ էր. բոլորովին հակոտնեայ իւր հեծ-
եալին: Մեզ հետ կար նաեւ անմաղ գլխով
ոստիկան մը, որ կը գողդողար: Հաղարի
գեղը մեր ճախ կողմէն կը տեսնանք և կ'անց-
նինք, տեղ տեղ ծառերու ետեւէն, թու-
փերու և քարերու առկէն, ձորերու մէջէն
շարժումներ կը նշնարենք, որք խարոյն կ'ան-
հետին, Քրդերու աղջիկ եւ կին են, փախած

թաղչած այդ տեղերը, զմեզ ու զօրական
կարծելով՝ վախէն խոտերու մէջ կը պահուէին.
Ժամ ու կէս երթալով հասանք վանքին դի-
մաց որ շինուած է բլուրի մը վրայ, ամա-
յութեանց մէջ: Բայց նախ ելանք Ագրակը:

Գեղը լոին եւ տիտոր էր. Քրդերու կա-
նայք միայն կ'երեւէին, քանի մը ալեւոր-
ները, եւ Հայերը: Զօրքն եկեր ու Տիապին
և Գօչօղլի Մուստաֆային անասուններ եւ
գոյքերը տարեր էին, սակայն Տիապն ու
Գօչօղլին խոյս տուած էին: Մենք տեսանք
Տիապին մայրը, հուժկու եւ յաղթանդամ
կին, զոր քանի մը զօրքեր կը տանէին, կամ
ինքն կ'երթար, նժոյգի մը վրայ նստած,
թուրը մէջք, ատրճանակներ կապած, եւ
քանի մը գրաստները բարձած: Գեղին Աէ-
յիտը կը բացատրէր մեզ թէ՝ Տիապ՝ գեռ
25 տարեկան բարեսիրտ երիտասարդ մի է,
բայց իր մայրը խիստ չար կին մի է, որդին
իւր մօր չարութեանց զոհ կ'երթայ: Տիապի
տունը փառաւոր չէնք մի էր գեղին մէջը,
ամէնք կը պատմէին անոր հարստութիւն, և
Քրդու կանայք կ'աւաղէին զինքն:

Հայոց հնագոյն եկեղեցի մի կար գեղին
գլուխը, որուն քով կը բղխին երկու ակունք
սառնորակ, ջինջ, և առատ ջրոց, այս ականց
վրայ ընդ հովանեսու ընկուզենեաց նստանք,
և Աէյիտն ու գեղացի Հայք պատմեցին զօրաց
գալն ու գնալն եւ իրենց գեղին հին եւ նոր
անցքերը: Ես նոյելով գեղին սքանչելի դրից

ընդարձակ գերեզմանատան, հրապուրիչ
տեսարաններուն, զանազան հարցումներ կ'ը-
նէի: Քիւրդ Զանթիկ եւ Մողործորցի Մար-
դար քեահեան կը պատասխանէին: Նոքա
մեր քովի երկու ականց համար ըստն. «Այս
մէկին մէջ կոյս աղջիկ մը կայ, որոյ ձայնը
երբեմն երեմն կը լսուի, և ջուրի եկող գե-
ղի աղջիկներուն կ'երեւայ, հրեղէն է: Նա
կը բռնէ կը գոցէ ջուրը երբեմն, եւ երբ
մատաղ կտրենք, ջուրը թող կուտայ»:

—Ահաւասիկ Նայեադ մը: Զուր մը, արդա-
րեւ արժանի Յաւէրժահարսանց: «Խակ մէկալ
տկնէն էլած ջուրը Անիշի ցուր կ'ըսենք. որու
ականջը ցաւի կամ գոցուի, կուգայ կը մըս-
նէ այս ակնէն ներս, որ ական շինուած է,
եւ 10 քայլյառաջ երթալով կը հասնի քարէ
աւազանի մը, ուստի այս ջուրը կը բղինի.
Հոն մոմ կը վառէ. ջուրէն կը կաթեցնէ ա-
կանջը, եւ դուրս կ'ելնէ առողջացած»:

—Արդարեւ ջուր մը, որոյ չափազանց պա-
ղութենէն գուցէ այս բանը կը լինի: Ունին
աղբիւր մի եւս գեղէն վար. զոր Դոդի աղբիւր
կը կոչեն. որոյ ջրով կը լսացուին դողցը-
ւորներ եւ կը բժշկուին: Բազում տուրք ծա-
ռեր ալ կացին. որոց վրայ լաթի բժժանք-
ներ կապած էին: Գեղիս հողն ու բոյսն ալ
զօրաւոր է: Այս էր Ագրակն երբեմն հա-
րիւրաւոր տներով հայաբնակ գեղ մը, որոյ
հողն, բոյսն ու ջուրն բանաստեղծական եւ
նուիրական, արժանի պաշտելի լինելու. բայց

Քուրդը իրթնեցուցած էր զինքն :

Ագրակէն դարձանք կարմիր վանք . որոյ
ստհմանք ձորով մը կը բաժնուի . ընդար-
ձակութիւն վանքի հողերուն երկու ժամով կը
շրջապատուի . ընտիր երկիր , խոսաւէտ եւ
մացառուտ 200 քիլէի սերմամուտ արտեր ունի ,
զորս թափու ընել տուած էին Մուրատեան
Աւետիս էֆ . ի անուան , բայց մեծաւ մասամբ
Ագրակցիք կամ Տիապ տիրած էին՝ իրենք
կը մշակէին . ուրիշ անուանի քիւրդ մը դըր-
ուած էր վանքը՝ իրրեւ պահապան եւ իրրեւ
մարարաց մնացեալ հողերուն : Կարմիր են
հողն եւ քարինք այս բարձրաւանդակին , ո-
րոյ վրայ շինուած է վանքը , այս է պատ-
ճառ կարմիր-վանի կոչուելուն : Տաճարը՝ ո-
րոյ տեղը միայն յայտնի էր , եւ քովի փոքր
մատուան մը կամարն ու երեք որմերը միայն
կային Ս . Նշանի անուամբ կառուցեալ եղեր
է . երրեմն հռչակաւոր ուխտ , ուր բազմա-
թիւ ձեռագիրներ գրուած են : (Այլէ Սեւ
լերան կարմիր վանք , ուր Բարսեղներ եւ
Ատելիաննոսներ ծաղկեր են) : Տեսայ կուրա-
նալի աչքովս այն տաճարին սրբավայրը ա-
նասնոց աղբերով լի , ուր երրեմն «խումբ
առեալ դառք քահանայից , սարկաւագաց ,
դպրաց եւ կղերիկոսաց կը մատուցանէին
բուրումն անուշահոտ խնկոց , ստաշխից եւ
կինամոնաց» : Յաջկոյս որմին քակեալ խօրա-
նին քարի մը վրայէ օրինակեցի «Յիշատակ է
Ս . Խաջո Միսիթար քահանային ի թվ . Զէ .»

իսկ ի ձախմէ՝ «Ա. Խաչս Մինայ տնտեսին։
թվ. 9. Ե. 1»

Քանի տարիներ առաջ՝ Խարբերդի Ղուլայ
վանքի Գէորգ վ. Առաջնորդ Լինելով Զը-
մէկածագի, իր 40 հազար դրուշի հանգա-
նակութեամբ եւ ժողովրդեան աշխատու-
թեամբ պարփակ մը կանգնեցուցած է շըր-
ջապատ վանուցս եւ երկու մեծ ունեակներ,
ընդարձակ ախոռ մը, եւ մարտկ մը, բայց
մատուռը մնացեր առեր, աջակցութեամբ
Մուրատեան Փիլիպպոս եւ Աւետիս էֆէնտի-
ներուն։ Երբ կը հասնիս պարսպի դրան առ-
ջեւ, դրան չենքն եւ ճակտի փառաւորու-
թիւնը կը հիացնէ զքեզ, որոյ վրայ քանդակ-
եալ է Օսմ. Թուղրան, եւ երկու կողմը աստղ
ու մահիկ։ Իսկ ներսը աեսանք արդէն։ Դրա-
նէն քիչ մը հեռու նորաշն աղբիւր մը կայ,
զոր շինելու համար Հրաշագործ Սրբազն
վեց հազար զուրուշ հանգանակներ էր ժողո-
վրդէն։ Աղբիւրին ճակատը գրուած է «Սուլ-
թան Համիտ Խան, կեցցէ յաւիտեան։ Աղ-
բիւր բարեհամ բժշկութեան, հաւատացելոց
որբութեան»։ Եւ այս աղբիւրի աւազանին
մէջ խաչահանգիստ կ'ընէ եղեր ուխտաւո-
րաց։ Շատ քիչ է մնացեր Սրբազնն այս
տեղ։ կ'երեւի թէ շատ չէ բաներ իւր պրո-
պատիկէն…… Վանքիս գրքեր եւ գոյքերը
քաղաքի մէջ կը պահուէին։

Զմէկածագ՝ թէ ի քաղաքին եւ թէ ի գիւ-
ղօրայս ունի աւերակները, արժանի հետա-

զօտութեան, հանգար եկեղեցիներ եւ վանքեր ալ կան, յորս երեւելի է իսահիշարու Սրբարապետի վանքն, որոյ չէնքին մնացորդը դեռ հոյակասլ եւ գեղեցկակերտ՝ իրաւամբ կը գրաւէ մարդոյ հիացումն եւ արցունք կը քամէ տեսնողաց աչքերէն. ուր «ԵԶ վարդապետք կային երբեմն բացի սարկաւագներէտիրացուներէ եւ սպասաւորներէ» . ձևնարխոդպութեան վանք մը եղեր է . իւր բազմաթիւ ձեռագիրներ եւ անօթներ տեսանք Յաղթուկ գեղը, զորս տես ի կարգի յիշատակարանաց : Մեծաշն վանքի մը աւերակ եւս կայ Վասկաւան գեղին կից, զոր կը կոչեն Վասիլիկայ-վանի, որոյ մէկ խորան գեռ չէն, եկեղեցի է գեղացւոց :

ԱՄԵԿԱԾԱԳՈՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԹԵՄՑ

• **Քաղաք.** Տունք Հայոց 280: Վարժարան 3. տարեկան ծախս վարժարանաց 6200 դրուշ : Աշ. 480 մանկ, 15. աղջ. (բացի Միաց. Բնկ. վարժարանէն) :

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂՈՐԱՅՔ

Հազարի. 1. Եկեղ. Ա. Երրորդութիւն, վարժարան 4: Աշ. 45 մանկ. 10 աղջիկ: Տունք Հայ. 50 :

Մամսա. 1. Եկեղ. Ա. Դէորդ և Վարժ. 4: Աշ. 20 մանկ. 10 աղջ: Տունք Հայ 40: Իր 36 տան չափ եւս Հայ-Հոռոմը :

Խճղրեկիկ. Հայ-Հոռոմ են . 8 տուն :

Սարիւկես. Եկեղ. ոչ զոյ: Տունք Հայ. 2: —Հայ-Հոռոմ 2 տուն :

Բազարուն. 1. Եկեղ. Ա. Աստուածածին: Տունք Հայ. 21:

Միասուն. (կէմիհաի). 1. եկեղ. Ա. Աստուածածին : Վարժարան 4 : Աշ. 55 մանկ. 5. աղջիկ : Տունք Հայ. 54 :

Խարմբի. 1. եկեղ. Ա. Աստուածածին : Վարժարան 4 : Աշ. 20 մանկ. 5 աղջիկ : Տունք Հայ. 40

Մոռըխայ. 1. եկեղ. Ա. Աստուածածին : Տունք Հայ. 35 :

Սիսնա. 1. եկեղ. Ա. Յօհաննէ : Վարժարան 1 : Աշ. 25 : Տունք Հայ. 32 : (Մանկասիրական անուամբ Բնկ. մի կայ) :

Քրեիսի. 1. եկեղ. Ա. Գէորգ : Տունք Հայ. 26 :

Քրաստիք. 1. եկեղ. Ա. Աստուածածին : Տունք Հայ. 3 :

Թակի: (թէկէք) 1. եկեղ. Ա. Թորոս : Տունք Հայ. 5 :

Թաղրուկ. 2. եկեղ. Ա. Մինաս և Երեք Մանկունք : Վարժարան 1 : Աշ. 25 : Տունք Հայ. 25 :

Խաղիօսր. —Աւերակ հոյակապ վանք Ա. Կարապետ : Տունք Հայ. 3 :

Զքնձոր. 1. եկեղ. Ա. Աստուածածին : Տունք Հայ. 3 :

Փառա-մէկրէ. եկեղ. ոչ զոյ : Տունք Հայ. 3 :

Մանկունակ. եկեղ. ոչ զոյ : Տունք Հայ. 3 :

Ազգանի. 1. եկեղ. Ա. Գէորգ : Տունք Հայ. 6 :

Թաղի. եկեղ. ոչ զոյ : Տունք Հայ. 6 :

Թաղրարիլ. 4. եկեղ. Ա. Յակոբ : Տունք Հայ. 42 :

Թումա-մէկրէ. 1. եկեղ. Ա. Լուսաւորիչ : Տունք Հայ. 26 :

Թաղչենիկ. 1 եկեղ. Ա. Աստուածածին : Տունք Հայ. 45 :

Դարմասր. 1. եկեղ. Ա. Թորոս : Վարժարան 1 : Աշ. 30 : Տունք Հայ. 24 :

Երեց-Ազրակ. 1. եկեղ. Ա. Խաչ, վարժ. 1 : Աշ. 30 : Տունք Հայ. 34 :

Արզական. եկեղ. ոչ զոյ : Տունք Հայ. 4 :

Խաչօսուն. եկեղ. ոչ զոյ : Տունք Հայ. 6 :

Ազրակ. —Կարմիր վանքի մօտ եկեղ. Ա. Յակոբ : Տունք Հայոց 9 :

Ասակաւան. եկեղ. Վասլիկայ-վանք : Տունք Հայ. 48 :

Շւլուղալայ. 1. եկեղ. Ա. Մինաս : Տունք Հայ. 4 :

Խապան-մատէն. Աւան. 2. եկեղ. 1. վարժ. Աշ. 50 : Տունք Հայ. 100

Հայարձնակ գեղերէն գրեթէ շատ քիչ կան
որ թուրք եւ բուրդ խառն չունենան . տեղ
տեղ Բողոքական ալ կայ : Թուրքեր առ հա-
սարակ բարեկիրթ են եւ դժունութիւն չեն
պատճառեր : Աւելի ազնիւ են Ս . Թորոս
Նահիէի գեղերու բնակիչ թուրքեր , որք
ընդհանրապէս Պօլիս կառավարութեան դըռ-
ները , նախարարաց տները , եւ մինչեւ կայս .
պալատան մէջ պաշտօն վարողներ են : Մա-
քուր եւ ծանրագնի կահ կարասիներ ունին .
եւ ձաշակաւոր տներ : Իրենց գեղերու անուն-
ները զուտ հայերէն են . ունին թաղերու ,
տներու եւ այգիներու անունները . զորս կը
կոչեն «Տէր Պօղոս բաղի , Մինաս թաղի ,
Թորոս էվի» եւն : Եկեղեցեաց տեղերը , ի-
րենց գործածած բառեր եւ ինչ ինչ սովո-
րութիւններ կ'ապացուցանեն այն աւանդու-
թիւնը թէ՝ Հայ են եղեր , եւ յետոյ տաճ-
կացած : Իրենցմէ շտոերն ալ կը խոստովո-
նին զայս :

ԶԱՐՍԱՆՃԱԳ

Մեկնելով Զմէկածագէն , լեռնոտ ուղիով ,
տեղ տեղ ալ ձորէ եւ փոքր հովիտէ անցնե-
լով , իջեւանեցանք ի Յաղթուկ գեղ , որուն
մօտիկ են Բրաստիկ եւ թակէ փոքրիկ գե-
ղերը , սիրուն , ջրաւէտ եւ ծառապարու : ո-
րոց բնակիչ Հայք թէեւ սակաւաթիւ՝ այլ
չէնքով չնորհքով էին . իրենց խօսքեր եւ

կենցաղն մարդ ավարի : Աստ չենք ուզեր քըր-
դի մը անիրաւութեանց վրայ խօսիլ զորմէ
գեղացին խնդիր տուած էր կառավարու-
թեան , մեծ ջանք կ'ընէիչն եւ մեծ յոյս ու-
նէին կառավարութեան վրայ : Յաղթուկ
գեղի մէջ մեր ասպնջականն էր Պետիկեան
Յակոր ազան , անկեղծ , բարեսիրտ եւ ա-
ռատասեղան անձն , նահապետ՝ իւր անուան
համաձայն . գեղացիք ամբողջ գոհութիւն կը
յայտնէին թէ ինչպէս անձնուիրարար հա-
սարակաց օգտին համար տիւ եւ գիշեր կը
ջանայ , զոհողութիւն կ'ընէ , ու գեղի միա-
սիչները՝ իրեն անձին թշնամի են եղեր , ըս-
տառնալիք ու վտանգ հասցնելով իրեն , բայց
Աստուած պահպաներ էր զինքն , եւ օրհնու-
թեամբ լցեր էր իւր շտեմարանն եւ իւր ըն-
տանիքն :

Այդ երեք գիւղի հայերն ալ ժողված է-
ին Պետիկեանին տունը , եւ իրենց գիտու-
թեամբ հոն ի պահ դրած էին իսարդիչարու
Ա . կարապետի վանքին եկեղեցական անօթ-
ներ եւ մատեաններ : Զեռագիրներու յիշա-
տակարանները օրինակեցի . եւ ամէնքն միա-
սին հաճեցան ընծայել ինձ մի մեծադիր Աւե-
տարան , ընտիր , մագաղաթ . «գրեալ ի Հը-
ռովմղաց , Հուուրս Հեթմոյ արքայի եւ կոս-
տանդին կաթողիկոսին» : Արդարեւ անդին
պարգեւ . օրհնութիւն եւ գոհութիւն իրենց :
Այդ Աւետարանը իրեւ իմ յիշատակ ես նը-
ւիրեցի Դալաթիոյ Ազգ . Մատենագարանին ,

գրելով նուիրողաց յիշատակն եւս :

Օգոստ . 20 էր մեր Յաղթուկէն ելած օրն ,
սպահ մը ձորերու միջով դնացինք , ապա ելի
եւ մացառներու կը սպատահինք . մեր մէկ
կողմն կը տեսնանք Խաղիշար գեղը լեռան
մը գոգը , եւ գեղի տներէն վեր յաղթ ըն-
կուզենաց մէջէն բարձրացուցած իր ջախ-
չախեալ գլուխը կը ցուցնէր մեզ Խաղիշա-
րու Ա . Կարապետի հռչակաւոր ուխտին հո-
յակապ տաճարն՝ աւեր և ամայի :

Երկու ժամէն կիջնանք Սակէտի գեղը՝
երբեմն հայերով լի , այժմ 7 տուն միայն ու-
նի , ընտիր հովիտ մը , զոր քրդեր եւ աղա-
ներ տիրած են ամբողջովին . ուր կայ կար-
միր քարերով աղւոր եկեղեցի մը . խաչքա-
րեր , մահարձաններ իր շուրջը . կը վազեմ
համբուրել , բայց տաճարին դուռը քարերով
շարուած է , մէջը խոտ են լեցուցեր . . .
Այլ եւս Զարսանճագն ենք , չարչարանաց աշ-
խարհը : Մեր գնացքը Խալբերդի ետեւէն է :
Կ'անցնինք Փայիկ եւ Աղզոնիկ գեղերէն .
վերջնոյն մօտ կայ մի գեղեցկակերտ եկեղե-
ցի , եւ գրեթէ կից անոր՝ մի մեծաշէն տուն ,
որ Եռևուժ աղայինն է : Ապա Ավաքար գեղն
ընդարձակ եւ վայելչադիր , ուր հան-
գստացանք քիչ մը , ուտելով համեղ ձուա-
զեղ եւ մածուն , եւ մեղրահամ ձմերուկն :
Աստի քարուտ ձամբաններով հասանք Գոմ-
րաշ գեղը քրդաց , աստ մեզ առաջնորդող
ոստիկան թէլօն յանձնարարութիւն ունէր ի-

բեն հետ որոցմէ որ անկ էր, եւ զմերդ թողլով՝ առանձինն յառաջացաւ գեղապետ Ֆէյզօյին վրանը, եւ այդ անհեթեթ յաղթանգամ՝ քրդուն քանի մը բաներ առանդեց: Ֆէյզօն քաղաքավարութիւն ընելու համար եկաւ զմեզ հրամցուց որ նստինք եւ ճաշենք, մենք չնորհակալութեամբ հրաժարեցանք:

Օրը կը մթնի, եւ մենք թէսլէտ կը տեսնանք գեղերը եւ Յերդակու բարձր բերդին գագաթը, բայց բաւական հեռու է Յերդակըն, ուր որոշած ենք իջեւանիլ: Բամազանի լուսինը երեքօրեայ է. Յալուայ ջուր կամ Եփրատ սկսաւ փալվիլիլ եղջերաձեւ Մահիկին լուսով. — 0', ի՞նչ ոգեւորութիւն կ'ազդես յիս, ո՞չուր: Բայց մենք ճամբան կորուսինք, ինկանք Հին Յերդակի աւերակաց մէջ, եւ կողմէ կողմն դառնալով հազիւ Յերդակայ այդեստանները մտանք. գիշերուան ժամ երեքին մօտ էր՝ դժուարութեամբ հայու մը դուռը զարկինք, տանուտէրք-Մանուկ եւ Գասպար ալեւոր եղբարք, հազար զգուշաւորութեամբ ներս առին զմեզ: Պառկեցանք տանիքը: Յերդակին անդին մեր ջորեական եւ ոստիկանն ճանբայ չ'գիտեն. պաշտօնագիրն ղրկեցի Միւտիրին եւ ձիաւոր ոստիկան մը խնդրեցի մինչեւ ի Փէրին: Շատ քաղաքավարութեամբ ներողութիւն խընդրեց ոստիկան չունենալուն, բայց վտահացուց թէ՝ երկիւզ չ'կայ, եւ թէ՝ կը ջանամ մէկը գտնել մինչեւ առաւօտ: Առաւօտ էր,

մենք ծառերու մէջ, զրերու եզերքը նախա-
ճաշիկ կ'ընէինք, կ'ըսէինք եւ կը լսէինք Բեր-
դակցի Հայոց հետ, եւ ահա տասներկու տա-
րեկան քուրդ տղայ մը ներկայացաւ աշխու-
ժիւ, յայտնելով թէ՝ Միւտիրէն դրկուած էր
մեղ հետ ի Փէրին ուղեկցելու : —Անունդ ի՞նչ
է .—Արլօ : Ես Զաւթիա եմ: Քիչ մը վարա-
նեցանք : Նա մեծ աշխուժիւ խօսեցաւ, —Ես
կտրիմ եմ, ճամբաները քաջ գիտեմ, կրնամ
ձեզ տապահով տանիլ, այդ կողմի մարդիկը
բոլորն ալ կը ճանչնամ ես : Զուարճացանք իր
ձեւին եւ խօսելուն վրայ, եւ ընդունեցինք
զինքն :

Քահանայն եւ քանի մը անձինք հետս ե-
կան, ժամե մը աւելի կը տեւէ Բերդակայ
մէկ ծայրէն միւս ծայրը, տներ եւ այգիներ
ցրիւ ցրիւ տարածուած, չէն եւ աւեր, դիր-
քը ճաշակով ընտրուած է, եւ ըստ այնմնաեւ
դրախտներ ու բնակարաններ եղած են : Իւր
հին բերդը Բալուայ ջրոյն երկու կողմը կը
գտնուի, այս ջուրը կը կտրէ Խարբերդի լեռ-
ները եւ Տէրսիմի իրարմէ : Բերդակն ամուր եւ
գեղեցիկ դուռն մի է համայն Տէրսիմին, եւ
այդ լեռնագաւառաց բնակչաց գլխաւոր տե-
ղին, ուր դեռ ամէն չարթու օր մը կը ժող-
վուին ի վաճառ (բազար) : Բերդակ շատ շուտ
կը ծաղկի, եթէ քազաք կտրէ կերպոն մը լինի :
Իր մէջի հին չէնքեր կը ցուցնեն Բերդակայ հին
բնակչաց վայելչասիրութիւնը . իսկ արդի
բնակիչներ հետզհետէ կ'եղծանեն մնացեալնե-

ըը, եւ իրենց մէջ՝ թէսէս չէխի. կարդացողի, թէքքէի, մէտրէսէի պէս բաներ ունին, բայց մեծաւ մատամբ զուրկ են բարի վարժունք։

Հայք եւս կրթութենէ զուրկ, եւ ժամանակի անտեղեակ են, ունին արտեր, այդիներ, քանի մը մանր արուեստներ, բայց աղքատ են։

Գեղին վերին ծայրը հոյտկապ տաճարն Ս. Թորոսի՝ կանգուն կը կենաց, մեծամեծ վիմօք, գմբէթով, ընդարձակ եւ գեղեցկեալերու շինուած մը, որ հիացումն եւ պատկառանք կ'ազդէ մարդոյ. թէսէտ գըմբէթն ինկած է, այլ կամարներ եւ խորաննը կը կենան. առաջին կամարին մէջ նոր պատ մը քաշելով, ըրեր են եկեղեցի Հայք որոցմէ իրը 30 տուն կը բնակին մօտ։ Ս. Տաճարի միւս մասերը լի էին քարերով, հողերով, աղբերով։ Խոկ դրսի դրան տակէն կը բղխի մեծ ակն ջրոյ սալիստակ, բարեհամ եւ ստոնորակ։ Ս. Թորոս մեծ վանք է եղեր, կ'ըսեն տեղացիք, եւ ասոր թէմն է «Ս. Թորոս նահիէն», այժմ Զմէկածագու գաւառ համարուած։ Այդ գեղերու Հայոց համար գրուած է արդէն թէ տաճկացած են ժամանակաւ։ Ս. Թորոսի տաճարը կ'անուանուի նաեւ Ս. Տիկին։ Ո՞ր Հայ տիկնոջ յիշատակն է արդեօք։ Կը ցուցնեն մեզ նաեւ երկու աւեր եկեղեցիներ։ Եւ եթէ ընդունինք՝ ամենուրեք այս գաւառիս մէջ լի էին վան-

քեր եւ եկեղեցիներ։ Համբուրելով զԱ. Տի-
կինն, մեկնեցանք։

Դեռ գեղին ծառերու միջով կ'անց-
նէինք, եւ ահա խումբ մի մարդոց, ո-
րոց ամենի ձիոց վրնջիւններ, անոնց վրայի
արծաթեայ եւ պայծառ սարասներ, ծա-
ռաներ, եւ հեծելոց հագուստն ու կա-
պուտոը կը ցուցնեն թէ՝ նշանաւոր անձինք
են. արդարեւ Զարսանձագի կտուավարու-
թեան Տաճիկ եւ Հայ ազաներն եւ Հայոց ա-
ռաջնորդ Յովհաննէս վարդապետն էին, որք
բողոքած լինելով իրենց գայմագամին վրայ,
կանչուած էին ի Խարբերդ՝ դատուելու։ Տե-
սակցեցանք, եւ Առաջնորդն խոստացաւ փոյթ
վերադառնալ։

Հինգ ժամ անցեր էր, հասանք Փաշավանք
գեղ, որ խաք պէյի սեպհականութիւնն էր,
ուր կը բնակէին ութսուն տունէն աւելի
Հայք, որոց տները, այգիներ, հողերը, մա-
ցառները, լեռները ամբողջ պէյին կը վերա-
բերէին. Եւ մէկ բռպէի մէջ կը բնար պէյին զի-
րենք հանել այն տեղէն, կամ մէկին տունն
ու այգին՝ միւսին տալու։ Առաջ վրայ
պիտի խօսինք։ Ապա կը հանդիպինք Հայոց
Վասկերտ գեղը՝ ծառավարդ եւ սիրուն դիր-
քով. ուր է մեծակառոյց տունն Քիւչիւք տ-
ղային, որ տէրն է այս գեղին։ Ժամէ մը
զինի կիջնանք Մնջուրի գետը, (մունզուր
սույի), որ կուգայ Սնձուր լեռնէն, ջուր
յստակ, երկնից օրինակ, պատուական կար-

մրախայտներ իր մէջ կը խայտան։ Խոկ վը-
րայի կամուրջը կը յիշեցնէր վերջին դատաս-
տանին մազէ կամուրջն, բեկրեկուած, կախ-
ուած, վրայէն անցնողն զինքն կը պատրաս-
տէր յաւխտենական աշխարհին համար։ այլ
երբ անցանք, խմեցինք ու խմեցինք այդ ան-
յագելի ջրէն, լուացուեցանք, եւ կազգուր-
ուեցաւ մեր ողջ անձն։

Աստի փոքրիկ ել մը ելնելով, մեր առջեւ
տարածեալ կը տեսնենք նեղ հովիս մը, ո-
րոյ մէկ եղերքէն կը հոսի գետակ՝ մը։ Փէրի-
նի մօտէն կ'անցնի այս ջուրը, բայց խիստ
ծանօթ կը թուի ինձ իւր տեսքն եւ իւր հա-
մըն ու հոտը։ Զուր, դու կուգաս Տարօնայ
Ս. կարապետի սարէն։ իննակնեան աղքե-
րաց վերեւէն, դու Մէրգէմէրու ջուրն ես,
Բինգօլի թոռն, որ Վարդոյ գաւառէն կը
մտնես ի Քեղի, եւ հոս՝ Քեղուայ ջուր կը
կոչուիս։

Զուր, ուր այդպէս շտապ շտապ, փախէ
փախ, հարցմունք ունիմ քեզ, պահ մի պահ,
բան մի բան, ատա ինձ ու դնա։

կը փախէր նա լալագին, կարծես հալա-
ծիչներ ինկած էին ետեւէն, եւ կ'երթար
կը փարէր Մնձուրայ վտակին, երկուքը մէ-
կէն իբրեւ քոյր եւ եղբայր կը մտնէին Բալ-
ուայ Եփրատին մայրենի ծոցը։

Երեկոյեան ժամն 12 է, հասանք Զէրին
գեղը քրդաց, կալորները այս զովագին ժա-
մուս խաղ կանչելով ցորեն կը կասեն, գեղին

զամբուերը հաչելով վրանիս կը վազեն . քըր-
դաց տուէք , կըձէք եւ լամուկները զմեզ կը
դիտեն : Դեռ ժամ մը կայ մինչեւ ի Փէրին :
Քսան վայրկեանէն հասած ենք Փէրինի այ-
գեստանները , այգիներու միջով է ճանրան :
Ի՞նչ գեղեցիկ լուսնակ գիշեր , շն այգի-
ներ , գետակին տեսքն ու ձայնը . ահա Փէ-
րինի կալերը , եւ գեղի տներէն ճրագների-
րենց շառաւիզները կը բլրպացնեն : Նեղ ու
քարուտ փողոցներէ անցնելով մտանք Հայոց
եկեղեցին . եւ ի վերայ տանեաց հազչեցանք :
Հոն էր Առաջնորդարանը : Հետեւեալ օրը
Աղդ . ժողովականներ եւ երեւելիներ կան-
չելով եկան ի տես , ընդհանրապէս մեծ յու-
սահատութեան մէջ էին , մէկ քանիներ
հազիւ կ'ուզէին պատմել իրենց վիճակը ,
եւ խոտիւ կը պահանջէին՝ որ Պատրիարքն
ու կեդր , վարչութիւնը ունենային մեծ ոյժ .
Քանդի թագաւորին եւ նախարարաց քով կը
նստէին , կը տեսնուէին , եւ կը խօսակցէին :
Կ'ուզէին որ հասկցնէի ասոնց կրածները Պատ-
րիարքին եւ վարչութեան . եւ այսքան տա-
րիէ ի վեր իրենց յարուցած դատը գլուխ
հանէին , դատապարտել տալով Զարսանճագի-
անիրաւ բռնաւորներ , իրենց տալով մշակե-
լու երկիրներ , աէր ընելով զիրենք իրենց
աներուն եւ այգիներուն եւն :

«Մեր խնդիրը յարուցաննէն առաջ տե-
ւի քիչ չարիք կը կրէինք , կըսէին , այժմ
տասնապատիկ ծանրացած է մեր դատն ու

զրկանքն , մեր կնիկները եւ մեր տղ-
ջիկներ մեր չեն , հմլայի տուրքը մենք
կուտանք՝ կալուածն աղային է , հողային
տուրքը մենք կուտանք՝ հողն աղային է , եղն
ու քրախնքը մեր՝ արդիւնքն աղային է : Աշ-
խարհիս երեսը թուշունն ու մրջիւնն իրենց
բոյն մը ունին . Զարսանձագցի ժողովուրդն
տուն ու հող չունի . . . : Ալ մեր ինչո՞ւն համար
է Պատրիարք , ինչո՞ւ Առաջնորդ , ինչո՞ւ հա-
մար էկեր ես դու հոս . . . :

Այնքան սաստիկ յուզմամբ եւ կրիւք կը¹
խօսէին , եւ այնպիսի լեզուով մը , որ երեք
օր ընդունացն եղան բոլոր իմ յուսագրու-
թիւններս եւ յորդորներս , ապա տասնի
չափ անձինք քիչ մը մեղմացուցին իրենց
խստութիւնը : Ի՞նչպէս ալ մեղագրէիր , լրա-
գրի երես տեսած չէին , քաղաքականութե-
նէ եւ աշխարհի ընթացքէ անսկզբակական անհա-
ղորդ , ուսմունք , գիրք իրենց անծանօթ ,
խորին կարեկցութեան արժանիւ : Իրարու
վրայ ալ անվտառէին , կը վախնացին որ
մէկնզմէկ մատնէր պէյին թէ գանգատ ը-
րած է նա պէյին վրայ և եթէ այրի կին մը ,
կամ աղջիկ մը , կամ տուն մը կամ այգին՝
պէյը կը խլէր մէկէն կուտար միւսին , մէծ
սպատճառն հոյերն էին , որ կամ իրենց մատ-
նութեանց վարձքի աեղ կ'ստանացին , կամ
տւելի գին , կաշոռք , կաղալ կուտային պէ-
յին , խնդրելով որ զայն առնէր Մարտիրո-

սէն տայր Կիրակոսին : Կային այնպիսի կարդ
մը հայեր ալ, որք իրենց այս տարօրինակ
ձարտարութեամբ, կաշառք կ'առնուին ժո-
ղովրդէն զոր կը մատնեն, պատիւ կը գտնէին
պէյերէն՝ որ հնարքներ հնարեն : Ոմանք եւս
բողոք յարուցանել կուտային ժողովրդէնէն
պէյերու վրայ, եւ ծախք կը ժողվէին, պար-
գեւ կ'ստանային պէյերէն եւ բողոքը կը
խափանէին, կամ դոհութեան գրեր անգի-
տարար ժողովրդէան կնքել կուտային : Ցա-
ւալի էր տեսնել Հայերէն շատեր արբեցող
եւ հայհոյիչ, որովհետեւ գտւառը տուատ
գինի կը բերէ, եւ զոր կրնան փոխադրել
ի կարին եւ ստակ վաստկիլ, բայց լու հա-
մարած են խմել ամբողջ, եւ անկարգու-
թիւն ու վնասներ շահիլ անձանց : Ցաւելով
կը գրենք այս ճշմարտութիւնները :

Գտւառիս Հայն տգէտ լինելով հանդերձ
իր պահքին, հաւատքին եւ աղօթքին պինո
է, յաճախ փորձ ըրած են բողոքականք եւ
չեն յաջողած որսալու : Ինչպէս բնական է
այսպիսի տեղեաց, կախարդական բաներու
վրայ շատ կը խօսին, եւ թուղթ նայելու,
թուղթ գրելու շատ կը հետեւին : Ֆրանգ
կարտալետ անուանեալ ձարտար ու զուար-
ճախօս հայ մը կը խօսէր թէ՝ — « Հայր
սուրբ, այս երկիր գիւանական բաներու շատ
կը հաւաաան, իմ խելքս չհասնիր : իմ հարս
հիւանդ եղաւ, ըսին գիւանական է, օր չորս
գլուխ Աւետարան կարդալ կուտայի : Զօր

ըրին թէ թուղթ հայել տուր, հայել տուի:
Այ հայ, դիւանական է ըսին. Զին կայ: Ով
բերենք, ով չըերենք, թիւ գեղի Մօլլան բե-
րենք, էնի ջիներ կը ժողվէ: Կնիկ մարդ ան-
խելք է, բայց խօսքը անց է, չկրցայ փող-
պատս (եախսաս) աղատել, մօլան բերինք:
Եկաւ, նոտեր կը պտապտայ (մնջիկ կարդալ),
եղէք մը ուղեց, դանակ մը հանեց, դեռ-
նէն դանակի բերնով կը ժողվէ եղէքի մէջ
կը լեցնէ: — Դո էդ ի՞նչ է կը ժողվես, մօ-
լայ: — Զին է, դեռ է կը ժողվեմ: — Ո՞ւր
է: — Ահա հա՛, կ'ասեն ինձի, չե՞ս տեսնար:
— Զէ, աղբէր, քօռնամ թէ բան մը կը
տեսնամ: Աչքերո կը շմեմ, բան չկայ: —
Մենք կը տեսնանք, կ'ասեն: — Է՛, աղէկ:
ժողվեց լցեց եղէքը, բերանը մոմեց, որ չը
փախչին, տուեց ինձի ու ասաց. — Փիտի
տանիս տեղ մը խորես: Տեղ մը ցցուց: —
Է՛, փարայ տուր: — Աղէկ, թէ որ հարսս
աղէկցաւ տամ: — Զէ, փարայ տուր: Զօր
արին: Հանինք երկու հինգ դուրսւշնց
տուինք: Զերթար: Նեղեցայ: Գնաց որ ետ-
քէն գայ մնացածն առնէ: Հարսս չաղէկնար:
— Էս ու էն կ'ասեն: — Դու չես հաւա-
տար: — Է՛, հիմայ դեւերը ժողվեց մօլան:
— Հա՛: — Կեցէք, ասի: Եղէքը զարկեր
էի առաստաղը, վար տուի. ահ ու որոտում
ինկաւ նոտողներու մէջ, թէ՝ վայ, դեւեր
պիտի ելնեն գուրս: Մոմը բացի, եղէքի ծայ-
րը դրի մէջ բերնիս. — Աղբէր դուք մի

վախնաք, դեւեր թող մտնեն իմ փոքը:

Բան չկայ որ մտնէ: Շատ այսպէս խարերայ
բաներ: »

Պ. Գասպար որ գիտնականութեան համ-
րաւ ունէր, խառնակ գրերով տետրա'լ մը-
ցոյց տուաւ ինծի, «Սոլոմոնի» էր տետրա'լի
անունը, որոյ մէջ մարդոց բազդ կամ ճա-
կատագիր կը նայէր: Կենդանակերպից ան-
ուանք կարգաւ գրուած են, իոյ, կարիճ,
կշխո եւայլն: Խւրաքանչիւր կենդանակեր-
պին հանդէպ գրուած է «Ծնեալն ե-
թէ կին է, աչեղ լինի եւ գեղեցիկ, տուա-
ջին այրն մեռանի, երկրորդով երանելի լի-
նի, խմաստուն եւ բազդաւոր, այլ ի զաւա-
կաց չցնծայ,» եւայլն եւայլն: «Եթէ այր
ծնանի, մեծագլուխ լինի, կարիճ, ինչ բա-
նի ձեռք ձգէ, յաջողի, կնոջմէ խարի, բայց
վախճան բարի լինի. Եթէ հիւանդանայ՝ ոչ
մեռանի, այլ նոր բազդի տիրանայ» եւայլն:
Այս իոյին: Կարիճին ալ՝ ձախորդ կամ յա-
ջող կերպ մը, նոյնալէս եւ կշխին. Եւայլն
բատ կարգին:

Խեղձ կինը կամ այրը հաւատալով թէ ի-
րեն համար նախասահմանուած է լինել աղ-
քատ, հիւանդ, դժբախտ, կը հաղի շարու-
նակ այն վիճակին մէջ: Ուրիշ մը, թէ՝ ե-
րիտասարդական հասակին մէջ մեռանի պի-
տի, թէ՝ ամուսինէն կամ ի զաւակաց չցըն-
ծայ. Եւ այլն: Միշտ ախով ու վախով իը
կեանքը կանցունէ:

Անդին՝ «Գեղեցիկն», աչեղն, բաղդաւորն,
խմաստունն» կը զօրէ կը զօրէ որ Սովորոնի
ըսածին պէս լինի, եւ չկրնար։ Աւելի ձա-
խորդն կայ, մինչեւ անդամ՝ կը գուշակէ թէ
«Այս կինն անհամեստ պիտի լինի կրոմ պար-
կեցո, գող կամ արդար, սպանող կամ հա-
ւատարիմ», » եւայլն։

Տիրելով այսակիափ գաղափարը գիրը նո-
յել տուողին երեւակայութեանը վրայ, կաս-
կածներ անպակաս կը լինին տունէն։ Բայց
վարպետ Սովորոնը ադոնց դէմ գրուածներ
հնարած է, որ դիմեն թուղթ նայողին եւ
զիր մը գրել տան կնոջ կամ առն հաւատար-
մութեան համար, եւ ամէն բանի համար։
Թղթի վրայ պէտք է տող մը աննշան գծեր
գծել, եւ առօր տակիը Արարերէնի պէս քա-
նի մը բառեր, եւ այդ թուղթը կարել
պէտք է այն անձին գլխոյն կամ թիկանց
ծածկոյթին վրայ, կամ այլ տեղը, կամ թա-
ղել ճանապարհի վրայ եւայլն։ «Սովորոնին»
աւելի ընդարձակ էջերը նուիրուած են ախ-
տից եւ հիւանդութեանց, որ կ'ակսի այսպէս։
«Վասն գլխացաւի եւ փորացաւի, ծննդա-
կանի կամ թոքացաւի» , եւայլն։ Եւ ապա,
— «Կոչեաց Սովորոն զդեւսն եւ առէ։ Ասա
ինձ զի՞նչ է անուն քո։ Ասէ դեւն, անուն
իմ Մէրլիք է, եւ մեք թուով բազում եմք։
Ասէ Սովորոն, Զի՞նչ չարիք առնէք մար-
դոց։

Ասէ դեւն, մեք բնակիմք ի ջուրս եւ

ի ջրհորս, հարկանեմք զմարդ եւ զարհուրեցուցանեմք, խաւարեցուցանեմք զաշս եւ ցաւեցուցանեմք զմէջս եւ զգլուխս, երեւիմք երբեմն ի ձեւ աղջկան, երբեմն ի կերպարանս անասնոց :

Ասէ Սողոմոն, Ասա ինձ, ով պիղծ, զի՞նչ է ճար եւ դարման այդ ցաւոց :

Ասէ դեւն. Սեւ ագլօր զենուլ, արիւնով գրել ՊԵՂԱՎԵՐ զայսթլըսմ, ի ջուր դնել, եւ խմել, չորս գըլուխս Աւետարան կարդալ, եւ Ս. Յակոբայ մոմ վառել, եւ հարիւր ծունը դնել» :

Այսպէս ամենայն ցաւոց համար մէկմէկ գեւ կը կանչէ Սողոմոն, որք իրենց անունը կուտան, եւ թէ՛ շատւոր են թէ սակաւաւոր. թէ՛ ուր կը բնակին, թէ՛ ինչ կերպարանք կը կրեն. որը շան, որը ձիռ, որը եղան, որը գայլու, որը խոզի, որը կատուի, որը գերեզմանները կը բնակին. որը փողոցները, որը ծառոց ստուերները, որը աներու մէջը, որը տանիքը, որը այգին, որը դաշու, որը աւերակները: Թէ՛ ամենայն ախտից եւ հիւանդութեանց պատճառողք ստուանաներն են, բայց բարեպաշտօրէն կը յայտնեն որ այսինչ ախտով բռնուածն այնինչ վանքն երթայ, Անարծաթ բժշկաց գերեզմանը յուխտ կը խրկեն ծննդականն, տոքի ցաւէ բռնուողն՝ Ս. Խաչի վանքը, որտի ցաւէ բռնուողը Նարեկ թող կարդալ տայ, եւ գլխացաւն՝ Աւետարանը, եւ այլն — :

Գիշեր մը նստեր էինք եկեղեցւոյ տաճիքը ,
ուստի կ'երեւին դաշտ եւ արտօրայք , եւ
գիւղօրայք զուարձալիք , եւ Քեղուայ գետն
ոլորուն կը հոսէր գեղին մէկ քովչն , լուսա-
փայլելով լուսնակին լուսով , որոյ ջրոց մէջ
մերթ ընդ մերթ շփուելով հովն խոշորաձայն
խշրտոցներ կը հանէր . — « Հայէ , հայէ , հայր
սուրբ , կ'ըսէ ֆրանդ կարապետն , վիշապ-
ներն եկան ջուր խմելու , վիշապ կը լինին
այն օձերը որ եօթն տարի ադամորդւոյ ե-
րես չտեսնան , թեւեր եւ եղջլորներ կու-
նենան . մեծ են մեծ հա , մարդ , գաղան ,
կը կլժն , թէ որ Աստուծոյ հրամանքով հրեշ-
տակիներ երկաթէ զընջլով չքաշեն երկինքը ,
երկրի երես մարդ չմնար կը կլլեն : կը քա-
շեն կը քաշեն , կը թողեն համա բանձր լեռ-
ներու վրայ հաղար կտոր կ'անեն » :

Փէրինէն կէս ժամ հեռի Հոչէ անունով
Հայու գեղ մը կայ աչքերնուս առջեւ ջրէն
անդին , գեղին վերեւը ճրագ մը կը վառի ,
կը ցուցնեն ինծի եւ կը պատմեն թէ՝ « Տար-
ուայ չորս եղանակի մէջ Աստուծոյ գիշեր
այս ճրագը կը վառի . ասկէ սրադլ կը տես-
նանք : Հոշեցիք չեն տեսնար . մարդ կը զըր-
կենք որ երթան տեսնան թէ ի՞նչ է այն ,
գեղին քով կը հասնին , ճրագը կը կորսուի ,
բայց միեւնոյն ժամանակ ասկէ կ'երեւի :
Սուրբի տեղ է ի՞նչ է այն , չենք գիտեր , մեր
պապերն ալ միշտ տեսած են » :

Արդարեւ ես ալ կը տեսնայի , բայց մէջ

ընդ մէջ կը մարէր վարոսի նման եւ դարձեալ կը լուսէր :

Հոչ ինչու բառած է այս գեղը . — կը պատմեն թէ « Տիարակէքիր չինուած ,ուզեր են այդ քաղաքը հոս շինել , ընդարձակ հիմունքներ եւ կոփածոյ մեծ քարեր կան այստեղ , հիմն կը ճգեն եւ ամէն օր հիմանց վրան չէնքը կը շինեն , առաւօտ կ'ելնեն կը տեանեն որ գործիք կորսուած են . Վարպետը կը հարցնէ՝ Գործիքն ուր է : Կը պատասխանեն « Հոս չէ , Հոս չէ » : Ուրեմն մեր շինելիք քաղաքին տեղը հոս չէ , տեղւոյն անունը կը մնայ հոս չէ , հոչէ : Յառաջ կ'երթան շինողները մինչեւ կը հասնին Տիարրէքիրին տեղը , հոն ճարտարապետն իր գործիքը կը գտնէ , կրողներն են կրած : Աստուծոյ կամքն այստեղն է , կըսէ , ու կ'սկսի քաղաքը շինել » :

Տէրսիմի Քրդարնակ տեղերու վրայօք ոյնքան շատ բաներ կը պատմեն , որ եթէ ստոյգ լինէին , յատուկ հետազօտութեան արժանի պէտք է համարել այս լեռն ամբողջ , ուր ոչնչացած եւ դեռ չոչնչացած բաներ կրնան գտնուիլ : Պատմածներէն մաս մը հաւանական կան կը թուէր , կային չափագանցութիւնք եւս , մինչեւ առասպելաց կը հասցնէին : Քանի մը գեղերու անունները տուին , որոց աւերակաց մէջէն ամաններով արծաթ եւ ոսկի դրամներ ու զարդեր դասած են Քրդեր :

Այս հաւանական է , ասպատակութեանց

Եւ մարտից օրերը թաղուած գանձեր են, որոց տէրերը կամ մեռնելով կամ չդառնալով, մնացած են թաղուած տեղերը։

Քարայրերը կ'ըսէին, յորս լցուն հին գրքեր կան հայերէն։ Եւ այրերու դռները շարուած, տեղ տեղ բացուեր եւ երբ ձեռք ձգեր են որ գիրք մը հանեն, բոլորը փտած ու ազականուած՝ վար թափեր են մոխրի պէս։ Այս եւս կրնայ ճշմարիտ լինել դժբախտաբար, որ եւ բացատրութիւն չպահանջեր։

Քարայրեր կամ քարուկիր շինուածքներ, կ'ըսէին, որոց մէջ սնտուկներով լցուն են ոսկի եւ արծաթ, եւ այլ կահ կարասիներ ու զէնքեր, բայց ոչ ոք կրնայ ներս մտնել կամ ձեռք կարկառել զի ազազակներ եւ որտամունք կը լսուին, եւ շահէն կը մեռնին։ Մասնաւորապէս հետեւեալը պատմեցին չորս անձինք, բայց «Մենք լսողաց ենք ըսին, տեսողաց չենք»։ Կրմոցեան Մամուկն իրեւ իր աչքով տեսած այսպէս պատմեց, — «Փէրինէն չորս ժամ հեռի Տէրսիմի ներսը Ղոան Աշխրաթէն Սպտուլլահ անուն քուրդն ուլրոյ մը վրաց իրեն համար տուն մը կը շինէր ասկէ քսան տարի յառաջ։ Ղոան մեծ քաղաքի պէս տեղէ եղեր եւ ունի շատ աւերակներ, քուրդն իր տան հիմունքը պեղած ժամանակ քարուկիր կամարակապ ներքնաշէնք մը բացուեցաւ, պատուհանէն, դռնէն նայեցանք որ կոյտ կոյտ ոսկի եւ արծաթ դրամներ, սըն-

տուկներ, մաքուր եւ ընտիր զէնքեր, ձիոց
սահմանական ու թամբեր, եւ կերպ կերպ հագուստա-
ներ. քրդերէն մէկը զինքն ներս նեստեց եւ
սնտուկ մը գրկելով դուրս վազեց, բայց ին-
կաւ մեռաւ, գանձուց պահպանով Աներե-
ւոյթներ չարաշար զարկեր էին զինքն։ Այդ
սնտուկով ոսկին Արդուլլահին տունը կը կե-
նայ. կը տեսնան, բայց չեն կրնար ձեռք
տալ կատ հատ մը վերցնել, իսկոյն կը մեռ-
նին, Աներեւոյթ պահպան կայ քով։ Ար-
դուլլահ իր տունը շինեց այդ կամարակա-
պին վրայ, որ կըսուի նաեւ Եղերի տուն.
ծակեր թողած ունի, ամէն մարդ կրնայ նա-
յիլ տեսնալ պատմածներս, ինչպէս նաեւ
տան մէջը դրուած սնտուկն ու ոսկին ար-
ծաթն»։ Այս Արդուլլահն ուրիշ տեղերէ ալ
գտած ունի Եղեր հին դրամներ, Էրմոյեան
կըսէր թէ, «Նա երեք հատ ոսկի տուաւ ին-
ծի՝ ամէն մէկն 42 տիրէմ. սղինձ զուրուշ-
նոցի մեծութեամբ, տարայ Խարբերդը փո-
խանակեցի մէկն 440 զրուշի թվէնքչեան
Գէորգէն»։

Այս ստոյգ էր թէ հին դրամներ եւ այլ
հնութիւններ բաւական կը տեսնուէին այս
գաւառի բնակչաց քով, եւ շատն ալ ժողվեր
էին ու կը ժողվէին շահագէաններն։ Պատմե-
ցին նաեւ թէ Փէրինի քովերը տաճիկ մը վո-
րելով գանձ հանեց, վերցնէր պիտի, Անե-
րեւոյթները՝ ուր արար էին, չարաշար զար-
կեր էին զինքն, ցաւէն ու ահէն լեզուն լալ

եղաւ եւ ականջները խուլ: — Անչուշտ իր երեւակայութեան պառազ: Ծածկեալ գանձուց համար սեւ արարք կամ աներեւոյթներու պահպանութիւնը սովորաբար ամէն գաւառի ժողովուրդը կը խօսի: Հոս մեծ հաւատք ունէին բամի, զանազան հմայութեանց, եւն: Թող առասպել լինին մեր լածները, սակայն կը թոփի թէ՝ այդ ամուր լերանց խորչերը իրօք բաներ կան յայտնուելիք: Արշակունեաց օրերէ հետէ, իրրեւ ամրոց, իրրեւ ապաստանատուն, իրրեւ դարան կրմանք նըկատել Տէրսիմն, ինչպէս նաեւ լի են բերդերու, դղեակներու, վանքերու, շիրիմներու հետքերը, որք ոչ միայն Ազգ՝ պատմութեան այլ նաեւ քաղաքականութեան եւ գիտութեան ալ նիւթ կը մատակարարեն:

Ես շատ փափաքեցայ շրջել միանդամ այդ խօրերը, բայց պաշտօնս չեր ներեր, եւ զօրաց բանակն ու քրդերը մեծ շարժումներ կ'ընէին. միայն Մեծկերտը գնացի, ուստի երեք ժամ հեռի կը գտնուէր նոյն օրը Ալի Շէֆիկ սլէյն զօրաց հետ, եւ հրաւիրած էր քրդաց երեւելիները, որոց առաջարկեր էր երեք սլայմաններ. 1. տուրքեր վճարել եւ զօրք տալ, 2. մարդահամար ընել, 3. զէնքերը բերել յանձնել: Այս երրորդ սլայմանը ծանր թուած էր իրենց, եւ անհնարին խորհրդոց մէջ էին: Մեծկերտը ունէր քարաժայութերդ մը, որոյ ուսին վրայ գողածեւ շինուած էին տուները. չէնքեր եւ աւերակ-

Ները կը ցուցնէին թէ ի՞նչ կարեւոր դիրք
եւ գեր ունեցեր այս բերդաւանը . որոց
չորս կողմն լեռնապատ է , եւ խոր ձոր մը
ունի առջեւ : 7—8 Եկեղեցեաց տւերակ-
ներ կը տեսնացինք եւ նշանաւոր խաչքարեր ,
երկու եկեղեցի ալ քարի մէջ փորուած՝ գե-
ղէն դուրս որ կըսուէին Դալասուրը եւ
Քառառուն մանկունք : Օդն ու ջուրը աննը-
ման : Մեր գնալու եւ գալու ձամբուն վրայ
էին Խուզուլջուխ , Կօքթափայ եւ Տամիթաղ
գեղերը հայարնակ : Մեծկերտն ալ հայարը-
նակ էր . իրը 25 տուն թուրք միայն կային ,
եւ հին՝ այլ գեղեցկացն զմբէթով ու մինա-
րէով մզկիթ մը ունէին , յորում կար սուրբի
մը գերեղման : Բնակչաց կեանքը խիստ ան-
նախանձելի էր :

Առաջնորդ Հայր Սուրբ վերադարձած էր
Խարբերդէն . իր ուշադրութիւնը խնդրեցի
պատմական եւ իրական հնութեանց վրայ :
Նա ցոյց տուաւ ինձ փոքրիկ կուռք մը եղջերա-
ւոր ցուլի , որ գանուած էր Փէրինու արտի
մը մէջ հօտաղի մը ձեռքով . եւ այլ քանի մը
բաներ : Նա ընծայեց ինձ տատասկ ըեւեռ
մը Ա . Լուսաւորչի չարչարանաց վանքէն , եւ
մի այլ գատասկ ունէր , որ կըսր անդուկի
մը չափ էր փուշ փուչ , փափադանօք համբու-
րեցի :

Վիճակագրութեան չ'ոկոսած՝ եկեղեցիները
այցելեցի , միթին եւ ազորմելի չինքեր . նոյն-
ակո են եւ եկեղեցականները . բայց գոնէ կը

գտնուին, եւ ժողովրդեան հոգեւոր պէտքերը կը հոգացուին։ Ո՞վ հոգացեր զիրենք, ո՞վ կրնայ մեղադրել զիրենք։ Օրհնեալ լինի Արարատեան ընկերութիւնը, որ մեր առաջարկութեան վրայ վարժարան մը հիմնեց ի Փէրին, զոր կը կառավարէ ցարդ Միացեալ ընկերութիւնն. մեծ բարիք մ'եղաւ այդուերկին. ինչպէս նաեւ Զմէկածագի վարժարանն։

Կուղեմ ծանոցանել ընթերցողաց Զարսանձագի աղաներ կամ պէյեր յանուանէ, որք թուով 25 են։

1. Փաշավանքի Խսաք պէյ։ 2. Խարէսիկի Օսման պէյ։ 3. Վասկերտի Քուչուկ աղա։ 4. Մարջամակի Խրիչ, Մահմատ եւ Արդի աղայք։ 5. Բալէշիրի Հիւսէին, Մուստաֆայ եւ միւս եղբայր։ 6. Վերին Հաւսիկի Սալման աղա։ 7. Կալսւդարի Յուսուֆ աղա։ 8. Խըռնիկի Մահմատ աղա եւ եղբայրն։ 9. Գալանդարի Աբուշ աղա։ 10. Փէրինու Մատըգ եւ Օսման աղայք։ 11. Բաղնիքի Նահիր աղա։ 12. Ղուչչի Օսման աղա։ 13. Սայխուլիի Խամայիլ աղա։ 14. Ղայաչի Զիլֆի եւ Աէֆօ աղայք։ 15. Զորակի Խրիչ եւ Մահմատ աղայք։ 16. Կոտարէճի Յուրցի Ահմատ աղա եւ եղբայրն։ 17. Ռւրցի Ահմատ աղա եւ եղբայրն։ 18. Կօքթափայի Ահմատ պէյ։ 19. Կորճանի Ալի աղա։ 20. Աղմազրայի Խրիչ աղա։ 21. Խամայիլցիկի Սուլէյման աղա,

Արօշ աղա եւ Օսմանի որդիք : 22 . Վահնայի
Խամայիլ աղա : 25 . Զէրինի Քուչուկ աղա :
24 . Սորվիայի Ահմատ աղա եւ Հօրեղբօրոր-
դիք : 25 . Բաղչիշի Հաճի Մուսթաֆա աղա :

Ահա ասոնք են երկրին տէրերը , ամենէն
առաւել խառք պէյն է որ ունի ծն կտոր
գեղ ու մազրայ , անկէց վար ունեցողներ
կան 12 , 10 , 6 , 4 , եւն . կտոր գեղերը :
Ասոնք բոլոր իրենց գեղերու հողերը իրենց
անուան թափու ըրած են առանց բնակիչ-
ներէն հարցուելու , միայն Մեծկերտը եւ Ալ-
ճով գեղերու հայք՝ եւ չնչին մաս մ'ալ Բեր-
գակցիք իրենց վրայ թափու ունին , այլ սա-
կայն հողային եւ կալուածական առւրքերը
ինչպէս նաև ի հարկին խանէները գեղա-
ցիները կը վճարեն , որ կը գրուին ի հաշիւ
աղաներուն , եւ անոնց անուան յօյաններ կը
տրուին , անցուշա յայտնի է թէ՝ գեղացին
մարարայ լինելով բերքերը կը բաժնէն աղա-
յից հետ : Առանց աղայի հաւանութեան եւ
հրամանին եղած ամուսնութիւնք շատ ծան-
րագնի կը նատի ժողովրդեան : Կան աղաններ
ալ որ կուղեն իրենց գեղը եկեղեցի եւ քա-
հանայ գտնուի , գոհ ասլրին , որպէս զի չփո-
խագրուին ուրիշ աղայի մը հող : Այս պէ-
յերու ահէն է որ Տէրսիմի Քրդեր ամէն
կողմ վետաններ կը գործեն , բայց Զարսան-
ձագին վեաս մը չեն կրնար տալ : Խառք պէյ-
յաճախ ամբաստանուած է , որ թէպէտ գո-
վելի մէկն չէ , բայց միւս աղաններն են մե-

ծաւ մասամբ բողոքել կուտան, որպէս զի ասպարէջն իրենց մնայ եթէ նա լինայ, իսկ եթէ չյաջողին՝ Հայք պիտի նեղուին իրմէն եւ իրենց դիմեն: Ամէն ազան իր տեղը ձըշմարիտ Խսաք պէյ մի է: Բարեխնամ կառավարութիւնը քանիցա քննիչներ զրկած է հոն, օրինաց արդարութիւնը գործադրելու համար:

Փէրինու հայերէն մաս մը արհեստաւոր լինելով, մանաւանդ Ղալայչի եւ զինագործ, ազատ ելեւմուտ ունին Տէրսիմցւոց մէջ, անոնցմէ ոմանք, եւ յատկապէս ծերունի Ուոթա Յակոբն հետաքրքրական տեղեկութիւններ տուին: Քաղուածք մը կը դնեմ այստեղ:

«Տէրսիմն երկու մասի բաժնուած է. Առաջին մասն կը կազմեն Մնձուր լերինք, եւ այս է Տուժիկ ըտուածն, այս մասին մէջն է Ռվաճուխ անուանի Ըստահովիան խոտաւէտ, Ջրաւէտ եւ մացառոտ: Երկրորդ մասն է բուն Տէրսիմն, որ կը տարածուի Քղիի, Դերջանի եւ Երզնկայի կողմը, ուր է Խուզուլջանն: Կան ոմանք որ Տէրսիմն երեք մասի կը բաժնեն, Մնձուրն ու Տուժիկը զատ զատ առնելով, որք իրարու մօտ սրածայր լեռներ են:

«Ռվաճըսի կամ Տուժիկի բնակիչ Քրդաց նշանաւոր ցեղերն են, որ աշխար կըսուին, Շեխիսատանցի, Փիլովանցի, Խարաբաղցի, Արասանցի, Քօչուշաղցի, Բագկարանցի: — Այս ցեղէն են Խըռ-ուշաղի, եւ Թօփուզ

ուշաղի հռչակեալ եղեռնագործք — . Կավ
ուշաղիք, Շամ-ուշախցիք, Բահիդիարցիք,
Ըստանցիք, Շեխմահմասցիք, Խըրդանցիք
եւայլն :

«Տէրսիմի մասին բնակիչ ցեղերու նշանա-
ւորներն են Զըրբանցիք, Սուրանցիք, Ալան-
ցիք, Արեցիք, Գուրէշանցիք, Շեխմահմատ-
ցիք, Հայտարանցիք, Դեմանանցիք, Յուսու-
փանցիք, Լուլանցիք, Շատեցիք, Իզօղլուցիք,
Ղունցիք, Եւայլն : Կը յիշուին նաեւ Գօջար
ուշաղի, Բազկար-ուշաղի, Ալան-ուշաղի,
Բրիմ-ուշաղի, Բէր-ուշաղի Եւայլն» :

Տէրսիմն եւ Տուժիկն կը բաժնէ մէջտեղէն
Մնձուրի գետակը — Մունզուր սույի . —
բայց ներքին միջավայրերը այս լերանց լի
են այլեւայլ ջրերով, անտառներով, հովիտ-
ներով եւ զարդարուն ձորերով, այնքան դա-
ժան համբաւ ունեցող եւ դրաէն խոժոռ ե-
րեւցող այս լեռները՝ գեղեցկութեամբ լի են,
եւ կը զմայլեցնեն զմարդ : Բաց ի ծանուցեալ
գեղերէն, ընդհանրապէս Քուրդ բնակչաց
տները ցիր ու ցան են՝ չինուած անտառի
մայտերով, իրենց հացը կորեկ է եւ գլուխ,
ոչխար ու կով ունին բազմաթիւ , եւ ջորի .
բոլոր տեղերը կամ հետի կամ ջորիով միայն
կարելի է դնալ, զի ուղիներ դիտմամբ աւ-
րած են, եւ անտառոներէ , ժայռերէ , ելեւ-
էջներէ պէտք է անցնիլ : Այս Քրդաց լե-
զուն Զազայի է , եւ կրօնքը Գզլրաշի , Հազ-
րէթի Ալին է իրենց մարդարէն , Առաքեալն

Եւ Սուրբն : Ունին իրենց կրօնականներ եւ
կրօնապետներ, որոց առհմը սրբազան է, եւ
կը կոչուին Սայիս, Տէսէ : Ուզեւոր մը եթէ
Սայխտ մը առնու իր հետք, կրնայ անվտանգ
ամէն տեղ շրջիլ, ինչպէս կընեն շատեր : Ա-
նոնք յայտնի են ամէն տեղ որք ունին
իրենց ծուխեր, զորս կը հովուեն եւ անոնց-
մէ սահմաննեալ հասոյթներ կը ժողվեն . գիր
եւ մտաւան չունին, բայց աղէկ բարոյական
խրատներ կ'աւանդեն, եւ տարեկան տօնե-
րուն ժողովուրդ համախմբուած ժամանակ՝
հաղորդութեան պէս արարողութիւն մը ու-
նին հացով եւ գինիով, զորս զատ զատ ա-
մանի մէջ կը դնեն, եւ Սայխտ հրապարա-
կաւ կը յանդիմանէ զմեղաւորն, որ եթէ
խոստանայ այլեւս չընել մեղք, իւր խղճին
կը ձգուի մերձենալ ու հաղորդուիլ . բայց
կան անզեղջ մեղաւորներ ալ զորս կը զրկէ
Սայխտ հաղորդելէ, եւ իր այցելութիւն կը
կտրէ այնպիսիններէ, յայտարարելով հաստ-
րակութեան որ անոնք ալ յարարերութիւն
չունենան եւ անոր հացէն չուաեն : Ամուս-
նական սրբութեան կարի նախանձախնդիր
են : Զունին յատուկ աղօթատեղի, բայց
տեղ տեղ սուրբ Տէսէններու գերեզմանները
գմբէթով շինած են եւ աղօթողներ կար-
գած, ուր ուխտի կերթան . յաճախ ուխտ
կընեն նաեւ Հայոց չէն կամ աւեր տաճար-
ներուն, որոց քարերը կը համբուրեն, խունկ
կը ծխեն, մոմ կը վառեն, մատաղ կը կտրեն,

հիւանդաց վրայ Աւետարան կարդալ կուտան
եւ երկիւղածութեամբ կը համբռուրեն զայն.
եկեղեցւոյ գդեստ եւ անօթ կը գողնան, բայց
Աւետարանը կը համբռուրեն : Կնաթողողութիւն
չունին, եւ բացառութիւն է մէկէ աւելի
կին ունենալ :

Սայփոներ կամ Տէտէներ թէ սցցելած գե-
ղերը եւ թէ տօնի օրերը երգելով կը կար-
դան, կան որ ապ մը կը չալեն հետը, եւ
յափշտակեալ ոգեւորութեամբ, սրտաճմլիկ
եղանակաւ կ'երգեն Աստուծոյ արարչագոր-
ծութիւնը, կամ Արքահամի պատարագելը
իւր որդին, կամ Յակոր նահապետը, կամ
Յովսէփ գեղեցիկը, եւայլն . բայց միշտ Ալիի
անունը կը խառնեն մէջը : Խորին տպաւո-
րութեան տակ ունկնդրութիւն կ'ընեն միւս-
ները : Այս երգոց մէջ կը յիշատակուին Ա-
դամայ հետ՝ Եւան, Արքահամու հետ Սա-
սան, Յակորայ հետ՝ Ռաքէլ, Յովսէփայ հետ՝
իւր ողջախութիւնն, որոց բարոյականն,
երկու մեսին եւս օգտակար կ'երգով կը բա-
ցարեն : Հայ քահանաներ եւ վարդապետ-
ները կը պատուեն, ինձ ալ պատահեցաւ որ
ծունկու եւ կուրծքու կը համբռուրէին եւ ա-
զօթք կը խնդրէին : Հայ քահանայի մը յի-
շատակը կ'ընեն ոմանք, որ ասոնց մէկ մէծ
Սայփոր ազատեր է հաւատոյ հալածչաց ձեռ-
քէն, պահելով զայն իր տանը մէջ, եւ անոր
փրկանքին համար իր եօթն զաւակները զո-
հեր է . երգ մը կամ շարական մը յօրինած

Են քահանային օրհնութեան յիշատակին ,
յորմէ մաս մը թարգմանելով կը դնեմ
այստեղ :

«Մտիկ ըրէք , Ասոռուծոյ մէկ գործը պատմեմ :
— Հայ քահանայն իր եօթն որդիք նահատա-
կել տուաւ ,

Ողբալով օրհնենք անոնց յիշատակը :

Սայիտ Հիւսէյին սպանիչներէն հալածեալ ,

Հայ քահանային ապաստանեցաւ ,

Քահանայն իր եօթն որդիք զոհեց ,

Սայիտ Հիւսէյինն՝ ապատեց :

Աստուած օրհնէ Հայ քահանայն :

Նա ի վերջոյ ի բանա մատնուեցաւ :

Սայիտ Զափար բանտը մտաւ ծածուկ ,

Համբուրեց Հայ քահանային օրհնեալ աջը .

Եւ անոր օրհնութիւնն առաւ :

Բանտին մէջ կաղօթէր Հայ քահանայն .

Անոր աղօթքը երկինքը կը հասնէր :

Վերջին դատաստան պիտի ընէ Յիսուս ,

Հասան և Հիւսէին Յիսուսի քով պիտի կենան ,

Զարերուն պատիժ պիտի խնդրեն , բարինե-
րուն վարձք :

Յիսուս լոյս է , Ալին ճառագայթ ,

Լուսեղէն կարմիր թաղով պիտի պսակեն մեր
գլուխը :

Նա դրած է իր գլուխը կարմիր թագ ,

Բոցի պէս կարմիր , կարմիր վարդի նման ,

կարմիր ձիու վրայ , աղեղնի ձեռին լարուած :

Օրհնենք Հայ քահանային յիշատակը . . . .»

Այս բարոյական ունեցող Սացիաններու հով-
ուած ժողովրդեան մէջ, զարմանալի է որ,
կը գտնուին այնքան անազորոյն սպանիչներ ե-
աւազակներ, կը պատահի երբեմն ալ մարդ-
յափշտակել տանիլ. բայց կապաննեն՝ երբ դի-
մադրութիւն տեսնուի կամ գնտակ արձակուի
իրենց վրայ, ապա թէ ոչ կողոպտանքով
կամ կամաւոր տուրքով մը կը բաւականա-
նան, զոր իրենց իրաւունք կը համարին յԱս-
տուծոյ սահմաննեալ: Եւ եթէ իրենցմէ մարդ
սպաննուած լինի կամ բանտարկուած, որոց
ձեռքով որ եղած է, անոնց գեղէն ու ցե-
ղէն մեծ վրէժներ կը հանեն, մարդ կը յա-
փշտակեն, մինչեւ նոյն գեղացիք իրենց
բանտարկեալն արձակել տան, կամ սպանե-
լոյն ծանր վրկանք վճարեն. ապա թէ ոչ
իրենց տարած անձն չարչարելէն եւ մեռցը-
նելն զինի, երկար ոխ կը պահեն եւ քանի
մը անձինք ալ կ'սպաննեն: Զօրքերէ սաս-
տիկ կը սարսափին, բայց գեղացի ու քա-
ղաքացի Հայն եւ Տաճիկ մէկ հաշիւ են ի-
րենց քով: Երբեմն նաև իրենց մէջ ցեղցե-
ղի դէմ ալ կոխւներ կ'ընէ: Այդ ցեղերը
բաշխում ըրած ունին գեղերը իրենց վրայ,
եւ իւրաքանչիւրն իր գեղերէն տարեկան
տուրք կ'երթայ կ'առնու. նոյն խակ Ակնայ
վանքն, եւ բոլոր գիւղօրոյք Ակնայ, Արաբ-
կիրի, Զմէկածագի, եւ այլն: Բենկայ գեղա-
ցիներ եւ Արմուտաններ իրենց քաջութեամբ
ազատ են այս հարկեն, յորս Քուրդն չհա-

մարձակիր մուտ գործել. կանքանի մը այսպիսի տեղեր, բայց անոնք իրրեւ պազայա կը հաշուեն: Տուրքերն են թիւթիւն, տրեխ եւ քանի մը հարիւր զուրուշ դրամ, ըստ բնակչաց, թեթեւ բաներ:

Պատահեցանք անգամ մը Հասոյին, գեղի մը մէջ, եւ հարցուցինք. թէ — ի՞նչ բանի համար տուրք կապած են, երբ Աստուած հրամացած է միայն թագաւորին տուրք տալ: — «Մենք ալ Աստուծոյ հրամանաւ կ'առնունք, ըստ Հասոն, զի երբ Աստուած հաղրաթի Ալին աշխարհ զրկեց, որատուիրեց թէ՝ Գնակ քարոզէ, քեզմով հաւատացողներն իմ զինուօրներս են, զէնքով ալէտք է ապրին: Հաղրաթի Ալին ըսեր. Եա՛ իյուտա, հապա ով անոնց համար հաց ու հագուստ պատրաստէ: Աստուած ըսեր. Անոնք որ քեզմով չեն հաւատար ինձ, իրենց վաստակին հաց ու հագուստ թող տան, իմ զինուօրներս ալ թող անոնց պահապան լինին: Մենք կը պաշտպանենք եւ զո՞ն կուտանք մեր անձը տուրք վճարողներուն, բայց չվճարողները կողոպտելով սպաննելով Աստուծոյ կամքը կը կատարենք: Իսկ գողոթեան համար աղօթքով կը խնդրենք յԱստուծոյ, որ արդար վաստակներու չհանդիպինք, այլ որք խարէոթեամք, տոկոսով, անիրառ եւ զօրաւոր միջոցներով ունեցած են հարտութիւն, թէ դրամ լինի, թէ ապրանք, թէ անսասուն, զանոնք դամար ընէ մեզ: Այսպէս մեր ձեռք

բերածները Աստուծոյ յաջողութիւնն է, ո-
րոյ արդարութեան գործիքն ենք » :

Անշուշտ ամբողջութիւն չեն կրնար կազ-
մել մեր գրածները Տէրոփիմին եւ իւր բնակ-
չաց վրայ, բայց մենք այսքան կրցանք ձեռք
բերել:

Այժմ անցնինք Զարսանձագի Առաջնոր-
դութեան թէմի վիճակագրութեան :

ԹԵՄԱ.

Փէթին. գիւղաւան, ուր կը նստի գայմա-
գամն, եւ առաջնորդն, (վիլայէթ Խօզադ)։
1 եկեղեցի Ա. Աստուծածածին։ Վարժարան
1, աշակերտ 100, ծախք վարժարանին տա-
րեկան 500 դուրուչ։ — Այժմ Միացեալըն-
կերութեան նախակրթարան։ — Բնակիչք
Հայ, թուրք եւ Քուրդ։ Տունք Հայոց 518։

Թաղեթ.	1 եկեղ.	Ա. Մինաս.	Տունք Հայ.	13
Դուռջի	»	Ա. Աստուծածին	»	20
Թիլ գերին	»	ոչ գոյ	»	8
Սէյխողի	»	»	»	4
Ա.այտչի	»	Ա. Մինաս	»	10
Ա.յիշողի	»	Ա. Մինաս	»	9
Զորակ	»	Ա. Կարապետ	»	13
Կոտարին	»	Գլորդ	»	27
Ռեզ	»	Ա. Մինաս	»	21
Դաւիթինամազրա	»	ոչ գոյ	»	6
Բառու	»	Ա. Լուսաւորիչ	»	25
Դուզուլզուլս	»	Ա. Աստուծամայր	»	20
Կօֆ քափա	»	Ա. Կարապետ	»	40
Կորհան	»	Ա. Աստուծամայր	»	12
Խամայիլցիկ	»	Ա. Աստուծամայր	»	25

Ծահմի	4 եկեղ.	ոչ զոյ	Տունք Հյօ.	4
Հոռէ	»	Ս. Աստուածածին	»	25
Տանկ	»	ոչ զոյ	»	3
Աւակերտ	»	Ս. Թողոս	»	35
Ազմագբա	»	Քառառուն մանկունք	»	30
Աւոխիկ վերին	»	Ս. Յովհաննէս	»	10
Մարջումակ	»	Ս. Յակոբ	»	9
Նոր զեղ	»	Ս. Գէորգ	»	12
Փամից	»	Ս. Սարգիս	»	24
Մարկիլիկ	»	ոչ զոյ	»	12
Պալաւար	»	Ս. Սարգիս	»	30
Մորդիխ	»	Ս. Աստուածամայր	»	22
Սրդնով	»	Ս. Յակոբ	»	36
Դարաբուղնուր	»	ոչ զոյ	»	8
Հաւսիկ վերին	»	Ս. Մինաս	»	14
Հաւսիկ ներբին	»	Ս. Անտոն	»	15
Խանճար վերին	»	ոչ զոյ	»	6
Խանճար ներբին	»	»	»	4
Լուսատափչ	»	Ս. Յակոբ	»	24
Լալիտյդար	»	ոչ զոյ	»	3
Խըբիկ	»	Ս. Յակոբ	»	15
Շենցիկ	»	ոչ զոյ	»	8
Կատսայ	»	Ս. Կարապետ	»	17
Սրմադ	»	Ս. Գէորգ	»	10
Խարէսիկ	»	Ս. Կարապետ	»	22
Փաւավաճիք	»	Ս. Սարգիս	»	89
		վարժարան 4. աշակ.	40	
Դալանուխ	»	ոչ զոյ	»	4
Թիրդակ աւան 2 *	Ս. Ած. Ժին և Ս. Շամունէ *			60
Թիլ բերդակոյ	»	Ս. Սարգիս	»	40
Վահնայ	»	Ս. Գէորգ	»	8
Սովման	»	Ս. Գէորգ	»	4
Ավ-սաբար	»	Ս. Գէորգ	»	38

Բ Ե Մ Բ.

ՄԵԾԿԵԲՏ. Աւան. գայմագամութիւն. վի-

լայէթ կարին . (այժմ միւթէսարիֆութիւն .
վիլայէթ իուղամ) . Փէրինէն հեռի 5 ժամ :
2 եկեղեցի , Ա . Աստուածածին եւ Ա . Յակոբ :
Տունք Հայոց 80 :

Լազիան	4 եկեղ.	Ա . Աստուածամայր	Տունք Հայոց	12
Տամի-բաղ	»	Ա . Գէորգ	»	25
Դիլան օղի	»	ոչ զոյ	»	10
Դանա բուրուն	»	»	»	15
Թուրուօմակ	»	»	»	4
Շօրտան	»	Ա . Սարգիս	»	25
Գարմսի	»	ոչ զոյ	»	4
Խոզբնօղեղ	»	Ա . Յուսիկ (աստ է զերեզ . Սրբոյն)	5	
Զուխուր	»	ոչ զոյ	»	4
Հազեղ	»	»	»	3
Փախ	»	»	»	4
Լամբ	»	Ա . Գէորգ	»	5
Մատան	»	Ա . Սարգիս	»	25
Մարխոյ	»	ոչ զոյ	»	6

թ է Մ Գ.

ԽՈԶՈԴ . Աւան . այժմ վիլայէթի կեղրոն ,
որ հետզետէ սիրուն քաղաք մը կը ձեւա-
նայ : 4 եկեղեցի , Ա . Փրկիչ : Տունք Հայոց 19 :

Հննդակ	1 եկեղ.	Ա . Սարգիս	Տունք Հայոց	28
Սղգունիկ	»	Ա . Սարգիս	»	7
Սուրբիան	»	ոչ զոյ	»	12
Սազետիկ	»	»	»	8
Փայեկ	»	»	»	12
Երկան	Եկեղեցին է Ա . Կարապետի վանքն »	»	»	10
Զամբեղ	»	Ա . Մինաս	»	10
Դամակ	»	Ա . Յակոբ	»	6
Սիճ	»	ոչ զոյ	»	7
Հալւորի	»	Ա . Աստուածամայր	»	7

Բնակիչք խառն են գրեթէ ամէն գեղի
մէջ թրքաց եւ դպլաց Քրդերու հետ, աեղ
տեղ ալ հայախօս Ասորիք կը գանուին, որք
անխոտիր խնամութիւն կընեն Հայոց հետ. եւ
անոնց կրօնական կարգեր Հայ քահանայք
կը կատարեն: Հայաբնակ փոքրիկ գեղերէն
քանիները մէկ քահանայ ունին, որ այցելու-
թեամբ կը հովուէ: Ժողովուրդ մաքուր Հա-
յերէն կը խօսի, Քուրդն, Թուրքն ալ Հա-
յերէն գիտեն:

Վանիք. Գաւառիս բազմաթիւ վանքերէն
միմիայն ՀՈՒՅՈՒԿԻ Ս. ԿՈՐԱԳԵՏԻ ՎԱՆՔԻ
ողջ է. Փէրինէն 18 ժամ հեռի դէսի յեր-
զընկայ, մօտ է նաև Զմէկածագին, ըրջա-
պատեալ Քրդերով եւ անտառներով. տուն
մը Հայ կայ բնակեալ վանքին մէջ երկար
ժամանակէ հետէ, որք թէ կը մշակեն վան-
քին հողեր եւ թէ որդւոց յորդի իրենցմէ
վարդապետ մը կամ քահանայ մը վանահայ-
րութիւն կընէ, մեր օրովն էր տէր Պօղոս
քահանայն, որոյ գերդաստանը կը բաղկա-
նար 65 անձերէ: Վանքին աղան կամ տէրն
էր Սայիտ Խորահիս, որոյ ցեղին տարէց
տարի վանքն կուտայ 50 քիլայ ցորեն. (քիլան
100 հօնայ էր):

ԵՐԿԱՆԻ կամ ԵՐԿԱՆ ԲՆԿՈՒԶԻ Ս. ԿՈՐԱ-
ՊԵՏԻ վանքն ալ աւելի հոյակաս եւ մեծա-
գործ շնք է, բայց քանի մը մասեր քայ-
քայուած, ընտիր ճարտարապետութիւն, ո-
րոյ ձեւն եւ քանդակներն Եւրոպացի ուղե-

ւորաց իսկ հիացումն պատճառեր, եւ օրի-
նակած են ոմանք: Վանքը շինուած է Հա-
յոց ն. ի. դ. թուխն: Տաճարն Ա. Աստուա-
ծածնի անունով է, որոյ գրան ձակատին
վրայէն օրինակուածն է հետեւելլը, զոր
Առաջնորդէն սուացայ. «Այս է խորան մօր
տեառն, յորմէ ծնաւ Յիսուս Քրիստոս ի
յայրն Բեթղէհէմ. յորովայնի հաճեցաւ, եւ
ի օրտին բնակեցաւ, եւ Ա. Հոգին հովանա-
ցաւ, աղաչեմ զքեզ Ա. Աստուածածին բա-
րեխօսեա վասն ծառայի քո մէծ Մխիթարիս
զորդիդ քո Աստուած մեր դաւանելոյ», եմ
ի թիւ . . . ման . . . գանձէ . . . թշնամոյն,
որ առաքեալք մեր նահատակեցան Քրիստոս
վասն քո սուրբ ծննդեանդ. եւ զկնի զխո-
րանս շինեցի, ի թվին ն. ի. դ. . . :

Յիշենք քանի մը աւերակ վանք եւ եկե-
ղեցիք: Փէրինու քով, ջրին եղերքը Կարմիր
վանի եւ Ա. Լոյս վանք. Եկեղեցի մը եւս
Ասքանդ ըստուած տեղը: Լուսաւորիչ գեղին
քով՝ րւրի վրայ Ա. Քառասուն մանկունի
վանք հոյակասալ: Փաշավտնք գեղին քով՝
րւրի վրայ Ա. Յովհաննիս ընդարձակ վանք:
Բերդակայ Ա. Թորոս կիսաւեր վանք շքե-
ղակերտ, որ եւ Ա. Տիկին: Զորակ գեղին
քով՝ ձորոյն մէջ Ա. Վատվառ եւ Ա. Աս-
ուածամայր: Դուչչի գեղին քով՝ Ա. Անտոն:
Հոչէի քով՝ Ա. Պողոս: Բաշխչի քով՝ Ա.
Սարգիս: Մեծկերտի քով՝ Ճերմակ վանի,
Ա. Փրկիչ, Պողոս Պետրոս, Ա. Գեորգ, Ա.

Արանաս, Ս. Եղիա, Ս. Սարգիս, Ս. Մես-
րովիք: Լամբք գեղին քով՝ Ս. Աստուածամայր
եւ Ս. Թոռոս: Մասդանի քով՝ Ս. Կիրակոս
եւ Ս. Յուղիդայ: Խոզընդեղի մօտ՝ Ս. Յու-
սիկի կիսաւեր վանքն: Դաշտակի մօտ՝ Ս.
Թոռւմաս: Սին, Թուրուչմակ, եւ Փախ գե-
ղերու մօտերը՝ մէկ մէկ եկեղեցեաց աւերակ:
Խոզագու Քրդարանակը ին գեղին մէջ ինն
արբոց իննեակ եկեղեցեաց աւերակը: Հագէ-
զին մօտ՝ չորս եկեղեցիք: Զուխուրին մօտ՝
Վանիակ վանքն: Հալսորի գեղը՝ 12 եկեղե-
ցիք աւերեալ. եւայլն:

ԲԱԼՈՒ

Օգոստոս 28 ին յառաւօտուն մեկնեցանք
Չարսանճագէն. Քղիի ջուրն անցնելով ան-
միջապէս կ'ակսի Բալուայ հողն: Միշտ զառ
ի վեր կը գնանք, եւ երկու կողմերնիս ձո-
րերու մէջ լի են փոքրիկ գեղեր: Ուղեկից-
ներս կը ցուցնեն Բալուայ լեռները, կը տես-
նանք գլորակ բարձր գլուխ մը՝ Քղիի Սըրբ-
լոս լեռն է. կ'երեւի բուն շղթայն Տէրսի-
մին մինչեւ Մնձուր, սուր եւ գլոր ժայռե-
րով, եւ Թաման լեռն, որոյ միւս երեսն է
Ճապաղջուր. Կնճայ լեռները, որոց միւս ե-
րեսը կ'իյնայ Մշոյ գաշտը: Պահ մը կը յուղ-
ուի սիրաս Մշոյ յիշատակներով: Հինգ ժա-
մէն սկսանք իջնալ ի Բալուայ հովիտն: Ի հե-
ռուստ կ'ողջուննենք Բալուայ րերդի քարեաց

գլուխն , սիրտս իրեն կը քաշէ այդ կապոյտ
ժայռը , աչերս չեմ կրնար հեռացնել իրմէն ,
այդ քարին մէջն է Հայոց լուսաւորութեան
արգանդն , Հայկական գրոց դանձարանն ;
այն պաշտելի քարայրը , յորում Աստուածա-
յինն Մեսրովը ճգնեցաւ , տքնեցաւ , մինչեւ
ծնաւ ազգ մի ողջոյն . անտի ծագեց մեր
լոյս արեւն :

Կէս ժամէն աւելի զառ ի վար կ'իջնէինք ,
ընկերներս ետ էին մնացած , երիվարս կը
վազէր , կանխաւ որոշած էի որ Հաւաւու
Քաղցրահայեաց Ա . Աստուածածնի վանքը
սիստի իջնայինք , ուխտ ընէինք , հանգչէինք
եւ անցնէինք : Բալուայ քարին յառելով
ուշքս եւ աչքս , մոլորած էի . յանկարծ զիս
գտայ ընդարձակ այգիներու մէջ , որոց ծայ-
րը մեծ եւ շնորհքով գեղ մի կայ . ծայներ
լաեցի , որ կը կանչէին զիս . ետ դարձանք
ճամբուն վրայ : Հաւաւ գեղն էր այն եւ իւր
այգեստանն : Վանքին դուռը իջանք , սիրուն
է վանքիս դիրքը եւ իր շուրջ եղած այգիք ,
ծառաստանք եւ ջուրք կ'աւելցնեն վայելչու-
թիւնը . իր առջեւ կը տարածուի գեղեցիկն
Հաւաւ կանանչագեղ այգեստանեօք . եւ
Քաղցր աչքով կը դիտէ հովտին մէջ սփոռուած
ու հանդիպոյ լեռնակողման վրայ եղած շն
ու վայելուչ գեղեր : Դունէն դուրս մեծ տ-
ւազան մը ունի թթենեաց հովանեաց տակ ,
եւ իներքոյ վանքին ջաղացն է : Վանքին
ներսը ամենայն ինչ աւերակ էր , ապակա-

նութիւն եւ խառնակութիւն։ Զորս շուն,
չորս քուրդ, երկու անտես կանայք, հինգ
կով, մէկ էշ եւ մէկ ձի, եւ մի կաղ վանա-
հայր Մահուէլ վարդապետ։

Ահա Հաւատու վանք։ Որոյ հայեացքը ար-
դարեւ քաղցր, բայց մեր տեսածն էր Խիստ
դառն։ Ա. Տաճարն փոքրիկ եւ շատ սի-
րուն չէնք մ' էր, բայց միւս չէնքերուն մէջ
խճողուած եւ կորառուած էր դրսէն։ Հոս
գտանք վիճակին առաջնորդական տեղապահ՝
Նաթանեան Պօղոս վարդապետ։ որ երեք քա-
հանայից հետ կրօնական ժողով կազմած էին,
եւ կը յուզէին այս ժամուս՝ վանքէն կորուս-
եալ ուկի խաչի մը եւ պանակիի մը խնդիրը։
Հրաւիրեցին նոտելու։ Եւ Նաթանեան Հայր
սուրբ իւր անսանելի սիրելութեամբ արդելք
եղաւ մեզ նոյն օրը մեկնելու։

Վանքին ձեռագիրներ աչքէ անցնելով՝
յիշատակարանները կ'օրինակէի, բայց Նա-
թանեան Հայր սուրբն ժամանակ չտար, կը
խօսի, կը բռայ, գանգատներ կ'ընէ գա-
ւառէն եւ պատրիարքարանէն, որոց կող-
մանէ կարծես պարտականն ես էի, իմ վրաս
կը թափէր իր դարդերը, եւ ըրած ու ընե-
լիք մեծագործութիւնները պատմելով կը
պահանջէր որ իրաւունք տայի իրեն։ Հազիւ
հասկցայ իր միտքը, եւ ոկտայ գովարանել
իւր առաքինութիւնները ու իմաստութիւն-
ները, ազատելով օձիքս։

Տանիքը ննջեցինք, որքան կենսատու էր
գիշերուան օդն եւ չքնաղ՝ երկնից դոյնն։

Բաւական ձեռագիր մատեաններ կոյին
վանքս, որոցմէ քանին հրաշագործ Արքա-
զանն վասն ի վերուս ըրած էր կըսէին. զի
այս տեղն ալ նստեր էր նա եւ հանրագրու-
թիւն ժողվեր էր զինքն առաջնորդ ընելու :

Հետեւեալ առաւօտուն արեւուն ծագման
հետ յուղի ինկանք, անցնելով Մրջման մազ-
րայ եւ Զինազն Հայ գեղերէն. հովիսի մի-
ջով մտանք քաղաքը: Առաջին թաղ՝ ուր
մուտ գործեցինք, Զովիս կըսուէր, բոլորո-
վին տաճկարնակ. տները հողաշէն եւ ան-
շուք: Մշոյ Եփրատն կը հոսէր, յայնկոյս գե-
տոյն բազմաթիւ այգեստանք, եւ բարձրա-
բերձ լերինք հանքալից: Փահ մի եւս, եւ
ահա մտանք բուն Բալուն:

Բալու բերդաքաղաք է, բլուրէն ի վայր
տարածեալ են չէնքերը. իսկ գագաթն է
բերդն. որոյ բարձրագոյն կատարը ապառաժ
ցցուած քար է. զինքն կը շրջապատէ Մշոյ
Եփրատն երեք կողմանէ. որով թերակղզի մը
կը ձեւանայ, թաղերը, շուկայն եւ կառա-
վարութեան պաշտօնատունք այս բաժնին
մէջն են: Զրոյն վրայ կամուրջ մը կայ, յոր-
մէ անդին կիրճ է եւ կապան: Մենք դնո-
ցինք դէսլ յառաջնորդարանն, Առաջն. Տե-
ղապահն հետս է, եւ Ծնդհ. ժողովոյ դի-
ւանն, Վարչութեան Ատենապետն եւ այլք
եւս կան, սակայն ընդ երկար կ'ապասենք
դուռը, զի ներսը լի է անմաքրութեամբ,

Համբերութիւն։ Վերջապէս մաքրուեցաւ,
ներս գնացինք, Ժողվել տուի անմիջապէս
ժողովները, եւ հրաւիրեցի Առաջն։ Տեղա-
պահն իր պաշտօնին գլուխը, որոյ հետ գըժ-
տած էին, կամ ինքն անոնց դէմ։ Հարկ ե-
ղած յորդորներն ըրինք։ Ներկայեցի իմ ալոց-
տօնագրերս, իրենց աջակցութիւնը խնդրե-
լով ինձ։ Դրկեցի գայմագամին՝ կուսակալու-
թեան հրամանագիրը, եւ քիչ մը ետքը փո-
խագարծ ացցելութիւններ կատարուեցան։
Հոն էր նաև Սրղընի մատէնու Մութա-
սարիֆ Ռումի էֆ. որ մի եւ նոյն ժամանակ
տեսուչ էր Սրղընու եւ կապան մատէնի
հանքերուն, որոյ իշխանութեան ենթակայ
էր Բալուայ գայմագամութիւնն։ Ռումի էֆ.
գիտուն եւ քաղաքակիրթ անձն մի էր. գոհ
էին իրմէն տեղւոյն րոլը ժողովուրդ, դոհ
եղանք եւ մենք։

Օդն ու ջուրը խխատ ծանր է այս քաղա-
քին, եւ մարդիկ գեղնած, գրեթէ ձերմակ
մազերով մէկը չես տեսներ, քիչեր կան որ
յիսուն տարին լրացնելին զինի մեռնին։ Կե-
նաց ճաշակը խանգարեալ, մլտքերն եւս հի-
ւանդ. թութի օղին ծանրահամ և վեասակար,
ջրի բաժակով կը խմեն. եւ կուռարար, խա-
րող, հայհոյող անձինք են մեծաւ մասամբ։
Գեղացիներ ընդհակառակն գերազանց կեանք
ունին, ազնիւ վարմունք, առողջ անձն։

Հոս խոկոյն առաջին իրիկուն առողջութիւնս
աւրուեցաւ, շունչո կը կտրէր, մէջքս ու

ծնկներս կտոր կտոր կը լինէին, եւ ճակատս
կարծես կացինով կը զարնուէր. հինգ վեց
տարիէ ի վեր անտես բարեկամս եկած էր, որոյ
հետ շատ ժամանակ անցուցած էինք երբեմն,
դողն եւ ջերմ։ Չ'ախորժեցայ իր այցելութե-
նէն, բայց վերջապէս տապալեց զիս ի մա-
հիճս, սաստիկ էր տապն, եւ լեռներ կը թա-
ւալէին գլխուս։ Ա՛հ մայրիկ, ով պիտի նա-
յէր ինձ, ահա այս ժամերուն համար վար-
դապետին ըստած են «Աստուած օդնական»։
Շատ աղաչեցի զԱստուած։ Առաւօտ ողջ ե-
լայ։ Երկու օր հաց ու ջուր չճաշակեցի։
հանգիստ ըրի, թէպէտ կը տանջուէի ի տա-
պոյ։ Երրորդ օրը Տէր Մեսրովը քահանացն
հետս առնելով, առանց այլում խմաց տա-
լու, զի հետս էկողներ կը տանջէին զիս ի-
րենց անտանելի կոռուպրանութեամբ, ինչ-
պէս կընէին Առաջնորդարանի մէջը, եւ ե-
լանք ի բերդ։

Հին եւ վիթխարի պարսպաց աւերներ ու
բեկորները կոխելով վեր կ'ելնենք. քայքայ-
եալ մեծ դռնէ մը կը մոնենք միջնարերդը։
ուր շահմարանաց եւ ոենեկաց տւերածներ,
գետնայարկ կամարափուլ չէնքերը մէկը միւ-
սին ետեւ կը ներկայանան մեզ. դեռ ողջ է
զնդանատունը եւ մի քանի սենեակ. բայց
ասոնք բան մը չեն արժեր իմ աչքին։ կը
դառնանք ի հիւսիս, ուր ապառաժ եւ լերջ
քարեր են մեծամեծ, հոն եզերքին վրայ
քարին երեսը տաշուած, վրան լեւեռագիր

անեղծ, մաքուր, 22 տող վերը եւ 7 տող
վարը քանդակուած, մէջ տեղը բաց ձգուած
էր, ուր տող մը արարերէն գիր փորագրած
էին. Այս «Գրման քարի» կողէն զառի վայր,
նեղ, սահդզաձեւ, գրեթէ մըջման շաւիզով
իջանք քարայրի մը բերան, որոյ մէջ փոք-
րիկ քարայր մի եւս կայ, երկուքին ալ ա-
ռաստաղն ու պատերը սեւցած. երկուքի
մէջն ալ բեմի պէս անկոսի քարերով շար-
ուածք, եւ պատերուն վրայ բազմաթիւ խա-
չեր փորուած: — Ահա Ս. Մեսրովրայ ճգնա-
րանն, ըստ Տէր Մեսրովին:

Ծունկերուս վրայ ինկայ, հոն, ուր Արրոյն
ծնկները մաշուած էին, լզեցի այն քարեր
եւ փոշիները, յորս շրթունք եւ ճակատ Արր-
րոյն բիւրիցո քսուեր էին նուիրելով իր խոր-
հուրդն եւ խղձերը Աստուածային խմասու-
թեան. հոն դրի երեսներս, եւ չեի ուզեր
վերցնել այն ժայռերէն, ուր նստեր, կրո-
թներ, խոկալով եւ տքնելով Հայ ազգին եւ
Հայաստանեացց եկեղեցւոյն լոյս եւ կեանք
ձարելու ճգնութեամբ . . . : Քայր, ո՛ քարայր,
Հայոց արեւուն լուսնակոմար, ուստի ծտ-
գեցաւ մեզ ճառագայթ դպրութեան. «յոր
խորհրդեամբ ճշմարիտ լուսոյ փառաց անե-
ղին նկարագրեցաւ մեզ դիր կենդանի յար-
գանդ մաքուր մեծին Մեսրովրայ, անմո-
տոյց լուսոյն երկրագեսցուք»: Կից քարայ-
րիս, արտաքոյ գրան. կայ մի տաշտոյ երես
մեծ գրաստախտակի նման, արդեօք Հայ տա-

ուերը ձեւակերպելու տախտամին էր Արքոյն։
Ինչպէս նաև երկու այլ քարտյրեր, որոց
առաջինն աւելի լուսաւոր եւ ընդարձակ է,
ունի սրահ մը, եւ երկրորդն՝ կրկին ովատե-
րով սենեակ մը, որոյ առաջին սենեկէն ներ-
սը, դրան հանդէալ, քարայրին ձակատը
փորուած եւ կոկուած մեծ քառակուսի մը,
եւ փորուածոյի աջ անկիւնը վերէն ծակեր
կան տեանջածեւ, յորմէ մարդ մը կրնայ իր
ձեռքն երկնցնել. Եթէ արմունկդ կիսածալ
ընես դէալ ի լանջքդ՝ դրեթէ նոյն ծակին
ձեւը կ'առնու, եւ այն դիրքով կրնայ մարդ
մը իր թեւը դնել այդ ծակին մէջ. — Ա.
Մեսրովայ դպրոց կ'անուանեն այս քարայ-
րը, ըստ Տէր Մեսրովին, եւ կ'աւանդեն
թէ՝ այդ ծակին էլած է ԹԱԹԸ. եւ այս տա-
շտածոյին վրայ գրերէ Ա. Բ. Գ. — : Արդարեւ
երբ այդ տախտակին յառէր խոկալավ Սուրբն
իր ուշքն ու աչքը, պէտք էր որ այս ան-
կեան ծակին ելնէր թաթն եւ դրէր «ոչ իր-
քեւ ի քոն երազոյ»։ այլ բացորու յայտնու-
թեամբ Աստուածացին «Որ զանմարմին պա-
րունակող բանին զգքաւորական զիմաստ հո-
գւոյն շնորհէր որդւոց թորդոմայ, յացտնեալ
տեսլեամբ ի ձեռն սուրբ վարդապետին...
նմանեալ Մտվարին, բերելով զգիր օրինաց
ի Հայս, որով լուսաւորեցան աղդ որդւոց
թորդոմայ։» Շարական։

Հայոց դպիրք, յուխտ գնացէք այս քարայ-
րին, երկրագեք Ա. Մեսրովայ դպրոցին։

կան երկու այլ քարայրեր ալ, միոյն մէջ
կը գտնուի ջրի հոր մը : Ասոնց մէջը խունկի
եւ մոմի մոխերը սեւցուցած են, մանաւանդ
ձգնարանին, ուր բարեկալաշոն կանայք կ'եր-
թան կ'ազօթեն իրենց զաւակաց համար :
— Աւելորդ է ըսել թէ Ս. Մեսրովը պատ-
րաստ գտած է այս սյր ու վայրը, որ իրմէն
յառաջ ով դիտէ ի՞նչ նպաստակի համար կուեր
կոփեր են. դուրսի բեւեռագիրն ալ մտածել
կուտայ թէ՝ շատ հինուց գործ է, թերեւս
յիշաստակարանաց դիւանը կազմելու մաքով
տաշուած լինին. եթէ այսպէս, զուդադի-
պութիւն մ'է Ս. Մեսրովիրին :

Ս.յս ուխտագնացութիւնս ոչ միայն հոգիս
զմայլմամբ եւ գոհունակութեամբ լեցուց,
այլ եւ ջերմն ու դողն ալ փարառեց անձ-
նէս : Կարի քաջառողջ կը զգամ դիս : Եւ ո-
րովհետեւ Բալուի պաշտօնականները ոչ ու-
նէին եւ ոչ ալ ձեռնարկեր էին վիճակագրու-
թիւնը պատրաստել, հարկ եղաւ մասնաւո-
րաց դիմել, եւ քանի մը գեղեր ալ անձամբ
շրջիլ : Նըրչի գեղը նոր վարժարան մը շի-
նած էին, ուր մեր վարագայ միարաններէն
Ներսէս վարդապետ դաստուութիւն կ'ը-
նէր եւ եկեղեցին կը հովուէր . ծառազարդ,
այգեւէտ, վայելչագիր գիւղ մի է, եւ իւր
օդն ու ջուրը պատուական : Հանդիպելով
մի քանի գեղեր եւս, իրիկուն մը օթեցինք
Հաւառ գիւղը, որ ամենէն ընդարձակ եւ
նշանաւոր գեղն է Բալուայ մէջ, ոչ միայն

իր այգեստաններով, ջրերով եւ բազմաբնաւ-
կութեամբ, բնակիչ Հայք եւս գերազանց
տարրերութիւն մ'ունին. եկեղեցիներ, ե-
կեղեցականք, վարժարանը, երիտասարդու-
թիւնը եւ ամէն դաստ անձինք, քաղաքա-
վար, եռանդուն, աշխատասէր, սրտոտ,
բանգէտ: Հաւաւ կրնար օրինակ հանդիսա-
նալ դաւառաց ամէն դիւզարնակ Հայոց:
Գեղին բոլորտիքը բարձր խաչաքարեր կան
տնկուած, նման մահարձանաց կամ ցասման
խաչերու, զորս օծեր եւ տնկեր են ի պահ-
պանութիւն ժանտամահէ եւ երկրաշարժէ,
որոց յաճախ ենթակայ եղած է գեղն յա-
ռաջնումն: Բայց բնակիչք իրր աւանդութիւն
կըսեն թէ՝ երբ թաղէոս առաքեալն եկեր
այս գեղը քարոզելու, գեղի կոտպաշտ մար-
դիկ ծաղրելու համար զԱռաքեալն ելեր են
առջեւն ու ետեւը « հա՛ւ, հա՛ւ » , ձայնելով
շան պէս հաչեր են, Ս. Առաքեալն անիծեր
զիրենք որ իրենց մարդկային բարբառը կոր-
սընցուցեր են եւ ինչ որ խօսին եղեր « հա՛ւ,
հա՛ւ » միացն կ'ըսեն, ուստի դաւառացիք
զիրենք անուաներ են հաւհաւցիք, աստի է
մնացեր գեղին անունը, յետոյ զզջալով Ս.
Առաքելոյն դիմեր են, որ գեղն եկեր, զի-
րենք օրհներ մկրտեր, բժշկեր, եւ այս խաչ
քարերն օծեր դրեր է գեղին շուրջը: —
Բայց մեր լեզուով Հաւ կը նշանակէ նաև
պապ: Ունէինք նաև Հաւունիք:

Բալուաց գեղերու հայերը մեծաւ մասամբ

թէ ի Պօլիս եւ թէ ի գաւառոս ձարսարապետ, հիւսն եւ որմնագիր են, իրենց տեղնալ այգեգործ եւ երկրագործ, Պօլսոյ ազգայնոց մշջ նշանաւոր անձինք եւ գերդաստաններ կան ծանօթ՝ Բալուսյ հովիտէն:

Բալուսյ գեղերու եւ քաղաքի աւերակներէն հին դրամներ եւ այլ իրեր կը գըտնուէին, բայց շատն վաճառած էին, ինչպէս նուեւ ձեռագիր աւետարան, շարական, նկարէն, և մոգաղաթեայ ընդհանրապէս: Խարբերդի միսխոնարաց եւ շահագիտ ոմանց կողմանէ շրջողներ սկակաս չեն այսպիսի գաւառները. եւ մենք շատ բան արդէն ձեռքէ հանած ենք այսպէս: Քաղաքի տէր Պօլսո քահանացն ընծայեց ինձ սեւ փայտեայ խաչմը, որ քանդակուած էր ձեռքի մը չափ տափտակի վրայ, զոր հանած էր Ա. Թորոս ըստած ուխտատեղւոյն հողերէն, եւ ես զայն ընծայեցի Ղալաթիոյ մատենագարանին: Յիշեալ տէրտէրն յայտնեց թէ իր ձեռքով գիրքեր եւ այլ նիւթեր վաճառուեր են Խարբերդցի բողոքականի մը, յորս կը յիշէր նաեւ ուկի մը, որոյ վրայ յունարէն գրուած էր, եւ կարդացեր ու թարդմաններ են «Վասիլիսոս, Արմենիոս, Արշաւոս. — Թագաւոր Հայոց Արշակ»: Ա. Սահակ եկեղեցւոյ ձախակողմեան խորանին վերեւը գարան մը կար, որոյ առջեւ վարագոյր մը կախուած էր եւ կանթեղ մը կը վասէին, 16 տարի յառաջ այդ դարանը նորոգելու միջոցին շիւ

մը միւռոն գտած էին հոն, աեսանք շիշը որ
մէկ քաշ բան կ'առնուր մէջը, բայց քիչ մը
մնացեր էր միւռոն, զի եկեղեցիները գոր-
ծածեր էին, սակայն վկայագիր կամ այլ
բան չկար:

Բաղուայ կանանց ազգ՝ Խարբերդու եւ
Զարսանձագի գեղերու կանանց նման չիթով
կամ եազմայով կը ծածկեն բոլորովին իրենց
գլուխն ու երեսները, եւ չեն երեւար ու
չեն խօսիր մարդոց, բայց կարի աշխատաւոր
են եւ տնարար, եւ բարեպաշտ: Դեռ ա-
ռաջինն էր քաղքի մէջ աղջկանց վարժարան
մը բանալ, ուր քսանի չափ մանրուկներ
կծկած էին փոշիներու մէջ, քաղաքի ման-
կանց վարժարանն եւս ողորմելի էր: Աստ-
ուած գթայ ձեզ անմեղներ, այդ ի՞նչ դա-
տապարտութիւն է: Թէսկէտ պաշտօնական
մարմնոց, հարուստներուն, եւ եկեղեցւոյ
թեմին ամենեցուն՝ ազդու յորդորներ խօս-
ուեցան, բայց ի զուր կ'անցնէին մեր խօս-
քեր: Անոնք իրենց կիրքերն ունէին, ուրիշ
բան չին ճանչնար, կիրք եւ թշնամանք ի-
րարու գէմ, որոց յարմարած էր եւ իրենց
Հովիւն...: Յաջողակ էին զիրար հայհոյե-
լու, մատնելու, խարդախուելու, բզիտելու
մէջ, մասնաւորապէս քաղաքի առաջաւոր-
ները, որք երկրի պէյերու մարդիկն են, եւ
միւլթէզիմութիւն եւ ազատութիւն ալ կու-
նենան կառավարութեան մէջ:

ԲԱԼՈՒԱՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂՈՐԱՅՔ

Բ.0.1.01 քաղաք . (գայմագամ՝ Արդնի Մատէնի միւթէսարիֆութեան տակ), Առաջնորդանիստ : Եկեղեցիք Հայոց 4, Ս. Սահակ, Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Աստուածածին, Ս. Կիրակոս : Եկեղեցիք ունին կալուածք 12 խանութ եւ 4 մաղաղայ : Կալուածագրեր՝ Տ. Գէորգեան Մ. Յովհաննէսին, Արփաճեան Մ. Կիրակոսին եւ Թիւթիւննէեան Համբարձումի անուններովն էին : Ասոնցմէզատ կան նաև 2 աղբիւր, 1 ջաղաց, եւ 2 խանութ եւս Ազգային կալուած : Վարժարանք 4. աշակերտ 200 մանկունք եւ 20 աղջիկ : Տունք Հայոց 550 :

Սպամ.	1 Եկեղ.	Ս. Խաչ.	Տունք հյց.
Զեր	»	Ս. Թորոս	» 70
Խաւագէլիկ	»		» 42
Հազար զամ	»		» 20
Դաւթիմեզրէ	»		» 24
Բաւարար	»		» 40
Քէնկէռի	»		» 20
Խանար	»		» 45
Ռւզունովա	»		» 25
Ռւզունովայի մեզրէ			» 6
Գուլիսկէր	»		» 20
Արմբջան	»		» 47
Շար զեղ	»		» 18
Նորզեղի մեզրէ	»		» 20
Նորշինակ	»		» 5
Մրջման մեզրէ	»	Ս. Գէորգ	» 27
Խաւարովք	»	Ս. Աստուածածին	» 23

Աւդզան	1 եկեղ.	Ս. Մինսս	Տունք Հյշ.	34
Դամիչըլի	»		»	44
Գավազի	»		»	45
Սպրանի	»		»	20
Զինազնի	»	Ս. Յակոբ. վրժ. 4. Ա. 2	45 »	45
Սագրաս	»	Ս. Թորոս	»	55
Զայխի մեզրէ	»		»	43
Երբիթ	»		»	28
Խօսմաս	»	Ս. Աստուածածին	»	82
Խարեկի	»		»	30
Գումբէք	»		»	20
Դամբար-ըելս	»		»	3
Թափայ	»	Ս. Մինսս	»	40
Գիլիմիլի	»		»	4
Կըրբոյ կամ Կըրպցիկ			»	8
Եղ կամ Օղու	»	Ս. Կիրակոս	»	27
Խորախայայ	»		»	4
Հաւառ	2 եկեղ.	Ս. Աստուածածին եւ կաթու- ղիկէ. վրժ. 4, կալուած Պօլսոյ Զուխուր խանի 2 սենեակ. աշ. 90 մանկունք. 30 աղջիկ Տունք Հյշ. 160		
Թիլ	1 եկեղ.		»	25
Թըրխուկ	»	Ս. Մարգիս	»	44
Նաջարանի	»		»	45
Սըրին	»	Ս. Աստուածածին	»	47
Պաղին	»		»	470
Քուրդիկան	»		»	4
Գէմիրչի	»		»	2
Երբօի	»		»	20
Խաջարի մեզրէ			»	2

Վանիկը : Երկու վանք ունի Բալու, Հա-
ւառոյ վանք կամ Քաղցրահայեաց Ս. Աստ-
ուածածին, եւ Պաղինու կամ Ս. Խաչի
վանք, երկոցունց մէջն ալ միարան ոչ ոք.
միայն առաջնոյն մէջ վանահայր մը կար Մա-

նուէլ վարդապետ։ Հողերը թափու ըրած
չեն, իրր թէ ֆէրման ունենացին։ Հաւառոյ
վանքին 50 քիլոյ սերմամուտ արտեր կան,
(1 քիլոն 400 օխա է), մարտաներով կը
մշակեն, ունի նաև 1 ջաղաց, եւ 5 այգի
շէն, 5 այգի աւեր, եւ մաս մը անտառ։
Վանքին հասոյթն է 10 քիլոյ ցորեան իր
արտերէն (ամբողջը չմշակեր), եւ 50 քիլոյ
ցորեն ու գարի թեմերէն պաղի։ 60 օխա
բամբակի իր արտերէն, եւ 60 օխա բամբակ
պաղի։ Իր հողային սահմանն ու անտառը
կը չըջապատէ երկու ժամով։ Թեմական գիւղ
34. Եւ քաղաքը։ Խակ Ս. Կաչի վանքն ունի
ութ քիլոյի սերմամուտ արտեր, 1 այգի եւ
1 ջաղաց։ Հասոյթն է 10 քիլոյ ցորեն եւ
60 օխա բամբակի իր արտերէն, զորս կը մշա-
կէ վանքն իր լուծքերով եւ մշակներով, 6
քիլոյ ցորեն եւ 500 զուրուշ պաղի, թեմա-
կան գիւղ՝ 5։ Հողային սահմանի չըջապատն
է մէկ ժամ։

— Մարդ կը զարմանայ թէ ինչու Առաջ-
նորդն արտունջ կ'ընէ իր ապրուստին, երբ
պսակադրամին եւ հոգեբաժնին հետ այս
վանքերու հասոյթն ալ Առաջնորդարանին
յատկանան, զի չէնքերու ծախք չունին, բո-
լորովին աւերակ են երկու վանքի չէնքերն
ալ բացի տաճարներէն։ Կամ ինչու դաւա-
ռական տնտեսական խորհուրդը դանձելով
ասոնք չկրնար մատակարարել չափաւորա-
պէս Առաջնորդի և Առաջնորդարանի ծախքը։

Մեսրովքեան ընկերութիւն մի կար ի քաղաք, որ կը նպաստէր վարժարանին, եւ Բարեսիրաց ընկերութիւն մը, որոյ նպատակն էր թաղին աղքատ աղգայնոց գլխահարկը վճարել, ունէին և խանութ կալուած եւ 40,000 դուրուշ դրամագլուխ, որոնցմէ շահ ու առկու կը գոյանար տարեկան իր 7000 դուրուշ, եւ գանձապետն էր Ռւզունեան Աւետիս։ Ահա մի միայն գեղեցիկ գործ Բալուայ քաղաքացւոց։

Ժողովուրդը մաքուր հայերէն կը խօսին, եւ տեղական պիտոյից ամէն արուեստները գիտեն թէ քաղքցիք եւ թէ գեղացիք, շատ ալ աղքատ չունին։ Գտաւուին ներքին բերքերն են ցորեն, գարի, բամբակ, չուշմայ, կտաւատ, ոսալ, սփառո, կանեփ, խաղող, գինի, պանիր, իւղ, մեղր, ընտանի անառուններ, դուրսեր կը զրկէ խէժ, շրէզ, ոչխարի եւ այծի մորթ, բուրդ, մեղրամոմ, նուշ, սորս (խօյուն պօյա կամ աշի պօյասի, որ հանքային հող է), բամբակ, կուղ, աղուէսենի, եւայն։ Երանց մէջ կան պղնձի եւ արծաթի հանքեր, Հաւաւոյ եւ Նոր գեղի մօտերն ալ հանքածուխ։ Երկու հովիտ ունի Բալահովիան 6 ժամ երկայն եւ 3 ժամ լայն, իսկ Աշմուշատն-Սամուսատայ հովիտն 5 ժամ երկայն եւ 4 ժամ լայն է։

Հողերը պէյերու եւ աղաններու սեպհականութիւն են բոլորովին գրեթէ, եւ անոնց վրայ թափու եղած առանց թափուի հո-

զեր ալ չատ կան սլէյերուն եւ աղաներուն ,
յորս քուրդեր կը բնակին եւ իմարէ կը վճա-
րեն . բնակիչք Հայ եւ Քուրդք յաճախ ջան-
քեր ըրած են , խնդիր մատուցած են կտ-
ռավարութեան , սակայն չեն կրցած յաջո-
ղիւ պէյերէն իրենց վրայ գարձունելու հո-
գերը . հարփւրէն մէկը հաղիւ Հայոց սեպհա-
կանութիւն կայ , զորս մասն առ մասն գնած
են , բայց հոս՝ տուն եւ այդին գեղացւոյն
սեպհականութիւնն է :

Ամբողջ Բալուն 460 գեղ է , յորմէ 50ն
վագըֆ է , եւ անոնց հողն ու տասանորդը
յառկացեալ է շիխերու կամ ճամփներու :
Պէյերու մէջ ամենէն գլխաւորն է Սատրդ
պէյն որ քաղաքակրթութիւն ալ գիտէ , եւ
ընդհանրապէս Բալուայ սլէյեր Զարսանձա-
գի սլէյերու չափ անագորոյն չեն , եւ ոչ
ժողովուրդն՝ անոնց չափ ստրուկ , թէպէտ
հոս ալ հողային տուրքը գեղացին կուտայ ,
այնինչ հողին տէրը սլէյն է , գեղացին իր եղ-
ներով , իր սերմով , եւ իր աշխատանքով կը
վարէ , ցանէ եւ կը հնձէ , եւ տասանորդը
արդիւնքէն տալէն զինի , մէկ բաժին իրեն ,
մէկուկէս բաժին սլէյին կուտայ , տեղ տեղ
ալ կայ որ՝ տասնէն ութն ինքն կ'առնու եւ
երկուք աղային կուտայ :

Հողատէր աղաներէն եւ սլէյերէն զատ են
Պուլանըքի եւ Կօքտարայ նահիէի Զազայ
Քրդեր . Խզու , Ղուան , Շատէ , Զաքան աշի-
քաթներ , եւ Քուրումցիք , Մաղարացիք ,

Ուզովցիք, Փայանացիք, Այրանիխէրեցիք,
Կօզէրեցիք, Փիաղացիք, Քարօրցիք, Թօ-
թիկցիք, Ազմէզրէցիք, Քասաքօփրուցիք,
Ալխատեցիք, Բալխացեցիք, Ոշինցիք եւն:

Թէ Հայոց հետ խառն եւ թէ առանձին
բնակող այլ ազգերն են թուրք, կորմանջի
Քուրդ, եւ Զազայ Քուրդ: Վերջիններ ա-
ւելի բաղմաթիւ են, որք Տէրսիմցոց լեզուն
եւ կրօնքն ունին:

Մը Եփրատն կամ Արածանին անցնելով
Բալուէն Աշմուշատ եւ Մարզոււտ նահիա-
ներու մէջ Տրինձի մշակութեան կօժանդա-
կէ, եւ իր վրան նաւակներու քալակներ կը
բանցունեն: Գաւառին ճանապարհները լեռ-
նոտ եւ խանգարեալ են, միայն դէպ ի Խար-
բերդ դիւր է, որ կը տեւէ 12 ժամ: Աւնի
Դիւրութիւն կառուղի շինելու, որ Աշմու-
շատի միջով կ'երթայ կը խառնուի Բաղդատի
մէծ պողոտային Խարբերդի եւ Արղընի միջոց,
Կօճուկին քովեր:

ԱՐԼԸՆ ԿԱՄ ԱՐԿԸՆԻ

Մեկնելով Բալուէն, դժուարին զառ ի վեր
ճանապարհաւ մը կ'երթանք լեռնակողմն
կապան, եւ տեղ տեղ խիստ քարուտ, որ
կը յիշեցնեն մեզ Ակնայ ուղիներ: Բալուայ
Եփրատն քովերնէս կը սահի, երբեմն կ'եր-
դէ, երբեմն կը հեծէ, երբեմն կը սրամափ,
երբեմն կ'արտասուէ, կը նեղնայ, կը լայննայ,

միշտ կը խօսի, ինչե՞ր կը խօսի. — « Դրէ՛ ,
կըսէ՛, թող կարդան զիս Հայեր . . . թող
յիշեն զիս . . . սիրեն զիս . . . » : — Բայց, ո՞
ջուր ցանկալի, որո՞ւ համար գրեմ, մեր վաս-
րորացիք՝ այժմ վասրորն ու Ռոկեղիւրն կ'եր-
գեն. մեր Տէլէմաքները Մարմարայի ափերն
ու կղզիները կը յածին. Դանուրն, Նեղոս,
Սէն, Թէյմզ: Նէվան կը պաշտեն, Լուսաս
կը ճաշակեն, եւ անոնց չէն, հանգիստ,
զուարձալի բերկրանաց ու գեղեցկութեանց
կը փարին, բազումք իրենց հաճոյքն ու քնա-
րը այն վայրերուն նուիրած են: Դու գեղ-
ջուկ ես, կըսեն, տիտոր ու ողորմուկ ես,
լաց ու արցունք չեն ախորժիր այժմ: Դու
թշուառ ես: Երբ զարդարուիս, երբ զուար-
թանաս, յայնժամ զքեզ պիտի սիրեն . . .
— Իրենցմով, իրենցմով, գուացին ջրեր,
պիտի բերկրիմ, զարդարուիմ եւ զուարթա-
նամ ես:

Աշմուշատայ դաշտն ենք, կը տեսնենք իր
աւերակները, եւ իր հովիտին մէկ մասը ո-
ղողեր էր գետն: Մեծ գեղն Պաղին՝ կը յի-
շեցնէ թէ Պաղնատուն գաւառի մէջ կը գըտ-
նուինք. ահա թիւ գեղն, որոյ կից է Ա. Խա-
չի վանքն: Մենք իջեւանեցանք Թրլիփ գիւղը:
Հետեւեալ օրուան ուղին նոյնքան դժուա-
րին է լեռնոտ եւ քարուտ, առատ անձրեւ
ալ կը տեղայ, եւ Արդընու հովիտն՝ որոյ
մէկ ծայր կը հասնի մինչեւ Տիգրանա-
կերտը, անհուն տարածութեամբ կը պար-

զուի մեր աչաց առջեւ : Երեկոյեան ժամեր-
գութիւնն աւարտած էր , մտանք Բարձրա-
հայեաց Ս . Աստուածածնի վանքը , որ շին-
ուած է ապառաժ ահաղին բարձրութեան
մը վրայ որ կը կոչուի Արկնոյ բերդ , եւ ար-
դարեւ բերդին պարսպի բեկորներ եւ ողջ
մնացած մասեր կան : Վանքին թէ Ս . տա-
ճարն եւ թէ միւս շնչերը քարաշն են ,
թէպէտ հոյակառ շնչք չունի , բայց նայելով
երկրին այլ շինուածոց , իրրեւ նշանաւոր
հոչակուած է , բազմաթիւ՝ այլ խառն ի
խուռն սենեակներ ունի , տղրիւր չկայ ուս-
տի երկու մեծ սառնիճ ունի ջրալից : Առաջ-
նորդարանին դարսասը ամենէն շքեղ շնչն
է , ընդարձակ եւ կոկիկ , իր ճակաան եւ մէկ
կողմն շինուած են գրադարանները , յորս
զետեղուած են տպեալ եւ ձեռագիր բազ-
մաթիւ մատեանները բաւական խնամքով
սրահապանուած : Զեռադիրներու ցանկն տես
ի յիշատակարանս :

Գրադարանաց անկիւնը փոքրիկ դուռ մը
կայ՝ վրան նկարուած Երեկովէն ողկոյզ կրո-
ղաց պատկեր մը , այս դռնէն ներս փոքրիկ
սենեակ մը յախճապակիով , եւ մէջը հաղ-
ուագիւտ եւ թանկագին անօթներ , ստիոր-
ներ , եւայլն : Երկու դարակաց դուռն կը
ծածկեն երկու ահաւոր պատկերներ Պօղոս
եւ Պետրոս առաքելոց , մէկն բանալին ի ձե-
ռին , միւսն տուր , սենեակը կը կոչեն ցանադ-
օսասի , արքայութեան օթեւան : Մէծ դար-

պասին Արեւմտեան ճակատը՝ շինողին անունը
գրած է. եւ ասկէ կը բացուի դուռ մը վա-
նահօր առանձնասենեակը. ուստի կը մտնեն
մառանն ու շտեմարանը անօթոց, եւ ի տուն
գինւոյ:

Ս. Տաճարն գմբէթաւոր է, բարձր, քա-
ռակուսի, ամուր քարուկիր: Դրան ճակատը
գրուած «Աւժանդակութեամբ Աստուծոյ
եւ հրամանաւ Աւժման Շահին կանգնեցաւ
խորան Ս. վերադիտողութեամբ Նգչ. Մկր-
տիչ եպսի. թվ. Պ. Գ.»:

Ս. Տաճարին մէջը յախճապակիով է մին-
չեւ կամարները, ունի մէկ խորան յանուն
Ս. Աստուծածածնի... սեղանոյն վրայի Տի-
րամոր պատկերը հոչակաւոր է, զոր Յոյնք
եւս կը պատռեն. աւանդելով թէ՝ Ս. Ղու-
կոս Աւետարանչի ձեռանկարն է: Մենք շօ-
շափելով տեսանք որ նուրբ կաճի պէս նիւ-
թով մը ծեփուած է, եւ այդ նիւթոյն վրայ
նկարուած էր Ս. Աստուծածին՝ Քրիստոս
մանուկն ի գիրկն, արծաթ շրջանակի մէջ
առնուած, եւ շրջանակին վրայ յունարէն
տառերով թուական, 1786: Իսկ Քրիստոսի
կուրծքին վրայ հայերէն գրուած «Յշտէ է
Մատանու գահանից իշխանաց եւ համարէն
ժողովրդոցն, աւուրըն Սասլնցի կարապետ
վարդապետին. թվ. հայոց 1771, մարտ ժե»:
Տախտակէ պատռւանդանին վրայ, ուր կը
հանգչի պատկերն, սպիտակ գրերով գրուած
«Նկարեցաւ պատկերս ի Ղալաթիա. յիշա-

տակ Եղիազար վարդապետին . ի դուռն
Բարձրահայեաց Ա . Աստուածածնին . թվ .
Ռ . Ճ . Դ . » : Ա . սեղանոյն ետեւ , աջակողմն
գրուած է « Եօթն բեռ սրբոց մասանց ,
ի մատուրնա » : Արդէն յայտնի է որ վանքիս
շինողն է Նագաշ Մկրտիչ եպիսկոպոս , եւ
աւելի բարեզարդած է Եղիազար Անթապ-
ցին , սպատրիարք եւ կաթողիկոս , անուանին
իրը դար մը առաջ՝ Նագաշ՝ Մուֆարդինէն ,
որ է Նփրկերտ կամ Մարտիրոսաց քաղաք .
Շմաւոն եպիսկոպոսի զետեղած բիւր մար-
տիրոսաց նշխարներէն մեծ մասն փոխադրած
է այս տեղ , եւ շատ մ'ալ Մշոյ Ա . կարա-
պետ եւ Տարօնոյ միւս վանքերը . բայց յա-
ւանդութենէ կըսեն թէ՝ Նագաշէն յառաջ
մատուռ կար այսոեղ թաղէոս առաքեալէն
հիմնուած :

Ա . Տաճարին մէջը ճրագ մը տեսանք վրան
արծաթ մէջը հողէ , զոր կը վառեն կայծակի
օրերը , եւ կանուանեն « Արնէ ճրագ , կայ-
ծակի ճրագ » , վանքն իր դիրքով յաճախ
ենթակայ է կայծակի : Այդ ճրագի արծա-
թին վրայ գրուած « Յիշատակ է ճրագս
արնէ ի տաճարն Բարձրահայեաց Ա . Աստ-
ուածածնայ , ի նորին Առաջնորդ Աճէմեան
կարապետ վարդապետէն , որ է ինքն շաղ-
եալ արեւամբ մարտիրոսաց , ի յապահովու-
թիւն տեղւոյս միաբանիցն ի կայծական ,
ի Ռ . Ա . Զ . » :

Այդ ճրագի ձեւով շինուած հողէ ճրագ մը

հետո բերի եւ դրած եմ Դալաթիոյ Մատենադարանը :

Մի այլ յիշատակագիր չէնքերու նորողութեանց . «Ճնորհիւ տեառն վերստին նորողեցաւ Ս. վանքիս բոլոր խցներն , կոստանդնու Գրիգոր Պատրիարքի փոխանորդի Սամբոցի Կարապետ վարդապետի ձեռամբ , եւ նորին աջորդ Պօղոս վարդապետին , թվ. Ա. Մ. Ժ. ին » : Սոյն կարապետ վարդապետին , ինչպէս եւ այլ Սուաջնորդաց գերեզմանք Ս. տաճարի գրան կից են , ահա երկու տապանագիր .

Ա. « Աստ ամիստի նշխար ի դիր , Կարապետու արհի պետին , սրբոյ ուխտիս արի դիտին , եւ մեծագործ . . . զի համայն չէնքթէ արտաքին , միանգամայն եւ թէ ներքին , արհւոյս ջանփւք կերտել յանգին » :

Բ. « Սահակ արհի մեծ բարոնիս , տեսուչ համթայ եւ սուրբ ուխտիս ,

Ծնեալ յԱմիթ , սնեալ յաստիս , ննջեալ յայժմիկ ի տապանիս ,

Մանկութենէ հասեալ յալիս , հողայր պիտոյս մենաստանիս ,

Զարդք եւ շինուածք եւ կարասիս , ընդ նոր մատրանս կազմեաց արհիս ,

Բուրժան խնկոց միշտ արժանիս , վարձ իւր հայցէ տալ զողորմիս ,

Դուք որ ունիք զայս տան բարիս , եւ կամ որ գայք ուխտ տաճարիս :

Կցեալ հազարն երկհարիւրիս, յեօթանասո-
նին որ Հայիս.

Համ տեսչութեան քսան եօթնիս, թիւ կե-
նացն վաթսուն հնդիս»:

Վանքէն վեր, ապառաժին բուն գագաթը
կը գտնուի Տաճկաց Թէքքէն զիշի փեղամ-
րաց անունով, ուր շիրխմ մը կայ զարդար-
ուած: Քանի մը կարդացողներ կը նստին
հոն, ունի ուխտաւորներ: Վաեմ. Արէդին
փաշան վանքը մէկ գիշեր օթելով, իրեն
հետ առիթ ունեցանք Թէքքէն երթալու եւ
Գերեզմանը տեսնալու: Պատմութիւնն մեզ
կ'ըսէ թէ՝ Այս ապառաժն էր Հարրիկ իշ-
խանին բերդ, յորում սպանաւ նենդու-
թեամբ, եւ թէ՝ այդ գերեզմանն լինի այն
քաջ՝ այլ գժրազդ Հարրիկին շիրխմը, որ ե-
ղաւ նախատինք Յունաց: (Մատթ. Ռուկ.)

Վանքիս Ս. անօթներ եւ Ս. զգեստներ
մեծ հոչակ ունէին, զորս գժրախտաբար չի
կրցինք տեսնել, զի պատերազմի օրերէն
ի գարանի կը սլահուէին: այսպիսի ամայի
տեղ մը զգուշութիւն եւ փորձառութիւն
թելադրած էր զիրենք ընկը այդ բանը, եւ
մի նոր սպարազի սէս պատ մը շարած էին
վանքին արեւմտեան ժայռերու վրայ, ուս-
տի աւազակներ մոտած էին քանիցս, եւ ի վեր-
ջոյ այնուեզը կենալով քարկոծեր էին վան-
քը: Այսաեղի անօթներ եւ մատեաններ եւ
զանազան հազուաղիւտ նիւթերը գաւառիս
մէջ գտնուած վանքերու եւ եկեղեցեաց ա-

ւերմանէն յետոյ հետզհետէ ժողվուեր էին, իրրեւ ամուր եւ ապահով վայր, եւ զօրս այնքան խնամօք ու արթնութեամբ պահուանել ներկայ վահահայր Յովհաննէս ծերունի ու առաքինի վարդապետին չնորհքն էր, արդարեւ սուրբի պէս մարդ մը, իւր մաքուր ու անբասիր վարքով, հեղ ու քաղցր բնաւորութեամբ, չենարարութեամբ եւ տնտեսագիտութեամբ աննման, համբոյր եւ սպիտակ ալեօք, որ կ'արժէր հազար ցուցամոլ եւ պոռոտախօս՝ բայց անարդիւնք վարդապետ եւ եպիսկոպոս. սակայն եւ այնպէս Հրաշագործի հրաշքներուն քանիցս հանդիպած էր, եւ վանքին կարգադրութիւնները խախտելէն ու զանազան կորուստներ պատճառելէն զինի, անգամ մը եւս յաջողած էր պատրիկ զալատրիարքարանն եւ վանուցս տեսչութիւնն ստանալ, խոստանալով որ գիշերօթիկ վարժարան եւ տպարան հաստատէր վանքը : — Մինչեւ ե՞րբ խարուի ազգն այսպիսի գեղեցիկ այլ պատիր խոստումներէն, դժբախտարար միայնակ չէ Հրաշագործն այս հրապուրիչ արհեստը գործածող : — Վահանակ մեծ պակասութիւնն էր կանոնաւոր տոմար եւ արձանագրութիւն չունենալ, որոյ համար հրահանգեցինք զինքն :

թեմական Հայք, ուխտաւորք, եւ շրջակայ այլ ազգք գրեթէ կը պաշտեն այս արժանաւոր անձն, որ թէոլէտ այնքան ուսեալ մէկը չէ. բայց բարեմիտ եւ բարեգործ

է, եւ այս շատ հազուագիւտ բան է մեր
այժմեան կրօնաւորաց մէջ։ Վանքն ունի ե-
րեք վարդապետ եւս, որք վանական կար-
դով կը պաշտեն ի Ա. տաճարին սազմոսիւք,
ժամերգութեամբ եւ պատարագաւ, եւ կը
շրջին թեմերը այցելութեամբ ու ժողովրդոց
հոգեւոր գործեր նայելն զինի, անոնց նուէր-
ներ կը բերեն վանքը։ Թեմերէն վեց որք
տղայք եւ եօթն սպասաւոր երիտասարդք
կային վանքը, ուր կը ծառայէին եւ կը կար-
դային։ Այդիներ եւ արտերը կը տարածուէին
լեռան ստորտոը, 58 կտոր արտ ունէր, ծ
խանութ՝ Մատէնի մէջ, 2 խանութ՝ Զեր-
մուկի մէջ, 4 տուն Տիգրանակերտոը, 1 տուն՝
Արդնի։ Մշակութիւն մարաբաներով էր,
թափուն « Մարիամ դուսոր Յովակիմայ »
անուամբ։ Կալուածներու եկամուտէն զատ,
իբր 100 ոսկի եւ երթեւեկաց բազմութիւն
ու անոնց համար մնխանքը մեծ տեղ մը կը
բռնէր։ Պարտք երբէք չունէր։

ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԹԵՄՔ ԿԱՄ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԱԽԱՆՔ ԵՒ

ԳԻՒՂՈՐԱՅՔ

ԱՐԴՆՈՅ ՄԱՏԱՆ

Բարձրահայեաց վանքը վիճակին աթոռն
է. եւ վանահայրն՝ Առաջնորդ։ Իւր թեմե-
րուն քաղաքական կառավարութեան կեղ-
րոննէ. Փախար հատան կամ Արդընոյ մատան։

ուր կը նստի Մութասարբք՝ հանքաց տես-
չութեան համար, եւ որ գեռ քաղաքի կեր-
պարանք չէ զգեցած. օդն ալ ծանր է:
Յայտնի է թէ մեր Օսմ. կայսերութեան ար-
դիւնարեր հանքերէն մին է այս, ուր
կան մեծամեծ բովեր, եւ վարպետաց ու
գործաւորաց բազմութիւն, մեծաւ մասամբ
յոյն: Վանքէն $2\frac{1}{2}$ ժամ հեռի է, ի հարկին
առաջնորդ կ'երթոյ կուգայ հոն: Մատանը
գանուելով գրեթէ ընդ մէջ Խարբերդի եւ
Տիգրանակերտի, Երրեմն մէկին Երրեմն մու-
սի վիլայէթին ենթակայ է:

Բնափիշք են Թուրք, Յոյն, Զազայ քուրդ
եւ Հայ:

Մէկ եկեղեցի Հայոց, Ա.Աստուածածին, որ
ունի կալուած 20 ու կէս խանութ, 2 տուն,
2 ջաղացք, եւ սպարտէղ մը, կալուածաղքերն
են « Մարիամ Յովակիմեան » եկեղեցւոյ ան-
ուամբ, եւ կը սպահուէին եկեղեցական Մկրտ-
չիչեան Նալբանդ Մարդսի քով: Վարժա-
րան 4, Աշակերտ 50. տունք Հայոց 165:

ԱՐԴՆԻ ԱԽԱՆ

Բուն Արդնին, իւր հին ու ամուր բերդով
եւ իրրեւ նախկին քաղաք հետղնետէ ինկած
է. քանի մը հին ու նշանաւոր գերդաստանք
գեռ կը բնակին հոն թրքերէ եւ Քրդերէ,
բայց մեծ մասամբ անկիրթ եւ անբարերա-
րոյ են մնացեաւլք: Հայք եւս անկիրթ եւ
զիրար բզբառով:

Միւտիր կը նստի ասու, Մատանի մութա-
սարքութեան տակ: Ունին այդիներ, ոլար-
տէզներ, կը մշակեն արտեր:

Երկու եկեղեցի Հայոց, Ս. Սարգիս եւ Ս.
Սարգիս: 2 վարժարան (փակեալ): Տունք
Հայոց 252:

Փայտմշի գիւղ. 1 եկեղեցի Ս. Առուա-
ծածին: Տունք Հայոց 50:

ԱԿԻԼ, Ա.ԻԱՆ

Ապառաժներու մէջ շինուած ամուր բեր-
դաւան մը, որոց քարափոր բերդն, բուր-
դեր, եւ քարայրէ գերեզմանները հիացումն
սարսափ եւ հետաքրքրութիւն կը պատճա-
ռեն տեսողաց. գերեզմանները փորուած են
յատկապէս, եւ կը ցուցնեն իրենց դիրքով
թէ՝ երեւելի արանց շիրիմներ եղած են,
այժմ թափուր. Երկու սեւացեալ քարայրեր
իրենց փորածոյ ձեւերով կարծել կուտան
թէ մեհենի տեղ են եղած, եւ այս անմա-
տոյց վայրը ոչ միայն շիրմաց՝ այլև գանձուց
եւ կարասեաց դարան են: Բայց ո՞յք են ե-
զեր այստեղի նախկին բնակիչք. ո՞րքան պա-
կաս են մեր հին պատմութիւնք եւ նոր տե-
ղադրութիւնք այս հին ու հիանալի աշխար-
հին վրայ: Բազմաց թերեւս անծանօթէ է
Ալիլ անունն. դարձեալ օրհնեալ լինի մեր
ծեր իսորենացին, որ Բ. Արտաշէսի մեծ
խնամակալին Սմբատայ համար կը գրէ . . .

« Ամրատայ տեղի տուեալ գնաց զկողմամբք Ասորեստանի , իւրով կամու թողու զիշխանութիւն զօրացն Հայոց , ընդ որ խանդայր Արտաւազդ , եւ հրամանաւ Արտաշիսի բնակի ի Տմորիս , ի յԱլիի , նոտուցեալ զբազմութիւն գերւոյն , քանզի էր ի ծերութեան կին արարեալ յԱսորեստանեայց հուսկ յայն կողմանս , զոր յոյժ սիրեաց , վասն այնորիկ եւ զնովին կողմամբք բնակեցաւ » :

Արդ ահա կողմն Ասորեստանեայց , ահա Ակիլ , որ անշուշտ ձեռագրի սխալմամբ եղեր է Ալիի : Ամրատ գիտէր Հայ աշխարհի բոլոր կիրճերն ու ամրոցներ . Ամրատայ ընտրութեան եւ բնակութեան արժանի է Ակիլ : Իսկ թէ ոչք յառաջ կամ յետոյ քան զնա , չգիտեմ :

Այժմ Ակիլը բէկերն աղնուութիւն ցոյց չեն տար , ոչ անձանց եւ ոչ վարմանց մէջ . Զազայի լեզուով կը խօսիմ : Մարմնաւորական , հոգեւորական եւ բարոյական ախտ են դոքա այդ կողմի բնակչաց , որոց վրայ ոչ թէ միայն լսելով կը գրենք , այլ մեր աչքով զիրենք եւ իրենց ըրածները տեսնալով : Անոնց քանի մը գնտակներ ալ նոյն իսկ մեր ականջի քովէն գժապավ անցան : Անշուշտ բարեխնամ կառավարութիւնը իր աջը կը կարկառէ հոն եւ անոր պէս տեղերը , որոց կարգին կը յիշեմ Զերմուկն եւ Զնքուշն , յորո կը բնակին աշխատասէր եւ խաղաղ հաղատակը Օսմ. կայսերութեան . սակայն

այդպիսեաց լլկանոց եւ զրկանաց մէջ :

Ակլայ ամրոցի ետեւէն խոր ժայռերու միջով կ'անցնի Տիգրիսն երթալ ի Տիգրանակերտ, եւ իւր կողն ու կուշը տարածեալ են այդեստանք : Ակլայ ետեւի լեռներն են Մըյ եւ Կինջի լեռները :

4 Եկեղեցի Հայոց, Ս. Նշան : Տունք Հայոց 200 : — Ս. Նշան՝ որում ուխտաւորք եւս կը դիմեն, երկաթէ մեծ խաչ մի է, իրք հարիւր պատառներով պատառուած, կոթը միայն կը համբռւրեն. կ'աւանդեն թէ՝ այն տաշտին մասն է, յոր Տիգրամայրն զՄանուկն Յիսուս կը լուար : Կօլճուկէն բերուած է հոս : Ճիշտ այս մեծութեամբ եւ այս աւանդութեամբ Ս. Նշան մի եւս Վանայ Արծկէի Սքանչելագործ վանքը կայ :

Փիրան գիւղ, 4 Եկեղեցի Ս. Աստուածածին. տունք Հայոց 40 :

Հրեղան գիւղ. 4 Եկեղեցի Ս. Աստուածածին. տունք Հայոց 42 :

Թիլ բաղդաս. Տունք Հայոց 45 :

Հօփիլ. 4 Եկեղեցի Ս. Գէորգ . Տ. Հ. 15 :

ԶԵՐՄՈՒԻԿ Ա.Ի.Ա.Ն

Զերմուկը իւր անունն առած է ջերմուկ ջրերէն, որ երկու աւազանով իրարու մօտ կը բղխին, շնչքով ծածկուած, մէկն կանանց յասկացեալ, միւսն արանց, յաճախ ի պէտս առողջութեան եւ մաքրութեան ոչ

միայն մերձականներէն, այլ եւ ի հեռուստ
կուգան այս ջրերը, որ մօտ են աւանին։ Ա-
ւանը լեռնամէջ է, աղտոտ անձաշակ շին-
քերով, նոյնպէս եւ բնակիչք, յոր Հայէն,
թուրքէն եւ Քրդէն զատ կան նաև Հրեայք։
Ծառազարդ, այգեւէտ, եւ ջրաշատ է ա-
ւանը, տեղը փոս, ամուր լերանց մէջ, որոց
վրայ բարձրացած կարգ մը քարեր ի հե-
ռուստ կը կարծուին թէ՝ սպահապաններ են
կեցած լերդին վրայ, բայց տեղացիք «Հարս-
նեւորներ» կամ հարսնէք կ'անուանեն, ու
թուրքեր՝ կէլիննիմ, ու կըսեն Աստուծոյ օ-
րինաց հակառակ սպակ ուզեր են ընել,
Աստուծ քարի դարձուցեր է զիրենք։ Զեր-
մուկի օդը ծանր է արդէն, ապականու-
թիւնք ալ լի, որք ժանտաթոյնի պէս կ'ազ-
դեն մարդոյ, բնակիչքը վատոյժ եւ վատա-
ռողջ են։ Խուժադուժք հոս ալ լի են։

1 Եկեղեցի Հայոց, Ս. Արդլմսեհ։ Մա-
տուռ մը լեռան կողն, բայց գեղին մէջ եւս
ունէին յարկ մը ազօթելու, եւ Եկեղեցի մը
շինելու համար հրովարտակ առեր էին, տե-
ղական արգելքներ յարուցեր էին ոմանք,
որոց երեսէն բաւական ստակէ ելեր էին,
մենք ալ գրեցինք ի իսարքերդ դիւրացնելու
համար։ Գրեցինք նաև քանի մը եղեսնա-
գործաց համար, եւ արդիւնքը տեսած էին
ժողովուրդք, որոց հետ մենք ալ դոհ եղանք
Վսեմ. փաշայէն։

Մէկ վարժարան, աշ. 48 : Ճունք Հայոց 278 :

Այս գաւառները թէպէտ լեռնային մասեր ունին, բայց մեծաւ մասամբ դաշտային են. Բարձրահայեաց վանքէն անսահման հորիզոն մը կը տարածուի դաշտային երեւոյթի մը, որոյ ծայրն կը հասնի Տիգրանակերտ քաղաքը, դոր չեօլ կ'անուանեն. Արդնոյ ծայրը աւելի մշակեալ է հողն, աւեր եւ լքեալ գեղեր շատ կան, որոց բնակիչները չկրնալով դիմանալ յաճախ ասպառակութեանց, որ տեղի կունենար յառաջագոյն Քուրդ եւ Արարաքուրդ ցեղերու մէջ, տեղափոխուեր են յԱրդնի եւ այլ ուրեք:

Կը մշակեն բամբակ, ցորեն, գարի, կտաւատ, բրինձ եւ այլ զանազան ընդեղէնք. Կը բուծանեն ընտանի անաստենք: Ընտիր մրգեղէն ունին, եւ նուշ եւ նուռն: Խակ խաղողը այնքան ազնիւ եւ այնքան շատ, որոյ նման Հայարճակ գաւառաց մէջ չկայ տեղ մը, չգիտեմ ինչու Արդնոյ գաւառ կոչած են եւ ոչ խաղողոյ: Դեղին, սեւ, կարմիր, սալիտակ խաղողներ, խոշորահատ, անուշահոտ, մեղրածորան, որ սոսինձի պէս կը փակչի ուտողին մատները, նրբամորթ, սակաւակուտ, մսոտ: Զատ է գինոյ խաղողն որ նոյնքան առաստ է եւ պատուական իւր գոյնն ու համը: Գրեթէ լեռներն ամբողջ որթատունկ են. հողը գեղնակարմիր է. սցգիներ ոչ պատ ունին ոչ պառիկոն, որքան կուղեն թող ուտեն, թող տանին ուղեւորք: Ասկէ կ'երթան շատ հեռա-

ւոր գաւառները այնքան մեծ քանակութեամբ չամիչ, պաստեղ, եւ կերպ կերպ քաղցրաւենիք ալիւրով շաղուած, եւ ոռւք (բէքմէզ) եւ խաղողոյ մեղր, զոր եփելով կը պատրաստեն: Թէ անուշէ, թէ հացէ, եւ թէ քաղցր կեր: կը վաճառէ նաեւ խէժ, գղթոր, տորոն, գանդուլ (անթուֆ), որ գղթորի տեսակ մ'է, բամբակ, բրինձ, բուրդ, փոստ, ազուէս, գայլ, նասլաստակ, կուզ, եւայլն:

Մատանի պղինձէն զատ, որ շատ առատէ, ունի նաեւ Հրէդան գեղին մօտ արձիմ, ծծումբ, զամ, խարաբօյայ, եւայլն: Տեղական պէտքերու համար արհեստաւորներ են Հայք, որ զուտ Հայերէն կը խօսին:

Քանի մը գեղերու անուններ կը յիշեմ, որք այժմ Քրդաբնակ են, բայց իրենց մէջ ունին չն կամ աւեր եկեղեցիք Հայոց.

Հաբարման, Հասոր, Ախոռներ, Հաղաք Ա. Թորոս, Հիշար, Մալամ, Բաղախու, Թղիսրձոր, Օհան աղբիւր կամ Բակուր, Վարի զեղ, Ս. Եղիա զեղ, (Քըուլար Քիլիսայ), Հերսընի, Կարմիր Տար, Ագրակ, Մանիկան, Թղղատի, Թղիխում, Զանգարիլ, Եկնի Ֆոյ, Լաղարի, Խան զեղ, Տօղան, Աղմատին, Քարթիլ, Կավուր ֆոյ, Այլու, Ղուղֆախիր, եւ այլն: Ասոնցմէ զատ՝ Զերմուկայ մէջ՝ վլուկ եկեղեցի մը: Արդնոյ մէջ Ա. Փրկիչ եւ Գաւլիլիա ուխտատեղիք: Ակիլոյ քովեր՝ Անապատ վանք մը՝ աւերակ, Թովմաս առաքեալ

եւ Սուլթանըմայ վանքեր՝ աւերակ : Հրէ-
դան գեղի մէջ՝ Ս . Յակոբայ վանք աւեր :
Կօլճուկ գեղը՝ թէպէտ վանքիս թեմէէ .
բայց Խարբերդի վերաբերելուն համար այն
կարգին գրած ենք :

ԶԵՆՔՈՒՇ

Զերմուկէն վեց ժամ գնացինք ի Զընքուշ ,
որ Մատանու ենթակայ աւան մի է լեռնա-
միջեայ , շինուած քարաբլուրի մը վրայ եւ
իւր չորս կողմն քարաբլուրներ . իւր երես-
ներ եւ կողերը գեղեցիկ են ծառատունկե-
րով եւ չնքերով , առջեւը փոքրիկ հովիտ
մը կայ , ջուր մը կը զատէ աւանն այս հո-
վիտէն : Ուղին քարուտ եւ ահոտ է , մա-
նաւանդ Սախալ րուրան ըսուած նեղ տեղը .
սակայն շատ տեղեր ալ զուարձալի . երկու
ժամէն աւելի այգեստանեաց մէջէն կ'անց-
նէր մեր ուղին , պտղալից համեղ խաղող-
ներով : Վանքը քառորդ ժամ բացակայ է
աւանէն , շինուած հովտիկին բերանը , հոն
դիմեցինք : Սիրանայեաց Ս . Ասուածածին
կ'անուանուի . կոկիկ եւ սիրուն չնք մի է ,
այգիներու եւ ծառերու մէջ , իր առջեւի
տարածեալ արտերն իրենն են , եւ դրան առ-
ջեւ գերեզմանք Զնքուշւոց : Վանահայր
Մալաթիացի Մինաս վարդապէտ կը տագնա-
պէր տապով : Խեղճը երկու տարիէ հետէ
այս տենդը կը քաշէր երկու օր անդամ մը :

Ցերեկը դռներ գոց էին վանքին, մեզ դիմաւորեցին խոժոռ գամբուեր, որոց ահագին աղմուկին տանիքն ելան մեզ տեսան եւ դռները բացին: Վանքիս չենքերու նման՝ աղեկ էր իւր տնտեսութիւնն ալ. իւր հասցթն էր երկու ջաղացքներէն. հողերէն եւ այգիներէն եկած արդիւնքը. իսկ թեմ ունէր Զընքուշն եւ Աղիւ գեղը:

Նախորդ վանահայր Տիգրանակերտցի Բաղդասար վարդապետ, որ 40 տարի շարունակ սլաշտօն վարած է, իր օրով շինել տուած է վանքիս Ս. Տաճարն եւ այլ չենքերը. Զընքուշոյ եւ Աղիւոյ եկեղեցիները, քարուկիր եւ վայելչակերտ, ունեցած է շատ մը երախտիք, եւ իւր բարեվարութեամբ ու բարեգործութեամբ սիրելի եղած է երկրի Շեխուերուն, Թրքաց, Քրդաց եւ Հայոց, որք առ հաստրակ Մեծ Դիտէ կը կոչէին զինքն, եւ Հայք ամէն պատարագին կը յիշեն նորա անունը ի կարգի «Հանգուցեալ բարունապետաց եւ շինողաց սուրբ եկեղեցւոյ». իւր գերեզմանին ալ ուխտի կ'երթան: Այս երանելւոյն անուան վրայ բախու էին գրած վանքին արտեր եւ ջաղացքները, որոյ մահուանէն յետոյ մահիւլ գրաւած էին, որոյ գատին ընդ երկար աշխատութիւն եւ ծախքեր եղան, եւ պատրիարքարան մեծ ջանքեր ըրաւ:

Վանահայրն առաջնորդ էր միանդամայն, բայց ոչ ժողովուրդն իրմէն եւ ոչ ինքն ա-

նոնցմէ դո՞ւ էին : Տեղար էր ինքն , եւ անվարժ արդի օրինաց . թէպէտ կամքն ու վարքը խիստ բարի : Կ'աշխատէր վարժարան մի շինել վանքին մէջ , ուր իր օրով ալ բաւական շէնքեր աւելցուցած էր : Հոս ալ խնամքով պահպանուած մատեաններ շատ կային . (ձեռագիրներու ցանկն տես ի յիշատակարանս) :

Ս . տաճարին դրան ճակատին վրայ արձանագրուած էր .

« Թվին Փրկչին 1841 . Հայոց 1290 : Հանդերձ բոլոր շինուածովքն ի հիմանց վերստին կանգնեցաւ Ս . Եկեղեցիո , Օսմանեան բարձր հրամանաւ Սուլթան Մաջիթին , եւ բազում ջանիւք եւ վաստակովք Տիգրանակերտցի տեառն Բաղդասար բարունազետի եւ տեղեացս առաջնորդին եւ աշխատութեամբ արանց եւ կանանց , ուստերաց եւ դստերաց Զնքուշոյ եւ Աղիշոյ բազմութեան , որք վասն քիրածի , աւազոյ եւ փայտի կրելոյն յոյժ աշխատեցան . իսկ տրովք Աստուածասէր ժողովրդոց , եկամուց եւ մերայնոց , ընկալցի Աստուած :

« Ատ է դուռն Տէրունական ,
Աստ բազմեալ երկնից Արքայն ,
Որք հաւատով դիմեն եւ գտն ,
Գտցեն ճարակ , դեղ թողութեան : »

« Եթէ ոչ տէր շինէ զտուն ի նանիր վաստակին շինողք նորա » :

Զնքուշի բնակիչք երբէք հողագործութիւն

չունին, այդեպործ են եւ տեղական արհեստ-
ներով զբաղեալ, գրեթէ ամէն գարուն կը
ցրուին զանազան քաղաքներ ու գեղերը,
կաշիի, կօշիկի, դրաստի եւայլեւայլ նիւթոց
փոխագորութեամբ, առեւտրով կաշխատին,
ձմեռները կը ժողվուին իրենց տները:

Հոս ալ չարագործներ չեն պակսիր որոց
գործերն կարելի չէ պատմել:

Աղիշոյ Հայք գրեթէ բոլորն ալ ի Պօլիս
պանդխտելով կապրին, հացագործ են մե-
ծաւ մասամբ:

Չեմուշ 1 եկեղեցի կայ Հայոց. Ա. Կարա-
պետ. 1 վարժ. աշ. 125: Տունք Հայոց 500:

Աղիշ. 1 եկեղեցի կայ Հայոց. Ա. Կարա-
պետ. որ ունի կալուած Պօլսոյ Խասդեղի
մէջ 1 խանութ, եւ գեղը՝ 1 ջաղացք:

Կալուածագորեր Պղտոյենց Մ. Յարութիւնի
անուան են: Վարժ. 1, աշ. 100: Տունք
Հայոց 500: Կայ մի աւեր եկեղեցի եւս:

Խառն կը բնակին թուրք եւ Քուրդք, Հայոց
մէջն կաթոլիկ եւ բողոքական ալ կայ, ըս-
տաւորութիւն չէ մուեր մէջերնին. Աւետարեր
Արագիր ինչ որ գրէ՝ այն միայն գիտեն: Հա-
սակաւոր եւ ծեր այր մարդիկ օլ ունին ա-
կանջնին, իսկ կանայք քօղով ծածկուած են
մինչեւ մահուան օր, երբ հողով կը ծած-
կուին:

Սեւարակն եւ Զնքուշն եւս կցելով Ար-
դընոյ, Զերմուկայ եւ Ակիլոյ հետ, մէկ ա-
ռաջնորդական թեմ կազմելու է, կեդրոնն

ունենալով Արդնոյ Մատանն, ուր միւթէ-
սարիփն կը նստի, որոյ ենթակայ են յիշեալ
գաւառներ, որք կրնան երկրորդական ա-
ռաջնորդ մը պահել եւ իրենց գործքերը
խնամքով նայել տալ. զայս առաջարկած եմք
եւ կը կրկնեմք վերստին Պատրիարքարա-
նին :

Վերոյգրեալ տեղերու լեռնային մասն կը
կազմեն Արդնոյ Մատէնն. Զերմուկ, Ակիլ,
Կէօլձիւկ եւ Զընքուշն: Անունով լեռներն
են Մէհրաբ եւ Հազար Բաբա, Սիահ Տառութ,
Արդլմսեհ լեռն, ուր ուխտատեղի կայ սրբոյն
անուամբ, կոմայիկոյ լեռներ, որք Խարբեր-
դի լեռանց շղթայն են: Արդնոյ մօտ՝ կարմիր
քար լեռն—Սաքրզիտաղ—, էլի տաղի, եւն:
Իսկ հովիտներն են՝ Արդնոյ Մատէնի քով
Բէրմասու ովան, Արդնոյ առջեւ Կէվրէ,
Դլիւ եւ էլիան ովաներ, որ Տիգրանակեր-
տի մեծ դաշտին մասն կը կազմեն: Ակիլոյ
հողերու եւ գեղերու տէր կը համարուին
գրեթէ տեղացի պէյերը, քիչ հողեր կան
թափու եղած ժաղովրդեան վրայ. իսկ
միւս տեղեր մեծաւ մասամբ թափու են իրը
թէ Պէյերուն վրայ:

Փոքրիկ ջրերէն զատ՝ Արդնոյ Մատէնի
գետակ եւ Ակիլոյ վոտակն կ'երթայ կը թափի
Տիգրանակերտի Շատը:

Խարբերդի մեծ պողոտայն Մատէնու եւ
Արդնոյ առջեւէն կ'անցնի: Ընդհանրապէս
վատառողջ օդ ունին Մատէն եւ Զերմուկն:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Սեպտեմբեր 12ին մեկնեցանք Բարձրահայեաց վանքէն՝ ի Տիգրանակերտ երթալու։ Միախան Ա. Հարք «Ճանապարհ» երգեցին։ Վանահացրը «Տէր ուղեա» աղօթքն լսաւ։ Եւ Տիգրանակերտցի ուխտաւորաց մանկունք «Մնացես բարեաւ», եւ «Ուրախ լուրեր տար ի մեր տուն . . .» քաղցրածայն եղանակեցին։ Սրտայոյզ օրհնեցի մանկան, համբուրեցի պատկառելի Ա. Հօր աջը։ Եւ արտգօրէն կիջնէինք մեծ զառիվայրն, ծանր ուխոր հայեացքներ ձգելով մեր շուրջը։

Արդնոյ Շեխս աղան յատկապէս իւր մարդկը դրաւ հետերնիս, կառավարութենին ալերկու ոստիկան ունէինք, դարձեալ կը սարսափեցնէին զմեղ մեր գնալիք ուղւոյն վըտանգնէրն պատմելով։ միեւնոյն ժամ «Շեխս աղայի մարդ հետերնիդ է, տպահով էք» կըսեն։ Անշուշտ հասկցուեցաւ այս խօսք։ Ժամ ու կէս չեղակի գնալով իջանք խանին դուռը, եւ բռնելով մեծ ոլողուայն՝ յառաջացանք այդ ամսայի եւ անեզր դաշտին մէջ։ Տօթ է օդն։ Արտօրայք հնձուած են։ Հազիւ կը պատահինք Քրդաց վրաններու։ ուեղտեղ անդեայք եւ խաշինք։ հատ հատ ֆէլահի ցեղ անցորդներ ուեւամարմին, անվարտիք, շապիկ մը եւեթ հադած՝ որոյ փողպատով կը ծածկեն իրենց դլուխը արեւու

կիզմանէն։ Երկու ժամ անդամ մը կըհաս-
նինք ջրհորի մը, ուր դոյլ կայ ուր դոյլ չը
կայ։ Քրդաց մէկ երկու գեղէ կ'անցնինք,
ուր բնակիչ կայ ուր չկայ։ Արեգակն կը
լսաչ զմեզ։ Քարջինի ծառ մը՝ աղենական
գրախտի չափ արժեց մեզ, մենք հասկցանք
թէ անապատին մէջ ի՞նչ է ովասիս։ Սակայն
այդ երանութեան ծառոյն հովանոյն ներ-
քեւ փռուած էին խումբ մը մերկ ու սեւաց-
եալ մարդիկ, մանկոտիք եւ ընտանիք։ բոշա-
ներ էին իրենց կարասաբարձ էշերով եւ պա-
հապան շներով։ արդիլեցի ոստիկաններ որ
չդպչին այդ մարդոց, որոց արդար իրա-
ւունքն էին վայրի ծառեր եւ անոնց հովերը։
նոքա մեզի թողած են քաղաքներ, շներ եւ
պարտէ զներ։

Սակայն մեր ըրածին փոխարէն չէր որում
պատահեցանք քիչ մ'անդին, ջրհորի մը քե-
րան, ուր դոյլով ջուր կը հանէին իրենց է-
շերուն, քաջարար մէկ կողմը հրեցին ոստի-
կանները, եւ թող չտուին ոչ մեր գրաստ-
ներուն մերձենալ խմելու աւագանէն եւ ոչ
մեզ կաթիլ մը տուին դոյլէն, մինչեւ որ յա-
զեցուցին իրենց էշերը։ Երկու ժամ դնացեր
էինք, մի անմեղ թուրդ իր թեւին տակ կա-
պած թեթեւ տիկէն քասայով մածնաթան
մատոյց մեզ։ արդեօք այդ համն ունի՞ նեկ-
տարը։ համեղ եւ թանկագին թան։

Իրիկուան իջեւանեցանքիէյիկ թափա գե-
ղի Քրդաց վրանները։ Բէքը քահեան հիւր-

Ընկաղեց զմեզ : Բչէրի վրանը և զէգներով
երկուքի բաժնուած էր , անդին էին ընտա-
նիք , եւ կաշխատէին կաթն ու եղը պատ-
րաստելով , տղաքնին օրրելով , չուլու չուալ
գործելով , եւ այլն : Վրանարնակ կեանքը
հաճոյական երեւոյթ կընծայէր , գիշերը
գեղեցիկ էր եւ զով . այդ լայնածաւալ դաշ-
տին հորիզոնը վսեմ եւ ընդարձակ , սրայծառ
աստղալից երկինք . Ռամազանի առթիւ մօլ-
լայ եւ դավրիւ կը չրջին գեղերը , իրիկուան
ազօթքէն զինի հանգիստոր ընթրիք մը տե-
ղի ունեցաւ , սեղանակից էինք մենք , եւ
կերակուրն էր կաթն , մեղրով մածուն , թան
ու փիլաւ , եւ հացով ձմռւռ , զոր եփած էին
իւղով սոխի եւ սխառի հետ : Հացէն զինի
մարդիկ ելան դաշտին վրայ գոհոթեան ա-
զօթքն ընկըռ , եւ կանայք ու աղջկունք ժի-
րաժիր կը չարժին , անցուդարձ կ'ընեն ,
վրանէ վրան կը մտնան կ'ելնեն , քաղցր
քաղցր կը խօսին , իրարու տնապ կ'ընեն :
Մեծամեծ կրակներ կը վառուին իւրաքան-
չիւր վրանի առջեւ , բոցերով լուսաւորու-
թիւն կը լինի , ծուխերով մժիկները կը հա-
լածուին , եւ այս բոցն ու ծուխը իրենց ա-
նոյշ հրապոյրն ունին անապատին գիշերուան
մէջ : Փոքրիկ լաքէձները կը խաղան շունե-
րու եւ լակոտներու հետ , անոնց ձայնով կը
հաշեն , լակոտներն ալ ցատկրտելով , կուշըրտ-
ուելով , աչք ու ականջը սրելով , պոչ երե-
ցընելով « հաւթ ու հաւթ » կ'ընեն եւ կը լի-

զեն մանկիկները : Կովերը կը բըսսան , ձիե-
րը կը վրնջան , գամբուերը կը գոմոան եւ
մերթ ընդ մերթ ահագին ձայներ կը հանեն
եւ յարձակում կ'ընեն . շուն մը կայ եղեր
կատաղած , որ կը վազէ վրաններու մէջն ու
շուրջը , յանկարծ քրդաց միաձայն լոլոներ ,
եւ շանց « հաւթ ու հաշը » գզրդեցին դաշ-
ար : — Սպաննեցէք կատաղին , կը գոչենք ,
Բայց տէրը կը պաշտպանէ եւ չթողուր , կը
կապէն ամրապինդ : Անկարելի եղաւ մեզ
ննջել : Եւ ահա մի նոր տեսարան եւ նոր ա-
րարուած . երկու դավրիչներ վրանատեղւոյն
մէջտեղը , ընդարձակ հրապարակը մեծ կրակ
մը վառեցին եւ սկսան թմրուկ ածել ու խաղ
կանչել որոտալից , ամրոխն ամրող խոնե-
ցաւ հոն , քրդուհիքն ալ նազանօք իրարու-
ձեռքէն բոնած հոն կը դիմէին կիսաժմիտ եւ
զուարթագին . խաղին նաքարաթը կը լսէինք
մենք , որ էր « Վայ Մուխթար փաշայ . . .
Շեխ Զալալաղին » : Դարձաւ եւ պատմեց
ոստիկաններէն մին թէ « Իբրեւ հաւատոյ ու
պետութեան պաշտպան կը դրուատեն զՇեխ
Զալալաղին , ջանագի երանութիւններ տա-
լով անոր » :

Երկու ժամ մնացեր լուսոյն : Ոստիկաններ
խորհուրդ կուտան որ Բշէր քեահեան հե-
տերնիս առնենք ապա հեծնանք . երկիւղալից
է ճամբան , եւ երկիւղի մեծն Բշէրն ինքն է :
Կոտիպէնք , յանձն կ'առնու : Մոթ , քարտ
եւ դարտւիս կ'ընթանանք :

Ամենէն վտանգաւոր վայրն Դեկի ժհջիրս
ըսուածն է, ուստի ջուր մի կ'անցնի, հոն
քանի մ'օր առաջ վանքէն Տիգրանակերտ
դարձող ուխտուորներ կողովուած էին,
Բէրը կը պատմէր այդ դէպքը, եւ մեր
խնամքը կը խնդրէր բարեխօսելու կուսա-
կալին, զի իւր վրայ կասկածներ կային։
Վերջապէս ծագեց լուսոյ աստղը, յուսոյ
աստղը. անցած էր գիշերն, անցած էին
վտանգներ։ Աստղին հետ իրեն երեսնոցի
մաս մը բոցերանդ գունով ցըցուց մեզ լու-
սինն, որում երեքօրեայ կեանք մնացեր էր,
որ պիտի նորէր. մահիկն իւր արուսեակով
որքան գեղեցիկ կ'երեւէր, գունաւորեալ ա-
րեգական կայծերէն, որ տակաւ տակաւ
կ'արծածուէր ճառագայթիւք. մահիկ՝ թե-
ւակարմիր, մաշեալ, դալկացեալ, իրեւ գե-
րեզմանի գուռը հասած, հիւծեալ մահկա-
նացու մը, որ պիտի թաղուէր խպառ եւ
կորսուէր երկու օրէն. բայց պիտի նորէր
նորոգուէր շուտով արեւուն երեսով, նոր
կեանք սկսելով։ Օրինակ յարութեանմարդոյն։
Օրն ալ նորեց, լուսացաւ։ Անհետացած
են գողն ու գաղան. ամենայն ինչ կերպա-
րանափոխ եղած է։ Այսպէս կը փոխուին
դարեր, տարիներ, չարեաց ու տառապանաց
վիճակներ, գիշերուան մը անցքի նման, եւ
կեանքով ու լուսով կը վայելն զրկեալք
երկնից եւ երկրիս վայելչութիւնք քաղցր
աչօք։ Լոյսը յոյս է, եւ յոյսը լոյս է ի խա-

ւարի նստելոց : Քանի՛ մեծավայելուչ է առաւօտն եւ չքեղասխառ ծագումն արեւուն այսպիսի ընդարձակ հորիզոնի մը վրայ :

Ողջոյն քեզ, Տիգրանակերտի առաւօտ, ողջոյն քեզ, դաշտի եւ լեռանց արեգակն :

Բչբը ետ դարձուցինք . հեռագրի թեւերը կ'առաջնորդեն մեզ, Երամք ուղարուց կարապետութեամբ իշոց զանդակաւոր ներդաշնակութեամբ բեռնաբարձ դիմացնիս կուգան կ'անցնին : Անցուդարձը կը շատնայ : Մօտ մօտ գեղեր կը տեսնենք, որք առանց ծառի եւ առանց ճիւղի են : Յանկարծ մեր ոստիկանը կ'աղաղակէ . Ահա Տիգրանակերտի մինարէից ծայրեր : Արդարեւ բերկրանօք ողջունեցին մեր աչքեր քաղաքին տեսիլը, բայց դեռ ժամ ու կէս սլէտք է մինչեւ հասնինք : Յառաջ երթալով՝ կամարացն աղբիւր մը դտանք ճանապարհէն քիչ մը չեղ, զոր չինած էր Հաճի խզեթ փաշայն . հոն վաղեցինք, լուացուեցանք, խմեցինք այդ կենդանի ջրէն, եւ կամարին շուքին տակ հանդչեցանք : Ճնուր կենդանի, քո սքանչելի ջինջ երեսիդ, քո սթափիչ սփոփիչ ճայնիդ կարօտը կը քաշէի :

Սեւու, 15, ժամը ճիշտ 2 էր, մենք հասած էինք քաղաքի պարսպին դուրս, կառավարութեան պալատին առջեւը, որ չքեզ եւ գեղեցիկ չէնք մ'է . նորա հանդէպն է զօրանոց, հոն հիւանդանոց, հոն արհեստանոց հոն տպարան, եւայլն, Անցքին երկու

կողմը ջրեր եւ ծառեր կան։ Այս վայելուչ
իշտէն անդին Տաճկաց ընդարձակ այլ տիսուր
գերեզմանատունն է։ Եւ ահա քաղաքիս
պարիսպները, անտաղական եւ հաստատ չէնք,
որ կը շրջապատէ բոլոր քաղաքը։ Կարևոյ
դուռն կամ իրզուն զափուտու ըսուած մեծ
գոնէն ներս մտանք։ Դրան ճակատէն կախու-
ուած կան քարեաց եւ մետաղէ ձուլուած
ճիւղաւոր մեծ գնտակներ, եւ քարերու վրայ
փորագրուած բիւֆի գրուածքներ։ Դրան
դրանդին կամ վերին ճակատը, որ միակտուր
ուեւագոյն քար մի է, ունի իր վրայ հին
Յունարէնի խոշոր տառերով գրուածքը։
Դոնէն ներս անմիջապէս սպահականոցն է,
եւ մասնաւոր շուկայ մը, քառակուսի մի-
նարայով մզկիթ, բաղնիք, խանութներ,
տուներ ամենքն ալ տաշուած սեւ քարերով
չինեալ, փողոցներն եւս ամբողջովին քարա-
յատակ, աներու չէնքերը բարձր են եւ ձե-
ւով ու չնորհքով կ'երեւին դրսէն, խկ փո-
ղոցներ անձուկ, եւ անցքեր պտուտաւոր։
Վերջապէս բաւական յառաջ երթալով հա-
տանք Հայոց մայր եկեղեցին Ս. Կիրակոս,
եւ իջեւանեցանք յԱռաջնորդարանն, ուր
թէ Ազգայնոց, թէ կառավարութեան, եւ
թէ ուրիշ ազգաց կողմէն այցելութիւններ
ընդունեցինք, փոխագործը կատարելով հե-
տեւեալ օրը։

Այս քաղաքը գտնուելով այնպիսի դիրքի
մը վրայ, որ կապ ու կեղրոն կը համարուի

ընդ մէջ արեւելեայց եւ արեւմտեայց, եւ
իրրեւ դուռն ընդ մէջ հարաւոյ եւ հիւսի-
սոյ, նշանաւոր տեղ բռնած է պատմութեանց
մէջ. հոս Պարթեւք եւ Հռովմացեցիք, Բիւ-
զանդեան պետութիւնք եւ Պարսիկք չափեր
ու չափուեր են իրարու դէմ. Ակիւթիոյ եւ
Արարիոյ արշաւանաց յաճախ ասպարէզ դար-
ձած, եւ իւր սկիզբն ու մէջ ընդ մէջ Հայ
անունով ու գործերով փայլած. ցայսօր իսկ
մեր Օսմանեան հզօր պետութեան երեւելի
քաղաքներէն մին կը հանդիսանայ ու մեծ
վիլայէթ է. զօրսաւոր ամրոց եւ կարեւոր
անցք Պարսկաստանի, Բաղդատի եւ Հընդ-
կաստանի ցամաքային սահմանաց տոջեւ.
Երբէք պակաս չեն եղած իր մէջ եւ իր վրայ
նշանաւոր դիալուածներ, որ յաճախ փոփո-
խեր են եւ կը փոփոխեն իւր վիճակն ու
կերպարանքը, բայց միշտ պահուած է իւր
դիրքը. Տիգրանակերտցիք յոյժ կը պարծին
իրենց քաղաքով եւ կանուանեն զայն մայ-
րաքաղաք. բայց քաղաքն այնքան չկրնար
պարծիլ իւր քաղաքացիներով:

Ամբողջ քաղաքն պարսպապատէ, որ ունի
չորս դուռն եւ 72 բուրգ, հարաւային ան-
կիւնը Պէն ու Սէն կոչուած, երկու չքեղ
բուրգեր կան Ուսթա բուրջի եւ Շակիրս
բուրջի, առաջինն ունի 12 լուսամուտ դե-
ղեցիակերտ, յորս ժամէ ժամ արեւը մուտ
կ'ընէ կ'ելնէ, գործ ճարտարագործ եւ վա-
յելուչ, որում նայիլ չհիանալ կարելի չէ:

Հին բերդը, կսի սարայը, որ միջնաբերդն
է եղած, կը գտնուի քաղաքին հիւսիսային
անկիւնը, հոն էր բանդն, ոստիկանութիւն,
հեռագրատուն, հիւանդանոց եւայլն. ունի
ընդարձակ բակ, եւ ի մէջ բակին, քանի մը
հինաւուրց ծառեր, զանազան քարեր, որք
երեմն ծառայած են կախազանի եւ գլխա-
հատութեան: Զարհուրելի յիշատակներ,
այժմ կը մնային լքեալ: Իսկ բանտն ճօխ էր
կալանաւորներով չղթայալիրկ, անոնցմէ
շատերը հոչակաւոր աւազակապետ եւ սպա-
նիչներ էին, որոց զոհերն էին ոչ միայն խա-
զաղ գիւղացիներ կամ կարաւանները, այլեւ
սպաշտօնական անձինք եւս: Տեսանք նշա-
նաւոր Ռըզկօն եւ Միհր Ալին, եւ այլք
ի կապանս:

Բուն բերդը աւերակի կայտ է դարձեր,
վրան երեք թնդանօթ դրուած: Այդ աւե-
րակոյտին տակը չինք լինելու էր, զի տաքը
տրոփելուն խորին արձագանք մը կ'ելէր.
արդէն կ'ըսէին թէ ջրամբար է, եւ իւր
ստորոտէն առատ ջուր կը բղխէր ցայնօր:
Սոյն աւերակի կողերուն վրայ պատուհանի
կամ փոքր դրան ձեւով տեղերը կային,
ի հնումն նշանաւոր անձանց գերեզմաններն
են կ'ըսէին, եւ մէջերնին ոսկերք կ'երեւէին:
Բերդիա դրափ դրան կողմի երեսէն դեռ կը
տեսնուին աւերածոց վրայ քարեր, որոց
վրայ քանդակուած են առիւծներ եւ այլ
հզօր կենդանիներ: Զնդանը դեռ ողջ էր,

որ շինուած է բերդի դրան վրան։ Իսկ
ներքին կողմն մէկ անկիւնը հոյակապ, բարձր
ու ընդարձակ շէնքերու որմեր եւ քայլաց-
ուած յարկեր կը կենան։ ասոնցմէ՛ ՚մին ե-
կեղեցի է եղած ըսին։ Մզկիթի գմբէթի
նման շէնք մը՝ արտաքուստ կապարով ծած-
կուած, ըրած էին ջապոյ, յոր մոնալու հա-
մար նախ պէտք է մոնալ աւելի հոյակապ
եւ մարդոյ հիացումն դրաւող մարմարեայ
սիւներով եւ չքեղ կամարներով տաճար մը,
քառակուսի մեծ գմբէթով, բայց գագաթը
փլած, թէ գագաթէն եւ թէ դռնէն անձ-
րեւներ ներս վազելով ամրող շէնքին հիմեր
ու օդը ապականեր են։ Մանասթըր կան-
ուանեն զայս թուրքեր, եւ կը կարծեն թէ
եկեղեցի է եղած։ բայց երբէք խաչ կամ
գիր, կամ այլ նշան մը չէր տեսնուեր։

Սահական հին զէնքեր, նիզակներ, նետ
եւ զբահներ, ինչպէս նաև նոր զէնքեր եւ
զինուորաց հագուստն ու այլ պէտքերը պահ-
ուած էին աստ եւ ներսը, ուր ամէն մարդ-
շիրնար մտնել։ Ներսի շէնքն ի յարեւմուտո
եւ յարեւելս եօթնական հատ խորանաձեւ
տեղեր կային, երբէք աննման որեւիցէ շէն-
քի մը։ Վերջապէս այս կրկնատաճարք, ինչ-
պէս կը կարծէին ոմանք, հաւանական էր թէ
Շէմսի կրօնից տաճար եղած լինէր, եւ յե-
տոյ մզկիթի փոխարկած, իւր քովը տեե-
րակ մ'ալ կը ցուցնէին քառակուսի մինա-
ռէով։ Քառակուսի մինարէ քանի մը հատ

կայ այս քաղաքը, ոմանք կ'աւանդէին թէ
այդ ձեւ մինարէ ունեցող մզկիթները նախ
Շէմսիներու (*) աղօթավայր են եղեր, յետոյ
այդ կրօնքը Մահմետականութեան մէջ ձուլ-
ուեր ու ինքն անհետացեր է, բայց այդ
նշանը թողած են :

Այդպիսի կրօնք ունեցողներու վրայ քա-
ղաքի ծերերը դեռ կը խօսէին յաւանդու-
թենէ : Մենք լսեցինք բաւական բան՝ ծե-
րացեալ այլ կորովամիտ եւ բանիբուն Տէր
Մահակ Աւագ քահանայէն :

Հին բերդէն ելանք պարիսպներու վրայ
շրջեցանք, ուստի ամբողջ քաղաքը եւ շրջա-
կայքը պարզ կը տեսնուին : Մեզ առաջնոր-
դող ծեր սատիկան մը կը պատմէ թէ՝ Այս
քաղաքի շինող Աղջիկ Ղռալը սոյն պարսպաց
վրայէն կը քալէ կ'երթայ եղեր ժամ ու բաղ-
նիքը : — Տիգրանուհին : Քաղաքիս մէջ նշա-
նաւոր են չինքով եւ ընդարձակութեամբ
մեծամեծ մզկիթներ, երեւելի տները հա-
րուստ անձանց, բաղնիքներ, մատրասաներ,
եւ եկեղեցիք . գրեթէ ասոնց ամէնի մէջը կը
գտնուին աւաղաններ եւ հոսող ջրեր : Ամե-
նէն պատուական ջուրն է Համրվար, զոր
մեծ առուով մը ծածկեալ բերած են Գա-
րաջայ տաղլեռնէն, եւ բաշխած քաղաքի
մէջ : Այսներ եւ շուկաներ բազմաթիւ եւ
բազմամթերք, արուեստներն ալ բաւական
յաջողակ . կերպասի, բամբակի, բուրդի զա-

(*) Կը նշանակէ արեւապաշտ :

նազան եւ ճաշակաւոր տարագներ կը գործուէին, ճարտարապետութիւնք իւր պարագայիւք եւ միւս տեղական պիտոյից արուեստք ծաղկեալ էին:

Հարուստներու տնական կարասիք եւ կենցաղավարութիւն գեղեցիկ խառնուրդ մի է պարսկականէ, թրքականէ, արարականէ եւ եւրոպականէ. բայց բնոյթք խորին ասխական են: Բնակիչք եռանդուտ, դիւրագրդիուտ, սրամիուտ, սակաւապետ, ցքոյ ընտանի, արագաշարժ, բայց եթէ կրթութեամբ եւս ազնուանային, մեծ յառաջադիմութիւն կը նէին. բարեկիրթները քիչ են:

Քաղաքն ամրող գահ է, յարեւմտից եւ ի հիւսիսյ երկայնեալ գաշտին ծայրը դըրուած. արեւելեան եւ հարաւային կողմէն աւելի բարձր է իւր դիրքը, կառուցեալ ապառաժներու վրայ, որոյ ստորոտէն պտոյտ կ'ընէ Տիգրիսն մահիկածեւ շրջապատելով զքաղաքն: Ի հարաւ հակեալ են պարտէզներ եւ մրգաւէտ ծառերու շերամի թթենիք գետոյն ափունքէն մինչեւ պարսպի պէն ու սէնի բուրգերը. իսկ յարեւելս, յանկայս գետոյն է Նըթըրը գեղեցիկ գեղն Հայոց եւ Ասորւոց. ուր անթիւ աղաւնիք կը սնուցանեն յատուկ շնչքերու մէջ, եւ անօնց աղբը շահարմեր վաճառք է սեխի ու ձմերուկի մշակութեան: Հոն՝ գետոյն երկու եղերքները, եւ մշջէմէջ ձեւացած կղզիածեւ աւազաններուն մէջ կը հասցունեն խոշոր, ա-

ռաստ եւ մեղբահամ մեղրապոալն ու կլօրն ,
եւ ամառն ու աշունը քաղաքացւոց հանդի-
սավայրն կը կազմեն ջուրն , պտուղն , եւ
ծառաստանք , յորս արք եւ կանայք , մա-
նուկն ու ծնողք , քորք եւ եղբարք թոչնոց
երամի պէս կը լեցուին , կը լուացուին , կու-
տեն , կը խոնեն , կ'երգեն , կը խաղան : Մեծ
կենդանութիւն : Եւ , երբեմն անտեղու-
թիւնք :

Քաղաքի Հոռոմի գոնէն գուրս ենելով
իրր քսան վայրկեան դէպի դաշտը գնացինք
Ալի-Բուղնար գիւղը , ուր կայ Հայոց Ճքեղ
եկեղեցի մը ընդարձակ բակով եւ սենեակ-
ներով , իրրեւ վանք շինուած , որ եւ ուխ-
տատեղի է քաղաքացւոց : Սոյն գեղը իր ա-
նունը առած է աղբիւրէ մը , որ առաս ջրով
կը բղիի գեղին մէջը , խնամօք շինուած եւ
պահպանուած . Պարսիկներ եւ Գգըլբաշները
ուխտի կուգան այս աղբիւրին , եւ ջրէն
առնլով հետերնին կը տանին , հառատալով
թէ Ալին . բղխեցուցած է զայն հրաշիւք , եւ
է իրենց համար սուրբ : Գիւղիս բնակիչք են
Հայ , Քուրդ եւ Քիլդանիք : Գիւղս զար-
դարուած է խաղողոյ այգիներով եւ մրգա-
րերներով . առաս է իւր ջուրն , բարեխառն
եւ զուարձալի օդն ու դիրքը :

Քաղաքի պարսպէն գուրս եւ գրեթէ կից
են Պուղուղ ըսուած փոս ու քարաշար ա-
ւազաններ , յորս ձմեռը ջուրեր կը լեցուին
եւ կը սառին , ապա մեծամեծ կտորներ

կտրելով կը տանին հորերու մէջ կը պահեն .
բոլոր ամառը կը դործածեն :

Այս գծին վրայ կը տեսնուի բազմակամար
երկարաձիգ չէնք մը , որոյ վրայէն կ'անցնի
Համբար մեծ ջուրը եւ կը բաժնուի քա-
ղաքի մէջ : Արեւմտեան պարապին երկո-
դոներն են Տաղ դարուսու եւ Հոռոմ դա-
փուսու , այս դրանց առջեւ կը դանուին
Տաճկաց եւ Քրիստոնէից գերեզմաններ : Մեծ
կառուղին Խարբերդին որում կը միանայ Կար-
նոյ եւ Սեւազի ուղին , կամ Տրավիզոնի ու
Սամսոնի գիծը , ուղղակի Տաղ դափուսին
կը բերէ . իսկ միւս կառուղին՝ որ Հալէրէն
կուգայ Սեւերակի վրայով Հոռոմին դուռը կը
մտնէ : Բաղդատի ուղին Մէրտին դափուէն
կ'ելնէ ի հարաւոյ եւ Տիգրիսի վրայէն հաս-
տակամար գեղեցիկ կամուրջով մը կ'անցնի :
Նոր գուռն կամ Եէնի դափուն յարեւելս կը
բացուի եւ կիջնայ գետը : Կարնոյ կամ լե-
ռան դրան կողմը Թրքաց գերեզմանաստան
եղերքը խարխալած գմրէթ մի կայ , որոյ
ներքեւի փոսը լի է , կըսէին , մարդոց դան-
կերով եւ թեւոց ու տօից ոսկորներով , զորս
ի պատիժ կը կարէին երբեմն ներքին բերդին
մէջ , ուր գեռ գլխատման քարը ցոյց տուին ,
եւ հատեալ անդամները սոյն գմրէթին խորը
կը ձգուէին :

Այցելեցի Հայոց գերեզմանատունը , ուր
հետաքրքրականէ տեսնել խրաքանչիւր տա-
պանաքարի վրայ քանդակուած մեռելոյն

արուեստի կամ կեանքի նշանը, զորօրինակ. պայտարին՝ մուրջ եւ աքցան, գերձակին՝ մղբատ եւ ձեւի տախտակը, ոսկերչին՝ արծաթէ կերտուածոց տեսակները, վարսավիրային՝ սանտր, ածելի եւ կոնք, ոմանց ալ օղիի շիշ եւ բաժակ. կանանց՝ քարքահ եւ ասղնեգործութեան տեսակներ եւայլն:

Կարգ մը կար վարդապետաց, որոց մէջ կային էջմիածնայ նուիրակներ եւ Սրապիոն եպիսկոպոս Ամիաց, որ եւ կաթողիկոս էջմիածնի, այն տապանագրով « Աս է տապան մարմնոց տեղի, Ասուուածաբան վարդապետի Ռւռհայեցւոյ Սրապիոնի, կաթողիկոս Գրիգորիսի, Հայրապետիս վախճան լինի, թվին Հայոց Ռ. ամի. ԾԵ. եակ եւ մի. պարզ թուով լինի (ստորեւ եղեալ) թվ. Ռ. Ծ. Ե. » :

Անցայ որոնել ազգին վաստակաւոր, անմոռաց, եւ միշտ անմահ Սիպիլեան Հ. Կղեմէսի գերեզմանը, որ Հայ կաթոլիկաց կարդին եզրը թաղուած էր խառն ընդ Հայոց հողոյն, եւ մի քանի սեւ ու կռչտ քարեր կուտած էին այս ամէնարժան անձին մարմնոց վրան: Անոր որ այնքան տարի տքնած էր Հայոց աշխարհն ուսումնասիրելու եւ Ազգային թանգ հնութիւնք ի լոյս ածելու. յիշելով իր քրտինքը, իր արդիւնաւոր կեանքը, իր ազնիւ բարքը, զոր լաւապէս գիտեն ամէն անոնք որ ճանչցած են զինքն, լած են իրեն եւ տեսած են իւր հաւաքածոյքն ու գործքը վերջին տարիներուն մէջ, « Հո-

գւոց մը » մրմնջացի , եւ կաթ մը արցունք
իր հողոյն ցողելով մեկնեցայ :

Հեռի չէ աստի Հասարակաց պարտէզ կամ
Միլէր պաշշասին , շինուած խամայիլ փաշա-
յին օրով , որոյ պատճառաւ յուզմունքներ ,
եւ քննութիւններ ծագեր էին . տեղւոյն
բնական դիրքը գեղեցիկ էր ապառաժի մը
վրայ՝ կցեալ այլ պարտէզներուն , կը նայէր
Տիգրիսի ջրոյն եւ տարածեալ ընդարձակ
դաշտին , բայց մէջը դարձած էր այծու
դրախտ . . . . Ուղեցի միւս պարտէզները
չըջիլ , բայց արգիլեցին , ըսելով . վտանգաւոր
է , աւազակներ կը դարանին հոն հիմայ : Ար-
գարեւ զարմանալի էր այս , վասն զի անմի-
ջապէս պարսպին կից են այգիք , սակայն
չէի կրնար չհաւատալ , փորձերը կը տեսնէինք
ամէն օր : Նոյն խակ քաղաքի պարսպէն ներս
այնպիսի դէպքեր տեղի կունենային որ զար-
մանալի չէր եթէ պարսպէն դուրս ալ պա-
տահէր : Խակ ինչ որ գաւառներ ու գեղերը
կը գործուէր , անթիւ եւ անօրինակ բաններ
էին : Վիլայէթն խիստ ընդարձակ , ելուզակ
ցեղեր ու չարագործներ բազմաթիւ . օրերն
ալ թէպէտ դադրած էր պատերազմն , բայց
նալաստաւոր էին այնպիսեաց , որ համարձա-
կութիւն առած էին պատերազմի միջոցին
չարիք ի գործ դնել բնակչաց վրայ , օգտուե-
լով զօրաց եւ զինուորաց բացակայութենէն
եւ կառավարութեան զբազմունքներէն :

Կուլը ու խիան գաւառի մէջ թէլօ անուն

մէկը , որ տնրաւ հարատութիւն ալ տնէր ,
անհնարին կեղեքումներ գործած էր , եւ
անդամ մը անձրեւի բռնուելով կը մտնէ հով-
ուի գոմը , կրակը վառել կուտաց եւ խեղճ
հովիւը երկու ձեռքի ու երկու ոտքի վրայ
կորացնելով աթոռի տեղ կը գործածէ , նոտե-
լով կոնակին վրայ իւր լաթերը կը չորցնէ :
Ուրիշ անդամ մը իր ձիոյն թամրը կը գնէ
զեղացւոյն պառեկը , սանձը կը զարնէ ըե-
րանը , եւ կը հեծնէ չորքոտանուց մը պէս
կը վարէ ժամու մը չափ : Թէլոյի թեթեւ
հաճոյքներն են այսալիսիք :

Լձէ աւանը , որ 12 ժամ հեռի է Տիգրա-
նակերտէն , բռներ էին Սօֆի Քէմէր անունով
մէկը , որ արդարոյ եւ բարեպաշտի անուն
հանած էր եւ այդ աւանը կը բնակէր : Գի-
շեր մը մէկին տունը գող կը մտնէ , եւ տնե-
ցիք՝ ըստ տեղական սովորութեան տանիքը
պառկած լինելով , վար կը վաղեն , ճրագ
կը վառեն ու կը տեսնան որ մօրէ մերկ մարդ
մը խառնակ մազերով , խառնած մօրուքով ,
չուանի մը կտոր գօտի ըրած եւ դաշոյն մը
մէջքն անցուցած , կատարեալ ճիւաղ մը կտմ
ուրուական մը , անձայն եւ անշշունչ իրենց
առջեւ կը կենայ , նախ կը զարհուրին , ա-
զօթքներ կ'ընեն բայց ճիւաղը չի հալածուիր ,
կը դիաեն որ տանը մէջ եղածներ ժողված ,
ճրար կապած ու ճիւաղին առջեւ կը կենայ ,
կը խելաբերին , ձայն կ'արձակեն , վայտով
զէնքով դրացիք կը դիմեն , ուրուականը

ինքզինքն պաշտպանելու կամ ազատելու համար միշտ անջունջ՝ տանիքը կը վազէ եւ անտի վար կը նետուի աւելի ցած տանիքի մը վրայ, ուր անկողնոյ մէջ մոյր մը իր մանկիկներով կը քնանար, ճիշտ աղոնց անկողնոյն վրայ, ցաւէն ու սարսափէն ահագին կը ճչէ կինը եւ մանկունք. ուրուականը կ'ելնէ փախչելու, վարէն ալ կը հասնին, կը պաշարուի, եւ կ'ակսի կեղծ մեռեալ կամ իրօք ուրուական մը ճեւանալ, անշունչ դիակի մը պէս կը պառկի, վրան կը հասնին, կը իթեն, կը մշտեն, կը կամթեն, ձայն չհաներ, որպէս զի ճճանչցուի, վերջապէս իւր տնեցիքն ալ սց հանրական շփոթութեան հետ հոն կը վազեն, եւ տեսնելով իրենց Ս. Քէմէրը այդ վիճակին մէջ, կը կարեկցին, անունը կուտան, ասոր վրայ հայն ու տաճիկը կը թքեն զինքն, կը կապեն եւ կը յանձնեն կառավարութեան, ուր դարձեալ ճիկ չհաներ, կը բանտարկուի, եւ անոր տունը հետազոտելով դտնուած էին քանի մը տարիէ հետէ այլեւայլ գողօնները :

Քանի քանի այսպիսեաց պատմութիւններ կ'ընէին, որք ապաստանարտն ընծայած էին աւազակաց, եւ որոց տուները անրոնարարելի կը կարծուէին, իրրեւ Աստուծոյ ծառայի տուն :

Իսկ հոչակառոր Ֆէթահ ըէկի արարք որքան բազմաթիւ՝ նոյնքան բազմօրինակ եւ

Հլսուած քստմնելի բաներ էին, ինչպէս եւ
այլոց նմանեաց, ասոնց վրայ նոցն իսկ զին-
ւորականներն անգամ բողոքող էին կուսա-
կալաց, զի չարիք միայն ընակչաց վրայ չէր
մնար, այլ կը ծաւալէր պետութեան շահուն
ու անձանց եւս, եւ վերջապէս ինչպէս պատ-
ժուած էին քանիցս, վերատին պատժուեցան
կայսերական դօմիսէր Վում. Ապէտին փա-
շայի օրով.

Քաղաքիս ընակչաց տնական կեանքի ե-
րեւոյթը պարկեցտ է, պարկեցտօրէն կը հագ-
ուին նաեւ կանայք, Թրքուհիք փողոց ելած
ատեն ուեւ կերպառէ սաւան՝ իսկ Հայք սպի-
տակ կը հագնին, մեծ պատիւ է կանանց
գեղին կօշիկ կամ ջիզմէն, նոյնը տարածեալ
է մինչեւ Սղերտ, Բաղէշ, Խարբերդ, Մա-
լաթիա եւ այլ մերձաւոր գաւառները: Ճա-
կատներէն, երեսներէն, պարանոցէն եւ
լանջքէն ի վար ուկի, արծաթ եւ մարդար-
տեայ զարդեր ունին առ հասարակ ըստ աս-
տիճանի, գագաթանց վրայ կօտիկ եւ վրան
լոչակ կամ եազմա, ականջներուն վրայ մա-
հեկի ձեւով բան մը ունին որ կը հասնի մին-
չեւ երեսներուն կէս, գինդը ոչ միայն կա-
նանց այլ եւ արանց ալ վրան սովորաբար
կը տեսնուի. հետզհետէ շրջադգեստի եւ այլ
նոր ձեւերտ գործածութիւնք մտած էին,
բայց խառնելով իրենց արդէն ունեցածին
հետ: Թէպէտ արանց չափ նաեւ կանայքն

եւս բամբասուած են իրրեւ արրեցող, բայց
բացառութիւնք են աղօնք. նոյնպէս բացա-
ռութիւն է որ կին գինեպան կը գտնուի:
Ազնիւ, աշխատասէր եւ տնարար տիկնայք
բազմաթիւ են:

Արք սովորաբար կը հագնին զպուն, էն-
թարի, մանիսայէ եւ տեղական տարազներէ:
Ծաղկեալ է արուեստ մանիսայի, կէզիի,
սաւանի եւ այլ տեսակ կերպասեղինաց,
ասուեղինաց եւ բամբակեղինաց: Իրրեւ ար-
ուեստուոր՝ ճարտար են. իրրեւ վաստա-
կաւոր՝ ամէն գործի հետամուտ են, Եւրո-
պական ապրանքներ խիստ քիչ եւ նոր սկսած
էր մուտ դտնել: Տեղական նիւթերու վրայ
ընդարձակ առուտտուրներ կ'ընեն, իսկ ցո-
րենոյ եւ ոչխարի վաճառականք մեծապէս
կը շահին տարւոյն յաջողութենէն: Թուրքե-
րէն ստկաւաթիւ են վաճառականք. բայց
ագարակ եւ կալուած եւ անուզզակի հա-
սցիթ ունեցողք չատ կան, արհետոք եւ ա-
ռեւտուրք մեծաւ մասամբ Քրիստոնեայք
կ'ընեն: Երեւելի օձախներ եւ վուճուհներ
կան թրքաց, որոնցմէ նշանաւոր անձինք
յառաջ եկած են իրրեւ գրագէտ եւ ըն-
թերցող, դիւտնական, դատական, վարչա-
կան ճիւղերու մէջ, եւ Քրիստոնեայք պա-
կաս չեն մնար օրէնտպիտութեան եւ դրա-
կանութեան կողմանէ:

Անդզիոյ եւ Գաղղիոյ փոխ հիւպատոս կամ
Դործակատար, Թուսիոյ հիւպատոս եւ Պարս-

կի շահագէնտէր կը նստին քաղաքը, որք ու-
նին իրենց յատուկ պաշտօնատուններ եւ տ-
ղէկ դիրք:

Արդարեւ զարմանալի քաղաք է Տիգրա-
նակերտը, ուր կը տեսնուին ասիական զա-
նազան ցեղեր եւ բարբառներ, թուրք, Ա-
րար, Ասորի, Քուրդ, Եղիսի, Զազայ,
Յոյն, Հայ, Քիլտանի, եւ նոյնպէս բազմա-
զան են նաև ի կրօնո. Մահմետականու-
թիւն իր բաժանմամբ, եւ Քրիստոնէութիւն
իւր տեսակներով: Հայք՝ ըստ Հայտատան-
եայց եկեղեցւոյ, Հայք՝ Պապական եւ Պա-
պականք և Հատունեան եւ անտի Հատունեան՝
Լատինականք, Հայ՝ բողոքական, եւ Բողո-
քականք՝ Երիցական եւ Կաթոլոպոսական,
Հայ-Հոռոմք: Ասորիք՝ ըստ նախնի Եկեղեց-
ւոյ, Ասորիք՝ պապական եւ բողոքական: Ա-
ռոնք ամէնը բնիկ են, եւ ունին առանձին
Եկեղեցիներ եւ Եկեղեցականներ, բայց գըլ-
խաւորաբար բոլոր բողոքականաց ներկայա-
ցուցիչ կը համարուէր Պօյանեան Թովմաս է-
ֆէնտի, որ յԱնգղիա ուղեւորած է, բազ-
մածանօթ անձն: Յունաց եւ Կաթոլիկաց՝
իրենց քահանայն կամ վարդապետ, Քիլ-
տանցւոց՝ քիլտանի Ապտիչու Կաթոլոպոս,
որ Հռովմ ալ գնացած է: Ասորւոց՝ կաթո-
ղիկոսն կամ փոխանորդն: Բայց Հայոց Առաջ-
նորդն ամենէն բարձր եւ գործոն դիրքն ու-
նի իրեւ առաւելագոյն ժողովուրդ ունե-
ցող.

Ա. Փառն , սակայն , Առաջնորդ պէտք էր այդ
տեղին :

Բոլոր այդ Քրիստոնեայ տարր հայերէն
կը խօսին , եւ զիրէնք Հայ կ'անուանէն . ե-
թէ հարկ լինի ցեղի մը կամ ազգի մը վրայ
խօսիլ , կ'ըսեն՝ Ասորի Հայ , Քիլտանի Հայ ,
Էրմանի Հայ եւայլն : Եւ ամէն անգամ եթէ
Քրիստոնէից հանուրին վերաբերեալ խնդիր
մը ծագէր , միւսները կը հաւաքուէին Հայոց
Առաջնորդարանն . հոն կը խորհէին , որոշու-
մըն կուտային եւ անոր միջոցաւ կը բանակ-
ցէին կառավարութեան : Խակ հոգեւոր պէտ-
քեր ու պաշտամունքներ իւրաքանչիւրին հո-
վիւն ըստ իւր ծխի կը կատարէր : Թէպէտ
այսքան բաժին բաժանեալ էին ի կրօնս ,
բայց գրեթէ չկար հակառակութիւն կամ
չարախօսութիւն իրարու գէմ : Եւ կային որ
անուանապէս կը վերաբերէին միայն այս
ու այն բաժանման , եւ այն՝ անձնական
խնդիրներով :

Մի բանգէտ առաջնորդ , խմաստուն հո-
վիւ մը , Ս. Աւետարանի ոգւոյն եւ Ս. Հարց
ընթացից ծանօթ քարոզիչ , վարքով եւ խօս-
քով աղ եւ լոյս եկեղեցական , ճշմարիտ դաս-
տիարակութիւն մը , մեծ դործ կը տեսնայ
քիչ ժամանակի մէջ այդ քաղաքի մէջ եւ իւր
գաւառաց , ուր ժողովուրդը կարծուածէն
առաւել փափաք ընծայող է եւ պատրաստ
ընդունակութեան տէր . կամք ունի եւ զո-
հողութիւն կընէ , բայց ուղեցոյց չունէր :

Մոլորեցուցիչներ էին իրեն խօսողներ, ուսուցողներ, եւ տգէտ, այս տգէտ իւր Առաջնորդն:

Գտնուող բարեմիտ եւ լուսամիտ անձինք ժողովուրդին աչքին ցուցուած էին իրեւ խարերայք եւ չարք, կ'արհամարհուէին նոքա, կը նախատուէին եւ կը գանակոծուէին թէ տեղացի լինէին եւ թէ եկը, որպէս զի ժողովուրդ չբանար իր աչքը, եւ առաջարէզ մնար կեզծ ժողովրդասիրաց, ազատօրէն յափշտակելու, խորելու, եւ իրենց յաջողութեան վրայ խնդալով՝ ազդին մէջ խռովութիւն եւ յետադիմութիւն աւելցնելու, վահան ու գործիք ընելով իրենց տգէտ առաջնորդը։ Այսպիսիք դժբախտարար միայն Տիգրանակերտի մէջ չեն, եւ իրենց վարպետներն ալ Պոլիս կը նստին։

Այսպիսիք են որ սահմանագրութեան, ըռւստուրութեան, յառաջադիմութեան, կրօնի եւ բարոյականի անուան տակ ազդն ու ժողովուրդը կը վրդովիեն, օդտակար եւ յարդելի անձինք, որ իրենց դիրքով, ձիրքով, կամքով եւ դրամով օդնած են ի դէպս այլ եւ այլ նեղութեանց եւ փորձութեանց՝ ազդին, իրեւ դաւաճան, մատնիչ, հարստահարիչ կը հանդիսացնեն յաչս ժողովրդեան, զորս հայհոյել եւ թշնամնել կուտան, ու իրենք անոնց տեղ կ'անցնին գործելու։ Եւ եթէ չյաջողին բան մը ընել, զիրենք արդարացնելու համար դարձեալ այն դասը կը

ցուցնեն իրրեւ արդելք եւ հակառակը . իսկ
երբ անկումն կրեն , դուրս կը քաշուին պահ
մը հրապարակէն , եւ ժողովուրդ կը դիմէ
իր թշնամանած անձին , յորս կը գտնուին
բարեսփրաներ ու անյիշաջարեր , որ իրենց
սկարտքը կը կափարեն առ ժողովուրդն :

Ո՞ ժողովուրդ , քո անունով , եւ նոյն իսկ
քո վնասով , քո անձնականութեամբ ինչքը
կը գործեն իրենց շահուն համար : Եթէ ին-
կար , քո յիմարութենէդ էր կ'ըսեն , եթէ
յաջողեցար , բախտախնդիրներ կ'ելնեն ու-
սերուդ վրայ , Մենք ըրինք , կ'ըսեն : Եթէ
բարիք մը չնորհուի քեզ նոյն իսկ մեր վեհ .
Սուլթանէն եւ իւր կայսերական կառավա-
րութենէն , քեզ պատրիչներ կը կայնին առ-
ջեւդ ու կ'ըսեն , Մենք աշխատեցանք , այն
ինչ իրենց աշխատութեան պտուղն էր ու-
նեցածդ անկումն եւ զրկումն :

Անշուշտ ճշմարիտ աշխատողաց համար չեն
այս գրուածքս :

Տիգրանակերտի Հայք յոյժ ջերմեռանդ
են ազօթելու , ամէն օր անպատճառ եկե-
ղեցի պիտի երթան , նոյնքան ջերմեռանդ
են նաեւ Ս . ուխտառեղեաց , մասնաւորա-
պէս Ս . երտասպէմի . հազուագիւտ են մըղ-
տեսի չեղողներ :

Իրրեւ աշխատասէր եւ սակաւապէտ ժո-
ղովուրդ՝ ուրախալի էր տեսնել որ բնիկ-
ներուն մէջ գրեթէ մուրացիկ չկար , անկ-
եալք , հիւանդք եւ կարօտեալք կը խնամ-

ուէին Հայոց Աղքատասիրաց ընկերութենէն ,
ինչպէս նաեւ այլեւայլ երկիրներէ ու գտ-
առներէն յաճախակի պատահած տնանկք
եւ ուղեւորք կը հոգացուին . կը մտածուէր
հիւանդանոց մը շինել , որ այնքան պէտք ու-
նէր այդպիսի քաղաքի մը ժամար , եւ որ
մեծ սպացոյց մը պիտի կանգնէր իրենց մար-
դասիրութեան եւ սպատուաւորութեան ա-
ռաջի Աստուծոյ եւ առաջի քաղաքակրթու-
թեան :

Ընկերութիւններ կային Անձնուէր , Հայ-
րենասիրաց , Մեսրովրեան , որք բացած ու-
նէին վարժարաններ մանկանց , եւ կիրակի
օրերը չափահասից գրել կարդալ ուսուցա-
նելու եւ բանախօսութիւններ ընելու : Պա-
տանակաց ընկերութիւն , որ Ազգային պատ-
մութենէն ներկայացումներ կ'ընէին : Հա-
մազգային ընկերութիւն , որում անխափ-
անդամակից էին Հայ կաթոլիկ եւ բողոքա-
կան : Բայց ցաւ է ըսել թէ այդ ընկերու-
թեանց տեւականութիւնը սուկաւ եղած է ,
բուն իրենց նպատակէն դուրս դործածելով
իրենց ընթացքը . ուստի եւ գժտութիւնք ,
եւ խախանմունք արդէն սկսած էին , միայն
Անձնուէր ընկերութիւնը , որ կանուխէն
կար , աւելի արդիւնաւոր հանդիսացած է ,
եւ կը տեւէր :

Երկու վարժարան ալ կար երկու եկեղեց-
եաց բակերը , բայց լքեալ , եւ մի աղջկանց
վարժարան Ա . Կիրակոս եկեղեցւոյն կից ,

եթէ վարժարան կարելի էր ասել, բայց գոնէ սկսուածք մ'էր :

Ա. Կիրակոս Եկեղեցւոյն բակը շինուած է Առաջնորդարանն, եւ այն Եկեղեցին է մայր Եկեղեցի քաղաքին, որ ինչպէս յայտնի է հրկէզ եղաւ, եւ փութաջանութեամբ բարեոլաշտ անձանց շուտով վերակառուցին տարի մը յառաջ 1883ին։ Վաթսուն եւ վեց տարի յառաջ եւս հրկէզ եղած եւ վերստին շինուած լինելուն յիշատակագիրը Եկեղեցւոյն ճակատի քարին վրայէն օրինակած եմ, որ ահաւասիկ. «Եկեղեցիս այս պանծալի, եօթնախորան զարմանալի, զոր էր շինեալ Պետրոս պետի, այն քաղաքիս առաջնորդի, զինի ութսուն եւ ութն ամի, կրեաց զաղէտըս սոսկալի, համայն արդեամբ իւր գովելի, ի մուտ ժամու հրկէզ զինի։ Այցելութեամբ Տեառն Յիսուսի, հրաշխաք սրբոյն Կիրակոսի, հրամանաւ արքային Պօլսի, յետ եօթն ամսոյ կրկին շինի, տրովք եւ արդեամբք Հայոց ազգի, ի փառս անուան Տեառն Յիսուսի»։ Վարի յիշատակարանին վրայ գրեալ էր թվական «1818»։

Դրան աջ կողմը քանդակուած ուրիշ թւրւական մը «Շինութիւն Ա. Կիրակոսին Բ. Ճ. Հ. Հ.» Նոյն կողմը որմոյն դրսի երեսը քարի մը վրայ «Մատնեցաւ Ա. թորոս Զ. Կ. Է. թվին»։

Թէ բերանացի աւանդութենէ եւ թէ ձեռագիր յիշատակներէ խմացանք որ Ա. թո-

րոս եկեղեցին է այժմեան Պուրշունլու ճամփն . Ժամանակին փաշան ուղելով ճամփ մը շինել տալ, կը փորձէ նետ մը արձակել, եւ թէ ուր իյնար նետը՝ այն տեղն էր Աստուծոյ հաճոյական վայրը, նետն կ'իյնայ Հայոց Ս. Թորոս եկեղեցւոյն վրայ, իսկոյն ճամփի կը փոխուի, եւ նոյն փաշայն հրաման եւ ճեռնտուութիւն կ'ընէ Հայոց որ փոխարէն Ս. Թորոսին կը շինեն Ս. Կիրակոսն այստեղը, ուր գերեզմանատուն էր Հայոց :

Երկրորդ եկեղեցին է Ս. Սարգիս, որոյ տաճարը գեղեցկաչէն է, ընդարձակ բակեր, խուցեր եւ առաջնորդարան մը ունի պարտիզով, հանդերձ ջրոյ մեծ աւազանաւ մը : Հոս կ'իջեւանեն եղեր Ս. Երուսաղէմայ եւ իջմիածնայ նուիրակներ : Հոն իջեւանեցան նաեւ կ. Պոլիսէն ղրկուած Աղդային սբատուիրակներ 1879ին, Պօյաճեան Յովհաննէս էֆէնտին եւ իւր ընկեր Գարեգին վարդապետ, այս տողերը գրողն : Այստեղ գործուեցան այն ազգասիրական խրժդդրժութիւնք, որ արիւնշաղախ ըրին մեր անձինք եւ փշրեցին մեր երեսներ, մեր կուրծք եւ մեր թիկունքը, նախատանաց, երկաթներու եւ բիրերու հարուածներով, յառաջխաղաց յարձակմամբ երկու մէյհանէնի ամազոններու եւ բագոսեան դիւցազանց, բոլորն ալ գինով՝ որոց գլուխ կը գանուէր պատշաճապէս մականուանեալ Պ. Քայախն . զանդակներ կը հնչուէին, Փիլիպ-

ալոս եպիսկոպոս օրհնութիւն կը կարողար . Եւ
իւր քարտուղարք ու խորհրդականք հրա-
հանգ եւ խրախոյս կուտային . չուկայն կը
գոցուէր , քաղաքն կը գզրդէր , — Դուրս
նետենք պատուիրակներ , սալանենք Գարե-
գին վարդապետը որ աչք ունի Առաջնորդ
լինել մեր քաղաքին . մեր Եպիսկոպոս կ'ու-
զենք որ . . . եւ ամէն բանէն պիտի ազատէ-
զմեզ . որ եօթն Ղուալի հետ թելով կը խօսի .
կեցցէ Փիլիպպոս Սրբազնն —» :

Այս էր այն արշաւանաց եւ յաղթանակի
երգը :

Յետ այնորիկ պիտի գզրդէր Պօլիսն , երես-
փոխանաց ծանօթ մաս մը , լրագրութիւնք ,
պատրիարքական պաշտօնն ամիսներով շա-
րունակեցին մեր վրայ իրենց բուռն դա-
տաստաններ , մինչ մենք կը հեծէինք մեր
վիրաց տակ , եւ կը գործէինք մեր պարտա-
կանութեան համեմատ : Արդարութիւն սա-
կայն ներկայացոյց այդ եպիսկոպոսը Ա . Պատ-
րիարքին , որում չհանդուրժելով ներող եւ
հեղահոգին Ներսէս՝ գաւազանաւ խօսեցաւ
հետ : Ներկայացաւ նա վեհ . Գէորգ կաթողի-
կոսին , եւ աքսորի եւ իւ կարգէ դադարման
արժանացաւ ն . Օծութենէն . Ժողովուրդն
ծանրագնի զիղջ կրեց , անագան ուրեմն
հասկցուեցաւ թէ հիւպատոսի մը խաղն էր
այս ամէնը , որուն խաղալիքն էր Սրբազնն
եւ իր հերոսներ :

Այսքան մը եւ եթ հարեւանցի յիշատա-

կաւ փակենք այս անցքը, ի պատիւ նոյն քաղաքացի բարեխիղձ ազգայնոց, չուզելով դասել կամ վշտացնել նոյն իսկ գործող միամիտներ, որ խարուած լինելով ըրին ինչ որ ըրին, կարծելով թէ Ազգի օդտին կը ծառայէին. « Ոչ գիտէին զի՞նչ գործէին : »

Ս. կիրակոս եւ Ս. Սարգիս եկեղեցիներ ունէին բազմաթիւ եւ ծանրագին զարդեր, եւ շատ մասունք: Ի Սուրբ Սարգիս կայ Ս. Բեւեռ, բիւրեղի մը մէջ զետեղուած, ցուցանատի մը չափով, բամբակի մէջ ծրարուած արծաթէ պատուանդանի մը վրայ յանգուցած, որոյ երեք կողմն կնքոյ ձեւով յունարէն եւ լատիներէն վորագրեր կան. բիւրեղին վարի կողմը ճամթռտած է երկու տեղով, Ս. Բեւեռը չերեւիր. արդեօք մէջէն հանուած չէ^o. թէպէտ այժմ լաւ հոկողութեամբ կը պահուի արծաթ տապանակի մը մէջ, եւ միայն Ս. Խաչի տօներուն, ու Խաչվերացին կը հանեն իտես, եւ բազում ուխտաւորք կ'երթան. կը համարին թէ Քրիստոսի խաչափայտի մէկ բեւեռն է, կամ մասմը, որում յիշատակագիր մը չկար: Բացց կ'աւանդէին թէ տակէ իրը 160 տարի յառաջ ասպատակութիւն մը տեղի կ'ունենայ Բաղդատի կողմերը, եւ Քիլաանցւոց մէծ եկեղեցի մը կը կողոպտուի, լուսարարը այս Ս. Բեւեռը կը զետեղէ աշտանակի մը մէջ, եւ աւարողաց հետեւելով կը հասնին Տիգրանակերտը, ուր ի վաճառ կը հանուի աշ-

տանակը, լուսարարն կ'աղաքէ Հայոց որ
գնեն զայն, յայտնելով անոնց թէ ի՞նչ գանձ
կար անոր մէջը, եւ այսպէս կը դնեն Հայք
եւ կը դնեն յիշատակ ի Սուրբ Սարգիս:
Լուսարարն ընդունելով հայութիւն կը մնայ
ի Ա. Սարգիս եւ կը պաշտէ Ա. Բեւեռը,
բայց կ'իմանան Հայք թէ նո միտք ունի
գողնալու զայն, կը պահեն, մինչեւ կը մեռ-
նի լուսարարն: — Եթէ արդէն հանած չէ
Ա. Բեւեռն, զի այդպիսի օրինակները, եւ
բիւրեղին ջախջախումն կասկած կը պատճա-
ռեն դժբախտարար:

Եկեղեցեաց մէջ տպեալ եւ ձեռագիր շատ
մատեաններ կան, ձեռագրոց ցանկը պիտի
տեսնուի յիշատակարանաց մէջ, տանց մէջն
ալ շատ կը գտնուէին: Աւդալեան Պ. Մկրտիչ
ազնուարարոց եւ ուսումնասէր երիտասարդն,
այժմ՝ հանգուցեալ, առաջնորդեց ինձ ի տես
Զէնէսիզեան Հ. Մեսրովին, որ վիէնայի
Մխիթարեան ուխտէն էր, բանասէր եւ
գրասէր անձն մի, որ շրջած էր Հայաստանի
զանազան կողմեր. բազմաթիւ ձեռագիրներ
կրկտած ու նորագոյն ծանօթութիւններ
հանած էր, եւ Տիգրանակերտի ու Միջա-
գետաց առանձին պատմութիւն մը յօրինած
էր՝ դեռ ձեռագիր ու թերի, զի աչաց լցուը
տուժած էր, եւ անլոյս կը նստէր իր սենե-
կին մէջ. ունէր բաւական թուով ընտիր ձե-
ռագիր մատեաններ, որք իր գանձեր եւ
միակ մխիթարանքն էին:

Տիգրանակերտի ձմեռը խիստ կծուրտ
կընէ, թէպէտ շատ ձիւն չտեղար. Խակ ա-
մառն չափազանց տաք է. մանաւանդ պա-
րիսպներ եւ վտղոցները, սալայատակներ եւ
շնչերը՝ ամրող սեւ քարերով չինուած են,
արեւու ջերմութենէն կարծես ջեռացած բաղ-
նիքի մէջ կը գտնուիս, այնչափ կը տաքնան
այդ քարեր եւ իրենց ջերմութիւնը կը զար-
նեն մարդոյ երեսին եւ մարմնոյն։ Ամառն
ամրող ովին տանիքները կը ննջեն փայտաշէն
բարձր մահճակալներու վրայ, ուր իրր թէ
ազատ պիտի մնային տեղական կարիճի խայ-
թելէն, որ ամէն տուներու մէջ գրեթէ ան-
խափր կը գտնուին, սեւ, թանձր եւ կը ը-
են, զգուելի եւ սոսկալի։ Զար ագրապ կը
կոչեն. թունաւոր եւ դժնողակ է խւր խայ-
թոցքը, սարսափելի կը ճշացնէ խայթուած
անձը, անմիջապէս կը հասկնան թէ կարիճ
խայթեր է, կը վազեն օգնութեան, պատ-
րաստական դեղ ունին, կարծեմ կոօքրաշի
է, որով կը խարեն խայթածն եւ շրջապատն,
որ նոյնքան կը կակծեցնէ մարմինը։ Տանիքը
բացօդեայ ննջելով՝ սառն հովերէն ալ տենդի
կը բռնուին, գրեթէ չկայ անձ. մը որ պար-
բերաբար տենդ չունենայ, եւ այս պատճա-
ռաւ ընդհանրապէս դժգոյն են բնակիչք։
Ամենամեծ փորձութիւն է այս քաղաքին այն
պալարը, զոր Տիարակիշիրի եարա կը կոչեն,
եւ զոր կը հանեն ոտից եւ ձեռաց վրայ,
երեսի վրայ, ոմանց ալ քթին, ճակատին եւ

աչքին կը պատահի , տարեկան եւս կ'անուանեն , զի տարիի մը չափ կը տեւէ , ապա կ'անհետանայ , տգեղ հետք կամ սպի մը թողլով տեղը . գրեթէ բացառութիւն չկայ , երկու սեռէն ալ մեծ ու փոքր կը հանեն , նոյնպէս եւ դուրսէն գնացողք , որոնցմէ ու մանց զաւակացն ալ կ'անցնի երբ իրենց երկիրը վերադառնան . Դիտելի է սակայն որ մարմնոյն բաց մասերուն վրայ կը հանուի , եւ կարծողներ կան թէ ծաղիկի նման ճանձներ վէրքի մը թարախը կը փոխադրեն ուրիշի մը :

Կարիձէն զատ , օձեր եւ այլ վեասիչ սողուններ եւս կը գտնուին , սովորութիւն մը ունին որ մանկանց ոտներ ու պձեղները վտքրիկ զանգակաց շարք մը կը կապէն , ոմանք նաեւ բազուկներն ալ , որպէս զի զանգակաց ձայնէն փախչին եւ չհպին մանկանց խայթիչները , բայց այս բանը միանգամայն եղած է մանկանց սիրելի հաճոյք մը եւ զարդ , շատերը արծաթէ կը շինեն . մանուկն շատ կը զուարձանաց ոտքի ելնելու եւ թաթիկները շարժելու :

Յիշելու արժանի շատ բան կը մնայ , մանաւանդ տնական կեանքէն , ինչպէս պրզեշ , որ հացէն առաջ կը պատրաստէն մեծ սինիի մը վրայ գոյնզգոյն տեսակ տեսակ թունդ ըմպելեօք , հոն կը դասաւորեն իրր քսան տեսակ մեզէ , շաքարներ , պահարներ , բուլած կթուններ , չամիչներ , արմաւ , խմորե-

զէնք եւայլն . կը խմեն ընդ երկայն , ծխե-
լով թէ մալէքին եւ թիւթիւնն , կը գրգռուի
արիւնն եւ ուղեղներ , տաք տաք խօսքեր եւ
վէճեր կ'սկսին , ոմանք կը թմրին , այնու-
հետեւ հացի սեղան կուգայ , ափան կերա-
կուրներ ոչ ոք կուտէ :

Պատուական օշարակներ , եւ Շարապի
հարիւ կը շինեն , վարդ կամ մանիշակ շա-
քարի հետ եփելով : Պտղոց եւ գրեթէ ամէն
տեսակ մրգեղինաց առատութիւն է , իսկ
իւր ձմերուկն ու սեխը թէ համով եւ թէ
մեծութեամբ ոչ մէկ տեղ չկայ : Տիղրիսը
առատ ձուկ կ'ընծայէ , միան ու կարագը ա-
ժան եւ ընտիր , թէ գաւառին մէջ սպառե-
լիք եւ թէ դուրսերը վաճառելիք նիւթերն
են ցորեն , գարի , չերամի հունտ եւ բոժոժ ,
ափիսն , չուշմայ , բրինձ , կորեկ , սիսեռ ,
ոսպ , կտաւատ , քուշնայ , ձօլպան , շրէ ,
բամբակ , ընկոյզ , սրտում , սլընտուկ , գըղ-
թոր , տորոն , խէժ , անթուփ , փորիկ , չաղ-
կալօր , նուշ , թուղ , խաղողի չամիչ , չոր-
ցուցած սեւ սալոր՝ աշպապիկ , մեղր , մամ ,
այլեւայլ միրգեր , թիֆթիկ , ուեկ , չբանուած
կաշի եղանց եւ խաշանց , բուրդ , կարպետ
եւայլ փուցներ , հաղուստի եւ զարդուց
տարազներ՝ որ իրենց մէջ կը գործուին , բամ-
բակեայ , կերպասեայ եւ շաղեղէն : իսկ խո-
չոր ձիթապտուղ կ'ելնէ Տէրըկէն , որ 12
ժամ հեռի է քաղաքէն . եւայլն :

Դրան կը ներմուծէ տարին իրը 80 հա-

զար լիրայի՝ ներկեալ մանած եւ մտլիփաթուռայ, եւ իբր 20 հազար լիրայի զանազանք այսինքն լեզակ՝ մեծ քանակութեամբ, զըրմըզ, սուրճ եւ շաքար, քէօսէլէ եւ վիտօլայ, ահթէրիցէ եւ թուհաֆիէ, քարփիցայ, ապակի, զալայ եւ նիշատիր, երկաթեւ սղինձ, թէնէքէ եւ վառելու կազ, եւ այլն :

Ասոնցմէ զատ Պարսկաստանէն, Բաղդատէն, եւ Հալէպէն եւ հիւսիսային Հայաստանէն տեղական ապրանքներ եւ այլեւայլ պէտքեր իբր 25 հազար լիրայի :

Որոնող մը կրնայ շատ ընտիր եւ հազուագիւտ թանգարուեստ նիւթեր գտնել Տիգրանակերտի մէջ. Հնդկաստանի, Ճարոնի, Պարսի եւ Զինի ապրանքներէն եւ անօթներէն, նոյնպէս կը գտնուիր հին դրամներ, հին զէնքեր, եւն. ասոր անոր քով :

Քաղաքն ալ կը թուի թէ իր չէնքերու եւ փլատակ տեղերու տակ ունի հնութիւններ, փողոցներու մէջ յաձախ կը տեսնուին աւերակներէ հանուած զանազան ձեւով մարմարեայ քարեր եւ սիւներ. եւ կը սկասմէին որ եթէ թոյլտուութիւն լինէր կրկտել, հին չէնքեր եւ այլեւայլ հնութիւններ յարեւ պիտի գան: Շուկայի մէջ տեղ մը կը ցուցընեն, որոյ ներքեւ ծածկեալ կայ հին չէնք մը, կըսեն, որ ունի ոսկի գօտիով սիւն մը, եւ այն սիւնին տակ՝ գանձ կայ, զորս հին առուրց չէխեր եւ կարգացողներ միայն գիտեն

եւ իրենց յաջորդաց կաւանդեն, եւ այդ տոհմն կը կարծուին Շէմսի կրօնին կրօնապետաց սերունդէն, ժամանակին մահմէտական եղած։ Վհուկներու, աստղագուշակներու, եւ կերպ կերպ հմայութիւն ընողներու բազմութեամբ լի է այդ քաղաքն եւ իւր գաւառը, գաս դաս կանայք մեծաւ մասամբ, եւ արք, ունին նկարներ իրենց ճակատուց, երեսաց, ձեռաց, բազկաց վրայ։ անոնց տեսակները եւ զայնս ունեցող ցեղերը կը գըրաւեն դիտողի մը ուշքը։ ես օրինակել տըւած եմ Շիշմանեան Պ. Մկրտիչ Խոսրովին, որ հանձարեղ եւ աշխատասէր պատանի մ'էր, լի եռանդով, եւ գեղարուեստից եւ ուսմանց փափագով։ բայց ափսոս կը պակսէր իրեն յառաջադիմելու եւ կատարելագործելու ասպարէզը։ թէ նա եւ թէ իրեն նըմաններ որքան կը գտնուին ազգին մէջ։ որոց հանձարը կը մնայ անմշակ։ որք կրնային մէկ մէկ լաւ վարագետներ լինել, եւ մեծ օգուտներ ընծայել դիտութեան եւ պատմութեան։ Ցիշեալ պարոնին օրինակել տուինաեւ պէն ու սէնի բուրգերը, որոց պատկերները ահա կը դնենք ացտեղ։ Երանի թէ դիրութիւն լինէր մեզ պէս ուղեգրաց, ամէն նշանաւոր շինից, աւերակաց, վայրաց, եւ անձանց պատկերներ առնլու, որով մեծ օգուտ ու հաճոյքը կը լինէր ընթերցողաց համար։ Բայց առ այժմ կը մնանք զրկեալ։ Մարմնոց վրայ նկարը, որ սովորաբար ա-

սեղով կը ծակեն ու կապոյտ մելանի գոյն մը
կ'առնու , ինչպէս մեր մըզտեսիներու ձեռաց
եւ բազկաց վրայ եղածները : Ամէն բանգէտը
գիտէ թէ՝ քրիստոնէութեան կամ երուսա-
լէմ ուխտի գնացողին յատուկ չէ այն նկարն ,
այլ շատ հին է մարդոց մէջ . նկարն վեր-
ջին դարերը գտնուած վայրենի մարդոց վը-
րայ ալ տեսնուած է . եւ ընդհանրապէս Ափ-
րիկէի կամ Արարիոյ աշխարհաց , կամ անոնց
մերձարնակ ցեղերուն մէջ յաճախեալ : Արդ-
եօք այդ նոր գտնուած երկիրներու մարդն
մեր հարաւարնակաց հատուածն է եղեր ժա-
մանակաւ , որ իր վրայ կը պահէ այդ սովո-
րոյթքը , Բայց ինչ որ լինի՝ կը թուի թէ ,
այդ նկարը խորհրդանշան մը , յիշատակ մը
կամ յուշարար մի է կրօնական գաղափարի
մը , սիրելոյ մը , կամ նուիրական ու հաճո-
յական առարկայի մը , որպէս մըզտեսիք կը
նկարեն Քրիստոսի Ս . Յարութիւն , Ծնունդ ,
եւն . Եւ ինչպէս երբեմն Մարդարէն ի դի-
մաց իսրայէլի , որ գերի կ'երթար ի Բարի-
լոն , Ալտնի կարօտն զգալու , չմոռանալու , և
միշտ աչքի առջեւն ունենալով զայն՝ օտարու-
թեան չվարժելու , այլ միշտ յիշելու համար
Աստուծոյ քաղաքը , կ'ըսէր «Ի վերայ բազ-
կաց իմոց նկարեցից զքեզ , երուսաղէմ» : Այս
նուիրական եւ յոյժ սիրալի գաղափարին
հետ՝ կար ուրեմն այդ նկարի արուեստն ու
սովորութիւնն եւս այն օր :

Վիճակիս գաւառոները ու գեղերը թէպէտ
անձամբ չկրցայ շրջիւմանրամասնօրէն, բայց
արդէն նախածանօթութիւն ունէի, եւ բը-
նակիչներէն շատերը գտնուեցան Տիգրանա-
կերուը, որք գոհացուցիչ տեղեկութիւններ
կրցան տալ, թէպէտ Առաջնորդարանի կող-
մէն ալ գրողներ զրկուած էին. բայց անոնք
ուրիշ մանած ունէին ներկելիք. ի զոտ
սպասեցինք եւ խնդրեցինք անոնց :

Սղերտ Տիգրանակերուի վիլայէթին կարե-
ւոր մութասարիփութենէն մին էր, որում կը
պատկանէր Ստատոնք եւ գրեթէ այն լեռնա-
գաւառաց մեծ մասն, յետոյ այդ տեղերը
եւ Սղերտն արուեցան Բաղիչոյ վիլայէթին.
յորս քրդաց մեծ բազմութիւն մը և բաւական
Եղիսներ կը գտնուին, եւ աղոնց բնակակից
Հայք եւ սակաւաթիւ Ստորիք ամէն կերպով
կը նմանին քրդաց՝ բացի կրօնական տարրե-
րութենէն. շատերը նոյն իսկ քրդախոս են
եւ արանց ու կանանց հագուստոն, կենցաղ
նմանօրինակ են, այնալէս որ եթէ եկեղեցի
քահանաց, եւ քանի մը կրօնական բառեր
իրենց անունները: ու ծէսերը չտեսնուին
զժուարէ զանազանեւ, թէ եւ յաճախ անուն
ներ ալ կանքրդերէն: Եւ որովհետեւ քրդաց
զանազան ցեղեր ու սահմանակիցներ ստէտ
չնչին սպատճառներով զինակուիւ կընեն միւ-
եանց հետ, Հայն ալ անխոտիր իր գտնուած
տեղւոյն ու ցեղին հետ կոտի կերթայ հա-
կառակորդին դէմ, ուր կը գտնուի նոյնօն

Հայ . այս է պատճառ . որ զինեալ են եւ վարժ ,
մինչեւ անգամ կանայք , ի հարկին : Ասո-
նոյ մասին մէջ ամիրա ցեղէ քրդեր կան . որ
ունին իրենց իրրեւ ստացուածք գեղացինե-
րը , որոցմէ թեթեւ՝ այլ անհրաժարելի տա-
րեկան տուրքեր կ'առնուն . ուստի շատ ան-
դամ եթէ մէկ ամիրայի Հայն ուրիշ ամիրա-
յի մը մարդոցմէն կամ այլում սահմանին մէջ
կողոպտուի կամ կեղեքուի , ի պաշտա-
նութիւն հայուն կոխ կը ծագի ամիրայից
մէջ մինչեւ գոհացում արուի : Կը պատահի
այս մարտից օրերը՝ որ ամիրայք ի վրէ ժ
միմեանց ինչպէս նախիր կամ ոչխարու կը յա-
փչուակեն ոսօխին , նոյնպէս եւ անոր Հայն ,
որոցմէ ոմանք կը խողխողուին եւս : Զարմա-
նալի է որ այդ ամիրայք իրենց վրայ բաժնած
են նաեւ հեռաւոր գաւառներէ հոն գնացող
անձինք , զորօրինակ , իզմիրցին մէկինն է ,
Պոլսեցին մէկին , Պուրսացին ասոր , Կարնեցին ,
Վանցին , անոր , եւն . եւ այսպէս եթէ այդ եր-
կիրներէն ոք հանդիպի , կամ բնակի այն կողմն ,
եր ամիրայն ծանօթ է , իւր իրաւասութեան
տակը կ'առնու , և անոր անունով կը ճանչցուի :

Այդ կողմերու Հայոց մէջ թէպէտ Յոզո-
քականները շոտուց յաջողած են մուտ գըտ-
նել բայց որսեր չունին : Ինչպէս Սղերդի ,
նոյնպէս եւ Ռընոտվանի մէջ , Հայոց Միացեալ
Ընկերութեանց ձեռքով եւ Սովելոց Յանձնա-
ժողովոյ նպաստիւք բացած վարժարաններ
մէծ բարիք եղան այն ժողովրդոց :

Տիգրանակերտի Առաջնորդական վիճակը
տասն գաւառուէ եւ գաւառակներէ կը բաղ-
կանայ : Բայց ասոնց մեծ մասն Մշոյ Ս . Յօ-
հաննու վանքին , Ս . Առաքելոյ վանքին , եւ
Սասնոյ Մատին Առաքելոյ վանքին թեմերն
են . յորս ամէն տարի նուիրակներ կը չըջին .
Երեք տարին անդամ մալ Մշոյ Ս . Կարա-
պետի նուիրակն կուգայ . եւ այս թեմերը
այդ վանքերուն յոյժ արդիւնաւոր պաղատու-
ներն են . որք ունին անկեղծ ջերմեռանդու-
թիւն եւ պնդութիւն Ս . Եկեղեցւոյ օրինաց ,
կանոնաց , պահոյ եւ ազօթից . իրենք ալ մեծ
բազմութեամբ կը դիմեն ուխտի , եւ խոս-
տումներ , ու զանազան նուիրանքներ կը մա-
տուցանեն : Այս թէմերէն՝ Սլիվանու , Պը-
շրիկու եւ Բահրամի Հայք քրդ ախօս են .
Խոկ մնացեալք հայերէն կը խօսին :

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ԹԵՄՔ
ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԱՒԱՌՔ , ԱԻԱՆՔ ԵՒ ԳԻՒՂՈՐԱՅՔ

Ա . Տիգրանակերտ քաղաք . առաջին տո-
ափանի վիլայէթ , կեդրոն Առաջնորդու-
թեան :

Բնակիչք՝ Թուրք , Քիւրդ , Հրեայ , Քիւ-
տանի , Ասորի , Յոյն , Հայ : Քրիստոնեայք
ունին կաթոլիկ եւ Բողոքական մասեր :
Եկեղեցիք Հայոց 2 . Ս . Կիրակոս եւ Ս .
Սարգիս : Վարժարանք Հայոց 7 . ուսանողք
400 մանչ . 80 աղջիկ : Ծախք վարժարանաց

տարեկան 22,800 դրուշ կը հոգացուէր եկեղեցիներէն, ընկերութիւններէն, եւ վոքր մաս մը թոշակներէն :

Կալուածք 2 եկեղեցեաց՝ քառսուն տուն, 2 եւ կէս փուռ, 2 ձիթաղացք. 6 խանութ, 2 տընկ. 1 պուղհանէ, 1 պարտէզ, 1 արտ՝ տասն քիլէ սերմամուտով. որոց տարեկան հասոյթն էր միջակ հաշուով 42,250 դրուշ Ա. կիրակոսին, 10,200 դրուշ Ա. Սարգսին. իսկ ժողովրդեան հասոյթ կամ անուղղակի արդիւնքը՝ 22,000 դրուշ երկու եկեղեցեաց։ Ազգ. ուրիշ կալուածներ կան քաղաքին մէջ. մէկ ու կէս տուն Ա. Էջմիածնայ, եւ 28 խանութ ու 50 տուն Ա. Երուսաղէմայ։ Ա. Երուսաղէմայ տեսուչն եւ գանձապետն էր Յօհաննէս էֆ. Մինասեան պատուաւոր եւ պատուական անձն։

Քաղաքին շուրջը գտնուած Հայաբնակ		
գիւղօրայք, խառն՝ Ասորի, Քիլոանի, Եղտի, Քիւրդ, Հայ՝ Բողոքական եւ Կաթոլիկ:		
Դըրսրբը	Տունք Հայոց 20	
Հայ-Եղիկ 1 եկեղեցի Ա.Եղիա	» 55	
Քարիկ	» Ա.Քրիստափոր	» 7
Քատիան Վերին	»	2
Շարաբի	»	8
Զըսօր	»	6
Խըմերի	»	2
Բաղչացիկ	»	8
Ճըռնիկ 1 եկեղ Ա.Աստ. Վրէժինդիր	» 32	
Դարեզօլ	»	9

Թըլիսաս	Տունք	Հայոց	2
Գարաբաշ 1 եկեղ. Ս. Սիմէօն սիւնկց.	»		8
Զայն	»		10
Սաղու-զեղ 1 եկեղ. Թուխմանուկ	»		82
Գարա Սահալ	»		8
Անշայ-զեղ	»		6
Դավադու	»		8
Զօրավայ { Սադու գեղին մօտիկ	»		4
Արզողիի			
Այի-բունար 1 եկեղ. Ս. Ած. Ճին	»		15
Երենջիլ	»		20
Զարուխչի	»		6
Գարա-իլիսայ	»		6
Քատիան Վարին	»		6
Սկլումի	»		2

Բ. թեմ: Տէրըկ աւան եւ գաւառակ:			
Միւտիր ընդ վալիութեամբ Տիգրանակեր-			
տի: Բնակիչք՝ Ասորի, Քիւրդ, Հայ. Կը			
գտնուին կաթոլիկ եւ Բողոքականք:			
Տէրըկ աւան 1 եկեղ. Ս. Գէորգ. Տնք. Հյ. 60			
Բէյրոկ	»		5
Ս. Դանիկ. — Վանք է Հայոց	»		2

Գ. թեմ: Բշէրիկ գաւառ: Միւտիր ընդ			
գայմագամութեամբ Ռընտվանու. Միւթա-			
ստրիֆութիւն Սղէրտ: Գաւառագլուխն է			
Էղմէսի գեղ	Տունք	Հայոց	22
Շանադերիկ	»		8
Աշք	»		6

		Տունք	Հայոց	Տ
2	Թղթօզ			
8	Դամբար		»	30
10	Բաշա բախայ		»	8
32	Քերիկ 1 Եկեղեցի		»	60
8	Միքանան	»	»	20
6	Գոնդի-ջանոյ	»	»	105
8	Լոջան	»	»	50
4	Սինան	»	»	50
	Դերլիոյ-Ամոյ		»	14
15	Միրզայ-բիկ		»	2
20	Շեխչօրան		»	4
6	Գրկ-սիրան		»	7
6	Զիզարյոն		»	50
6	Էլկա 1 Եկեղեցի		»	15
2	Բլկյ-դար	»	»	50
	Բարլսըլ	»	»	15
	Բագերզոյ		»	5
	Բագերզոյ միւս		»	15
	Բազ-բուր		»	6
	Շևս, (Հըմքս)		»	5
60	Զերըլ 1 Եկեղեցի		»	52
5	Բասորիկ		»	15
2	Բասորիկ միւս 1 Եկեղեցի		»	25
	Բա-հազրիկ		»	10
	Բրեսի		»	10
	Բռնիկ		»	11
	Թղթ-սերչ		»	5
22	Ամսոյ		»	10
8	Գոնդրկ		»	8
6	Բէշիկ-մօլայ հմք		»	2

<i>Ծէ-խամս</i> . — Համանուն նահիէ . — »	5
<i>Զընազկար</i>	» 10
<i>Ազիկ վերին</i>	» 5
<i>Ազիկ վարին</i>	» 12
<i>Մըղրավաշ և եկեղեցի</i>	» 20
<i>Խաչի գեղ</i>	» 15
<i>Սուլան</i>	» 5

Դ. Թեմ: Ալիվան դաւառ : Գայմագամ
ընդ վալիութեամբ Տիգրանակերտի : Բնա-
կիչք՝ Քիւրդ , Քնչու , Յոյն , Ասորի , Հայք :
Գաւառագլուխն է

Մուժարդին Աւան . — ի հնումն՝ Նփրկերտ ,
կամ Մարտիրոսաց քաղաք — : և եկեղեցի ,
Ս. Սարգիս : Տունք Հայոց 80 : Երկու եկե-
ղեցիք եւս կան Հոյակաս , աւերակ , Ս .
Աստուածածին եւ Մարտիրոսաց տաճար
Ս . Մարութայէն կտուցեալ : Կոյ եւ մի
հոյակաս մզկիթ Պարսից՝ աւերակ :

<i>Բաշոյ</i>	<i>Տունք Հայոց</i> 7
<i>Թըրպէ սլքի և եկեղեցի</i>	» 60
<i>Խոշավայ</i>	» 5
<i>Ալի-բենկի</i>	» 5
<i>Հեղին և եկեղեցի</i>	» 70
<i>Բա-մայտան</i>	» 4
<i>Հաջիջայ և եկեղեցի</i>	» 50
<i>Քոռիր</i>	» 5
<i>Կավշան</i>	» 4
<i>Ֆերայ և եկեղեցի</i>	» 80
<i>Սալըկայ և եկեղեցի</i>	» 25

Չըսըկի	Տունք	Հայոց	20
Քուրեշ		»	15
Քընիադ 1 եկեղեցի		»	60
Հիւսկյնա 1 եկեղեցի		»	70
Մեր-կղիա		»	50
Աւոյ		»	38
Ազդի		»	5
Շարագիկայ		»	3
Պաշ-ժկօյ		»	3
Զարալ		»	10
Քէլան		»	5
Պաշ-պկօյին		»	15
Ղուրթի		»	10
Զերայ		»	25
Քիսայ		»	10
Շլվիաբ		»	15
Փիրե-դաշան		»	7
Ասլշէ 1 եկեղեցի		»	50
Բըլ-բըլ		»	14
Զընզըն 1 եկեղեցի		»	40
Հալդայ		»	14
Բուշաս		»	20
Բաշիայ 1 եկեղեցի		»	30
Մալի-Մըլինյ		»	2
Ֆարհանդի		»	8
Բա-շըմըդ		»	5
Հանի-Զարփազ		»	3
Տերկի-վան		»	2
Զօրկ		»	4
Դոնիկ-լալի		»	2

	<i>Sունք</i>	<i>Հայոց</i>	1
<i>Թախոլկ</i>			
<i>Skrniն</i>		»	10
<i>Տարեայ</i>		»	2
<i>Բատըկանէ-իշշ</i>		»	5
<i>Թղթին</i>		»	2
<i>Փերուշան</i>		»	4
<i>Skrվիշ-փեյլիվան</i>		»	5
<i>Վեյ-սըկան</i>		»	2
<i>Բա-խուս</i>		»	5
<i>Օմերայ</i>		»	2
<i>Գուզադ-դարայ</i>		»	15
<i>Ալոդինայ</i>		»	5

Ե. Թեմ: Հազրոյ գաւառ: Միւտիր ընդ
գայմագամութեամբ Սլիվանու: Բնակիչք՝
Քիւրդ, Ասորի, Հայ, ուր կան նաեւ Բողո-
քական: Գաւառագլուխն է:

Հազրոյ աւան. 2 եկեղեցի, Ա. Աստուա-
ծածին եւ Ա. Շամունէ: *Sունք Հայոց* 176:
Վարժարան 1, Աշակերտք 50:

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂԹՐԱՑՔ

	<i>Sունք</i>	<i>Հայոց</i>	2
<i>Տատաշ</i>			
<i>Այնաւ</i>		»	2
<i>Շեխան</i>		»	6
<i>Պատուշ-այնը</i>		»	12
<i>Թուվիրահին</i>		»	30
<i>Ազրակ</i> 1 եկեղեցի		»	45
<i>Skrսլ</i>	»		21
<i>Բաշնեղ</i>	»	1 վարժարան	70

<i>Խըճիկան</i>	<i>Տունք</i>	<i>Հայոց</i>	10
<i>Փիրաման</i>		»	6
<i>Հայտերիկան</i>		»	10
<i>Դուշէ-միրան</i>		»	11
<i>Մահրան</i>		»	6
<i>Թրրջիլ</i>		»	5
<i>Գոման</i>		»	2

Զ. թեմ: Լըճէ գաւառ: Գայմաղամ ընդ
վիլսյէթութեամբ Տիգրանակերտու: Բնա-
կիչք՝ Թուրք, Քիւրդ, Ասորի, Հայ: Գա-
ւառագլուխն է:

Լըճէ Աւան. 1 եկեղեցի Ա. Աստուածա-
ծին: Տունք Հայոց 200:

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՇՈՐԱՑՔ

Օփում (Փում). 1 եկեղեցի Ա. Կիրակոս:
Տունք Հայոց 90:

Սառնիս 5 եկեղեցի Ա. Թովմաս, Ա. Սար-
գիս, Ա. Յակոբ, Ա. Թորոս, Մար-շամոյ,
Վլած: Տունք Հայոց 17:

Մալախտան (մօլլոյ) 1 եկեղեցի Ա. Շամունէ:

	<i>Տունք</i>	<i>Հայոց</i>	20
<i>Հարբախնայ</i>		»	45
<i>Գլր</i>		»	30
<i>Հեզմաս</i>		»	1
<i>Շլիկակայ</i>		»	1
<i>Հերաֆ</i>		»	1
<i>Բա-մըրին</i>		»	2
<i>Շամ շամ 1 եկեղեցի</i>		»	44

	<i>Տունք</i>	<i>Հայոց</i>	10
<i>Հաղիալ</i>	»	8	
<i>Նունեաս</i> 1 <i>եկեղեցի</i>	»	7	
<i>Անթաղ</i>	»	7	
<i>Հեղան</i>	»	1	
<i>Սարդայ</i>	»	6	
<i>Գոյմահ</i> 1 <i>եկեղեցի</i>	»	40	

Ե. թեմ: Հէյնէյ գաւառ: Միւտիր ընդ-
դայմագամութեամբ լ.ձէու: Բնակիչք՝ Քիւրդ,
Հայ: Գաւառագլուխն է
Հեղնէյ Աւան. 1 *եկեղեցի* Ա. Աստուա-
ծածին. 1 վարժարան, աշակերտք 80.
Տունք Հայոց 295

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂՈՐԱՅՑՔ

<i>Կարսաս</i>	»	20
<i>Հավրէ</i>	»	7
<i>Զառայ</i>	»	5
<i>Ճումայիկ</i>	»	11
<i>Բայինջնէ</i>	»	10
<i>Բար-բըշ</i>	»	5
<i>Խրոշիկ</i>	»	5
<i>Տըբնէ</i> 1 <i>եկեղեցի</i>	»	60

Ը. թէմ: Բէշար գաւառ: Միւտիր ընդ-
դայմագամութեամբ լ.ձէու: Բնակիչք՝ Քիւրդ,
Հայ: Գաւառագլուխն է
Բէշար գեղ 1 *եկեղեցի*   *Տունք* Հայոց 12

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂՈՐԱՅՑՔ

<i>Ռիզ</i>	3 <i>եկեղեցի</i> աւերակ	»	60
------------	-------------------------	---	----

	<i>Sունք</i>	<i>Հայոց</i>	50
<i>Մօրմնառ</i>	»	8	
<i>Հերթի</i>	»	1	
<i>Եղ-մուկ</i>	»	4	
<i>Անդու 1 եկեղեցի աւեր</i>	»	8	
<i>Մրգակ 2 »</i>	»	30	
<i>Դաշտնիկ</i>	»	2	

Թ. Թեմ: Խուլի գաւառ: Միւտիր ընդ
գայթակամութեամբ Սլիվանու: Բնակիչք՝
Քիւրդ, Հայ: Գաւառագլուխն է
Ահարօնի գեղ 1 եկեղեցի Ա. եօթն Մա-
նուկ: *Sունք Հայոց 60*

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂՈՐԱՅՔ

<i>Հնծար</i>	1 եկեղ.	Ա.	Գէորգ	»	55
<i>Գեղլույսան</i>	1 եկեղ.	Ա.	Ստեփանոս	»	58
<i>Ինուպ</i>	1	»	Ա. Սարգիս	»	20
<i>Բասոր</i>	1	»	աւեր	»	15
<i>Շողեփ</i>	1	»	»	»	15
<i>Գրէ-մօրի</i>				»	10
<i>Դաշիկ-մուռ</i>				»	21
<i>Դայրըննկն</i>				»	5
<i>Խոռոչ</i>				»	5
<i>Քուկ</i>				»	12

Ժ. Թեմ: Խիան գաւառ: Միւտիր ընդ
մութէոարըֆութեամբ Սղերտի: Բնակիչք՝
Քիւրդ, Հայ: Գաւառագլուխն է

<i>Փարկոյ գեղ</i> , 5	<i>եկեղեցի</i>	<i>Տունք Հայոց</i>	105
<i>Սահմու (սըլտըն)</i> 1	»	»	38
<i>Բնկուզնակ</i>	1	<i>եկեղեցի</i>	60
<i>Եղի</i>	1	<i>Ա. Եղիա</i> (*)	76
<i>Խշանձոր</i>		»	70
<i>Մեւիդ (մօս գիւղիս է Մեւիդոյ վանք</i>			
<i>Ա. Աստուածածին)</i>		»	12
<i>Արևինիսի (երկու թաղ է)</i>		»	20
<i>Հարսրդ (խըրզը) 1</i>	<i>եկեղեցի</i>	»	40
<i>Բահմեդայ 1</i>	<i>եկեղեցին Մանուկ</i>	»	30
<i>Արխունդ 1</i>	<i>եկեղեցի</i>	»	20
<i>Բերմի</i>	4	<i>եկեղեցի</i>	96
<i>Բայի 1</i>	<i>եկեղեցի</i>	»	30
<i>Հոսներ</i>		»	8
<i>Հաւկուսի 1</i>	<i>եկեղեցի աւեր</i>	»	8
<i>Կըլովիկի</i>		»	10
<i>Փուրիս 1</i>	<i>եկեղեցի</i>	<i>Այս ութ գեղեր</i>	7
<i>Տըվալինկ</i>	»	<i>կը կոչուին Տալին-</i>	10
<i>Հազմանիսի</i>	»	<i>րիկ բաւական ա-</i>	15
<i>Հաղողինի</i>		<i>ռատ երկաթ կը</i>	5
<i>Հոսնուս</i>		<i>հանեն իրենց հան-</i>	5
<i>Հարթիկ</i>		<i>քերէն :</i>	5
<i>Վերին զեղ</i>		»	12
<i>Մեղրէ</i>		»	15
<i>Հարթիոյ 1</i>	<i>եկեղեցի</i>	»	15
<i>Շըմոնակ 1</i>	<i>եկեղեցի աւեր</i>	»	4
<i>Ռաբայ 5</i>	<i>եկեղեցի աւեր</i>	»	5

(*) Ա Եղիա եկեղեցւոյ վրան հող չեն լեցուցած, միայն տերեւներով ծածկած են. եւ կըսեն՝ «Մեր սուրբը չէ մեռեր, հող չ'հէմէր, կնիկէ չը հէմէր յինէ, կոյս է»: — Հէմէր վայլել կամ ներել կը նշանակէ:

Բը-խորան
Գալիկ-զոզան
Ասղան թերդ
Տափիրկ
Ավկեր

Այս գեղերուն վիճակը գիտ-
ցող չկար . միայն գիտեմ թէ
Գալիկ-զոզան բազմահայ գեղ
մի է , եւ բնակիչք համբաւ
ունին արիութեան :

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՎԱՆՔԵՐ

1 . Մակաբայեցւոց վանք կամ Ա . Առաքեալ .
Լճէ աւանէն 3 ժամհեռի՝ յԱրեւելեան հարաւ ,
որ ունի 12 կտոր արտ 21 քիլէ սերմամուտ ,
արտերէն 8 հատն ջրարրի են . ունի 1 տուն՝
Ագրակ գեղը . 2 ջաղացք , 3 այգի եւ 3 ծա-
ռաստան սպարտէզ՝ վանքին շուրջ եւ Շամշամ
գեղը . եւ 2 կտոր անտառ : Հողերը թափու-
եղած են . վանքն իր լուծքով եւ մշակներով կը
վարէ ցանէ : Թէմ ունի 15 գեղ , որոցմէ
կ'ստանայ տարին 109 քիլէ ցորեն եւ գարի :
Զաղացքներէն՝ 10 քիլէ : Այգիներէն՝ գինի
400 լիտր , որ է 2400 հօլսայ :

Այս վանքին վանահայրն էր Յովհաննէս վ .
Ատանացի . իսկ այժմ՝ Տիգրանեան Արրա-
զանն է :

2 . Թրջլոյ վանք , Ա . Թովմաս Առաք-
եալ , ուր կը նստէր Մխոյ անունով աշ-
խարհական Հայ մը իւր ընտանեօք , վանքին
սպարտէզներ եւ այգիներ կը մշակէր , վանքին
անունով ժողովք կընէր իրրեւ վանահայր :
Արտեր չունէր այս վանքը :

3 . Այն-ըրրըզ վանք Ա . Թովմայի անունոր ,
Հաղբոյ աւանին մօտ . ուր երբեմն վարդապետ ,
երբեմն աշխատրհական վանահայր կը դրուի ,

մշակելի արտեր չունի , բայց պարտէ զներ եւ
այդիներ կան , եւ ընտիր ջրոց երկու աւագան ,
որոց չուրջ զուարձալի օրեր կ'անցունեն՝ քա-
ղաքէն եւ այլ տեղերէ գնացողք յամարան .
Այն-ըբրըդ կը նշանակէ Պայծառ ակն , թիւ-
րեղեայ ակն ջրոց :

4. Ս . Դանիէլի վանք Տէրըկի մօտ , որոյ
հողային կալուածներ երկար միջոցէ ի վեր
քրդաց ձեռքն է , եւ մաս մը երկու տնւոր
Հայոց , որ կը նստին վանքին մէջ :

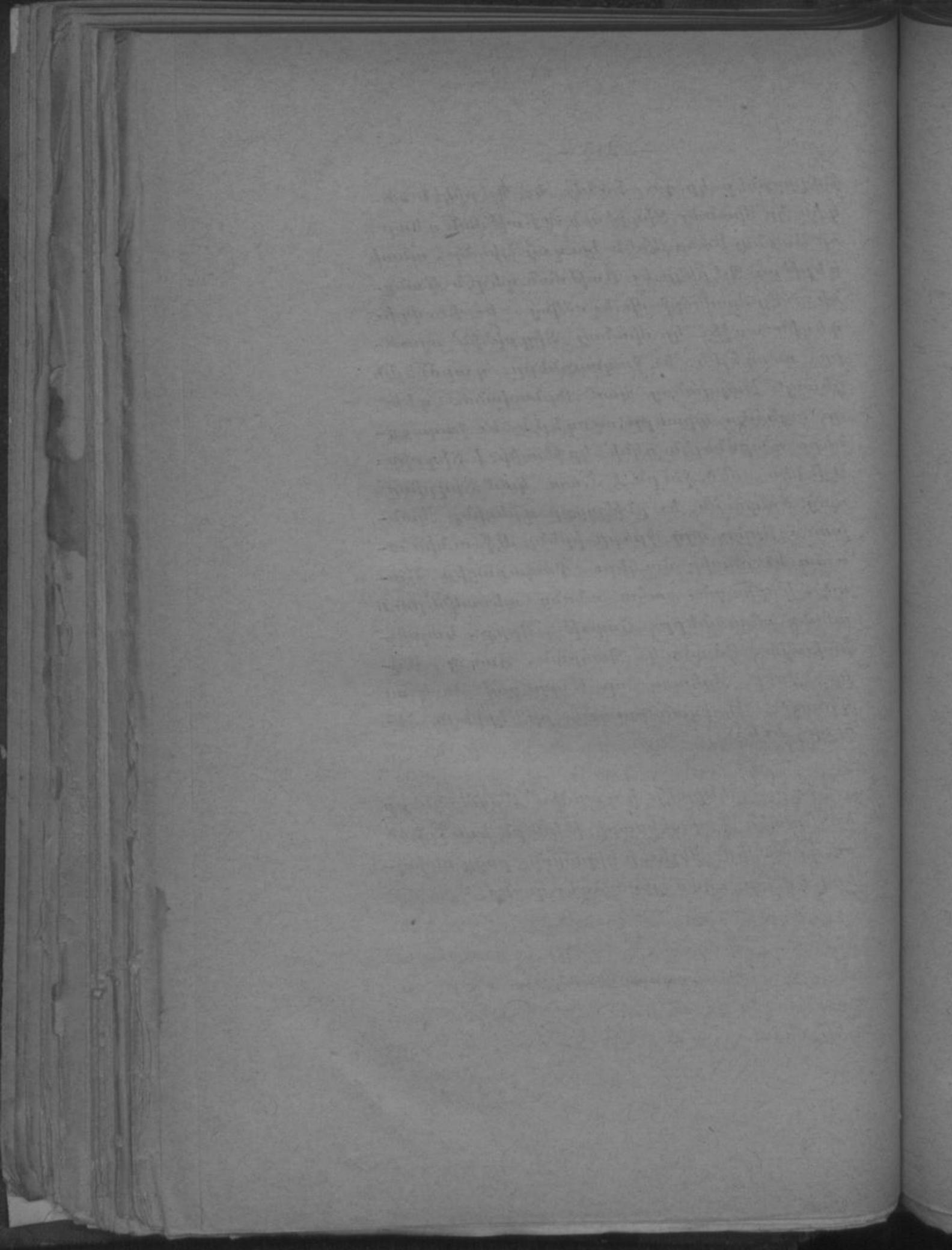
Վիճակիս դիրքը մեծաւ մասամբ դաշտա-
յին է : Անմշակ՝ բայց մշակելոյ յարմար հո-
ղեր կը գտնուին . բերրի՝ այլ ջուր չունին , եւ
օդն տօթ է մասնաւորապէս Պարք նահիէն ,
որ մեծ դաշտին հարաւը կ'իյնայ եւ կը տա-
րածի Խարաջոյ ըսուած լերան կողերը եւ
ստորոտը , ուր 60 գեղի չափ աւերակներու
հետք կան . այս հողերէն մասն մասն Տիգ-
րանակերտի քաղաքացիներէն տիանք թափու
ըրած են . բայց ամենամեծ մասն կը մնայ
ասոր անոր ձեռք առանց թափուի : Այս լե-
րան ստորոտն ու վրան հազարաւոր քըր-
դեր վրանարնակ կը շրջին լերան մերձա-
կացից օդն ընտիր է , եւ ջուրն է Համրվար
վտակն , որ կը հոսի Խարաջոյ տաղէն , եւ
քաղքին քովերը կը մտնէ Տիգրիսին ծոցը :

Աւելորդ է կրկնել լեռնային գտւառները ,
որ կը վերաբերին Սասնոց եւ Մշոյ լերանց .
իսկ անոնց միջով հոսած ջրերն են՝ Ամրար
գետ , որ Հէյնէէն անցնելով արաւեր կ'ուսոդէ ,

ջաղացքներ կը դարձունէ , եւ Պշերիկէն ան-
դին կը միանայ Տիգրիսին : Բաթման գետը ,
որ Սասնոյ Բոնաշէնէն կուգայ Խիանը , անտի
կ'երթայ Պշերիկը եւ Բաթման գեղէն կ'անց-
նի , ուր կամուրջ մի եւս կայ , եւ Քէօփրիւ
գեղին առջեւ կը միանայ Տիգրիսին՝ արտե-
րը ոռոգելէն եւ ջաղացքները դարձնելէն
յետոյ : Խարզանայ կամ Ռընտվանու գետ ,
որ նոյնպէս արտերը ոռոգելէն եւ ջաղացք-
ները դարձնելէն զկնի՝ կը թափի ի Տիգրիս :
Ամենէն մեծ ջուրն է Շատ կամ Տիգրիսը ,
որոյ ծագումն եւ ընթացքը գրեցինք կան-
խաւ : Բոլոր այդ ջրերը իրենց մէջ ունին ա-
ռատ եւ ընտիր ձռկերւ Քաղաքացիք Շա-
տէն կ'որոտան . ահա անոնց տեսակներուն
ումանց անունները , Շարօթ , Որըք , Կարմը-
րախայտ , Օձաձուկ , Պահրան , Ճառոյ , Ավ-
րի , Զուլ , Զըհուտ՝ որ Մօրուքով ձուկ ալ
կ'ըսուի , Խալղան-բուղայ՝ որ կրիայի ձեւ
ունի , եւն :

Տիգրանակերտէն ի դարձիս՝ Արմուանները
եւ Շապին Գարահիսարի թեմերն եւս չըջած
ու գրած եմ մինչեւ ի Կիրասոն . բայց ստիալ-
եալ եմ առ այժմ յետաձգել զայն :

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԱՑ ԱՌԹԻՒ

ՔՈՆՆԻ ՄԲ. ԽՈՍՔ

«Գիրք Փակեալ կուռք են»:

— Ի յիշելրնէ Ս. Կիր. վաճից Երգնկայի— :

Մեր օրէն իբր 500 տարի առաջ, խաւարի եւ հալածանաց դարուն, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ գրոց լուսաւոր մի խօսքն է, զոր կը դնեմ գրուածքիս ճակատը. «Դիրք Փակեալ՝ կուռք են» :

Հայոց եկեղեցին եղեր է եւ է ամենայն ինչ՝ Ազգին համար։ Հայ ազգն ոչ միայն իւր գոյութեան պահպանութիւնը կը պարտի իւր եկեղեցւոյն, այլև վշրանք եւ նշմարք նախնեաց եթէ ազատուած են եւ մինչեւ մեզ հասած, ի ընորհս եկեղեցեաց եւ վանօրէից է։ Ասոր համար թագուհիք իրենց գանձերը, տիկնայք իրենց զարդերը, ընչեղք իրենց դրամն, հողն, այգին, կալուածն եւ այլն, ի կենդանութեան եւ յետ կենդանութեան նուիրած են, եւ ցայսօր ունեւորք կը նուիրեն այն որբազան յարկաց եւ հաստատութեանց, «Յիշատակ ի Ափոն»։

Եւ, բազումք՝ խաչ, սկիհ, զգեստ, աւետարան, շարական եւ այլն, կռել, կարել եւ գրել տալով, կամ խորան մը, յարկ մը կառուցանելով, իրենց անունն օրհնութեան ար-

ժանի ըրած են, եւ ի Քրիստոսէ վարձք
ստանալու հաւատով աշխարհէս մեկնած, եւ
յաշխարհի ապրած են:

Իրենց եւ իրենց սիրելեաց անունն նուիր-
եալ մատենից մէջ եւ շինուածքի մը վրայ
դրոշմել տուած են, ոմանց ալ պատկերները
նկարուած կամ քանդակուած կան, հան-
գերձ իրենց տոհմական պատմութեամբ եւ
Քրիստոսասէր հոգւոյ իղձերով. որք արժա-
նի են տեսնալու, զմայլելու, եւ խնամքով
պահպանուելու ազգին մէջ անմահապէս:

Արդարեւ կորուստ մեծ կորուսած է Հայն,
եւ այն՝ ոչ միանդամ, եւ ոչ երկիցս, այլ
բազմիցս, կորուստ մ' ինքնին եղած է Հայն
անհամար բազմութեամբ ցիրուցան Լինելով,
տեղէ տեղ փոխուելով, ազգէ յազդ անցնե-
լով, որք ի գնալն եւ ի մնալն աւանդած են
եկեղեցւոյն ինչ որ զերծուցած են աւարէն
եւ մահուանէն, ընդ որ եւ իրենց վիշտն եւ
վախագը, և շինուածոց և աւերածոց, լաւաց
եւ վատաց, դիալուածոց եւ արարուածոց
յիշատակները, որ կը տեսնուին մագաղաթ-
ներու վրայ, մատենագրութեանց մէջ, ա-
ւետարանի կողը, եւ ամենայն մատենից
մէջը, էջը ու վերջը:

Ժամանակի դժբաղդ սրատահարներ ար-
դարեւ աւարեր, այրեր եւ ապականեր են
անթիւ եւ անդին կեանք ու գոյք Հայոյն,
տապալեր են չնքը քաղաքաց, աւանաց,
բերդից եւ ապարանից, ի տեղիս տեղիս

մուրճն ու փայտատն քանդեր են նաեւ,
սրբավայրից հոյակապն ու ամուրն , բայց , այդ
այն ժամանակները միայն , երբ մարդն ա-
պաստաներ անոր մէջը , զի յաճախ գիտենք
որ արշաւանաց երեսէն վարեալք եւ վտար-
եալք իրենց գոյքն ու կեանքը ամրացուցած
են վանօրէից եւ ամրակուռ եկեղեցեաց մէջը .
ահա յայնժամ աւարիչք պաշարեր եւ
քանդեր ու կողոպտեր են զայն : Առանց այս
պատճառին՝ կը տեսնանք որ սովորաբար մեր
վանքեր եւ եկեղեցիներէն շատերը մնացած
են զերծ , պատկառանք կարծես ազդելով
անագորոյն աւերչաց : Բռնաւորներէն եղեր
են ումանք ալ որ զիրենք յանձնարարած են
կրօնաւորաց ազօթից եւ չնորհներ թողած
են , հրովարտակներ տուած են այս եւ այն
վանքին : Վանքերէն եւ եկեղեցիներէն շա-
տերը Հայ բնակչաց փախստեամբ լքեալ մնա-
լով աւրուեր են ամայութենէն , գիտենք այն-
պիսիներ ալ որ ներքին յափշտակութեանց
եւ անկարգութեանց երեսէն աւերակ դար-
ձած են :

Կարի տխուրէ տեսնել մեր վանքերու ան-
շէն եւ ինկած վիճակը նոյն խոլ մեր ձեռ-
քով , մեր օրով :

Ո՛րքան մեղաւոր եմք որ մեր նախնեաց
մեզ թողուցածը գոնէ պահել եւ վայելել
չգիտենք : Ի՞նչ գժուարութիւն կայ , որ խւ-
րաքանչիւր գաւառը իր մէջը կամ վանք մը
կամ եկեղեցի մը յատկացնէ թանգարան հին

մատենից, ինչպէս ըրաւ ի Վարագ մեր Ա.
Հայրիկն, եւ հոն խնամքով հաւաքեն, կար-
դաւորեն ու պահեն այդ գանձերը ապա-
կանութենէ եւ յափշտակութենէ. յափշտա-
կութիւն, զոր չեն կատարեր ելուզակներ,
այլ զօշաքաղք, որոց ձեռքով կը վաճառուին
Աւետարաններ եւ զանազան ընտիր ձեռա-
դիրներ ու կը փոխադրուին յարեւմուտու,
իբրեւ հնութիւն եւ հրաշալիք արուեստից,
մնացեալներն ալ հողոյն տակ, կաթիլներուն
տակ, փոշիներու մէջ կ'ոչնչանան եւ կ'ան-
հետին:

ԱՇ, որքան մեծ յոյս ունեինք Ղալաթիոյ
Մատենադարանի հաստատութենէն, ինչե-
զան հիմնադիրք եւ ընկերք, ինչ եւ քանի
հնութիւնք կրնայինք հաւաքել այնտեղ, եւ
զանազան ձեռագիրք եւ յիշատակարան
ի լոյս ածել, պարբերական հանդէս մը հրա-
տարակելով, զոր այսօրուընէ իսկ սկսիլ շահ-
է: Ես զիս կը դնէի այդ քաղցր ծառայու-
թեան մէջ իմ տկարութեանս չափով աշ-
խատելու թէ այդ յարկին տակ, եւ թէ
վասն այդ յարկին շրջելով գուրսերը: Ես
յոյս ունիմ թէ կան ու կը գտնուին գերա-
զանց կարող անձինք յօժարաբար աշխատակ-
ցելու, եթէ միանդամ գործն սկսէր:

Սասց է թէ Ա. Էջմիածին, Ա. Երուսա-
ղէմ, Վենէտիկ, Վիէննա, Արմաշ, Վարագ,
եւ այլն, իրենց չափով արդիւնաւորած են
Հայ գրականութիւնը եւ ունին մատենա-

դարաններ, ունինք բաւական անհատներ ալ, որ փայլած են ու կը փայլին պիտանի վաստակներով. բայց քան զամենեսեան տուաւելն կրնայ ընել Ղալաթիոյ Մատենադարանն, զի յարաբերութեանց ամենէն յարմարն է թէ հայրենի գաւառաց հետ եւ թէ հեռացեալ գաղթականաց հետ. այս, եւ յոյժ դիւրութիւններ ունի:

Այդ յարկը կարող է եւ ազգային մատենագրաց եւ գրագիտաց ընծայել միջոց, ուր գտնան իրենց պէտք եղած գիրքը եւ օգտուին. փորձով գիտենք թէ որքան բան գրողներ կան մեր մէջ, որ առ ի չգոյէ գրեանց՝ ստիպեալ են չգրել, կամ սխալ եւ ընդ ատրակուսանօք գրել:

Դառնալով մեր յիշատակարանաց վրայ, ընթերցողն կը տեսնէ թէ ուրեք ուրեք յառալուած ենք կրկնութիւնները, տեղ տեղ ալ արդի տպագրական օրինաց անպատշաճները. այսու ամենայնիւ դարձեալ կը մնան հետաքրքրական եւ բանասիրութեան արժանի:

Հայոց մատեաններն ալ Հայ մարդոց պէս գերութիւն եւ գաղթականութիւն կրած են, կը տեսնես վանք գրուածներէն եկած են յԱկն, Բաղէչն՝ Տիգրանակերտը, Տիգրանակերտէն՝ յԱյրարատ, Սասունէն՝ Կիլիկա, կամախոէն՝ Նիկոմիդիա եւ Պրուսիա, կարինէն՝ ի Խարբերդ. Մուշն՝ ի Սեւազ, Կիւլիկիայէն ի բազում գաւառս եւ ի Պոլիս,

Անիէն՝ ի ըումանիա եւ ի լեհաստան, Տըփ-
խիսէն՝ ի Վան, Եջմիածնէն՝ ի Հնդկաստան,
Զուղայէն՝ ի Զմիւռնիա, եւայլն. է որ գաղ-
թողները հետ տարած են, է որ գողերէ եւ
յափշտակիչներէ գնած ու գերեթափ ը-
րած են:

Կարփ օգտակար կը լինէր եթէ ծանօթու-
թեամբ հրատարակէինք յիշատակարանները,
բայց ես անձեռնհաս կը գտնուիմ ժամա-
նակի եւ այլ միջոցներու առջեւ, այդ գոր-
ծը որչափ օգտակար՝ այնքան ստուար կը
լինէր: Որդէն մեր Վարագայ միարանակից
Փիրզալէմեան դեր. Դեւոնդ վարդապետ
կատարած է զայդ իւր ճոխ օրինակութիւն-
ներով, որոց վրայ բաղդատութիւն եւ պատ-
մական դիսողութիւն աւելցուցած է իւր
կողմանէ, թէ Նորին Հայրութեան փոյթն ու
տքնութիւնն, եւ թէ ազգային բանասիրու-
թեան փափաքն իրապէս գոհ պիտի լինի,
եթէ յաջողէր այդ աշխատասիրութեան հրա-
տարակութիւնը:

Յիշատակարանաց տպագրութիւնը յոյժ
պիտանի գործ մի է, որ կը լուսաւորէ պատ-
մութիւնը, կը ցուցնէ անցայտ եւ շփոթեալ
անունները անձանց եւ տեղեաց, կ'ուղղէ
տարեգրութիւնները, կը յայտնէ իրողու-
թիւններ եւ սովորութիւնները: Զերմ օրի-
նակ կ'ընծայէ Աստուածպաշտութեան, օ-
րինակ հայրենասիրութեան: Նշանաւոր մի-
ցանկ կը բանայ մեր առջեւ անուա-

նակոչութեանց արանց եւ կանանց, յորս
թէպէտ այլազգի անուանք յաճախ են, այլ
կան նաեւ ընտիր ընտիր ազգային անուն-
ներ: Կը բացասորուի թէ ի՞նչ ըսել է եղեր
վանք, ի՞նչ՝ Անապատ, ի՞նչ՝ Դպրոց, ի՞նչ
Մենաստան, եւ, թէ ի՞նչպէս եւ քանի՞ գե-
ղեցիկ վաստակներ ունեցած են այն արտաս-
ռւաց գարուց Հայ կրօնաւորներ ու անապա-
տաւորներ, որոց մատանց արդիւնքն է որ
ցայսօր դեռ այնքան բազմաթիւ Աստուածա-
շունչ, Աւետարան, շարական, մաշտոց, ձա-
շոց, ժամագիրք, ձառընտիրք, պատմու-
թիւնք, եւայլն եւայլն. գեղեցկագիրք և գե-
զանկարք լի են մեր մէջը, այնքան գերի
եւ կորուստ տալին զինի: Մարդ կը համար-
ձակի ըսել թէ՝ տալագրածներէ աւելին ու-
նինք, եւ որք իրեւ չքնաղ գործ եւ ար-
ուեստ եւ զարդ եւ նկար եւ վայելչութիւն
արժանի են յատուկ ուշագրութեան, ինչ-
պէս արդէն կը գնահատուին եւրոպացի գի-
տուններէն:

Այսովուի ազգի մը ու աշխարհի մը մէջ՝
մեր երկրի հակոտնեայք եկեր են աւետարան
կը տարածեն. ազգի մը ու աշխարհի մը՝
որք այսքան ունին. եւ իրենց համար՝ «Գիրք
փակեալ՝ կուռք են», եւ այս գրքերով կըր-
ցած են ապրիլ ու չփանակ, որոց կրածին
քառորդին չափ եթէ պատահէր այլ ազգաց,
այդ ազգաց, թէրեւս չկային այսօր:

Այժմ իմ հրատարակելիքներն են քանի մը

օրինակ Բաղէշին եւ Վանէն օրինակուած՝ եւ
այնուհետեւ սոյն գրքուկիս ընթացքին հա-
մեմատ կ'ոկսինք Երզնկայէն կը վերջացնենք
ի Տիգրանակերտ։ Անշուշտ ինձ պատահած-
ներէն զատ դեռ բազմաթիւ ձեռագիրք եւ
յիշատակարանք կան նոյն խոկ խմ շրջած տե-
ղերը։ Ինչպէս շատ եւ շատ կը գտնուին մա-
նաւանդ Վանաց կողմերը։

ԶԵՌԱԳԻՐՔ

ԵՒ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ

ԲԱԴԵՑ

Ի ՎԱՆՍ ԽՆԴՐԱԿԱՏԱՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆԻ

1 Աւետարան.

«Փառք . . . : Սրբատէր եւ խմաստուն քահանայ իյաչատուր . . . ստացաւ զսա անջնջելի արձան ի մխիթարութիւն անձին իւրոյ եւ յոյս փրկութեան անձին իւր եւ ննջեցելոց իւրոց : Ես յոդնամեղս եւ փցունս ի գրչաց Սրբահամն . . . յանձն առեալ կատարեցի . . . գրեցաւ ի կղզիս Լիմն, ընդհովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Գէորգեայ զաւրավարին, յիշեցէք զ . . . ետն Զաքարիա որ զհաւաստ Հայոց նոր գնեաց ի յանաւրէն առաջնորդաց եւ զեկեղեցիքս ազատեաց Աստուծոյ տեսչութեամբն եւ ձեռաւք իւրովք : Ընդ նմին եւ զառաջնորդու տեղւոյս յիշ . Տէր Յօհաննէս, ի թուիս Զ. Ծ. Ե. Երրորդի Հայկազեան սեռի, ի դառն եւ ի վշտարեր ժամանակիս, յորում ամի եւ ըստ մեղաց մերոց այս ամենայն հարկապահանջութիւնս եկն ի վերաց մեր : Յիշեցէք . . . » : — Այլ գրով — «Փառք . . . : Զվերջին ստա-

ցաւդ Ա . Աւետարանիս զԱրդիս քահանայն
եւ . . . թվին Պ . Ղ . Գ . » :

Դ Մաշտոց եւս .

« . . . Գրեալ . . . ի մեծ թվականիս Հայոց
ի Ռ . Հ . Ե . ամի ի քաղաքս որ կոչի Խիզան ,
ընդ հովանեաւ Ա . տաճարացս Ա . Յարու-
թեան եւ Ա . Աստուածածնիս , Ա . Սարդսի
զօրավարին եւ որդոյ նորա Մարտիրոսին եւ
սրբոյն Գէորգայ որ է սակաւ մի հեռի , եւ
աւարտեցաւ ընդ հովանեաւ Ա . տաճարիս
որ յանուն Ա . Գամաղիէլ առաքելոցն կա-
ռուցեալ կայ : Ի կաթողիկոսութեան Տէր
Գրիգորիսի , ի թագաւորութեան աշխարհա-
կալ արքային Սուլթան Սուլիման խոնդքա-
րին , եւ ի մերոյ Քուրդ պարոնին Սոլթան
Ահմատ թէկի : Ի յայսմ ամի գրեցաւ Ա .
գիրքս , ի դառն եւ ի չար ժամանակիս , զի
յամէն դիմաց դառնութիւն եւ վիշտն պա-
տեր է Հայոց տառապեալ ազգս , զի յամէն
դիմաց դառնութիւն , պատուհաս կուգա-
ի վերայ Հայոց ազգիս , սով , սուր , գերու-
թիւն , մահ , շարժ եւ տապալումն , ժանկ ,
մարախ , թրթուր , ջորեակ , դալուկ , հեղեղ
անթիւ եւ անհաշիւ , որ ոչ կարեմ ընդ գրով
արկանել : Այս ամենայն եկն ի վերայ մեր
վասն մեղաց մերոց , բայց գոհանամք զԱս-
տուծոյ թէ զայս կեանքս չունինք , զԲրիս-
տոս ունիմք յոյս եւ ապաէին : Բարեխօսու-
թեամբ Ա . Աստուածածնին եւ ամենայն ընտ-
րելոց բարձցէ Տէր Աստուած զամենայն պա-
տիժ պատուհասի յարարածոցս , մանաւանդ
ի Հայոց տառապեալ ազգէս եւ հաշտեսցի
ամենագութն Աստուած ամէն : Աստուած
լուսաւորէ զՅովհաննէս վարդապետի հոգին ,
որ զմեղ կերակրէ ի գրել սորտ . . . յիշման

արժանի առնէք . . . զքահանայն Պետրոս
Մխիթար զատացող սորա եւ զծնողսն իւր
զեատչն եւ զթիլիփաչն . . . եւ զիս . . .
գծողս, Սարդիս սուտանուն եւ զծնողսն իմ
զկարապետ քահանայն եւ զբնարն եւ զու-
սուցիչն իմ զընորհազարդ եւ զբանիրուն
Յովսէփ վարդապետ Աղթամարցին, եւ զհո-
գեւոր հայրն իմ զվարդան քահանայն, եւ
զիս, եւ զկողակիցն իմ որ աշխատեցաւ ի կո-
կել թղթին, եւ զմերձաւորսն իմ եւ զե-
րախտաւորսն . . . Եւ արդ կացցէ սա ի դուռն
Խնդրակատար Ս. Աստուածածնին, եւ ատենի
սազմոսարանս եւ զատիֆա շուրջառն վա-
կասովն եւ կլապիտոն խաչովն, եւ զխաչա-
կալն կազմել ետ, եւ զեկեզեցւոյ սալերն նո-
րոգեաց Տէր Մխիթարն : Եւ արդ գրեցաւ
սա յառաջնորդութեան Ս. Ռւխտիս Խնդրա-
կատար Ս. Աստուածածնիս Ներսէս մեծ
րաբունապետին, եւ աշտկերտաց իւրոց Ներ-
սէս վարդապետին, Հերապետ վարդապետին
եւ Դաւիթ վարդապետին եւ Յովհաննէս
վարդապետին, եւ Գրիգոր աշտկերտին,
Մարտիրոս կրօնաւորին, եւ Ստեփանոսին,
Ղազարին եւ Աբրահամին» . . . : (Ո՞նմեզադիր
եւ անէծք) :

— Ի լուսանցս ուրեք ուրեք «Վոյ եւ ե-
զուկ Ռ. Ռ. . . » եւ զուարձալիք կացին : Ահա
մէկ քանին : — «Աստուած լուսաւորէ զտէր
Վարդանի հոգին, զի մեզ խաղող եւ խնծոր
կու բերէ» : «Ռտնալուայն աւարտեցաւ, իմ
տէր տէր» : — «Եզուկ ու վայէ ահագին, մե-
զօք մեռեալ խեւ Մարգսին, որ աղտոտեց
ըզիւր հոգին, զոր չէ սլատեհ կարդաւորին» :
— «Աստուած լուսաւորէ զՅովհ. վարդա-
պետի հոգին, զի զմեզ մեզրով ու Ռ. բա-
րով կու պատուէ» : — «Աստուած լուսաւորէ

զվարդան կրօնաւոր քահանայի հոգին, զի
մեզ մեղք ու խնձոր կու բերէ» : (Թաղման
գանձին էջը գրուած) «Ոտանաւոր է, զինչ
կ'ասես կուգայ» :

— Այս մաշտոցիս մէջը քահանայի ձեռ-
նադրութեան կարգին մէջը նզովքները յան-
ուանէ չեն յիշուած, ինչպէս նաեւ «հե-
տեւիս»ները : Այլ միայն ի կարգի աստիճա-
նացն այսպէս . «Ունին զդաւանութիւն ուղ-
ղափառ խոստովանութեան հաւատոյ ի սուրբ
երրորդութիւնն եւ ի մարդեղութիւն Քրիս-
տոսի Աստուծոյ մերոյ ըստ երից Ա. Ճողո-
վոցն . եւ հրաժարի՞ն յամենայն հերձուածո-
ղացն թէ ոչ : — Այս հայր սուրբ . . . եւ
նզովեմք զամենայն հերձուածողաց դասքն
զԱրիսո, զՄակեդոն, զՆեստոր, եւ զամե-
նայն երկարնակաց դասքն» . . . :

Դ Գանձարան .

— «Փառք . . . Արդ ես յետինս ի կարգա-
ւորաց եւ անարժանս ի քահանոյից . . . Վար-
դան սուտանուն, խաբերայ եւ ոչ քահանայ,
շնորհիւ Տեառն սկսայ եւ աւարտեցի զսուրբ
տառս . . . ի թվ. Հայոց Ռ. եւ Ժ. ի Բաղէշ
քաղաքի եղերն, ի գեօլս Մարդորդ, ընդ
հովանեաւ Ա. Գէորգեայ զաւրավարին,
. . . թագաւորեաց . . որդեսէր սոլթան Սէլիմն
ի կաթողիկոսութեան մերոյ Տէր Բարսեղին,
որ յայսմ ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս . եւ Տէր
Միքայէլէն, եւ ի մերոյ սուրբ ուխտի առաջ-
նորդութեան, Խնդրակատար Ա. Աստուա-
ծածնին Ներսէս բանիբուն եւ երջանիկ բա-
րունապետին, որ զդանձարանս ետ գրել
յշտկ . . . Շնորհաւորին, եղբօրն Մուրատշն
եւ քուերն Քնքուշին . . . դարձեաւ յիշեցէք

զԲարունապետն մեր զՏէր Ներսէս Բաղիշեցին, եւ զհոգեւոր զաւակսն, որ են աշակերտք իւր զներսէս բանիրուն եւ քաջ բարունապետ Ա. Ալեքյին, զՀէրապետ վարդապետ զԴաւիթ վարդապետ, զՅովհաննէս վարդապետ եւ զԳրիգոր աշակերտն, եւս առաւել զմիաբանքն իւր զՂազար արեղայն, որ յայսմ ամի հէրապետ էր, եւ զՅակոր կրօնաւորն եւ զԱրքահամն եւ զայլսն ամենայն զօտար եւ զբնակսն, զտնտես եւ զսարկաւագունս, զմշակս, եւ զայնոսիկ որ երախտիք եւ աշխատանք ունին ի վերայ Ա. Վանուցս։ Դարձեալ յիշեցէք . . . զտէր Ներսէս, որ ետ գրել զայս գանձարանս եւ զաւետարանն, եւ զերկու ձեռք ժամու հանդերձն, զպղնձագործ Մախսուտի արտերն, զմահտեսի Մուրատի արտն, եւ արծաթի սկիհ մի ետ շինել եւ եղ ի դուռն իյնդրակատար Ա. Աստուածածնին ոխփ եւ յիշատակ . . .։ Դարձեալ յիշեցէք զգրիչս . . . եւ զԱնդալատն (մայր է), եւ զկողակիցն իմ որ աշխատեցաւ ի կոկելթզիմին, եւ զեղք, զբուսիկ, զքուերքըն զԳուլստան, զԱւլչուկն, զՆունուֆարն եւ զիթարփաշէն . . .։

— Լուսանցներէն քաղուած քանի մը կտորները։ —

«Նոր կիրակէին ասա (գանձս), ու կարմիր հաւկիթ կեր, ու գառին միս, ու զինին մի խնայեր, եթէ ի ձեռդ ընկնի»։ «Գանձ Ղազարու աստ գրեցայ, յառաջ մատիր Գօղալ բարայ, թէ ձայն ունիս արեկ ասա, որ ժողովուրդն զուարձանայ, ապա թէ ձայնդ չէ սըրա, ի զատ կացիր դու եւ հազա»։ — «Վեց կիրակին է, Գօղալ բարա . . . ուսթա ի մըսրի»։ «Գանձս գրեցաւ Լուսաւորչին, Հայաստանեայց հայրապետին, էր նա զաւակ

ալիդ Անակին, զոր շընացաւ ի սուրբ Հիրմին, շունըն ծնաւ զգառն ի շեղջին, զլուսատու այր հրաշալին, որ ի շնորհացն թադէին ծնաւ Գրիգոր սքանչելին» : «Յօհաննու եւ Եպիփանու, անոյշ ասա որպէս մեղու, չընի զըռաս նըման իշոց, կատակ լինիս ծաղր ամենու» : «Աստուած լուսաւորէ զբնքուշ մամու հոգին, որ զմեզ հազար բարով կու պատուէ» : «Երրորդ կիրակէին ասա պահոց, 'և ի սրտէդ հան զմեզաց բոցն, զքոքնկերոջ սիրտն մ'էներ խոց. եւ ոչ լսես գէջ պառաւոց. զինահար ի զատ կացիր անկողնոց, զի արժանանաս անմահ ջրոց» : «Եղբայր ընտիր դու զգանձդ ասա, որ չլինի տեղըն մնայ, ես զրելով չի ձանձրացայ, ասելով փորդ յինչ կու ցաւայ, աչքդ ի յերդիքըն կու մնայ, կ'ազազակես թէ կը լուսնայ. կ'ասես ասա, զրաներդ ասա, թէ չէ զարկի, Աստուած վըկայ» : «Թէ ձայն ունիս անոյշ եւ լաւ, բաներդ քեզ է քան ըզ փլաւ, ապա թէ չես ի բանդ իրաւ, վեր կաւտասա թէ լուսացաւ» : — Գօզալ բարայ, Գօզալ քաշիշ . . . »

Դ Յայամաւուրք

«Աւրհնութիւն . . . Աստուծոյ, որ ետ կարողութիւն . . . մատնադեղեւ զրչիս Վարդանի հասանել յաւարտ այսմ Աստուածաշունչ կոտակիս, յամի Ռ.Ի.Դ. թըվականիս Հայոց, ի խնդրոյ Ա. բարունապետին Ներսիսի . . . Պայծառ ջահքն եւ անազօտ լալտերքն եկեղեցւոյ տէր Գրիգորիս վլայասէրն եւ տէր Ներսէս շատաշնորհն եւ Կիրակոս անուն ոմն բանիբուն վարդապետին հոգ տարան եւ ամենայն աղգաց ժողովեցին զարտմութիւն նահատակութեան սրբոցն . . . եւ

ստուգիւ որոնեալ քննեցին թէ յորում ժամանակի եւ յորում ամսեանն եւ կամ ի քանիս ամսոյն է դիպեալ նահատակութիւն նոցին, նաեւ զոէրունական տառնից պատահմունսն ի քանիս ամսոյն, եւ զՍատուածածնին եւ զխաչին եւ զեկեղեցւոյ, զամենայն ի մի տուփ հաւաքեցին եւ գրեցին Հայի եւ Հռովմայեցի ամսով, եւ անուանեցին զսա Յայսմաւուրք։ Իսկ ի վերջին ժամանակիու, որ էր թուականն Հայոց Պ. եւ Ծ. վարդապետու ոմն ընորհալի Գրիգոր անուն ի մայրաքաղաքէն Խլաթայ՝ Ծերենց կոչեցեալ, յոյժկորովամիտ, հանձարեզ եւ բանիրուն, եւ անհամեմատ քարտուզար, որ է գրադիր, ոչինչ նուազ գորով սա յառաջին Ա. վարդապետացս զօրս յիշեցաք յանուանէ, եւ այնչափ փոյթէր եւ թէզ ի գրեց, մինչ զի անթիւ են եւ անհամար գրեալքն ի նամանէ, եւ զամենայն զօր ինչ եւ առնոյր ի գին գրելոյն՝ աղքատաց եւ կարօտելոց բաշխէր։ սա գրեալ եւ ընթերցեալ բազում անդամ զառաջին կարգեալ Սրբոց գիրքս, եւ զի էր կարճառօտ բանք նոցա, եւ ինքն ըստ իւրում իմաստութեան յաւել ի գիրքս այս բազում շահաւետ եւ աւգտակար բանտ ի Հարանց վարուց եւ ի պատմագրոց, եւ տէրունական տօնից եւ զգլխաւորաց սրբոց ձառս եւ գովասանութիւնս, է որ յինքենէ եւ է որ ի Տօնապատճառէ ի յառաջին Ա. վարդապետացն ասացեալ, եղ ի գիրքս եւ հարթատացոյց զսա։ Այլ եւ զանձս բազումս ասաց յինքենէ՝ ի վերայ անուան իւրոյ, եւ տաղ եւ մեղեղիս, եւ եթող գրովք յիշատակ իւր իւպայծառութիւն Ա. եկեղեցւոյ եւ ի զուարձութիւն մանկանց Սիօնի։ Եւ զինի սահմանեալ կենաց ժամանակի իւրոյ

մարտիրոսական մահուամբ ել յաշխարհէս
նահատակեալ սրով յանիծեալ զօրացն ըռուց-
կանից, ի վանքն Յիպնայ ի Պ. եւ յ ՀԴ.
թվականի Հայոցս. եւ անդէ թաղեալ Ս.
նշխարք ոսկերաց նորա ի վանքն Յիպնայ (Սի-
մանայ վանք)։ Արդ այսպիսում լուսա-
զարդ տառիս ցանկացող եղեւ Տէր Ներսէս
մեծ բարունապետն . . . բայց վայ է ինձ . . .
որ ոչ ետես կատարեալ զգիրքս, այլ փոխե-
ցաւ առ Աստուած . . . եւ ես յաւարա հանի-
ցաւ ի յԱստուածապահ մայրաքաղաքս Բա-
շէց, զի սկիզբն գրոցս ի գեօղն Հօրմըզ եղի
ընդ հովանեաւ Ո. Քրիստոփոր զօրավարին,
եւ զաւարու գրին ի գեօղն իմ ի Մարգորդ
ընդ հովանեաւ Ս. Մարգիս զօրավարին, զոր
ի նեղել Բայիկցուն (ցեղ քրդաց) ելայ եւ ե-
կի ի քաղաքս Բաղէց. եւ աստ աւարտեցի
զգիրքս ծաղկելով եւ կազմելով, ընդ հովան-
եաւ Ս. Մարգիս զօրավարին եւ Ս. Աստ-
ուածածնին եւ Ս. Ստեփանոսին եւ Գէորգ-
եայ զօրավարին, ի հայրապետութեան տէր
Քրիգոր կաթողիկոսին եւ մերոյ Առաջնորդի
ինդըրակատարի Ներսէս բարունապետի Ամ-
ելեցւյն . . . ի փաթշահութեան աշխարհիս
ինքնակալ խոնդքարին Սուլթան Մուրատին,
որ յայսմ ամին . . . եղեւ նոր փաթշահ՝
ի թուականին Հայկազնեան տոմարիս յինն
հարիւր եւ ի ԿԶ. ամին, յիշատակ . . .»։

Ա Մեկնութիւն Սաղմոսաց.

«Փառք . . . Քրեցաւ մեկնութիւնո հոգէ-
նուագ սաղմոսի Դաւթի Աստուածահօրն,
ի մեծ թուականին Հայկազնեան տոմարի
Ռ. Ճ. ի մայրաքաղաքս Բաղէց, ընդ հո-
վանեաւ Ս. Մարգսի զօրավարին եւ այլ
սուրբ եւ Աստուածարնակ տաճարացն, որք

կան հաստատ ի միասին։ Ի հայրապետութեան Ս. էջմիածնի Տ. Յակոբաց։ Եւ զատացող լուսազարդ տառիս եւ զփափագող Աստուածարան մատենիս դժաւիթ երիցս երանեալ հուետորն եւ զանյաղթ փիլխոփայն. . . որ զամենայն Աստուածաշունչ գիրսն առինքն հաւաքեաց, որպէս մեղուն զնիւթածաղկանց, զորս ինքն գրեաց ձեռամբն իւրով եւ զորս ետ գրել այլոց, եւ զպէտագրացն լիապէս հոգայր, եւ միշտ հանապազ կայ յընթերցումն Աստուածարան մատենից, եւ անձանձիր ի խօրատել եւ յուսուցանել. . . հանդուսցէ (տէր) զհոգի. . . զհարազատ եղրօրորդւոյն խրոյ (Դաւթի) զիսահակ դպրին, որ մինչդեռ ի վարժս ուսման կայր, յանկարծ եհաս մրտիկ գառնութեան սուրն Աստուածառաք, եւ երարծ զնա տարաժամ մահուամբ յաշխարհէս, որպէս զծազիկս նունենեաց հարեալ ի կարկանդէ, եւ եթով դառն կակիծ վարդապետին, զի սնուցեալ էր զնա իբրեւ զվարդ ի մէջ կոկոնի. . . Դարձեալ զայս եւս ծանիք, սիրելի հայրք եւ եղրարք մեր ըստ հոգոյ, որ Տ. գիրք է իմիտում տփի, առաջին գիրքն որ է Մեկնութիւն Սազմոսին Դաւթի՝ այն թումայի է գրեալ, եւ միւսն որ է Մեկնութիւն կաթողիկէիցն՝ այն ի քաղաքն Վան է գրեալ ձեռամբ Գրիգորի երիցու» . . .

— Կրկին էր յիշատակարանս նոյնիմաստ այլ տարրեր ոճով։

Սազմոսի մեկնութիւն ունէր սոյն խորագիր։ «Աշխարհալուր եւ տիեզերալոյս վարդապետին Վարդանայց պարզ եւ լուսաւոր խորին խորհրդով եւ դժուարագիւտ լուծմամբ եւ բանիւ, մեկնութիւն արարեալ սազմոսիս, չարժեալ ի Հոգւոյն որբոյ եւ յարհիականէն»

Հաղթատոց եւ յաշ (ակերտաց) իւրոց, յոյժ
աշխատեալ մտաւոր բանիւք զոր ցուցանէ
առաջիկայ ամբարեալս ի վարժումն մանկանց
Սիրնի, նաև զորբոցն ամենայն ի մի հա-
ւաքեալ ձեռնհաս սիրողացն . . . » — Իսկ ի
սկզբն Մեկնութեան կաթողիկեայց թղթոցն
ի ստորին էջն գրեալ էր. «Տեսոն Ներախի
Հոյոց կաթողիկոսի, արարեալ մեկնութիւն
Առաքելական բանին» : — Ի վերջն Մեկնու-
թեան կաթողիկեայց գրեալ. «Առաջին գլուխ
ընդդէմ նոյա՝ որք ասեն ոչ գոլ Աստ-
ուած : Երկրորդ ձառ՝ թէ մի է Աստուած :
(Երրորդը չկար) : Զորրորդ գլուխ՝ ընդդէմ
կոտալաշախն : Գլուխ ե . ընդդէմ Մանեայ» :

Ա. ԱՄՐՏՈՒԼՈՒ ՎԱՆԻՑ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ (*)

Ա Աստուածունչ . Պատկերա-
զարդ, ուկէնիար, չքնաղարուեստ :

«Փառք . . . : Ա. Կտակարանիս . . . Աստուա-
ծաշունչ տառս, եղեւ լրումն սուրբ գիրն եւ
ծաղիկն ի մեծ թուականին Հոյոց ի Ռ . եւ
ի ԱԳ . ամին, ձեռամբ Մարտիրոս քահանա-
յի եւ եղբարբք եւ որդւով խմով Սարգիս
եւ Գրիգորիս քահանայիւքն, ի քաղաքիս
Խիզան, ընդ հովանեատ հրաշապարտ սուրբ
տաճարացս սուրբ Յարութեան եւ սուրբ
Աստուածածնին եւ սուրբ Յովհաննիսին եւ
սուրբ Ստեփանոսին եւ սուրբ Գրիգոր Լու-
սաւորչին, Ա. Սարգսի զօրավարին եւ որ-
դոյ նորա Մարտիրոսին, ի հայրապետութեան
գերահրաշ եւ սուրբ Աթոռոյն էջմիածնայ

(*) Համբաւաւոր է սոյն Մատենադարան, ցոյց չեն տար
այլոց, դուրս եղածները միայն տեսայ են :

տեառն Դաւթի , եւ ի կաթողիկոսութեանն Աղթամարայ Տէր Գրիգորիահ : . . . ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս , յորումնեղիմք ի հարկապահանջութենէ . . . եւ յայլ ազգի պատերազմաց , միթէ եւ խաղաղաբարարն Աստուած աշխարհիս խաղաղութիւն պարգեւեսցէ :

Արդ այսմ լուսազարդ գրոյս ցանկացող եղեւ սրբառէր եւ հեղահոգի բանիրուն եւ Աստուածաբան երիցս երանեալ քաջ բարունապետն Տէր Բարսեղ եւ ետ գրել զսուրբ գիրքս յիշատակ . . . Կրկին աղաչեմ յիշել զՏէր Բարսեղ եւ . . . զհոգեւոր որդիքն զՅօհաննէս եւ զՀայրապետ աշակերտքն , այլ եւ զհոգեւոր ծնօղն իւր զարի եւ զերջանիկ զԲրգաթենց Յովհաննէս բարունապետն . . . »

— Նախքան զյիշատակաբանն կար ութոտնեայ ոտանաւոր ԾՂ տունէ քառասոոլ . ի վերայ իմաստից Ա . Գրոց . եւ վասն յիշատակաբանի . ահա քանի մը տող .

1. « . . . Մարտիրոս հողըս Հիղանցի ,
Յօժարութեամբ ի յանձն առի ,
Սիրով սրտի կատարեցի . . .
զՀուրն ի սրտէ իմ անցուցի :

2. « Եւ յետ գրոյն որ ծաղկեցի :
Բազում ջանիւ ես հոգացի ,
Մինչ զամենայն ժողովեցի ,
ի մի տեղի ամբարեցի :

3. Երանգ երանգ ծաղկով լրցի ,
Եւ զանազան զարդարեցի .
Ոսկի յաճախ ոչ խնայեցի ,
Այլ բառական լիացուցի :

4. Որպէս լուսին որ լըրասցի ,
Եւ արեգակն մէջաւրէի .
Ծառն որ ծաղկի պաղով ի լի ,
Գարնանային յեղանակի :

օ . Այսպէս եւ սա է նազելի ,

Աստուածաշունչս հիանալի .

Ի տեսանել ըզստ յերկրի ,

Ստեղծողն երկնից փառաւորի :

— Նոր կտակարանի դասակարգութիւն
յայսմ ձեռագրի է այսպէս : Յետ Յովհաննու
Աւետարանի՝ Յայտնութիւն Յովհաննու : Ա-
պա՝ Գործ Առաքելոց : Ապա՝ Կաթողիկեաց :
Ապա՝ Թուղթք Պաւղոսի , Հանդերձ ընդար-
ձակ կանխարանութեամբ . ցանկօք համառօ-
տութեամբ , տնօվք եւ համարովք , Վկացու-
թեամբք . մանրախոյզ : — Ի վախճան թղթոցն
Պօղոսի ի կարգին՝ « Գրեցի եւ կարգեցի ըստ
կարի Ստիքերոն , զգիրսա Պօղոսի առաքելոց ,
յաւրինեալ եւ դիւրահաս ընթերցուածովք
եղբարց մերոց , յորոց ամենեցունց չմեղադ-
րութիւն յանդգնութեանս իմում հայցեմ ,
զի աղաւթիւք որ վասն մեր լինիցին , զզի-
ջանելլզ Զեր ընդ իս ընդունիցիմ : Արդ օրի-
նակեցան գիրքս այս ըստ կեսարացւոց օրի-
նակաց՝ որ կան յարկեզս գրոց սրբոյն Պամ-
բիլեայ , իւրովք ձեռաւք գրեալ » :

Յետ այսորիկ գրուած կայ՝ « Թելադրութիւն ,
« Գլխաւոր եմ եւ Աստուածեղէն կրաւնիցն
վարդապետ , եթէ ումեք զիսյանաւթ տայ-
ցես՝ աղնիւ օրինակ փոխանակ ընդ իս առ-
նուցուս . զի հատուցանողքն չարք են : »

— Պատասխանի , « Գանձ ունիմ զքեզ հոգեւոր
բարութեանց եւ ամենայն մարդկան ցանկա-
լի յօրինուածովք եւ պէսպէս զարդուք զար-
դարեալ : Այս ասեմ ճշմարտութեամբ , ոչ
տաց զքեզ վայրապար յանաւթ , եւ ոչ
դարձեալ նախանձեցայց ընդ տւգուտ ու-
րուք , այլ յորժամ տաց զքեզ յանաւթ սի-
րելեաց իսոց՝ աղնիւ աւրինակ քո փոխանակ
առից » :

— Աստ գրուած է՝ նաւարկութիւնն Պաւ-
դոսի Առաքելոյն ի Հռովմ։ « . . . Հարիւրա-
պետն՝ որ տանէր զՊաւղան ի Հռովմ՝ Յու-
լիս անուն էր, ի գնդէն որ կոչի Սերաստ-
եան, եւ ելին ընդ նմա Դուկաս եւ Արիս-
տարքոս, եւ նաւն էր Ադրամինտացի. մոխն
ի նաւնի կեսարէ մինչեւ ցԶմիւռն լիկէ ացւոց,
եւ անտի առին Աղէքսանդրացի նաւ մինչեւ ի
Մելիտէս կզզի, եւ դարձեալ այլ Աղէքսան-
դրացի նաւ գտին, որ ունէր զԴիմուկուրացւոց
նշանն, յոր մտին եւ ելին ի Հռովմ»։

Ասկէ զկնի են՝ Թուղրի կորնթացւոց առ
Ս. Առաքեալն Պաւղոս, եւ Ս. Պօղոսի պատաս-
խանի բղբոյն։

ԿԱՐՄՐԱԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

1 Աւետարան.

« Փառք . . . : Որ ետուր կարողութիւն վար-
դանի . . . բանի խնդրողի, հասանիլ յաւարտ
. . . շարագրեցաւ ի խնդրոյ . . . Սիոն միայ-
նակեցի . . . ոչ ունելով մանկունս ըստ մարմնոյ՝
ստացաւ զստ որդի ըստ հոգւոյ. զաւակ ի Սիոն.
եւ յիշատակ բարի յերուսաղէմ . . . վարդան
արեղացս . . . յանդ հանեալ կատարեցի ըստ
խմում կարի զխնդիր սորա. ի թուակա-
նին Հայոց ի Զ. Ժ. ամի, յամսնեանս մե-
հեկի . . . : Սկիզբն սորա ի վանս որ կոչի կո-
ղուց, ընդ հովանեաւ Ս. Լուսաւորչի եւ
կարմիր ակն Ս. Նշանի . . . ի ժամանակս որ
զԱջն ի Սոյց բերին ի յէջմիածինն. ի հայրա-
պետութեան Տ. Գրիգորի . . . ի թագաւորու-
թեան Զհանչի, որ ազգս Քրիստոնէից ի հա-
լածական կայր . . . » — Վերջին յիշատակա-
րան մի եւս կար, « Թ. Ղ. թուին, եղեալ
ի դուռն Ս. Կիրակոսին »։

Ա Աւետարան . «Զմբոււտ» անուանեալ , ոսկեզօծ , չքնաղերանդ պատկերօք եւ մաքուր տառիւք :

Սոյն Աւետարանի դիրն եւ պատկերքն համանան են Արմուղու Աստուածաշունչին . ի սկիզբն յիշատակարանին կայ ոտանաւոր «ի Մարտիրոսէ» . որոյ եղբացըն է Տէր Սարդիս նօտար Աւետարանիս :

... «Ճնորհիւ տեառն սկայ ... եւ կատարեցի . . . զլուսազարդ Աւետարանա ի ըստ եւ յընտիր աւրինակէ , ի մեծ թուականին Հայոց ի Ռ . եւ ԾԳ . ամին , ի քաղաքիս որ կոչ չիզան , ընդ հովանեաւ Ս . Տաճարացս , Ս . Յարութեան , Ս . Աստուածածնին , Ս . Յովհաննէս Մկրտչին , Ս . Սաեփանոսին եւ Ս . Գրիգորին , Ս . Սարդսի զաւրափարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին : Ի Հայրապետութեան Հայկազեան սեռի կջմիածնին Տ . Մելքիսեդի , եւ մերոյս կաթողիկոսութեան Աղթամարայ Տ . Գրիգորիսի : Ի թագաւորութեան սուլթան Մահմետ խոնդքարին , որ ի յայսմ ամի մեռաւ , եւ արեւելեան թագաւորին էդիլ փաթշահ Շահարասին . . . յիշեցէք . . . զանարժան սուտանուն Սարգիս Հիզանցիս , եւ զպատուական հայրն իմ զՏէր Սարդիս վարսկետն եւ զիյանումն , եւ զհոգեւոր հայրն իմ եւ զմարմնաւոր եղբացըն իմ զՏէր Մարտիրոս վարդապետն , որ բազում աշխատանք ունի ի վերայ մեղաւորիս թէ ի սաղմոս եւ կամ շարական , կամ ձայնաւորք պաշտեցնել , եւ կամ գիր եւ ծաղիկ ուսուցանել : . . . Նուեւ զմեծ պապքն իմ զկարապետ քահանայն եւ զկարդան քահանայն , եւ զմեծ մարքն իմ զՔնարն եւ զՄանիշակն , եւ զաներն իմ զՄահասի էդլէն : . . . Դարձեալ յիշե . զստացող Ս . Աւետա-

ըստնիս զբարեմիտ եւ զԱստուածանէր տանուտէրն զՄ. Խօջայ Աստոնին եւ զՃնողքն իւր զՄխիթարն եւ զԽանաղէն, եւ զեղբարքն զԽօջայ Աստուածատուրն եւ զԽօջայ Ախիջանն, եւ զկողակիցն զԽանաղէն, եւ զորդիքն զԱմիրաղին զԶիրաքն, զՇիրաքն եւ զՄիրաքն եւ զԱլքափանոսն, եւ դստերաց զԴարիալխաթուն եւ զՄարգարիտն, եւ զքուերքն զԱօլթանաղէն, զԶանաղէն եւ զԳուլաղէն... եւն: Կացցէ առ անջինջ յիշատակ... ի դուռն Ա. տաճարացս Պետրոսի Ա. Առաքելոյն :

—Երկրորդ յիշատակարանէն: « Յիշեցէք... զվերջին ստացող... Աւետարանիս, եւ ողորմի ասացէք մեծահաւատ եւ կուսակրօն մըդտեսի Զմրութին եւ... ետին անջինջ յիշելիք... ի դուռն կարմրակաց... Ա. Նշանին եւ Ա. Աստուածանին եւ Ա. Կիրակոսին եւ Ա. Յուղիտային... ես Մ. Զմրուխտ որ գըրեցի զԱռւրբ զԱւետարանս զայս վկայութեամբ Աստուածոյ ամենակալի, եղի յիշատակ հոգւոյ իմոց ի Ա. Կարմրակ եկեղեցին... յիշեցէք... զՏէր իգնատիոս քահանայս զվաճառող Ա. Աւետարանիս անգին եւ անհամեմատ. ճ. զրուց. որ է ձրի տուրք: Ռ. ճ. կի. թվին: »

ԿԱՐՄՐԱԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

4 Աւետարան.

Յշտկրնը. թափած: Ի վերջն Մարկոսի գրեալ:
« Տարտամայիմաստս սուրբ գրոց, որովք սնայարբունս տիոց.
« Ահա կարաւտ սոցին համոց, գտայ գերեալ յաւտար հոգւոց: »

« Ուստի հարեալ սրտիս ի խոց, եւ տոչորման
նըս որ կայ յիս բոց.
« Զայս սրսկեմ կաթս անձրեւոց, ըզձեռաւ-
հիւսըս սուրբ գրոց:
« Միթէ գնացիւք այսու գետոց, խմ զովաս-
ցի ծարաւ հոգւոց,
« Եւ սփոփեսցի յիւրոց ցաւոց, սրբեալ տա-
ձար տեառն աւթանոց:
« Այսու յուսով յերկով վաստակոց, կամ ի հո-
գունց մէջ ի հոգոց.
« Զի արծարծեալ ճրագիս իմ բոց, մի խըրթ-
նասցի յաւտար հողմոց . . . » :

ՇՈՂԻԿԵԱՆՑ ՏՈՒՆ

Դ Աւետարան.

« Փառք . . . : Շնորհիւ տեառն սկսայ եւ ո-
ղորմովթեամբ նորին կատարեցի զԱ . Աւե-
տարանս ի մեծ թուականին Հայոց Ռ . Եւ ի
իէ ամին. ի քաղաքիս որ կոչի Բաղէշ եւ ի
վանքս Պոռայ, ի դուռն Ս. Յօհաննիսին, եւ
հէրազետին Տէր թումա մղտեսի կրօնաւո-
րի: Ի Հայրապետութեան Տեառն Ս. Էջմիած-
նին Տէր թագէոսին: Ի թագաւորութեան
Սուլթան Մուրատ Խոնդքարին, որ յայտմ
ամի . . . Սուլթան Մուրատն, զաւրագլուխն
իւր զէտպահաշն դճ.ո. ոգւով առաքեաց
ի յԱռզում զի շինեսցէ զՊարս: Եւ առեալ
զաւրան եւ եմուտ ի վրաց տունն, դիմեաց
ի Տփխիս քաղաքն, եւ . . . միաբանեալ
ընդ Վրացւոցն դիմեաց յարեւելս, անցեալ
զկուր զեան եւ էտո զԵրուան եւ զՃամա-
խի. . . եւ ինքն դարձաւ եւ եկն եւ բնակե-
ցաւ ի յԱռզում . . . Եւ կրկին զաւրաժողով
արարեալ ի յԱռզում անթիւ անհամար, եւ
Խոսրով փաշն ի վան Քուրքուտանաւքն

(Քուրդաստանաւքն) միահամուռ, եւ Շարախանն՝ Շարաւ բէկի թոռն ապատամբեալի Շահէն փախուցեալ եկն ի վան առ իյոստով փաշէն, եւ նա բանիւ խոնդքարին գերագոյն փառաւք մեծարեաց եւ զպապուտեղն զԲաղէն իւր թումանովն սլարդեւեաց նմա եւ կացոյց զաւրագլուխ զաւրաց իւրոց . . . Բայց յայսմ հետէ զԼինելոցն Աստուած գիտէ . . .» :

Այլ «Յիշատակ Տէր Մէլքիսեթ կրօնաւորին . . . ի դուռն Ս. Սարգսի եւ Ս. Գէորգայ զօրավարացն . . . գծող Եղիս վարդապետ . . . ծաղկեալ եւ կազմեալ ի Յաղէշի վանքս Գոմոց ի դուռն ամենօրհնեալ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Գէորգեայ, յառաջնորդութեան տեղւոյս Տ. Սարգսի արհի եպիսկոպոսի : . . . Աստուած ողորմի ասացէք Միքաքի որդւոյն կարապետին որ բեմի ծածկոց մի երետ Ս. Գէորգ զօրավարի դրան . . . յիշեցէք զՎանդայ Մուքայելէնց Մուրատն որ արտ մի ովիս ետ Ս. Կարապետայ . . . զՅաւղու Թումին որ արտ մի երետ Ս. Կարապետի . . . Աստուած ողորմի Յաւղայու Մխիթարին, որ մականուն դգում կոչի, որ զարտ ետուր Ս. Կարապետայ . . . Աստուած ողորմի Վանդայ Դիլաքին . . . որ զՄամայի կտորն վերեւ ջաղցին ներքեւ Գ. ծառ էին ոհվ արարի դուռ Ս. Գէորգայ, յիշեցէք զԴիլանն, որ ետուր զկէծկըդար գետով դէն արեգդէմիտակ, Ս. Գէորգայ . . . եւ Ս. Աւետարանիս ոխի . . . յիշեցէք զԱւետիս եպիսկոպոսն, որ սարիր եղաւ . . . Աստուած ողորմի Վանդայ Տէր Սարգսին, որ առաւ երկու արտ ի Մըրրացի Բէղիկանց մէկ Տէր Սախակից, մէկ Վարդայից եւ արար սխի Ս. Գէորգայ . . . Աստուած ողորմի Յովանիսի հաւրն Մարտի-

բոսին . . . որ զկարմընճի արտ ձոթով ո՞չ
արար Ս. Գէորգայ զաւրսավարին . . .

ԱՆԴ ԳԻՒՂ

Լ Յայտմաւուրք.

« . . . Նկարեցաւ սա ձեռամբ կարապետի , ընդ
հովանեաւ Ս. Գէորգի որ ի Բաղէշքաղաքի .
անմեղաղիր լերուք ծաղկի . . . եւ ասացէք
տէր ողորմի . . . որ յայս տարիս սեւ ու սու-
գի , եւ յամսեանն Մեհեկի , յանկարծ ան-
կայ ես ի սրգի , ոչ գիտէի զինչ գործէի . . .
ունիս (յանձինս) բազում նեղիչ , եւ ի սրտիս
կրակ այրիչ . . . որ մոլորեալ եմ ի ցաւիս . . .
դատարկացեալ յիմ արուեստից . . . կու դառ-
նանայ սիրտս ի փորին , եւ կ'արտասուէ աչս
լալագին . . . գիրք եւ բանք Ա.տուածային ,
յառաջագոյն ինձ ծանուցին , թէ մի գնար
ընդ թշնամին , հայր քո եւ մայրն բարի կա-
մին , եւ իմ չըրւեալ զարատուէրս նոցին , ան-
կայ ի գուր խիստ խորագին . . . ով եղբայր
իմ ես քեզ ասեմ , գու մի լսեր չար ընկե-
րին , զի հանց կսկիծ որ ես տեսայ , գու
չի տեսնես չար եղբօրէն . . . թէ քահանայ եւ
թէ դպիր , եւ թէ հայր (սուրբ) յանապա-
տին . . . յորժամ առնես զալատարագ , յիշեա
զնոգի կարապետին . թէ հարցանես գու
զայս տարին , էր ի թուին Ռ.Ճ.Խ.Ե.ին :
— Առ տէր վարդան քահանայ , գրող տա-
ռիս . . . Քո գալդ լինի վեր երեսիս , քո
գարշապարտ ի յիմ սրտիս , քո պատարագ
ի յիմ հոգիս , եւ քո տղօթք ի յիմ մարմինս ,
միսիթարիչ ինձ գու լինիս , որ գու գիտես
զիմ ցաւ սրտիս , գու քահանայ , եւ ես» . . .
(յիշեցէք) զիտուեցի Վարդան քահանայն

եւ զհայրն զսարկաւագ իշաշատուրին, որ
մարտիրոսական մահուամբ կատարեցաւ . . .»

ՎԱՆԻԿ ԳԵՂԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

1 Աւետարան.

«Յիշատակ Տէր Մարտիրոս ձգնաւորին եւ
իւր ծնողին . . . գրեալ ձեռամբ . . . կարա-
պետին, ի թուականին Ռ.Լ. ի յերկիրս Խլա-
թայ, ի դիւդն Սոզած, ընդ հովանեաւ Ա.
Թադէոսի աւծեալ խաչին, (որ) Խոզուձորոյ խաչ
անուանի, եւ Ա. Ստեփանոս նախավկային,
եւ Ա. Ատովմ զաւրավարին, ի յիշատակ Տ.
Մարտիրոս մահատեսուն . . . (տէր Աստուած)
դասաւորէ զհոգի սոցա յայն փառքն՝ որ ոչ
անցանէ, ի յայն կեանքն՝ որ անկողովտելի
է, յայն կերակուրն՝ որ անքաղցելի է, ի յայն
կեանքն՝ որ անծերանալի է, ամէն» :

1 Աւետարան եւս.

« . . . Որոյ ցանկացող եղեալ մ. Աւետիսն եւ
կողակիցն Մուղալ խաթունն, որ զատեալ եւ
մեկնեալ էր ի մանկութենէ իւրմէ յամենայն
կրից եւ ի հոգոց աշխարհիս, եւ բարձեալ
դիսաչ իւր հանասրող եւ ընթանայր զհետ
կոչողին Քրիստոսի . . . գրեցաւ սա ի թուա-
կանիս Հայոց Ռ.Ճ.Ճ. ձեռամբ կարապետ
Քրչիս . . . ի սոյն դառն ժամանակիս . . . բա-
զում ջանիւ եւ աշխատութեամբ, յընտիր
աւրինակէ . . . » :

ՎԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Դ Աւետարան . Մեծաղիք , երկար-
թագիք , մագաղաթ :

«... Անէնի աղախին Քրիստոսի դուստր
Զաջոռյ Խաղբակեանց (Խաղբակեանց) ա-
մուսին կուլին որդւոյ Արասայ Սեւատեանց
իշխանազեանց միաբանեցաւ Խորանչատոյ
սուրբ Աստուածածինա յիշելով զբանն Ե-
սայա մարգարէի Երանի որ ունիցի զաւակ
ի Սիոն , եւ ետու զծախս Ս . Աւետարանիս
ստանալ զսա ինձ զաւակ հոգեւոր յեկեղեցի
յիմանալիս Եմ . (Երուսաղէմ) , ի ժամանակս
թագաւորութեան դստեր Յամարին թոռին
Գէօրգեայ , եւ ի տէրութեան Այրարատեան
նահանգին եւ Խաչենոյ մինչ ի կողմանն Զարե-
քին Աթարակ Խւանէի , յայսմ ժամանակի
ինքնակալ տանս Ռանա Վարհամ եւ Ասադն
եղբայր Խւր : ի Հայրապետութեան տեառն
Յովանիսի , ի Ռ . Հ . Գ . Թվականիս , եւ Հինող
եւ Առաջնորդ վանիցս Վանական վարդա-
պետն հաստատեաց ինձ աւուր մահուան ի-
մոյ Ս . Քառասունք . Բ . աւր անրիծք , եւ
յամէն տարի Ս . աւր ժամ յիշատակ ինձ .
Յինանցն , յաւուր տաւնի Աւետեաց Աստուա-
ծածին : Արդ եթէ ոք զայս Աւետարանո
յայս եկեղեցւոյս հանէ ի մերոց կամ յաւտա-
րաց , նզովս առցէ . եւ խմ խղճոյս տէր է .
կատարիչք հրամանի գրոյս աւրհնեալ եղի-
ցին յԱստուծոյ : Ամէն » :

— Իմիւս Երեսն գրեալ - « Արդ զայս սլատուա-
կան Ակնս Շափիւղա գնեցի եւ ի գերոյթենէ
աղատեցի ես Մելիք Յովասակս , որ տանէ

զիս հանդերձեալ կեանս յաւխտենից , եւ յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ ծնողացն հաւրն վարդէլին եւ մաւրն Ազիզին . եւ կողակցին Մարդարիտ խաթունին , եւ դեռարուս վարդափթիթ ծաղկեալ արմաւենի Մէլիքպատին , եւ դստերացն Ազայուն եւ Ազայ սուլթանին , եւ զոքանչին Սուլթանաղին , եւ կողակցուն իմոյ Բէկիսխանին որ հանգուցեալ է առ Քըրիստոս . լին բերանով Աստուած ողորմի ասցէք պատրին իմոյ Կարտապետին եւ կողակցուն Գուլիխասին , հաւրեղբաւրն Մուրատին եւ կողակցուն Դունայ խաթունին , եւ Գըրիգորին եւ կողակցուն Խանումին , Պարսամին Փաշաջանին , Մակարոսին եւ կողակցուն Էթարիտին եւ եղբաւրն Սուլթան Խաջին եւ կողակցուն Շահում խաթունին , եւ որդւոյն Խաւջայ Պարսամին եւ կողակցուն Գաւզաղաղին , եւ որդւոյն Ասլանին եւ դքատերն Խանումաղին , եւ միւս եղբաւրն Ազաջանին եւ կողակցուն Գուլբահարին եւ որդւոյն Ախիջանին եւ կողակցուն Մարգարտին , Արիջանին եւ Նուրիջանին . եւ միւս եղբաւր Տէր Մկրտիչ կրաւնաւորին . հաւր եղբաւրն Յովհաննէսին եւ կողակցուն Զանաղին եւ դստերն Սաւին , Թաթարին , եւ որդւոյն Մուրատին . Ազայ Մէլիքին , Կարտապետին եւ կողակցուն Թուրքանդին : Այլ եւ Աստուած ողորմի ասացէք Մէլիք Յովհասափին , որ Ս . Աւետարանս գնեց եւ յիշատակ եղեր ի դուռն Ս . Վարդանայ զաւրավարին սրահապան եւ զաւրացուցիչ դեռարոյս մանկանն Մէլիքպատին , եւ քաւիչ մեղաց Մէլիք Յովհասափին եւ կողակցուն Մարգարտին եւ զոքանչին Սուլթանաղին , կենդանեաց եւ ննջեցելոցն . . . »

— Ի միւս երեսն նօտր գրով դրեալ — .

« Դարձեալ աղաչեմ զձեզ ով Աստուածասէք
քահանայք եւ ժողովուրդք յիշեցէք ի մաք-
րափայլ յաղաւթս ձեր զհեզահոգի տանու-
տէրն զվարոն Մէլիքնազարն եւ զկողակիցն
իւր զՅամասիայ խաթուն եւ զորդին իւր
զվարդափիթիթ զԱմիրզատէն եւ զԱղայսայ
խաթունն եւ զմեծ պապն զՄէլիք Յովասափն
եւ զծնողքն իւր զհայըն Վարզէլ եւ զմայրն
Ազիզ . . . եւ զդեռաբոյս եւ զփթթեալ վար-
դենին եւ զծաղկեալ արմաւենին եւ վարդա-
փիթիթ բուրաստանն զԱմիրզատէնն . . . » :
— Ի չորրորդ երես . այլգրով գրեալ — . « Յա-
նուն տեառն ամենակալին Աստուծոյ ես :
ՎԵ ու ու Գոհարն : զմեր որդիս Յակոր : Ա .
ամաց . տուաք Խորանշատայ Աստուածած-
նիս յընծայումն ի ձեռն : ՏՐ : Յով : Տը-
ւեցի : Որ ոք արտաքսեալ ջանայ՝ ինքն ելցէ
ի կենաց գրոյն » : — Դարձեալ այլ գրով —
« կամաւ հզաւրին Աստուծոյ ես Դոյր միակե-
ցըս վախուցեալ ի մեղաց խոնց , յոյս ունե-
լով ի սուրբ ուխոս Խորանաշատս : ի հալաւ
արդեանց խոնց միաբանեցայ ի ձեռն ՏՐ .
Յովհ . Տվեցի : Աղաչեմ զձեզ որդիք եւ ըս-
պասաւորք սուրբ ուխոտիս յիշեսջիք յաղաւ-
թըս ձեր զմեղուցեալ Դոյրս , եւ ասասջիք
Տէր Աստուած բարեխաւսութեամբ սուրբ
Աստուածածնիս ողորմեա եւ թողութիւնն ըը-
նորհեա ամենայն յանցանաց Դոյրին . եւ որք
յիշէք յիշեալ եղիջիք ի Քրիստոէ Աստու-
ծոյ . . . » — Ի վերջն Ղուկասու Աւետարանի
գրեալ — « . . . կազմեցաւ Աստուածաշունչ
Աւետարանս , ի յաթոռս Սիւնեաց Սոթա-
դէի սուրբ Առաքելոյս , նորոգել ետ Ղասումն
յիշատակ իւր եւ իւրայնոցն ամենայնի : Զե-
ռամբ անարժան Ալքօփիանոս արեղայի :
Զ . Կ . Զ . թուականի , ի յաթոռակալութեան

Տէր Շմաւոն եւ Տէր Ստեփաննոսի Սիւնեաց
հահանգի : Արարիչն Ա.ստուած զամենեցուն
կեանք հանգիստ եւ արքայութիւն պարգե-
ւէ աստ և ի հանդերձեալն ամենայնի : Դարձ-
եալ աղաչեմ զձեզ ով քահանայք , որ կար-
դայք զԱռուրբ Աւետարանս , յիշեցէք զՂա-
սումն , որ ետ կազմել զԱռուրբ Աւետարանս ,
յիշատ իւր եւ ծնողնց իւրոց հաւըն իմոց
իշեմչին եւ որդւոց նորին , Պարաթին , եւ
հաւրեղբաւրն Ալթունին եւ որդւոց նորին ,
եւ զհաւրաքոյրն իմ Զանաղէն , Այնամէլիքն :
Դարձեալ յիշեցէք զՂասումն , եւ զհանգուց-
եալ որդւոյն իոնդամիրն , որ ի Քրիստոս փո-
խեցաւ . եւ կենդանի որդւոյն իւանի , Ախի ,
Սարգուլ , Փիր Սուլթան , Պապին . յիշատակ
մեղ եւ մեր ծնողաց . . . . »

Իվերջն Մարկոսի գրեալ կէս երկաթագրով .
« Ես Վանականս գրեցի իմով ձեռամբա ի
Տփխիս քաղաքի ի դրան սուրբ Քառասնիցս ,
զի գերեալէր Աւետարանս ի Տավրչոյ ի Մու-
ղան ի Թաթարէն եւ յետ երից ամաց աստ
բերել անվնաս վաճառեցին ի Ո. Զ. Ե. թը-
փս , զոր Քառաւոր աւագերէց Սարգիս հա-
սարակ պատուական քահանայիւք եւ Ասո-
ւածամէր ժողովրդական տանուտերաւք
բազում ծախաւք եւ աշխատութեամբ դնել
ետուն ի մեղ : Որոց տացէ Քրիստոս փոխա-
դարձ զԱռուրբ արքայութիւն եւ զդրախտն ,
արձակել ի կապանաց մեղաց , եւ հանել ի
խաւարէ ի լցոս անմատոյց . աստէն պահելով
ի շինութեան եւ ի խաղաղութեան . Բարե-
խաւատութեամբ Սուրբ Աւետարանիս եւ ա-
մենայն սրբոց իւրոց : Ամէն » :

— Այլ գրով — « Գրիգոր յիշել աղաչէ ,
ով սուրբ եղբարք : Աւետիսն է ողորմութիւն
ինդըողն ի Քրիստոսէ » :

ԱՅԼԵՒ ԱՅԼՔ

Դ Աւետարան.

(ԲԵՐԵԱԼ ի Մոկաց գաւառէ ի Վարագ) .

... « Տանուտէրն սիրուն տեսեալ զՍուրբ
Աւետարանս անկեալ ի ձեռն անաւրինաց վա-
սըն մեղաց մերոց , ծաղիկն եւ գիրն ապա-
կանեալ եւ աւերեալ եւ թուղթս բաժանեալ
ի միմեանց , յայնպիսի նեղութենէ՝ նա ետ
կաշոռս եւ ապատեաց եւ ետ վերստին նորո-
գել եւ զարդարել ձեռամբ Կիրակոսի . . . յի-
շեցէք զսիրուն եւ զծնողսն իւր զՍտեփան եւ
զՇամիկն » . . .

— . . . « Տանուտէրն Պետրոս ստացաւ
(զսա) . . . յիշատակ իւր . . . եւ մաւրն Խէր-
խաթունին , եւ կողակցուն Բաղդատին . . . եւ
քըւերն Գոհարին եւ քւեր դատերն Մըջա-
նին . . . յիշեցէք զԴշխոյն . . . զՇաքարն . . .
եւ զայրն զՀզախն . . . եւ զլյաթունչէնն . . . եւ
զորդին Մուղալն . . . Գրեալ ի Վանքաղաք ,
ի թվին Զ . Խ . Դ . ի կաթողիկոսութեան Խծ-
միածնի Ալրդսի , եւ Աղթամարայ՝ Ստեփան-
նոսի , ի թա . . . Հասան բակին . . . յիշեցէք
Զաքարիա զծող . . . եւ զուսուցիչն իմ զկա-
րապետ քահանայն որ նահատակեցաւ ի յԱր-
ճէշ քաղաքիս . . . »

Դ Մաշտոց .

« . . . Աւարտեցաւ սուրբ գիրքս այս Մաշ-
տոց յընտիր աւրինակէ , ի կզզիս Աղթամար ,
ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս , ի Հայրապե-
տութեան Տեառն Դաւթի , եւ թուականիս
Հայոց Պ . Ծ . Գ . ի դառն Ժամանակիս : Արդ
ցանկացող եղեալ սմա պատուական քահա-
նայն կիրակոս , եւ ետ զսա յԱստուածապահ

գիւղն Գանձակ ի դուռն սուրբ եկեղեցեաց
Տիրամաւր Աստուածածնի եւ Ս. Ատեփան-
նոսին նախավիային եւ Ս. Ասրդսի զօրավա-
րին, յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ... Ելխա-
թունին ... եւ Ատեփաննոս կրօնաւորին ...
եւ դստերցն Շնոհվորի, Խոնդ խաթունի եւ
Խաթուն մէլիքի, եւ պապերցն Թաղէոսի եւ
Յովհանէսի ... եւ Թաթուլի, եւ Դաւիթ քա-
հանայի ... յիշեցէք գրիչո վԴանիէլ սարկա-
ւագ եւ զծնողն իմ զկարապետ քահանայն
եւ զԴուռմէլիք, եւ զեղրայրն իմ զթումայ
սարկաւագն ... եւ զվարդապետն իմ Զաքա-
րայ փիլխստիայն ... դարձեալ յիշեցէք զտա-
նուաէրքն զԳրիգոր եւ զԱսրդիսն եւ զթու-
մաշահն եւ զՄէստ տիրացուն եւ զեղրայր նո-
րին զՏէր Աւագն եւ ... » :

— « Ես կիրակոս քահանայս ստացայ զսուրբ
գիրքս ի հալալ արդեանց իմոց եւ ետու զսա-
նուէր ի դուռն սուրբ եկեղեցւոյս, եւ մի ոք
իշխեսցէ զսա հեռացուցանել կամ ծախելով
կամ գրաւելով կամ իւր սեպհականելով. եւ
ով որ յանդգնի ... մասն զՅուդային առցէ
եւ զխաչահաննուացն, եւ զհերձուածողացն
զԱրիոսին եւ զՆեստորին, եւ նմա թողու-
թիւն մի լիցի կամ փրկութիւն ոչ ի յայս
կեանքս և ոչ ի հանդերձեալն, ամէն. եղիցի» :

Վանայ Նօրտուգ գաւառակի (Անձեւացեաց)
Քանքը բուար կամ Քանքը բուար գեղի Ս. Թա-
դէսս Առաքեալ եկեկեցւոյ ձեռագիր Աւե-
տարանի յիշատակարանէն .

... « Զտառապեալ անձս վանեցի, Աս-
հակ դպիր յիմար գերի, զԱռերբ Աւետարա-
նըս ծաղկեցի ձեռամբ իմով մեղսամածի » ...
« Մ. Աւէտն է ստացւող Սուրբ Աւետարանիս.
« Ամիր Աղէն է եղրայր Աւէտին » .

Ա.սոնք գրուած էին խաչի պատկերի երեսը, եւ Մ. Ս.ւէտին ու Ա.միր Ա.ղայի քօլզով՝ Զէլօյի հագուստով պատկերներ նկարուած յաջ եւ ի ձախ խաչին, ի վերջ Ա.ւետարանին... «Յիշեցէք... եւ հաւատարիմ Ա.ւէտն եւ զիւր եղբայրն Պ. Ա.միրաղէն, զհայրն Խլզաթ, զմայրն զթուրվանդէն, Շուշանն, զորդիքն իւրեանց... զՄիրաքն... զՍալւարն, Զմրութն, զ'Զարուխն Եղիսէն... Ես թադէոս ուռտ անուն քահանայ սկսայ եւ կատարեցի զՍուրբ Ա.ւետարանս ի մեծ թըւմն Հոյոց Ռ. Ճ. եւ Ե. ամին ի մայրաքաղաքն Վան, ընդ հովանեաւ Ա. Էջմիածնայ եւ Մ. Ա.ռաքելցյն թադէոսի եւ ի Հայրապետութեան Տէր Յակոբ կաթողիկոսի... Ա.ւէտըն եւ Ա.միրաղէն ոտացան զստ յերկրին Սրծրունեաց եւ եղին ի դուռն Բասկըթու Ա. Ստեփաննոսին... » :

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ

Ա. Սարգիս հին եւ հոյակապ եկեղեցւոյ գրան ետեւ գաւթի սեան արձանագիրն է : « Ի թվիս ի Զ. Զ. Բ. իս կանգնեցաւ Ա. Նշանս ի ձեռն վասլի սրբասէր քահանայի, ի յիշատակ Սարգիս պատուական քահանայի որդի հարազատի Պետրոսի քահանայի, որք երկրպագանէք Ա. Նշանիս, յիշեսջիք » :

Մանգեկրտի հիւսիսային մէկ բուրգին քարի մը վրայի յիշատակագիրն է « Ի թվականիս Հոյոց Զ. Զ. Գ. կանգնեցաւ բուրգ ս ձեռամբ կիրակոսին, Ա.ստուած ողորմի » :

Տաճկերէն արձանագիր մը եւս կայ :

Մանազկերտու Նորատի գիւղ Ա. Յօհան Օձնեցւոյ անուամբ տաճարին տեղը՝ որ գերեզմաննոց էր, մատրան մը հետքը կայ.

եւ երկու հսկայ խաչարձանք, որոց վրայ
գրուածներն են.

Ա. « Ի թվիս Ո. Ծ. Դ. Ես Հայրապետս
որդի Վարդանայ կանգնեցի զկենառունամկ,
զկենառակիր, զկենդանատու նշանս զայս կա-
ռուցեալ աջոյ անեղին Աստուծոյ, եւ բարձ-
րացեալ բանիւ որդւոյ միածնի եւ հաստատ-
եալ չնորհաւք Հոգւոյն որբոյ, ի բարեխաւ-
սութիւն ինձ եւ ծնողաց իմոց, եւ կենակցի
իմոց Եղնկան, եւ Անդրոս . . . (քարը եւ գիրն
ի հող թաղեալ, բանն մնայ թերի):

Բ. « Ո. Կ. Թվիս, եւ յիշխանութեան
Սէվդնին ես Մարտիրոս որդի Վարդանայ
կանգնեցի վէմ եւ արձան պատուական ընտ-
րեալ նշան յաղթութեան նկարեալ արեամ-
րըն Յիսուսի Քրիստոսի ի գրիութիւն եւ ի
բարեխաւսութիւն ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ
կենակցի իմոց . . . (անընթեռնլի) եւ անդրան-
կին իմոց . . . (պակասն ի հող թաղեալ): —
Նոյնգեղի հասարակաց գերեզմանատան մի
խաչաքարի արձանագիրն է.

« Ո. Ծ. Թ. Թվիս, կանգնեցաւ խաչս ի
բարեխաւսութիւն տիկնոջն Հոխիսիմեայ» : (*)

Հետեւեալ գիրը, ուղղեալ առ Մելքիսեդ-
կաթողիկոսն, ի Ս. Աթոռն էջմիածին. Փիր-
զալէմեան Գեր. Ղեւոնդ վարդապետին օ-
րինակածներէն կը դնեմ այս տեղը զոր գա-
ղափարած է Վահայ Ս. Վարդան եկեղեցւոյ
Տէր կարապետ քահանացի ձեռագրէ մը,

(*) Վերին Պուլանիրխայ Խօթանլու գեղի Ս. Գէորգ ե-
կեղեցւոյ սեղանի տոջեւը քար մի կար վերեւը խոչ՝ վա-
րը բեւեռագիր: — Հայոց ձորոյ Իշխանի Գոմ զեղի Մ. Յօ-
հաննիսի զրան տոջեւ Արտամետու բարերէն բեւեռա-
գրով քար մը կար զրուած:

թեպէտ թուական չունի, բայց դէսկըն եւ
անձինք ծանօթ են ի պատմութեան, Մել-
քիսեղ անբարի կաթողիկոսին կուզգեն զայս,
այն է իւսվի չար ժառանգ Նիկոլ եպիսկոպո-
սին ձեռնադրողն, եւ կը հաստատէ Առա-
քել պատմագրի գրածները, տեղ տեղ ալ
նոր բաներ կը յայտնէ:

«...ի վասպուրական նահանգի, եւ ի Վան
քաղաքի. եւ իւրոյ շրջակայ թեմի գաւառո-
ցըն եղեալ ամենայն առաջնորդացն, վար-
դապետացն, եպիսկոպոսացն, քահանացիցն,
տանուտէրացն, իշխանացն, եւ գօլուաթա-
ւորացն, արհեստագիտացն եւ երկրագործա-
ցըն: Եւ մանաւանդ որոց անուանքս յատուկ
հանդերձ կնքովն իւրեանց գրեալ են ի նա-
մակիս, ի սոցանէ ամենեցուն ժամանեցէ
յոյժ յոյժ կարօտիւ ողջոյն վեհիդ մեծի,
զշնորհաբաշխ սուրբ աջդ համբուրեմք, որ
եւ ինքն Քրիստոս պահեսցէ զքեզ յերկոր ա-
մօք, ի փառս իւր, եւ ի պարծանս Հայոց
Ազգիս: Ընդ որոյ յուշ առնեմք մեծութեա-
նըդ քում, զվշտակրութիւն խեղճ եւ տա-
ռապեալ Ազգիս Հայոց, որ ոչ թէ միայն
մարմնաւոր աղքատութիւն, այլ եւ հոգեւոր
պակասութիւնն առաւել է քան զմարմնաւո-
րըն: Այսինքն՝ օրինաց քակմունք, կանոնաց
արհամարհութիւնք, եւ եկեղեցական կարգաց
այլայլութիւնք: Զի առաքելական քարոզու-
թիւնք, եւ սրբոց հարցն աւանդութիւնք եւ
սահմանեմք այլայլեալ եւ շփոթեալ, եւ մա-
նաւանդ թէ ամենեւին ի բաց բարձեալ: Եւ
այսպիսի խանդարման եւ անկարգութեանս
պատճառ՝ թուլամորթ առաջնորդքն են, եւ
մանաւանդ թէ եւ ի քեզ իսկ երեւի այս
թուլամորթութիւնս: Զի թէպէտ բազում են

անկարգութիւնք որ ի քէն սփռեալ տարածի ի տունս Հայոց . բայց մեք ի բազմացն զսակաւն ասասցուք , եւ զգլիսաւորսն , որ կարի մեծ է եւ բազում չարեաց մայր . եւ յոլով խռովութեանց եւ մեղաց պատճառ :

Ա . Նախ՝ զի ի վերայ եպիսկոպոսի եպիսկոպոս կուօրհնես , զի ի վերայ քաղաքի եւ կամ գաւառի՝ որ առաջնորդ մի կայ . այլ ոմն տգէտ եւ հերձուածող եւ կամ ուրացօղ գայ . առ քեզ՝ դու ընտրութիւն չես աներ , այլ վասն արծաթսիրութեան քո առնուս քանի մի հարամ փող՝ եւ անիծես զնա , եւ զանուն դնես եպիսկոպոս , եւ յողորկես , որ գայ այն երկրի եպիսկոպոսին հետ հակառակի , եւ ի մէջ բազում չարիք ծնանի , աղմուկ եւ խըռովութիւն , մատնութիւն եւ արեան հեղմունք , եւ բազում միամիտ ժողովուրդք թերանան եւ գայթակղին , եւ այս ամենացն չարեաց պատճառն եւ մեղաց պարտականն դու ես եւ թէ այլ ոք : Զի Մրգիկն՝ որ ի Մուշ թուրքացեր էր , զնա ի Սուրբ Էջմիածին ամոռուակալ ես կարգեր : Եւ Պոկնտօչ զկարապետն՝ որ Հոռոմ դարձաւ , եւ Հոռոմ կին էաւ , եւ եօթն տարի ի հետ այն կնոջն ի Հոռոմ կեցաւ , յիմայ եպիսկոպոսութեան հրաման ես տուեր . եւ թիրայու , եւ իզմիրու եւ Մանիսայու առաջնորդ ես կացուցեր : Նաեւ Աշխարհիդաշտի զեպիսկոպոսն . . . դու նորա եպիսկոպոսութեան հրաման ես տուեր , եւ այլ այսպիսիքս բազում են , բայց ոչ գրեցաք , զի մի տաղակասցին լաօլքն , զի ոչ թէ ի մին տեղի , եւ մին Աթոռի եղեալ ես երկու տուաջնորդ , եւ երկու եպիսկոպոս , այլ ի բազում տեղիս գիտեմք , որ մէկ թէմի , երկու եւ երեք , չորս եւ հինգ եպիսկոպոս ձեռնադրեալ ես եւ առաջնորդ կարգ-

եալ։ Այս ինչ օրէնք է, որ մէկ կնոջն հինգ
այր լինի, այս ինչպէս կաթողիկոսութիւն եւ
ինչպէս առաջնորդութիւն է։

Տ. Եւ եկրորդ անկարգութիւն այն է, որ
թէ յինչ երկիր որ նուիրակ յուղարկես՝ նա
կու ընտրես՝ յոր տեղ որ չար եւ լիրը, ա-
նգդամ, անսոմօթ եւ ամբարտաւան մի կայ,
որ ոչ յԱստուծոյ երկնչի, եւ ոչ ի մարդկա-
նէ ամաչէ, զայնպիսիքն կուառաքես, որ
զարդարեալ երիվարօք, եւ պճենեալ հան-
դերձիւք, եւ կրկին պաշտօնէիւք գան, եւ
գոռողարար խրոխտան, եւ բազում ցոփու-
թեամբ եւ անկարգութեամբ եւ արբեցու-
թեամբ զաշխարհս վրդավեն, եւ յոլով խր-
ռովութիւն եւ աղմուկս յարուցանեն, զի կա-
թուղիկոսի եւ նուիրակի չուրջ գալն, ոչ թէ
վասն արծաթի եւ կաշտի է, եւ կամ վասն
ագահութեան, այլ վասն յԱստուծոյ եւ օրի-
նաց, զի հարցանեն եւ քննեն, եւ տեսանեն,
թէ յինչ տեղ օրինաց թուլութիւն եւ ան-
կարգութիւն կայ, զայն ուղղեն, զթիւրն ի
բաց բառնան, եւ զՃշմարիտ սահմանադրու-
թիւն օրինաց հաստատեն։ Այլ սոքա, որ
ինքեանք շեղեալ են ի սահմանադրութենէ օ-
րինաց, զո՞ր սահմանն սփոտի հաստատեն։ Երբ
ինքեանք են թիւրեալ, զո՞ր թիւրն սփոտի
ուղղեն, զի ինքեանք են մոլորեալ՝ զօ՞րն սփո-
տի գարձուցանեն, ինքեանք խաւար գոլով,
զո՞րն կարեն լուսաւորել։ Զի գրոց ամենեւին
անտեղեակ են՝ եւ օրինաց բնաւին անծանօթ,
եւ բոլորովիմբ ոչ ճանաչեն զհաւաստ քրիս-
տոնէութեան՝ թէ զինչ է։ Այլ վրացեալ մը-
տօք, հապարտութեամբ եւ լրբութեամբ, շըր-
ջել գոռողարար մանաւանդ թէ հեթանոսա-
կան սովորութեամբ, ըստ ախորժակաց իւր-
եանց անիրաւութեամբ դատել զոք, եւ ոչ

Ըստ Աստուածային գրոց, զարդարն եւ զանմեղն դատապարտեն վասն ընչից, եւ զանիբրաւն իրաւացուցանեն վասն կաշուաց, եւ ազգասլզծութեան հրաման տան վասն արծաթոյ. քակեն զօրէնս Աստուծոյ, եւ խըրամատեն զկանոնս սրբոցն, եւ զի ինքեանք տգէտ են օրինաց եւ գրոց, այլ գիտողացն ընդդիմանան եւ հակառակին: եւ զի դուոր սոցա մեծ վեհն ես, սոցին գործելոց չարեացն պարտական գտանիս, նա ոչ արժէ սոցա մարմնաւոր շահն զքո պարտական լինելոդ, քանզի գիտեմք թէ սոքա ի՞նչ կուհասուցանեն ի Սուրբ Աթոռոդ ի ձեռս վեհիդ, զի վասն ագահութեան իւրեանց շրջին, եւ ոչ վասն օգտի սուրբ տանդ, զի զինչ որ ժողովեն ի գինս այնպիսի երեւելի հանդերձի տան, որ ոչ վայելէ քրիստոնէի եւ ոչ իշխանի, թող թէ կարգաւորի, զի հեթանոսարար պաճուճեն զինքեանս, եւ ոչ քրիստոնէարար, նոյնպէս եւ պալարակապ երիվարօք շրջին իրրեւ զրոնաւորս եւ պճնին, եւ ի կերակուրս եւ յըմպելիս ծախեն զժողովեալսն իւրեանց, յոլով կաշուս տան ըրոնաւորաց, եւ բազում տուգանս այլազգաց վասն հակառակասէր բարուց իւրեանց, վասն որոյ Ազգս Հայոց տաղուկացեալ է ի գարշահոտութենէ վարուցն այսպիսեացս:

Գ. Եւ երրորդ անկարգութիւն քո այս է. զի զոր ինչ վարդապետ, որ զՃմարիտն խօսի, կամ վասն Աստուածային օրինացն վրբէժինդրութեան զձեր օրինացն հակառակութիւն յանդիմանէ, ի վերայ նորա անփակը բերանով, անիրաւ լեզուաւ, յանդուդն գիմօք, լրրենի երեսօք, եւ անկիրթ մտօք, բանադրանաց գիր կուգրէք: Այս է ասելն ձեր, թէ զՃմարիտն մի խօսիք, որ մեր սը-

սութիւն ոչ յայտնեսցի , զօրէնս Աստուածային մի ուսուցանէք , որ անօրէնութիւն մեր ոչ յանդիմանեսցի , զպատուիրանս Աստուածային մի ծանուցանէք , որ մեր պատուիրանազանցութիւն ոչ երեւի , զստուգութիւն մի հրատարակէք , որ մեր խարէութիւն ոչ հռչակեսցի , զբանս Աստուածեղէն գրոց մի քարոզէք , որ մեր գրոց հակառակութիւն ոչ ցուցանի , զիրաւունս մի յայտնէք , որ մեր անիրաւութիւն ոչ ծանուցանի , զլոյսն մի արծարծէք , զի մի խաւարային գործքն մեր խայտառակեսցի , ըստ այնըմ , թէ ամենայն որ զչար գործէ առէ զլոյսն , եւ ոչ գայ առ լցան , զի մի յանդիմանեսցին գործք նորա . զի ի վերայ վարդապետաց այսպէս յանդգնութեամբ մեծարանելն յոյժ անմտութիւն է ձեզ , զի առէ իմաստունն . Որ հանճարեղն իցէ զառաջնորդութիւն ստացի , եւ հանճարն , եւ խմաստութիւն , եւ գիտութիւն ի սուրբ գրոցն է պարզեւեալ ի Հոգւոյն Արքոց , նոյնպէս , եւ գատ առնելն , եւ քննելն իրաւամբ , հանճարեղինացն է եւ ոչ անհանճարիցն , եւ այս յայտ է , որ գրոց գիտութիւն , եւ գատատան , եւ քննութիւն , պարտէ ի մէջ վարդապետաց գտանել , եւ ոչ առ ձեզ , ապա անհանճարքն զիարդ կարեն զհանճարեղս . զքննօղս , եւ զգատաւորս օրինաց քննել եւ գատել . եւ անկիրթքն եւ անուսմունքն զիարդ կարեն զներկրթողսն եւ զուսումնականս ուսուցանել , եւ կամ անվարժքն եւ համբակեցուքն զիարդ կարեն վարժապետաց եւ ճարտարախօսից բանս ուսուցանել , կամ անբանքն զիարդ կարեն բանականացն մակացութիւնս յաւելուլ , եւ անիրաւքն եւ արհամարհողքն արդարութեան զիարդ կա-

թեն արդարութեամբ դատել եւ ուղիղ իրաւունս առնել այլոց : Զի ոչ թէ խաւարն զլոյսըն մերժէ , այլ լցոն զխաւարն , զի պատուիրանքն տեառն լցու են , եւ լցու տան աչաց , եւ արհամարհողքն պատուիրանացն տեառն խաւարեալ են մտօք եւ հոգւով . Եւ ձեր իմաստութիւն եւ իրաւունքն այս է՝ որ զդասասաց վարդապետքն՝ հասարակ աշխարհականի կարգի էք դրել . եւ ոչ թէ աշխարհականի միայն , այլ . . . յանցաւորաց , զի բանադրելն՝ օրինազանցիցն եւ յանցաւորացն է , եւ դու զվարդապետն օրինազանցից պէս՝ սուտ բանադրանօք լուծեալ ես ի կարգէ , ոչ գիտես , զի ամենայն անիրաւեւ զուր բանադրանք սուտ է , եւ դառնայի յասացողն իւր հանգչի . ըստ այնո՞ւ թէ , Յորժամ այսն ելանէ ի մարդոյ շրջի ընդ անջըրդին տեղիսն , խնդրէ հանգիստ , եւ իրեւ ոչ գտանէ , ասէ , դարձայց անդէն ի տուն իմ ուստի ելի : Եւ որպէս սուտ թղթերովն ձեր , զանմեղ եւ զմիամիտ աշխարհական ժողովուրդքն զարհուրեցուցանէք սակա կաշուի եւ արծաթոյ , սոյնպէս եւ զվարդապետս եւ զքահանացս , կամիք ահացուցանել սուտ եւ անիրաւ եւ խարեւաց բանիւ եւ գործով . եւ զայս ի միտ չէք ածել : Թէ այսպիսի անպատեհ անէծս ովլ պիտի ընդունի , թէ ասէք , թէ դուք չէք ընդուներ . նա Աստուած ի վեր կուրնդունի , նա մեք զայս ասեմք , թէ Աստուած արդար է , եւ ոչ անիրաւ , եւ վասն անիրաւ մարդոյ բանին , զիւր արդարութիւնն յանիրաւութիւն ոչ փոխէ , եւ անիրաւաց բանիւ զմարդ ոչ դատապարտէ : Եւ թէ ասէք , թէ դուք ոչ ընդունէք զմեր գիրն , սակայն վարդապետքն պիտի ընդունին . ահա այս եւս յացտնի է , զի վար-

գապեաքն ոչ են անտեղեակ ի գրոց իրրեւ
զձեզ, զի գիտեն յԱստուածային գրոց եւ
յօրինացն, թէ անիրաւ անէծքն ոչ է ըն-
դունելի, զի անիրաւ անիծիւք՝ անիծեալն
ոչ անիծանի, բատ այնո՞ թուչունն ի բունոյ
իւրմէ թուոցեալ՝ եւ գարձեալ ի բոյնն իւր
գաղարի. եւ դուք զայս կու մտածէք, թէ
վարդապեաքն, որ զմեր գիրն ոչ ընդունին,
նա անուանքն մէջ ի աշխարհի բանադրած
թող լինի, այն մեզ բաւական է. ընդդէմ
այսո՞ զայս ասեմք, թէ ահա վարդապեաքն
որք ընդ ամենայն տեղիս են յիւրաքանչիւր
Սթոռս՝ ի վանս՝ եւ ի գաւառս, եւ ոչ
են ի միում տեղւոջ եւ կամ ի թագստեան,
եւ բերանք նոցա ոչ են կապեալ, եւ կամ
լեզուքն համրացեալ եւ պապանձեալ, այլ
վստահ եւ համարձակ հրատարակեն ի մէջ
ատենի զձեր անմահութիւն ի լուր ամենայն
ժողովրդեանն, եւ ամենայն ոք որ իմանայ
զձեր անիրաւութիւն եւ անկարգութիւն,
զիազրդ ընդունող լինին անպատշաճ եւ ա-
նիրաւ բանից ձերոց, եւ արդ՝ այսպիսի ա-
նուզզայ բանից՝ ձեզ չահ եւ օգուտ մի ոչ
լինի, բայց թէ անուան եւ կարգի թեթե-
ւութիւն, որ ամենայն յոռի եւ անպիտան
ոք՝ զձեզ ի բերան եւ ի լեզու առեալ բամ-
բասէ, նաեւ զվարդապետաց բերանն եւս
բանայք ի վերսց ձեր, զի մեք ոչ զայնպիսի
շաղակրտուանաց անիրաւ բանադրանքն կու
ընդունիմք, եւ ոչ զնոր առաջնորդն՝ եւ
նուիրակն :

Դ. Եւ չորրորդ անկարգութիւն քո այս է,
որ քան զամենայն չարագոյն երեւի, զի զե-
կեղեցեաց հիմն ի վեր տապալեցեր, քանզի
վասն ագահութեան քո, զհիմն եկեղեցւոյն
փորելով հաներ զնչխարս սրբոց Հռիփսիմ-

եանցն, որք հաստատուն սիւնք էին ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէից, եւ պարծանք մեծի սրբոյ Աթոռոյդ, եւ մանաւանդ թէ մեր Հայոց ազգիս. եւ դու զայնպիսի Աստուածային պատուական գանձն՝ հանեալ վաճառեցեր այլազգաց. ոչ ապաքէն Քրիստոսի գօրութիւնն եւ ընորհն միաւորեալ եւ հանգուցեալ է յոսկերս սրբոցն. ըստ այնմ՝ թէ ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչեւ ի կատարած աշխարհի: Զի ով ոք որ զարբոց ոսկերքն պատուէ զՔրիստոս կու պատուէ, եւ ով ոք որ անարգէ, զՔրիստոս կու անարգէ, եւ ով ոք որ վաճառէ, նա զՔրիստոս կու վաճառէ. եւ դու զայն սրբոց նշխարսն վաճառելով՝ զՔրիստոս վաճառեցեր, եւ ով ոք որ զՔրիստոս վաճառէ, նա ոչ ունի մասնի Քրիստոսէ, զի այդ ոչ է դործ կաթողիկոսի, այլ Յուղայի, որ զՔրիստոս արծաթոյ վաճառեաց: Զի այսպիսի չարիքս քո եղեւ պատճառ, որ զաջն սուրբ Լուսաւորչին հաներ ի սուրբ Աթոռոյդ եւ ի գերութիւն մատնեցեր յօտար աշխարհ, զայն աջն որ պարծանք էր Հայաստանեացս, եւ պահապան տանս Թորգունոյ, տարագիր արարեր ի մէջ այլասեռից, եւ դեռեւս կու մեծարանես ի վերայ մեր թէ ես կաթողիկոս եմ: Առանց այն սուրբ Աջոյն՝ քեզ ինչ կասեն, եւ կամ թէ դու ով ես, եւ այժմ մարդ կու հրաւիրես, թէ մեռոն կու օրհնեմ. առանց այն սուրբ Աջին՝ դու ինչպէս մեռոն կու օրհնես, զի ի մեր Հայոցս ազգի մէջն՝ աւանդութիւն է եւ սահման յառաջնոց սրբոց հարցն՝ որ Լուսաւորչի սուրբ Աջովն՝ պիտի օրհնուի սուրբ մեռոնն. զամին կարգ եւ սահման դու պիտի[○] որ խանդարես. թողումք զյայտ-

նապէս հոգեւոր պոռնկութիւնն ձեր, որ
ի մէկ Աթոռի վերայ երեք կաթողիկոս էք
կարգեալ, եւ ոչ թէ մինդ կացեալ եւ այլքո-
դադարեալ, այլ ամէն մէկդ՝ ի յիւր գնաց-
եալ երկիրն ինքնագլուխ կաթողիկոսութիւն
առնէք, եւ ամենեւին ոչ Աստուծոյ երկնչիք
եւ ոչ ի մարդկանէ ամաչէք. զի թէ առես
թէ ով է՝ յառաջ եղեալ, նա է կաթողիկոս,
նա ահա առաջինն Դաւիթ կաթողիկոսն է.
եւ թէ առես նոքա հրաժարեալք են, ահա
եւ այն հրաժարելոցն մինն դու ես:

Ե. Եւ հինգերորդ անկարգութիւն ձեր
այս է, որ յանդգնաբար վատահացար եւ
ձեռն արկեր ի մեր սուրբ հաւատս, զի կա-
միս զմեր ուղղափառ հաւատս խախտել եւ
տապալել, եւ զմեզ ի հերձուածողութիւն եւ
յուրացութիւն ձգել. ֆռանդաց հետն միա-
բանելով եւ ձեռագիր տալով՝ զՔաղկեդոնի
ժողովն ընդունելով, եւ ի Քրիստոս երկու
բնութիւն ասելով, կոմիս զմեզ ի ներքոյ այն
անիծիցն մուծանել՝ զոր ի վերայ Քաղկեդո-
նականացն է. զի զայն Գիշու որդի Հա-
քարայն, որ Վանայ դօլուաթաւորքն՝ զինքն
ի Վարագայ աքսորեալ հալածեցին, ոչ թէ
այն դօլուաթաւորքն անիրաւութիւն արա-
րին դմա, այլ յիրաւի. զի աեսին զնորա
թերահաւատութիւնն եւ զչար գործքն, եւ
արժանի չհամարեցան այնպիսի Աթոռոյն.
այլ ի վանիցն. եւ յերկրէն եւս հալածեցին,
եւ զարժանաժառանգն այնոմ Աթոռոյն
զլարտիրոս վարդապետն նստուցին՝ որ ա-
ռաքինութեամբ եւ բարի վարուք հոչակ-
եալ է: Եւ զայնպիսի արտաքսեալն որ վասն
չար գործոցն իւրոց՝ դու զնա ընդունեցեր,
եւ արժանի համարեցար զնա ընդհանրական
մեծի սուրբ Աթոռոյդ, քեզ նման, քեզ ա-

թոռակալ եւ փոխանորդ կարգեցեր. նա որ
զիւր տունն եւ ղաթուն վարագ աւերեաց,
դու զնա սուրբ Աթոռոյն էջմիածնայ շինող
համարեցար : Այն գօլուաթաւորքն՝ աշխար-
հական գոլով իմացան զնորա չար դործքն,
տաղակացեալ զըզուեցան ի նմանէ, եւ աք-
սորեալ արտաքսեցին ի վարագաց, եւ դու
կաթողիկոս գոլով ոչ իմացար. զի նոցա դառն
երեւեցաւ, վասն այն ոչ ընդունեցին. իսկ
քեզ քաղցր թուեցաւ, վասն այն սիրով ըն-
դունեցեր. նոյնակէս եւ ամենայն չարքն եւ
հերձուածողքն՝ հաճելի եւ սիրելի են քեզ,
եւ ամենայն սրարկեցտքն եւ ուղղափառքն՝
ատելի եւ թշնամիք են քեզ. եւ ոչ թէ
միայն ընդունեցեր զնա, այլ քեզ փոխա-
նորդ կացուցեր եւ նուիրակ կարգեցեր եւ
առաքեցեր, զի ուր եւ գնաց աղմկով եւ խռո-
վութեամբ ելից վերկիրն. մանաւանդ՝ քան
զամենայն մեծ չարիքն այս են, որ զքո ձե-
ռագիրն ետուր Փափուն, թէ ես Մելքի-
սէթ կաթողիկոս Հայոց՝ իմ ազգիս վարդա-
պետօք՝ եպիսկոպոսօք, եւ համայն ժողո-
վըրդովք հնազանդիմք Հռոմայ եկեղեցւոյն,
եւ ընդունիմք զժողովն Քաղկեդոնի, եւ
զտումարն լեւոնի, եւ նզովեմք զԴէոսկօրոս
եւ համախոնք նորա, եւ ասեմք ի Քրիստոս
երկու բնութիւն եւ երկու կամք. եւ այս
ձեռագրիս օրինակն Փափն գրել է պատմայ
գրով. եւ յուղարկել է ի Լեհ. նոյնակէս եւ
յամենայն տեղիս. թէ Ազգն Հայոց ի մեր
հաւատն են դարձեր. այլ եւ ի վանատիկ եւ
յայլ բազում տեղիս գիր է գրեր եւ յլր' եր.
եւ այս գրոյս մէկն ի Համբիթ է եկեր. եւ
զնորա մէկ օրինակն Աւետիս կաթուղիկոսն
է տարեր ի հետն, եւ զմի օրինակն Համբիթ-
ցիքս մեզ էին յզրկել ասելով՝ թէ տեսէք

տեսէք զմեր կաթողիկոսիս զիսայտառա-
կութիւնն . զայսալիսի հերձուածողն՝ դուք
ինչպէս կաթուղիկոս կուշնդունիք . եւ զայս
եկեալ թուղթս մեք ամենեքեան ականատես
եղեալ ընթերցաք . այս ինչ բան է քո ա-
րած բանն . զի կամիս երկրորդ Եզր Լինել,
եզերիչ եւ խանգարիչ Հայոց Ազգիս . զի թէ
իրրեւ զքաջ հովիւ հոգացօղ եւ խնամօղ
չես . վասն էր որպէս զգարձկան եւ իրրեւ
զչար գաղան պատառող Մինիս բանաւոր
հօտին Քրիստոսի . զինչ կուզես այս ողոր-
մելի եւ տառապեալ ազգէս Հայոց . էր չես
թողուր զիւրեանս յիւրեանց աղքատութեա-
նըն . զի թէպէտ որ Ազգս Հայոց մարմնով
ծառայ են եւ աղքատ . այլ Քրիստոնէական
ուղղափառ հաւատովս աղքատ են . հոգւով
փարթամ . եւ հարուստ օրինօք եւ պատուի-
րանօք . ըստ այնմ թէ Ցանկալի է նա քան
զուկի եւ քան զակունս պատուականս . եւ
դու կամիս՝ որ աւազակօրէն կողոպտես եւ
մերկացուցանես յօրինաց շնորհացն եւ յուղ-
զափառ սուրբ հաւատոյս մերոյ . զի թէպէտ
մարմնով տրտում եւ ի չարչարանս եմք ի
յայսմ աշխարհի՝ առաւել քան զայլ ազգս .
բայց հոգւով սուրախ եմք . որ ունիմք ուղղա-
փառ հաւատ քան զայլ ազգս աղօթիւք բազ-
մաշարչար նահատակին , հաւատոյ հօրն մե-
րոյ Սբրոյն Գրիգորի Լուսաւորչին : Եւ դու
կամիս . որ զՍուրբ Լուսաւորչի ազգիս ուղ-
ղափառ սուրբ հաւատս զոր ընկալաք ի նը-
մանէ , զնորին հիմն քակել . ոչ այդպէս է
որպէս կարծես . զի մեք ամենեքեան հաս-
տատուն կեամք ի վերայ ուղղափառ սուրբ
հաւատոյս մերոյ . եւ նզովեմք . եւ անիծա-
նեմք զհաւանօղսն Քաղկեդոնի սուտ ժողո-
վոյն . եւ զմիարանողսն ընդ Թուանկացն . թէ

կաթուղիկոս է՝ թէ վարդապետ. թէ եպիսկոպոս. թէ քահանայ. թէ իշխան եւ թէ ռամբիկ աշխարհական. զի կաթուղիկոսն եւ առաջնորդն կարգեալ են վասն հաստատութեան հաւատոյ, եւ կարգաց եւ օրինաց պահպանութեան. եւ ոչ թէ վասն քակելոց զօրէնս եւ խախտելոյ զհաւասս. զի մեք ի ձէնջ օրինաց հաստատութիւն եւ կամ թիւրելոյն ուղղութիւն ոչ տեսաք. այլ մանաւանդ թէ քակել եւ խանգարել. վասնորոյ մեք այնպիսի հայրապետ, եւ եպիսկոպոս, առաջնորդ, եւ նուիրակչեմք ընդունիր. եւ թէ կամիս որ ընդունիցիմք զքեզ, եւ հնազանդիմք հրամանի քո. զայն առաջին անկարգութիւնն զորս գրեցաք, զայն չար սովորութիւնն բարձ ի քէն. եւ ըստ աստուածացին օրինացն եւ կանոնաց շաւղացն գնա. մին երկրի՝ եւ ամեռուի՝ որքան առաջնորդ կենդանի է, այլ եպիսկոպոս մի՛ օրհներ եւ առաքեր ի վերայ նորա. եւ թէ նա վախճանի՝ նա այն երկրի դօլուաթաւորաց վկայական գրութ՝ ընտրեալ զոմն արժանաւոր. որ կատարեալ է ուսմամբ, հաւատովն ուղղափառ, երկիւղած յԱստուծոյ եւ օրինապահ. եւ ոչ թուլամորթ եւ կամ հերձուածօղ, զնա օրհնեալ եպիսկոպոս. եւ առաքեա նոցա առաջնորդ. եւ պատուիրեա նմա, զի զգուշութեամբ հովուեսցէ զնոսա մինչեւ ի մահնիւր. Նաեւ քո առաքեալ նուիրակացն եւս պատուիր առեր. մի յանդգնարար ի զուր զոք բանագրել, կարդաւոր կամ աշխարհական. զի թէպէտ լինի որ վարդապետ ոք կամ քահանայ եւ իշխան, որ զմեր նախնի հարցն աւանդութիւնն եւ զկանոնքն թիւրէ, եւ զուղղափառ հաւատս այլայլէ, եւ նոր ինչ հերձուածս կամիցի մուծանել յեկե-

վեցի Աստուծոյ, պարտ է զի այլ ձշմարիտ
վարդապետօք քննել զայնալիսին. եւ ոչ անի-
բաւութեամիւ. այլ արդար դատաստանաւ
զատոյգն իմանալ. եւ առա ըստ յանցաւո-
րութեան արժանուոյն պատժել եւ դատա-
պարտել ըստ չափոյն. եւ որոշել յեկեղեց-
ւոյ մինչ որ զղջացեալ դայցէ յուղղութիւն.
եւ ոչ անխիղն մտօք զանց առնել, այլ չանալ
ուղղել եւ արձակել. զի մի ի նոյն կարճես-
ցին կենաքն եւ երկոքին միավէս դատապար-
տին. եւ դարձեալ վասն Սրբոց նշխարացն,
եւ կուսաւորչի սուրբ աջոյն. ասեմք թէ որ-
պէս որ հաներ՝ ջանա՛ եւ հնարեա՛, որ վե-
րատին բերեալ հանգուսցես ի սուրբ Սթո-
ռարդ՝ յիւրաքանչիւր տեղիսն. զի մեք լսելով
ուրախանամք հոգւով եւ դամք յուխտ եւ
երկրապութիւն սուրբ տեղեացն. եւ դու
եւս անդատասպարտ լինիս՝ եւ ազատ ի մե-
ղադրանաց. Այլ եւ վասն ֆուանկաց միա-
բանութեան. զի թէ ստոյգ է որ դու չես
միաբաներ. նոտ Փափուն գիր մի գրէ ի քե-
զանէ եւ յայլ ամենայն վարդապետաց. որ
քո մօհրն եւ վարդապետացն եւս ի վերայ
լինի. եւ այն չԶաքարիային եւս չարաչար
բանադրանք մի գրէ ։ եւ կնքէք ամենայն վար-
դապետքդ. եւ զիր ի մէջ Փափոյ թղթին
եւ յղարկէ. թէ ուն չԶաքարիայ անուն վար-
դապետ՝ որ ի մեղանէ նուիրակ եկն յայդ
կողմունքդ, եւ սուանց մեր կամաց եւ դի-
տութեան իմ մօհրովս սուտ ձեռագիր է
տուեալ ձեզ, եւ իմ անունս է հանեալ որ-
պէս թէ ես Մելքիսէթ կաթուղիկոս իմ ազ-
գաւս Հայոց ի հետ ֆուանկին միաբաներ եմ
եւ դթաղկեդոնի ժողովն կընդունիմ. նա սուտ
է. ահա մեք զնա չարաչար պատժեցաք եւ
որոշեցաք յեկեղեցւոյ:

Նաեւ այլ յամենայն քաղաքս . որիշ որիշ
գիր գրէ ի վերաց առաջնորդաց եւ իշխանաց .
թէ ահա ես զայն չԶաքարիայն բանադրեցի .
թէ ուր եւ հանդիպեսցի՝ մի ընդունէք , այլ
հալածեցէք որպէս վհերձուածօղ , եւ համա-
րեցէք զնա որպէս զափղծն Արիստ եւ Նես-
տոր . թէ զայս առնես՝ կուբնդունիմք զքեզ
որպէս զուղղապիտու կաթողիկոս . եւ թէ ոչ ,
դու գիտես» :

ԵՐՉՆԿԱՅ

Ա. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ա. Մասոննք և Յիշտատակարաննք .

Ա. Ա . Նշան կենաց Փայտ : Խաչին վրայ
գրուած է , «Եղաւ ի ամս Փայտն կենաց ,
որ զՔրիստոս պազարերեաց վասն կենաց աշ-
խարհի . դարձեալ եւ յայտնի է ի Սոկրատ
գրոց պատմութենէ որ Ա . Լուսաւորիչ տա-
րու ի Տարօն զսուրբ նշխարք մեծի Մկրտ-
չին . . . եւ եղ անդ . . . եւ մասն ինչ ընկա-
լաւ ի վայելումն անձին խրոյ եւ երեր իգա-
ւառն Եկեղեաց ի Գիւղն Խախ , շինեաց գե-
կեղեցի եւ եղ անդ : Ի թվ . Զ . Ի . Ա . . . ի ժա-
մանակն արքեպիսկոպոսին տեառն Սարգսի
նախնայն խնոյ յայտնեցաւ ի ձեռն միայնա-
կեցի միոյ , եւ եղեալ էր ի տուփի ոսկի , եւ
այն ի յարծաթի , եւ եղեալ ի մարմար , եւ
էր գրեալ անուն սրբոյն , եւ բազում փրկու-
թիւն եղեւ ի յայտնել . նաեւ ես մեղուցեալ
արքեպիսկոպոս Տ . Ներսէս շինեցի զսա , եւ
զլուսատու նշխարքս եղի ի ամա , բարեխօս
առ Քրիստոս Աստուած ի թողութիւն յան-
շանաց խնոյ եւ ի զարդ Ա . ուխտին Տիրա-
չինին Առաքելական աթոռոյն : թվ . Զ . Ա . :

1 Խաչ եւս : « Ա . Նշանս մասն է Նախավիշին ձկութն է ու թումա առաքելցն մասն է : Որ է ձեռագործ իգնատիոսի » :

1 Տապանակ կամ գմբէթաւոր տուփ , բիւրեղեայ , արծաթապատ . յորում է « Արիւն Զաքարեայ » :

1 Ճկոյթ մատն՝ արծաթապատ . « Ի Տէր Ներսիսի Նշարացն է » :

1 Բազուկ եւ աջ Ա . Ներսիսի . Պարթեւի , արծաթապատ . « Զարդարեցաւ չնորհարաջլս բազուկ աջոյ սրբոյն Ներսիսի , հրամանաւ արքեպիսկոպոսին տեսուն Սարդսի եւ Պր . Յոհաննիսի , մնալ միշտ ի փառազարդ տաճարին Աստուծոյ , Ա . Փրկիչն , ի վայելումն Աստուածապարդ եւ զաւակացն իւրեանց Ներսիսի եւ Գրիգորիսի : Կատարեցաւ ի թվեանին Զ . Ի . Բ . » :

1 Խաչ եւս , չղթայով , կուրծքէ կախելու , ուկիէ , ականակուռ : « Օրհնեալէ փայտ սուրբ . Յիսուս յորժամ խաչիւ ծագիս լոյս փառաց քոց , ողորմութիւն քո տեսցէ զծառայ քո ՅՈՒՅ , զորդի տեսուն Սասիկայ : ԹՎ . Զ . Ժ . Թ . » :

1 Խաչ եւս : « Յիշատակ է Ա . Խաչս թաղէսս Արեղին , որ է մասն Ա . Առաքելցն Բարթուղիմէսսի » :

1 Խաչ եւս : « Ի Խաչափայտէն է , ու ի տապանակէն , Ա . թորոսի մասն է , Ա . Ստեփանոս նախավիշի ակունն է , Ա . Գրիգոր Լուսաւորչին մասն է , Ա . Կողմայի ու Դամիանոսի բժշկապետաց մասն է » :

1 Խաչ եւս . բիւրեղեայ , երկու թիզ երկայն , եւ մէկ թիզ ու չորս մատն լոյն . քառաթեւ : Աւանդաբար կ'ըսուէր թէ « Տրդատայ դրօշակն էր , կամ դրօշակին հետ հանդիսաւորութեանց օրերը կը բարձրացնէին զայն » :

Կային բազում անծանօթ մասունք եւ
խաչք եւս եւ ձեռագիրք ի Ս. Սարգիս ե-
կեղեցին, ինչպէս եւ ի միւս եկեղեցիս, այլ
ես չժամանեցի տեսնալու եւ գրելու, բացի
հետեւեալներէն:

Ա Աւետարան. Գօլօ անուանեալ:

«...Եղեւ զրաւ գրութեան սորա ի թուարե-
րութեան Արէթեան գրոհի, Զ.Հ.Դ. եւ ի
գալստեան կենարարին մերոյ ԾՅԺ (1516),
իսկ յելանելոյն նախնի մարդոյն յանուշակ
վայրէն Յ.Զ.Լ.Բ. ...»:

«...Դրեցաւ տառս Աստուածային... աւե-
տարանս... ի վանս կոչեցեալ Ս. Կիրակոսի
եւ մաւր նորին Յուղիդայ: Ի Հայրապետու-
թեան տեառն Լեւովնի... Աղաչեմ ինստով
եւ զգուշութեամբ պահել, եւ զստացողք
սորա զՄխիթար քահանայ եւ զորդի սորին
զՄիմէոն քահանայ, եւ զհարազատ եղբարքս
զՅովհաննէս եւ զԳրիգորիս եւ զՃաւնիկն,
այլ եւ զգեռարողբո՞ մանկունս սոցա զՄհա-
րոն դսլիր եւ զՄովսէս, եւ զազդայինսն մեր
զամենայնսն որ այժմս կան, եւ զգնացեալսն
առ Քրիստոս՝ յիշել... եւ զերջանիկ վար-
դապետն մեր զբարսեղ, որ զյիշատակա-
րանս շինեաց... նաեւ զեղկելի ոգիս զհետ-
նեալս զՆերս՝ գրագիրս, որ բազում աշխա-
տանաւք եւ ջանիւք գրեցի զսա ի ստոյգ եւ
յընտիր աւրինակէ որ ի Կիլիկիա յերկիրն,
Արքայեղբայր անուն կոչեցեալ Յոհաննէս
եալիսկոս, որ իւրովք ձեռաւքն էր գրեալ
լաւ եւ ընտիր աւրինակէ...»:

Ա Աստուածաշունչ. Երեքիջեան,
բոլորագիր, պատկերազարդ, ոսկէնկար, մո-
դաղաթ:

«Արքայ երկնաւոր, սկսաբաստեա ստա-
ցողի Ս. գրոցս Պր. Ամբաստայ որդւոյ Պր.
Լեւոն Գունդուստասլի Հայոց գքո Երկնից
զարքայութիւնդ, եւ ծնողաց իւրոց եւ ա-
մենայն զարմից նորա, ընդ նոսին . . . եւ
Յուսէփ սուտ գրչիս . . . Անմեղագիր Մերուք
խոշորութեանս, զի ապակի աչաւք գրէի :
. . . Զվերջին ստացող Աստուածաշնչիս զկա-
րապեա վարդապետն, եւ զհայրն զՄկրտիչ
քահանայն եւ զմայրն զէզիսարեթ, եւ զքոյրն
զՄարթա, եւ զամենայն ազգատոհման, եւ
զՅակոր վարդապետն իւր . . . եւ զաշա-
կերտսն զՅովանէս եւ զՅակոր եւ զՄիմէւոն
եւ զՄարտիրոս, եւ զՄիմէւոն հայրապետն,
եւ զամենայն միաբանք Ս. ուխտիս Աստ-
հունիք կոչեցեալ: ԶՄարգիս եւ զթորոս,
զՄողոմնն, զՅովհանննէս, զՊետրոս եւ զմիւս
Յովհանննէս սուրբ քահանայն, եւ զԳրիգոր
տնտեսն յիշեսջիք ի Քրիստոս . . . Եղեւ զրտ-
րանիս ի թվ. Հայոց Պ. Ղ. Ղ. Բ. . . » :

Ա. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՆՔ

4 Յայտմաւուրք.

« . . . Յիշեցէք զԵկրտէս կրաւնաւորն . . . եւ
զերջանիկ վարդապետն զքազցրածայն մի-
Մատիայն զՅոհ. Խարազնազգեաց ճգնաւորն
զառաջնորդն վանուցս Ս. Կիրակոսին, որ
կամակից եւ պատճառ եղեւ գրոցս գրելոց,
եւ զՅովհ. արեգայն զեզրաւրորդին իւր, եւ
զայլ ամենայն արեգայքն եւ զմիաբանքն վա-
նուցս: Գրեցաւ սա ի Պ. Ղ. Ղ. Ե. ամի թուա-
կանութեան Արեթականի. ի դառն եւ յան-
բարի ժամանակիս » . . .

« Խսկ եկեղեցական եւ արեգայքդ Ս. Կի-
րակոսի վանուցդ, խնամ տարէք գրոցս. ի

Ժամանակի վախսանեան կամ խոռվութեան զգիրք ի քաղաքն տարէք եւ պահեցէք . եւ ի ժամանակի խաղաղութեան վանքն տարէք եւ ընթերցիք , եւ մի աղխեալ եւ վակեալ պահէք , զի ԳԻՐՔ ՓՈՒԽՈԼ՝ ԿՈՒՌԵՔ ԵՆ . . . . :

— Ի լուսանցն գրեալ . — « Ով եղբարք , անմեղադիր լերուք խոշոր եւ սղալանաց գըրոյս . մի՝ անարհեստ էի ի գործ իրիս . եւ մինչ զի ի խաւարի էաք եւ ի տրտմութեան . զի զամենայն գեղորայս Երգնկայ եւ զվանուայսն եւ զմիաբանքն այրեցին հրով , այլ եւ զվաստակ եւ զայգիքն եւ զամենայն ինչ՝ զոր կերան եւ առին , եւ զոր առ ոտն կոխեցին եւ մեք տարտելուսեալ էաք . . . . » :

Բաւական մանրամասնութեամբ կը պատմէ յիշատակարանս Շեխ Հասանքուրդի մը վնասակար խորհուրդներ արարքներ ընդդէմ քրիստոնէից Երգնկացու եւ կամախու , եւ թէ ի՞նչպէս հարաման ըրած է որ համայն քրիստոնեայք կապոյտ կտառ կապեն իրենց գըրլուխները : Կը պատմէ Շեխ Հասանի որդւոյն իր հօր տեղը պարոն կարգուիլ ի կենդանութեան հօրն , բնակիչ քրիստոնեայք կը փախչին Երկրէն , եւ վահօրայք կ'ամայանան : Ապա , թէ՝ Մահմուտ թէկն Եղբայր Շեխ Հասանին՝ կը տիրէ գաւառին . եւ կ'սպանանէ զեղբայրն : « Գայլն , կըսէ . վրէ ժխնդիր եղեւ գառանց » :

Ո՞քան տարբերութիւն ժամանակի եւ վիճակի , երբ հայարնակ գաւառները Օսմ. բարեխանում կայսրութեան հովանաւորութեանը ներքեւ անցան Աստուածային անօրէնութեամբ . եւ ազգն ու իր եկեղեցին օրէ օր սկսան ոգի առնուլ եւ պայծառանալ :

Ա Աւետարանի .

« . . . Եղեւ աւարտումն Ս . Աւետարանիս
ի թվա . Հայկազն տումարիս Զ . Լ . Բ . Յ Ա ստ-
ռածազարդ հայրապետութեան տեսառն
կոստանդեայ Հայոց կաթուղիկոսի , եւ ի Քը-
րիստոսապսակ թագաւորութեանն Հեթմայ ,
եւ յարժանապատիւ եպիսկոպոսութեան սըր-
բասէր եւ Աստուածամեծար արք եպիսկո-
պոսիս մերոյ Տէր Ներսէսի . բայց գրեցաւ
Աւետարանս ի գաւառիս Եկեղեաց ի մայրա-
քաղաքին Երզնկայ , ձեռամբ . . . Պէջի Պետ-
րոսի . . . Քահանայի . նաև տեղի հանգստ-
եան մերոյ՝ յորում գրեցաք , է դուռն Ուե-
ւասուու , ընդ հովանեաւ Ս . Աստուածածնի ,
մաւր բանին Աստուծոյ . եւ ստացայ զսա ինձ
ի միսիթարութիւն կենաց եւ ելիցն յաշխար-
հէ յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց . . . » :

— Ա. Յ Ե յիշատակարան . « . . . ի թվա . Հայ-
կազ . տումարիս Զ . Լ . Բ . Ես նուաստ ծա-
ռայս Աստուծոյ Հաղիա ստացայ զՄուրի Ա-
ւետարանս յիօմ հալալ ընչից եւ եղի ոփու ի
Ս . Կիրակոս . որ կենաց ի վանքն ինձ յիշա-
տակ եւ ծնողաց իմոց հաւր իմոյ Հայրապե-
տին , եւ մաւրն իմոյ թամազիզին . . . Ես ա-
ռաջնորդ Ո . ուխտիս Ատեփաննոս կրանա-
ւորս սահմանեցի որ ամէն տարի Համբարձ-
ման աւրն պատարագ մի Հաղիային լինի
անպատճառ , ու գիրքս ոփով կենաց ի վան-
քըս . եւ մի՛ (ոք) իշխեսցէ զսա ծախել . գը-
րաւ դնել . կամ աւժտել , այլ կացցէ սա ի
Ս . ուխտս յիշատակ աստուածամեր տիկնո-
ջըն Հաղիային եւ ծնողաց իւրոց . . . աղա-
չեմ . . . յիշել զգ ծողս Վարդան , որ յետին
յիշատակն գրեցի » :

Ա. ՅԱԿՈԲ ՎԱՆՔ ԿԱՅԻՓՈՍԻ

Դ Մաշտոց.

« Աւարտեցաւ Ա. տառս , որ այժմ Մաշտոց կոչի Բոլոր . ի յամի Ռ . Ժ . է . ընդ հովանեաւ Ա . Աստուածածնի տաճարին եւ Ա . Սարգսին եւ Ա . Փրկչին . ի գաւառն ի Մէլտինի . ի գիւղն ի Համբուսի , ի յերիցութեան Գրիգորի Տէր Թորոսեան , եւ ի կաթողիկոսութեան Տէր Խաչատուրին , եւ ի յեպիսկոպոսութեան Տէր Գրիգորին , եւ ի թագաւորութեան Սէլումին . . . . Ո՞վ եղբարք , որ սիրով կարդայք եւ կարգալ տայք , նա զվարձը ի Քրիստոսէ առնուք , եւ զգրոցս չնորհըն եւ օրհնութիւն . եւ որ հակառակի եւ ոչ կամենայ որ կարդան . նա մասն եւ չնորհըն ոչ առնու ի յայս . . . գրոցս . . . յիշեցէք զԳրիգոր գծողս եւ հայրն մղդսի Փալատն . եւ որդիք զթորոս երէցն եւ Մարտիրոս սարկաւագն . եւ Յոհաննէս սարկաւագն . եւ երիցակին վերանուհին . . . » : Յիշատակ է բոլոր Հայր Մաշտոցս Թամուրին , եւ հաւըն Ադէմին , եւ մաւրն Մզդարին , եւ եղբաւրն Կիրակոսին , Պետրոսին , Մարտիրոսին , Ալթունին , Այդամուրին , Յակոբին , եւ Զոջապատն Պողոսին եւ քրոջն Մարթային , եւ կնոջն Պաղդագին , հարսին Շահատանին . (որք) գնեցին իւրեանց հալալ վաստակոց յիշատակ ի գիւղն ի Աղջախալան ի գուռն Աստուածածնին եւ ի Ա . Սարգսին . թվ . Ռ . Ի . Ա . . . » :

ԿԱՄԱԽ

Ս. ԹԱԴԵՈՍ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔ (*)

Ա. մատունք և ձեռագիրք.

1 Աջ. Ա. թաղէոս Առաքելոյն, արծաթապատ:

1 Ծնօտ Ա. թաղէոս Առաքելոյն, արծաթապատ:

1 Աջ. Ա. Լուսաւորչին, արծաթապատ:

1 Աջ. Ա. Արիստակիսի, եւ մատն, արծաթապատ:

1 Դեղթափ անուանեալ քար. քանդակեալ-արուեստ. (տես յերես 57):

1 Աստուածաշոշունչ. ընտիր, բոլորագիր, մագաղաթ:— Ի վերջն հին կտակարանին գրեալ «... Արդ ես արուեստ եւ եղիելի. Յոհաննէս անուն խմ յորջորջի. որ ձեւ ունիմ քահանայի. եւ ի բարեաց եմ խիստ հեռի, կենաց հացին փոխաք ունի, որ է բան տեառն խմ Յիսուսի, յոյժ բաղձանաւք զսա գրել տըւի, ի գիւղաքաղաքն որ կրակաց կոչի. ընդ հովանեսու Ա. Գրիգորի. ձեռամբ կոստանդին քահանայի... Զայոց թուի. Կ. եւ Զ. անցեալ ամի. Իհացրապետութեան տեառն կոստանդի. Հայոց մեծաց հեղինակի. ի թագաւորութեան Հայոց Աւշնի, բարեպաշտի եւ յոյժ հեղի. Արդ ես նուաստ յամենայնի. ծնունդ մալեալ ժամանակի... Հայցեմ արէք զիս արժանի յարտասառելոյն ժամանակի. ձեզ լոէ աէրն բարի, թողցէ զյանցանս խմոյ պարտի. նաեւ խմոյն ամենայնի. փոխեալքն. որ

(*) Թաղէոս առաքելոյ վանքն կը կոչուի նաեւ Ա. Աւագ վանք եւ Ա. Լուսաւորչի Անապատ :

կան եւ որ լինի . եւ հաւըն իմ Սիրունի ,
եղբաւը խմոյ Առաքելի . եւ կիրայի ճգնաւո-
րի մաւը ըստ մարմնոյ մեր պանծալի . Եղ-
բաւրկանն իմ Յոհաննէսի , եւ Մարուգէ կը-
բաւնաւորի . եւ Յոհաննէս քահանայի , ըզ
զաւրինակն չնորհողի . . . բարեմիտ քեռն ի-
մոյ հեղի եւ որդեկաց իւր ըստ կարգի , Վաս-
լի , եւ Յոհաննիսի , Սիմէոնի եւ Առաքելի ,
տացէ նոցա Տէր կեանս բարի , երկայնաւր-
եայ յայսմ աշխարհի . Ապէնիազ տէրն բարի ,
ամենեցուն ողորմեցի , եւ նմա վառք յե-
կեղեցի . . .

— (Ա. Ա. Գ. Պ. Պ.) . — «Շնորհաւք ամենա-
կալին Աստուծոյ . . . եւ աջողութեամբ սուրբ
Տիրամաւը Աստուածածնին , Ա. Կարապետին ,
եւ Ա. Առաքելոց , եւ աղաւթիւք Ա. Եր-
ջանիկ բարունապետին Յովանիսի եւ նորին
աշակերտի Ստեփանոսի եւ Յոհան եպիսկո-
պոլոսի , եւ համաւրէն սրբազան եղբարց
մերոց որ կան ի յայսմ լաբրանիս , որոց ան-
ուանք սոցա գրեալ են եւ գրին ի գոլրու-
թեան կենաց . ի մէծամեծաց մինչեւ ցփո-
քունս . որ անդադար աղաւթիւք բաղխեն
զդրունս ողորմածին եւ բարերարին Աստու-
ծոյ : Ես . . . վերջինս ի գրոց աշակերտաց ,
Եղեկիէլս , եւ իմ հոգեւոր որդեալ Սիմէոն
ցանգացոլ եղաք այս սուրբ Աստուածաշուն-
չիս հին եւ նոր կտակարանաց , եւ բա-
զում փափաքանաւք եւ ջանիւ ստացաք
զաս եւեղաք ի սուրբ Անապատս ի յԱ-
ւագ վանք . . . Յիշեսիք զծերունի , զմաք-
բամեզս , զհեղահոգի եւ զընտրեալ զթա-
գէսս քահանայն եւ զպարկեցտ եւ զբարե-
միտ ամուսինն իւր . . . զմեր հոգեւոր ծնող-
ութն , որ եւ նոքա աշխատ եղեն ի զինս Ա.
գրոցս , եւ զիւրեանց հոգւոյ բաժինն յիշա-

տակեցին ի Ս. Աստուածաշնչիս . . . յիշեցէք
զիյաւճա Սուլթանշահն եւ զիւր որդին
զիյաւճա Պակին զլմասացին, որ կամեցան
եւ շարաւաթով վաճառեցին. Աստուած յիշէ
զնոքա ի բարին» :

4 Աւետարան եւս :

« . . . Գրեալ յԱւագ վանք . . . ի թվ. Զ.
Լ. Գ. . աւուրս երջանիկ բարունապետին, Յո-
հաննէս վարդապետի. Եղեալ յիշատակ ի Ս.
Անապատիս. յիշեսջիք զԱռաջնորդ Ս. ուխ-
տիս զՊաւղոս հայրապետն . . . եւ զԱռաքել
գրչակս . . . »

4 Աւետարան եւս.

« . . . Գրեալ ի թվականի յեզանական ըբր-
ջագայի, Արեգական ստորիջի, յերկնից յերկիր տես-
լեամբ հայի, Զավեալ յելիցն որ յԱղենի յԱղամացեան
ծնեալ զարմի, ի Ռ. Լ. Դ. ամի. . . ի գաւառիս Սերաստիոյ
ի գիւղս որ կոչի Ճանձի, Բնդհովանեաւ Ս. Յակոբայ եւ Ս. Պատ-
ղոսի . . . » :

— (Այլ գրով). — « Յիշտատակ Ս. Աւե-
տարանս Ծառուկին, իր կողակցին, իր որ-
դւոցն, գնեց ի հալալ արդեանց, եղ յիշա-
տակ ի գուռն Ս. Գէորգայ, գեղն որ կոչի
Զաքարեայ . . . ով յանդգնի զայս ծախէ կամ
գրաւէ, ԳՃ. ԿՃ. հայրապետացն, ԲԺ. Ս.-
ուաքելոցն կապած լուծ կենայ . . . Ծառուկ
զաս իԴ. ֆլորի ետ գնեց . . . » :

4 Աւետարան եւս.

— Անցիշտակարան եւ անթուական :

Վ Աւետարան եւո .

« ... Դրեալ ի լուսնալրական ժամանակի
ոկղբանց Արարչութեան մինչեւ առ մեզ Յ.
Զ. Խ. . ամ. իսկ ի կենարարին գալստենէն
Ռ. Մ. Ղ. Դ. իսկ Խոպովացն Պարսից մերս թիւ
Զ. Խ. . . . ի մայրաքաղաքս եւ յաստուածա-
պահ գղեակս որ կոչի Ոխս, ձեռամբ Յո-
հաննիսի քահանայի, ընդ հովանեաւ Ս. Նշա-
նիս, ի դառն եւ ի նեղ աւուրս . . . » :

Աստ կը պատմէ Աքեայի պաշարումն և Քրիս-
տոնէից կոտորած . եւն : Եւ ապա կը յարէ .
« Արդ գրեցաւ աւետարանս աստուածառէր
եւ բարեպաշտ եւ ողորմած եւ հաւատաց-
եալ Պարոն Միխայյլի, որ ետ գրել զսա ջերմ-
եռանդն սիրով եւ մեծաւ փափաքանաւք
ի յարդար վաստակոց իւրոց յիշատակ . . .
ի վայելումն հոգեւոր որդւոյն իւրոյ կարա-
պետին, սուրբ եւ ընտրեալ առաքինասէր
քահանային, ի տաճար Ս. Աստուածահաւըն
Դաւթի առ ի յիշատակել զինքն եւ զծնողսն
իւր . . . » : Ա. Ա. գրով .

« . . . Ս. Աւետարանս կայր գրաւական, նա
կու ծախէին վասն դառնութեան ժամանակին
ի թագւորի գրամբն . նա Սմբատ երէց էտո .
ու ասաց ծխերուն թէ կուտամ ես զձ դր .
ու զձ . դուք ձեր հոգուդ տուք, որ մնայ Ս.
Աւետարանս Ս. Դաւթայ զէտ որ էր յա-
ռաջն, եւ յաւժարութեամբ ամէն տւրհնեալ
ծխերուս սրախ տուին զձ . դր . իրենք, ու
զձ . ես Սմբատ երէցս, ու առաք զաւետա-
րանս որ մնայ յաւիտեան Ս. Դաւթայ, ի յի-
շատակութիւն Սմբատ երիցու եւ . . . » :

— Ա. Ա. գրով — . « Առաջնորդութեամբն
Աստուծոյ ես Մովսէս երէցս եղի զՈ. Աւե-
տարանս յԱւագ վանքն ի յիշատակ ինձ եւ

Հաւըն իմոց մղտեսի Ամիրավէլին, եւ ծնողին
իմոյ Ասան մելիքին, եւ երէցկնոջն Ուստիա-
նէ եւ որդւոյ իմոյ Անանիա դպրին, եւ ա-
մենայն արեան մերձաւորաց իմոց անջնջելի
յիշատակ . . . ի թվ. Պ. Զ. Զ. . . .» :

Վ Աւետարան եւս.

.... « Յանկացող Ա. Աւետարանիս ոմն ի կա-
նանց Համանդուլ անուն հաւատաւոր եւ ա-
պաշխարող կուսամանուեկ գոլով ի տղայու-
թենէ եւ դրել զատ .... յիշատակ .... Հաւըն
իւր Յովանիախին եւ մաւըն իւր Խոնթ խա-
թունին, եւ եղբարց իւրոց Յորդանանին եւ
Սարգիս դպրին, եւ ամենայն արեան մեր-
ձաւորաց, Զուհարին, Շահանդուխտին, Ե-
ղիսարեթին : Գրեցաւ .... ի հրաշալի Այրի
վանս, ընդհովանեաւ Ա. եւ հրաշափառ եւ
չնորհարաշխ աջոյն Յովհաննու Մկրտչին եւ
Ա. Յակոբ բարեխտաւսի, զոր բերեալ հրեշ-
տակն ի Նոյեան տապանէն . եւ այլ բազում
սուրբ նշանացս որ աստ կան : Գրեցաւ լու-
սակարու մատեան ի թվ. Հայոց Զ. եւ ԽԲ.
ի Հայրապետութեան տեառն Սարգսի ի յա-
թուն Ա. Էջմիածնի, ի զանութեան Ըստու-
տում բէկի, նեղխմք .... ի դառն եւ ի նեղ
ժամանակիս, ոչ գտանելով հանդիստ վասն
ծովացեալ մեղաց մերոց : Գրեցաւ ձե-
ռամբ Ստեփանի .... խարեբայի եւ ոչ արե-
զայի, եւ եղբաւըն իմոյ Հայրապետի եւ գրոց
աշակերտի, եւ յառաջնորդութեան Ա. ուխ-
տիս Տ. Յովանիախի եւ եղբաւը նորին Տ. Ստե-
փանոսի եպիսկոպոսի, որ .... ի նոյն ամի վա-
խեցաւ ի Քրիստոս . եւ յաջորդ նոցին Տէր
Բարսեղ եպիսկոպոսի, որ է թոռն մեծին
Պռաւշայ» :

4 Մայր Մաշտոց.

... « Գրեալ ի Ա. Անապատն Խարտիչարայ վանք, ընդ հովանեաւ Ա. Աստուածածնին եւ Ա. Կարապետին եւ Ս. Սարգսի զաւրավարին. ի թուա. Հայոց Զ. Խ. Զ. Աւգոստոս ամսոյ իթ. առ ոսս Ստեփաննոս քաջ բարունապետի եւ խւր եղբաւրորդւոյն Յովհ. Հայրապետին... յիշեցէք.... զկիրակոս կրաւնաւոր վիճուն գրիչս.... » : — Այլ գրով... . « Ես Ստեփաննոս արեղայս գնեցի զՀայր մաշտոցս եւ եղի յիշատակ ի հոչակելի Անապատն. որ կոչի Աւագ վանք.... » :

4 Սաղմոս. Ընտիր, մագաղաթ:

... « Գրեցաւ ի թվականին Հայկաղնի. ի Յորելեան տասն եւ ութի, ի Դ. Ժ. եւ հինգն աւելի, ի յեկեղեացս գաւառի, ի վանքս այս որ Կայ-ի-վոսի, ի գրունքս այս գովելի, Ա. Յակոբի եւ Ա. Միոնի, առ ոսս մեծ բարունապետի, Յովանիսի քաջ Հոետորի, ի յառաջնորդութեան այս Ա. Ռւխտի Տեառն Ներականի մաքրամտի. եւ միեղքն եղբարցս բարի, բոլոր վանիցս արեղայի, որ քան զերսունն են աւելի, հաճոյական ծառայք բարի. այլ եւ զստացող այս Ա. Կտակի զՏէր Կիրակոս հեղահոգի ... ձեռամբ խով գծագրեցի ես Հայրապետս մեղաւքս ի լի... ողորմի ասացէք Կիրակոս սուտ կրաւնաւորիս... հաւրն իմոյ թուրուսին եւ մաւրն իմոյ Հատմելիքին. եւ եղբարցն իմոց Ստեփաննոսին եւ Ասչատուրին, եւ հաւրեղբարցն Վրթանիսին եւ Հարապետին, եւ մաւր քուերցն Կիրայ Խաթունին եւ Շնորհւորին. եւ մաւր եղբարցն Տէրտուրին. եւ ... » :

Ա Յայտնաւուրք .

... «Յիշատակ Հաղար բէկին եւ ամուսնայն խւրոց թուրուանդէին . եւ ծնողաց խւրոց Բուրթէլին եւ Քաֆուրին . Կիրակոսին եւ Խաթուն մէլիքին . եւ ծնողացն Ստեփաննոսին եւ Շողմէլիքին . եւ եղբաւրն Մխիթարին , եւ ... գրիչն Աստուածատուր , ի Խլաթքաղաքի , ընդ հովանեաւ ԺԱ . Խորանացս , յամի Պ . եւ ՂԴ . Թուականի . յաշխարհակալութեան Նետողաց ազգի Զընխան (Զընխան խան) Շահ Ամիրզին Թուրքմանին . եւ ի նոր Հայրապետութեանս Հայոց Տեսոն Կիրակոսի Էջմիածնի կաթողիկոսի ... » :

« Աստուած ողորմի Հաղարբէկի դստերն Գոհարին եւ քուրուրացոցն Նազխաթունին եւ Թաճխաթունին : Քրիստոս Աստուած պահէ զքահանացս եւ զտանուտէր եւ զռայիս գեղջիս Աղւայ (Աղի) , զմեծ եւ զխոքը առ հասարակ , որք կամեցան եւ զԱ . Ովաննէսն շինեցին վանք , որ ի վաղուց ժամանակէ հանգելէր ... Դարձեալ մին այլ բարութիւն արարին , որ Ս . Ովանիսին արտ մի տուին լուսազին , որ խրեանց հոգուն եւ խրեանց ննջեցելոցն յիշատակ կենայ վանիցն որդւոց յորդիս առանց ջրելոյ ուխտին հարցն եւ պապանցն , որ միարան կամեցան եւ ետուն ըզպտուող եկեղեցւոյ զոր շինեցին . եւ հաստատեցին վկայութեամբ ինքեանք ձեռագրովս այս ի պարոնէն եւ ի տիւանէն . . . Ամիրայն եւ տիւան եւ Սեւատարն . . . ոյու էրին նաղաթով , որ . . . ձեռն ի վրայչանի խլելով . եւ ուեւերես լինի . . . » :

« Ես Սարդիս վարդապետս Էջմիածնին , որ նուիրակ էկաք . առաջի խմ վկայեցին քահանայք եւ ուայիս եւ տանուտեարք գիւղիս

Պոռայ, որ զայն արտն տուեր են՝ միաբան եւ-
կեղեցւոյս յիշատակ իւրեանց հոգւոցն . . .» :

(Ս. Ա. Եւ այլ յիշատակարանք եւս) :

— Յաւելուած ի նոյն յայամաւուրք —

Նահատակութիւն Յօհաննու եպիսկոպոսին
Խքաղաքն Բաղէչ :

« Յամին ինն հարիւր եւ տասներրորդի եւ
երկրորդի թուակ . Հայոց, որ էր յերկրէն
Հայոց ի գաւառէն Մշոյ, ի նոյն ցեղէն մեր-
մէ Արմենայ, Աստուածային ընարութեամբ
կարգեալ տեսուչ եւ վերակացու ուխտի Ա.
Կարապետին Գլակայ վանացն իննակնեայ, շի-
նող եկեղեցեաց եւ հանգստարանի Ա. Կա-
րապետին եւ մեծ կաթողիկէին Ա. Ստե-
փաննոսի. Տըմլիկը (ցեղ մի քրդաց) մատ-
նեալ են զնա իր քակող մզկիթին եւ քարամբ
նորա շինեալ վկաթուղիկէն, առաջի գաւա-
ռապետին Մշոյ Խալիլի . եւ սա յուզարկէ առ
ամիրայն Մէլիք-Շարափի ի Բաղէչ, ուր վը-
կայութեամբ նահատակի » :

Ա. ՏԱՑԱՐ ԹՈՐԴԱՆԱՅ

Դ Մայր Մաշտոց .

• • • « Գրեալի գաւառին Տիվրիկոյ, ի վանք
որ կոչի Աւթմաս, ընդ հովանեաւ Ա. Աստ-
ուածածնիս, ձեռամբ . . . Ներսիսի, ի թուակ .
Հայոց Զ. Ղ. Է. ի սեպտ. Փ. Արդ աղա-
չեմ չմեղադրել աղալտնաց . . . քանզի տե-
սանէաք զբազում դիսկունս մարդկան մեռ-
եալս ասաջի մեր, եւ ցնդէր միտս իմ իբրեւ
զվայրենագնաց գաղան եւ հաղիւ առիս ժո-
ղովիի յերկիւղէ մահուն, եթէ ոչ ժամանէի
յաւարառումն տառիս. քանզի առ մեզ այլ
եհսս ի ցաւոց տարածամ մահուան, այլ նե-
րողութեամբն Աստուծոյ զերծաք . . . » :

Ա Աղօթք եւ խրատք .

Անյիշատակարան եւ անթուական :

Ա Գանձարան .

... « Գրեալ ի Ս. Անապատն . . . Աւագ
վանք . . . թվ . Զ . Լ . . . » — Այլ գրով —
« Ես Առաքել արեղայս գծադրեցի ձեռամբ
խով զգանձ տետրս , եւ ընծացեցի Ս . Լու-
սաւորչին ի լեռոն Սեպուհ , յիշատակ հաւըն
խոյ ոայիս Փիլիպառին եւ . . . » :

Ա Ժամադիրք .

... « Ես անարժան . . . Յոհաննէս երեցս
եւ Աստուածատուր սարկաւագս գրեցինք
զՍ . Գիրքս Յաղամին , Ղատումին յիշատակ
իւրեանց տոհմին խաչնդուս կրաւնաւոր թու-
ման . թվին Ռ . Կ . Է . էր ամէն » :

Ա Կ Ն

Ս. ԳԷՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ա . Աւետարան . Սասունցի (*) ըսուած ,
մեծադիր , երկաթագիր , ընտիր :

« ԱՄԵՆՍՈՍՈՒՐԸ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆՆ ՓԱՌՔ : ՔՐԵԱ-
ՏՈՍ Ա.ՍՏՈՒՐԾ . յորժամդպայցես փառաւը Հաւը-

(*) Սոյն Աւետարան Ակնոյ Ս. Փրկչայ վանիցն է , ա-
պահովութեան համար բաղաքը բերուած : Բաւական թը-
ւով Աւետարան կը գտնուի , զորս կ'անուանեն « Սասուն-
ցի Աւետարան » . ի Սասուն զրեալ լինելուն կամ Սասունցի
աւետարանէ մը զաղափարելուն համար : Ամէնքն ալ հը-
րաշագործ հոչակեալ : Իմ տհսածներէն ամենէն շքեղն է
Ապուչեխի եկեղեցւոյն « Սասունցին » :

եւ բիւրաւոր զաւրաւք հրեշտակաց, յահա-
ղին աւուրն ի գատել զերկիր յայնժամանաւգ-
նեան աղախնոյ քո կամային, եւ փրկեա ի հը-
րեղէն գետոյն սպառնալեաց, եւ արժանի ա-
րա ընդ իմաստուն սուրբ կուսանացն մտա-
նել ի յառագաստն եւ տալ փառս Ամենա-
սուրբ Երրորդութեանդ յաւիտեանս յաւիտե-
նից :

Փառք անսկզբնական եւ էական գերագոյ
գոյութեանն եւ անքակ միութեանն եւ բնա-
ւոր Աստուածութեանն, ինքեան միայն ելով
հասութեան յաւիտեանս ամեն :

Ի ձիր չնորհի սորա յուսացեալ աւգնու-
թեամբ Երրորդութեանն սկսայ եւ ողորմու-
թեամբ Նորին կատարեցի զլլուրբ Աւետա-
րանս, ի Հայրապետութեանն Տեառն Ներսի-
սի Հայոց կաթուզիկոսի եւ ի տէրութեան
Սասանյ Վիզենոյ մեծի Պատուելէսիմոսի որդ-
ւոյ Զորտուանէիի թոռն Թոռնկայ մեծի հը-
զաւրի եւ քաջի, որ բնիկ յԱստուծոյ հաստա-
տուն հիմնակառուցեալ ունի զաթոռ Հայրե-
նի տէրութեան իւրոյ, եւ ի թուականու-
թեանս Հայոց ի Ո. Ժ. Բ. Հրամանաւ ե-
րանելի եւ Քրիստոսասէր թագուհւոյ Մէլէ-
քսթոյ ամուսնոյ Վիզենոյ, որ է յազգէ Արծ-
րունի եւ ի շատաւիզէ սրբոյն Վարդանայ
դստեր մեծ իշխաննին Մոկաց՝ Հմայեկի. իսկ
բարեացապարան երից երանեանն Վիզէն եւ
ամենայն աւրհնութեանցն արժանի երանելի
աստուածասէր թագուհին, սոքա ըստ ազ-
նուականութեան հայրենի պատուոյն եւ ըստ
աստուածային աւրինացն գեղեցիկ քաղաքա-
վարութեամբ կացեալ առ միմեանս և զամե-
նայն աւրինակ բարեսլաշտութեան յանձինս
իւրեանց բերելով եւ զարդարով ոչ միայն
մարմնաւոր մեծութեամբ այլ և հոգեւոր փար-

թամութեամբ աստուածպաշտութեամբ . զի երանելի վիգէն զխաղաղութեան զհետ երթեալ ըստ տէրունական բանին , որ ասէ «Երանի է խաղաղաբարաց զի նոքա որդիք Աստուծոյ կոչեսցին » եւ զաշխարհաշինութեանզարդարդատողութեան . խրատելով զստահականդատ առնելովզզրկելոց , աւդնական լինելովնեղելոց — եւ ապաւէն ամենայն փախուցելոց , շինելով զեկեղեցիս-Աստուծոյ-եւ զարդարելով-ամենահրաշ սպասուք եւ զարդուք , եւ զքահանացս Աստուծոյ պատուելով . եւ մեծարելով եւ զկեանս նոցադարմանելով եւ յամենայնի առաջին սուրբ Նահապետացն եւ թագաւորացն նմանեալ . որք զպատուիրանս Աստուծոյ պահեցին եւ հաճոյ եղեն նմա . եւ ի վերայ այսր ամենայնի զողորմածութիւն եւ զսէրն ունելով որ է գըլուխ ամենայն սուաքինութեան :

Նոյնպէս եւ երանելի թագուհին զամենայն սուաքինութեանց զհետ երթեալ , եւ զարդարեալ ոչ միայն ի հիւսս ուկեմանս ընդելուզեալ մարդարտով եւ ակամբքք պատուականաւք , կամ ի հանդերձս ուկեհուս հապարտացուցանոցս զմիսս կանանց թագաւորազանց , այլ սա զկնի մարմնական մեծութեան՝ ստացեալ եւ զհոդեւոր առաքինութիւն , զսրութիւն , զհամեստութիւն զխոնարհութիւն , զպահս սրբութեան եւ զաղաւթս հանապազորդս , եկեղեցեաց զարդարիչ եւ քահանայից յանձանձիչ , որբոց եւ այրեաց խնամածու , զմերկս զգեցուցանելով եւ զքաղցեալս կերակրելով . եւ այլ բազում սուաքինութեամբ , ըստ աւրինակի սուաջին որբոցն որ ընթացան զինի Քրիստոսի կոչմանն եւ սուաքելական քարոզութեանն , որպէս ասէ Պաւլոս — փողն Տարսոնական — անտութն

ընտրութեան, քարոզն տիեզերաց, յուսուցանելն իւրում, եթէ կանայք հնազանդ լեռուք արանց ձերոց յամենայնի իրրեւ Տեառն. և Արք սիրեցէք զկանայս ձեր իրրեւ զանձինս ձեր: Իսկ ամենագով երանելիքս ըստ առաքելական խրատու և ըստ Քրիստոսի պատուիրանացն, ոուրբ և պարկեցտ ամուսնութեամբ կացեալ առ միմեանս որպէս զմի մարմին, եւ ծնեալ ուստերս լուսածաղիկս եւ դստերս գեղեցկատեսիլս, եւ սնուցեալ խրատու եւ ուսմամբ, կրթելով զնոսա յերկիւղ Տեառն եւ ի հրահանգս բարեպաշտութեան. ապա ոմանք ի զաւակաց սոցա յառաջագոյն փոխեցան յաստեացս ի հանդերձեալսն, իրրեւ զպտուղ ինչ նոր յառաջին արտօնեաց ընծայ Տեառն մատուցեալ, յորոց մինն Գրիգորիոս ճանաչիւր, եւ այլոց անուանքն գրեալ են ի դըպրութեան կենաց. եւ տող ինչ զվախճան նոցա արտասուեալ եւ գոհութիւն Աստուծոյ մատուցեալ, վասն ընդունելոյ զպտուղ որովայնի նոցա: Ապա զինի այսորիկ աստուածապաշտ կարգաւոք ուրախացեալք բարեկարգութեամբ վարէին զիշխանական տէրութիւն իւրեանց, հանդերձ մնացեալ որդւովին — զերից երանեան եւ զամենագովիլին ասեմ — զՉորտուանէլն, զգեղեցիկն, զբարետեսիլն, զգանգրահերն, զխարտիշագեղն, զլայնաթիկունքն, զհաստարազուկն, զչափահասակն, զՔրիստոասէրն, զաղաւթասէրն, զքահանայասէրն, զխանարհամիտն, զհեղիզն, զերկացնամիտն, զսիրունն, զսիրեցեալն, զողորմածն առ ամենեսեան, զաւգնականն անաւգնականից եւ զբարեխաւոն դատարարտելոց եւ զհանիչն բանտարկելոց եւ զկերակրիչն քաղցելոց: Եւ զինչ թուեմ մի ըստ միոջէ, զի ամենայն շնորհաւոք զարդար-

եալ էր ի հոգեւորականն եւ ի մարմնականս .
եւ այսպիսի վարուք անէր եւ խմաստնամնայր
եւ հնազանդ եւ հղու էր ծնողացն եւ հպա-
տակ հրամանաց նոցա . եւ ոչ իրեւ զմանուկ
թագաւորազին ամբառնայր ընդդէմ , կամ
բարձրամտէր , այլ ընդ խոնարհս զիջանէր .
զՏէրունեան հրամանան կատարելով թէ Որ
խոնարհեցուցանէ զանձն բարձրասցի . և վասն
գեղեցիկ վարուցն եւ լաւութեան բարուցն ,
ծնողքն առաւել սիրէին զնա , ապա խոր-
հուրդ ի մէջ առեալ աճեցուցանել կամելով
զշառաւիդ ազգին խրեանց . փեսայացուցա-
նեն զնա ընդ գուսար վասլի եղբաւր տեառն
Գրիգորիսի Հայոց կաթուղիկոսի , հզաւրի եւ
մեծի , որոյ անուն Վանինէ ձանաչի , որոց
եկեալ առ միմեանս եղեալ իրեւ զմի մար-
մին սիրունք , եւ սիրեցեալք . եւ ըստ Աստ-
ուածային օրինացն կեցեալք ծնանին երիս
որդիս գեղեցիկս եւ հրեշտակատեսիկս . որում
առաջնոյն ասի Վասիլ , իսկ երկրորդին Շա-
հինշահ եւ երրորդին՝ Թոռնիկ . եւ կային բա-
րեկարդութեամբ , զուարձացեալք լուսածա-
ղիկ զաւակաւքն : իսկ զինի սյսմ եղելոցս
աստուածասէրն Վիգէն եւ երանելի ամուսին
նորա Մելեքսթի տւրհնութիւն ամենատեառն
մասուցանէին , տեսանելով զբարեկարդու-
թիւն տէրութեան խրեանց եւ զանումն զա-
ւակաց եւ զշինութիւն աշխարհին : Էր ապա
դուսար մի խրեանց կոյս գեղեցիկյոյժ , զար-
դարեալ ամենայն բարեձեւութեամբ եւ յոյժ
սիրեցեալ յաչս մաւրն առաւելքան զամենայն
մանկունս խր , որոյ անուն յորջորջեալ կոչի
ԿՈ.ՏՈ. , կատարեալ հասակաւ եւ գեղեցկու-
թեամբ , եւ ամենայն առաքինութեամբ , յո-
րոյ անուն Ս . Աւետարանս գբեցաւ . զնա
կամեցեալ ծնողացն իւրոց տալ մեծաշուք

պատուով ի թագուհութիւն Շահինշահի
որդւոյ Գրիգորի թոռին ԿՈՏՈԿԱԼՈՒ որդ-
ւոյ կամենի մեծի , ի Դեգեաց գաւառ ի մեծ
ամրոցն որ կոչի Սաղուկ . որ իբրեւ եր-
թեալ անդ ըստ հայրենի ազնուականու-
թեանն եւ ըստ մայրենի աստուածաշտու-
թեանն որով անեալն էր . եւ անդ ցուց-
եալ զգեղեցիկ բարեձեռութիւնն , զարբու-
թիւնն , զողորմածութիւն , զեկեղեցեաց եւ
զքահանայից հոգաբարձութիւն եւ առըրք ա-
մուսնութեամբ ծնեալ մանուկ մի գեղեցկա-
տեսիլս , որոյ անուն է Շահմէլիք , զոր իբ-
րեւ լաէին ծնողքն զնորա բարի յառաջադիր-
մութիւնն . ժառու ի բարձունա Աստուծոյ մա-
տուցանէին . եւ ինքն երանելի չքնագեղն կա-
մայն գոհութիւն Աստուծոյ մատուցանէր , որ
եթող զառն հաւը իւրոյ ի մեծութեան եւ յու-
րախութեան , եղբարքն հանդերձ եւ ամե-
նայն ընտանեաւք . եւ մինչ յայսմ ուրախու-
թեան էին եւ բերկրէին ի միմեանց բարեկե-
ցութենէ . — եւ ի շինութեան էին եւ ուրախ
էին առ հասարակ ամենայն սիրելիք . հեռա-
ւորք եւ մերձաւորք , պետք եւ իշխանք եւ ա-
մենայն քրիստոնեայք . եւ վանաւրայք . եւ կը-
րաւնաւորք որ ընդ իշխանութեամբ սոյա է-
ին . ապա մեզսասէրն եւ բարի-ատեացն սա-
տանայ նախանձեալ ընդ բարի կեանս նոցա ,
մտեալ յիւր սիրելիսն . . . յարուցանէ պատե-
րազմ ի վերայ տանն վիդենայ . այլ ի զաւրու-
թենէն Աստուծոյ յայտնապէս պատերազմաւ
ոչինչ կարացին ստնանել նմա , այլ գաղտնա-
գողի իբրեւ զաւձ սովեալ մտին եւ աւերեցին
տեղիս աեղիս ի գտւառաց նորա , եւ գերե-
ցին բազումն ի քրիստոնէից , եւ այն էր սկիզ-
բըն թանձրամած սգոյն զոր ունելոց էր զմեզ
եւ զնոսա եւ զամենայն Քրիստոնեայքս , եւ

զամենայն սիրելիս , զհեռաւորս եւ զմերձաւորս . զի հուպ ընդ հուպ , կարճ ի կարճոյ , ի նմին ամիս յաւուրս պահոյ քառասնորդացն , ի հինգերորդումշաբաթովն , զկնի տաւնի սրբոյ Քառասնիցն , ըստ ասառածածակոչ հրամանին հասանէր վախճան երանելոյն Զորտուանէլի ի տիս երիտասարդութեան , թողեալ շառաւիղ ազգի զլուսածաղիկ զաւակսն իւր եւ մսիթարանք ծնողաց իւրոց , եւ ինքն վոխի ի Քրիստոս առ որ անձկացեալն էր . բայց զաղէտս տարակարծ դիպուածոյն եւ զիրս ամբաւ կոծոյն որ եղեն յայնժամ , զոր գործեցին հայակոյտ բազմութիւն ազատացն , ծառայից եւ աղախնեայց եւ տիկնանց ազատաց , եւ գաւառաց գաւառաց ընդ խուռն եկելոց ի կոծ լավեաց եւ զողբս հաւրն եւ մաւրն եւ ամուսնոյ նորա . ոչ կարեմք զգրով արկանել , բայց ի նմին ժամու ժողովեալ բազմութիւն քահանայից և կրանաւորաց և վարդապետաց , զնագեալ զգեղեցիկ մարմին նորա պայծառ եւ պատուական հանգերձիւք , եւ բարձեալ տարան ի հայրենի տապանատունըն իւրեանց . յուխտին . որ կոչի վանդիր . ի գուռն Արբոյ կաթուզիկէին զոր շինեաց իւր երանելի հայրն վիգէն , ինն խորանեան , եւ վոխեն վնա ի հանգիստ սազմոսիւք եւ աւրհնութեամբ եւ երգաւոք հոգեւորաւոք , եւ փառաւորեալ արձակեցին զժողովուրդսն .

Գործեցաւ այս ի Հայոց թուականիս ի Ո . Ժ . Դ : Եւ մինչ յայս տրտութեան էին եւ սակաւ մի զանձինս իւրեանց մսիթարել կամելով գեղեցիկ մանկամբն իւրեանց Վասակաւ եւ որդւովքն Զորտուանէլի , ապա յանկարծակի յետ ամի միոյ անցելոյ , զկնի մահուանըն Զորտուանէլին հասանէր նոյա տրտութեամբիւն ի վերայ տրտութեան . զի Քրիս-

տոսասէր եւ բարեպաշտուհի դուստրն իւր-
եանց կամայն , մինչդեռ յուրախութեան էր
եւ ի մեծութեան ինքն եւ ցանկալի տէրն իւր
Շահինշահն , եւ համակեալ էին ի սէր իրերաց
եւ բերկրէին ի միմեանց տեսլենէ , եւ զուար-
ճանային ընդ տեսիլ զաւակի իւրեանց . եւ
ոչ էր լուեալ զմահ եղբաւըն եւ զտրտմութիւն
ծնողաց՝ եւ ակն ունէր բազում ժամանակս
վայելել զկեանս աշխարհիս , եւ ծնանել ուս-
տերս եւ գստերս , ապա եղեւ նորա ժամա-
նակ ծնանելոյ՝ ունելով յորովայնին մանկունս
երկուս , եկին հասին երկունք ծննդեանն ,
ըստ տէրունեան հրամանին որ ասաց ցնա-
խամայրն , թէ Տրտմութեամբ ծնցիս որդիս .
եւ ի կենտրոն Աւետարանին ասէ . կին
յորժամ ծնանիցի տրտմութիւն է նմա զի
հասեալ է ժամ նորա . եւ ստիպել երկանցն
զկնի ձեւպէին երկունք մահուն . եւ ի մեկնել
մանկանցն եկն եհաս աւրհասն մահու , եւ ու-
րախութեամբ փչեալ զոգին զերծեալ ի պատ-
րանաց աշխարհիս եւ ի զբաղմանց սորա .
փութացեալ առ նաւահանգիստն Քրիստոս . եւ
անդ էր տեսանել զաղէսս ամբաւ տարակու-
սանացն եւ զողբս անհնարինս , զկականումն
պատուական եւ ազտոտ կտնանց , զաղիոզորմ
արտասուս տղայոցն , զհառաջանս սիրելեա-
ցըն , զաղխարհանս բարեկամացն . զի ա-
մենեքեան մինչդեռ յուրախութեան եւ ի
հանդերձս հարսանեաց համակեալք էին .
վաղվաղակի սգոյ հանդերձս զգեցեալ ի թը-
խութիւն դառնային . եւ այսալիսի կոծով ե-
րանելի եւ սիրեցեալ առնն զվախճան նորա
սգացեալ՝ զի ի մատաղ հասակի հրաժարեաց
ի նմանէ , եւ սուզ ինչ ժամանակս բերկրե-
ցան ի միմեանց տեսլենէ , եւ կարճակոտուր
եղեւ սէր նոցա . փոխի յաշխարհէս ի հան-

դերձեալն առ Քրիստոս յանվախճան ուրախութիւնսն : Ապա առեալ զպատռւական մարմինն պատեալ պայծառ հանդերձիւք եղեալ ի տապանի եւ բարձեալ դասուք քահանայից եւ բազմամբոխ ժողովրդովք տարեալ յիւր սեպհական վանքն որ կոչի Ս. Փրկիչ, յորում բնակեալ են կրունաւորք միաբանակացք հրեշտակրանք, սուրբք և ընտրեալք փոխեն զնա ի հանգիստ սազմոսիւք եւ աւրհնութեամբ և երգաւոք հոգեւորաւոք և կնքեալ զգերեզմանն եւ մեծարեալ զաւր հանգստեան նորա-արձակեալ զժողովուրդոն զնացին ի տունս խրեանց : Այսոցիկ այսպէս եղելցոյ լուեալ ապա երանելի ծնողացն զվախճան դստերն, յանհնարին սուգ տրամութեան ընկղմեցան եւ նորոգեցին կեղեքումն առաջին վիրացն, եւ յայրումն ի վերայ այրման . եւ մոռացան զառաջին սուգն՝ զսորայս խիստ համարելով . զի հեռատեսութեան եղեւ վախճան նորա, եւ ոչ տեսին զմահ նորա, եւ բազում աւուրս սդացեալ զնա, ապա զյոյսն Քրիստոսի առաջի աշաց եղեալ . զմիթարիչ չըն ամենայն սգաւորաց, գոհութիւն Աստուծոյ մատուցեալ որ ետ զնոսա, եւ դարձեալ կամեցաւ առնուլ զնոսա : Զոր տէր Քըրիստոս միմիթարեսցէ զնոսա միմիթարիչ Ս. Հոգւովի, հանդերձեալ մնացեալ զաւակաւքն, անտրատում ուրախութեամբ, եւ հաստատոն պահեացէ զտէրութիւն նոցա եւ յաղթոլ ի վերայ թշնամեց աղգաց յազգս մինչեւ ցյաւիտեան :

Իսկ ապա Քրիստոսակը եւ բարեպաշտ թագուհի մայր գեղեցիկ աստուածասէր կատացին բարի խորհուրդ զմոտաւ ածեալ, զպակասումն զաւակին ընուլ կամեցեալ, եւ զորութիւնն յուրախութիւն վոխեցեալ, նման-

Եւ ետ Ս. Աւետարանս ի Ս. Փրկիչն, յո-
րում է գերեզման դատեր իւրոց, ի յիշատակ
նորա, եւ պայծառութիւն տաւնից տէրունտ-
կանաց, եւ ի զուարձութիւն մանկանց եկե-
զեցւոյ, ընթերնլով յաւուրս տաւնից և զատ-
կաց. եւ ի ժամ սպատարագելոյ մեղսաքաւիչ
եւ կինարար մարմնոյ եւ արեանն Քրիստո-
սի. Արդ ովլ գասք սրբոց, պարք երկնա-
գումարք-հրեշտակը բանաւորք-տաճարք Եր-
բորդութեան-որդիք վերին Սիոնի. Աղաչեմ
զձեզ Ս. Աւետարանաւս. զոր յորժամ ըն-
թեռնուք զլլուրը Աւետարանս եւ լուսաւո-
րիք, յիշեսջիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր.
զԱստուտծասէր թագուհին զԼատայն, եւ
զերանելի եղբայր իւր Զորտուանէլն, եւ
զմայր իւր եւ զծնողս նորա, զի աղաւթիւք

ձերով եւ աւետարանիս չնորհիւ՝ յորժամ՝
գայցէ Տէր փառաւք հաւը յահագին աւու-
րըն եւ ամենայն սուրբք ընդ նմա . Պատկել
եւ փառաւորել զսուրբս , յայնժամ յանուանէ
կոչեսցէ զնոսա . թէ « Եկայք տւրհնեալք
հաւը իմոյ ժառանգեցէք պատրաստեալ ձեզ
զարքայութիւնն . եւ ընդ աջակողմեանն դա-
սեսցէ ընդ սուրբս իւր ի հայրենի փառսն ,
յանեզրական ուրախութիւնն , եւ նմա փառք
յաւիտեանս . ամէն » :

Վերջին երեսի վրայ ննջեցեալ եւ պատան-
եալ կնոջ պատկեր մը գծագրուած է . ան-
շուշո Վիգենա թագաւորին հանգուցեալ
կամայ դստեր պատկերն է , որուն քով նը-
կարուած են նաեւ իւր երկու նորածին ե-
րախայից պատկերներ , եւ վրան Մեսրովպ-
եան տառիւք գրուած .

« Ծրագրութիւն պատկերիս այս է յանուն
կամային դստեր Վիգենայ , որ ի ծնունդն
վախճանեցաւ , ի տիս մանկութեան , եւ ե-
թող սուգ անհնարին մաւր իւրում , որում ո-
վորմեսցի Տէր յիւրում մեծ գալստեանն » ա-
մէն :

Դեռագիր բառարան .

« Այս բառք են քերթողականք վասն չտ-
փոյ Հոմերական տաղից , զի քերթողական
արհեստքն չափաբերականք են եւ չափով
վարեն , են որ գեղջուկք են , որով ձարտա-
սանք վարին , զի յաճախապէս փոխարերին
սակս զարդու ձարտասանիցն , եւ հարկ է
յոգնահամար եղանել » :

— Կ'ըսկսի « Աստուածազան » բառով եւ
կը վերջանայ « ցքի »ով . եւ կը յաւելու « Զան-
ովիտան եւ զապիկար զգձող տառիս աղա-

չեմ յիշել ի տէր , եւ նմա վառք յաւխոեանս
ամէն : « Մինչեւ ցայսմ տեղւոջ գծումն եղեւ
ՌՃԽՅ , թվին , յունվարի բ . օրն , երկու-
շարթի » :

— Դարձեալ վերոյգրեալ խորագիրը նոյ-
նութեամբ գրուած , եւ կ'ըսկսի « Արարով »
բառով , « ֆէրաճէ » բառով կը վերջանայ :
Այս մասին մէջ Յունական , Թրքական եւ
ուամկական բառեր շատ կան : Ֆէրաճէն
զկնի կը յաւելու « Մինչեւ աստ գրեցաւ եւ
յաւարան եղեւ թվին ՌՃԽՅ . յունվարի ի՞-
օրն Գշրթի . ի քաղաքն ըստամպօլ , ի Սուլու
Մէնաստիր » :

— Վերատին կ'սկսի , խորագիրն այս է
« Մեկնութիւն բարից քերականի » , եւ առա-
ջին բառն կը դնէ « Առձեռն » , և կը շարու-
նակէ մինչեւ Շ գիրը . « Շապալուրջ , քէստա-
նէ » . « Շէրի՛ , շըրլըղան » . ու կը ձգէ թերի ,
անդիր թղթերով :

— Ապա կ'սկսի « Աշխարհացոյց համառօ-
տաբար եղելցո ի վերայ երկրի » : Նախ կը
խօսի երկնից վրայ՝ ըստ Ս . Գրոց , ապա
երկրիս բաժանմանց , ասոնք համառօտ , իսկ
հայաստանեայց մասն ընդարձակ եւ պատ-
մարանօրէն , եւայլեւայլք :

— Ապա « Պատամութիւն քահանայի միոյ
Խարբերդացւոյ , . . . մաքառելով վասն հա-
ւասոյ քրիստոնէականի » , որ կ'սկսի կոնդա-
կի ոճով . « Եւ ընդ սիրոյ օրհնութեանս ծա-
նուցումն լիցի աստուածասիրացդ . . . վասն
այդ մահանեսի Եղիս քահանայիդ , որ է դա
յերկրէն Խարբերդու , յազգէն ասորւոց ի
որբոյն Յակորայ Մծրնայ հայրապետէն ուղ-
ղափառ հաւասով , եւ որբոյն Սրբայ Եփրեմ
Խուրին Ասորւոց եւ ազգէն Միխայէլ Պատ-
րիարքին , եւ ի սուրբ Պարսամոյ ձգնուո-

րին, լաւ եւ ընտիր կարդաւոր, ժամասէր
եւ սազմուասէր եւ գրոց գիտութեան հմուտ
եւ ճարտարաբան...» որ կը վիճաբանի իտր-
բերդու մէջ քրիստոնէութեան համար, եւ
կ'ազատէ Հայոց Ա. կարտավետ եւ Ա. Ստե-
փաննոս Եկեղեցիները եւ Երկու Հայ քահա-
նացներ՝ Տէր Աահամկ եւ Տէր Ղուկաս, որք
չկընալով պատասխանել՝ ակամայ ուրացած
էին եզեր, եւ յիշեալ Եկեղեցիքը գրաւուած.
իսկ Տէր Եղիա Ասորին որ «Գ. ցեղ լեզու
գիտակէ էր կարդալն» զՔրիստոս կը դաւա-
նի. կը ծեծուի, կը բանուի, Գ. օր անօր-
ւաղ կը մնայ, բարութիւն եւ պար-
գեւներ կը խոսանան. նա կը մերժէ եւ
զՔրիստոս կը սիրէ, կը տանջուի, եւ բանտէն
հանուելով կը ձգուի «ի խորխորաս դուր մի
բերդին, զոր Երլան զույուռ ասեն, լի ժա-
հանոտ տղմով. ի մէջ թունաւոր սողնոց եւ
զեռնոց Գ. օր»... եւ փայտ կոտրեցին առ
ի այրել զՏէր Եղիան. Ապա Երէցկինը կը
թելադրեն, «տարան զնա կանայք առ Երէ-
ցըն, եւ ետուր (Մկրտիչ) վարդապետն խըն-
ծոր մի թէ տարէք դուք զդա առ իմ հոգ-
ւոյս որդւոյս Տէր Եղիային. եւ ի մէջն խոր-
հուրդ էր եղեալ»: «Ասաց Տէր Եղիան ցե-
րէցկին, ահա ես պատրաստ եմ այրելն իմ.
բայց խիստ երկնչիմ թէ գան յակամայ եւ
բռնութեամբ դիս առնեն. խորհիմ, գնամյեր-
կիրն ֆռանկաց պաշտեմ զհաւասս իմ»: «Ասէ
Երէցկինն ցերէցն. եթէ դու գնասսի ֆռան-
կաց առնեն, ապա մեք զի՞նչ լինելոց եմք,
դու չես ամաչեր ի քո ալեացգ, որ զայդ
խօսքն կու խօսիս. բ. անգամ զՔրիստոսի
լուսաբողիս գերեզմանն ես համբուրեր. եւ ի
մէջ քաղաքաց անուանի մարդ ես, եթէ այ-
րեն զքեզ կամ քարկոծեն. յառաջ ես կու

մահանամ. . . . Զօրացաւ սիրտ Տէր Եղիային
ձիչ բարձեալ աղաղակեաց ասելով. Բերէք
ինձ իմ այգւոյն փայտ որ այրիմ. Եւ երթ-
եալ երէցինո՞ն բարձեալ փայտ երեր ի մէջ
ասոենին թափեաց եւ ասաց. Յառաջ զիս այ-
րեցէք եւ ապա զերէցն իմ. յայնժամ սրով
հարեալ եւ խոցեալ զերէցկինն յետո քշպե-
ցին. Եւ բորբոքեցին զհուրն. Եւ տարան մերձ
առ հրոյն. Եւ նա ոչ երկնչէր. զկուլակն ա-
ծիլեցին, եւ ի գլուխն . . . կապեցին, «Եւ ա-
սէ Տէր Եղիան. Եթէ գլուխս հառանէք, ա-
պա կարող էք, բայց ես ոչ ի հաւասար ի-
մում խորշիմ. . . գրումեաց զերեսն նշանաւ
սրբոյ խաչին» . . . յայնժամ ճեղքեցին զլե-
զուն եւ ոչ խապառ կտրեցին. թէ՝ վաղիւն մեղ
քարողիչ լինելոց է. Եւ զձախ մատն ճեխ-
քեցին. թէ՝ վաղն մեղ զիր զրելոց է . . . Եւ
յորժամ ոչ կարացին խախտել եւ մեկնելի
սիրոյն Քրիստոսի, ասացին թէ՝ լաւ է զսորա
արեան գին կտրեմք քան թէ սպանանեմք. . . .
Յայնժամ կոչեցին զՄկրտիչ վարդապետն եւ
զքահանայքն եւ ասացին թէ եկէք գնեցէք
զայս երէցն, եւ ժողովեցան առ Ամիրան եւ
կտրեցին արեան գին էծ. զուռչ, տուդանս,
եւ շարթ արարին թէ՝ այսօր զդրամն պիտի
բերէք, թէ ոչ վաղիւն զերէցն կու սպա-
նանենք: Ետսախ արարին Հայոց թէ մարդ
Տէր Եղիայի անուտն փոխ դրամ՝ չտայ. Եւ
վարդապետն ի հետ քրիստոնէից այլ իմն
բանի համար գնացին շահով դրամ առին
եւ ետուն երէցկնո՞ն, եւ նա տար-
եալ ետուր զդին արեան իրը թէ իւր տու-
նէն՝ որ Ազգին Հայոց նեղութիւն չառնեն»:
— Այս հնարքով կ'աղատուի Տէր Եղիան, եւ
յետոյ կերթոյ «ի Մալաթիա, եւ եհան ֆէր-
ման, եւ ահոտի զնաց ի Մէրտին առ Ռում-

եայ Շէին եւ եհան ֆէթվայ . եւ բերեալ ի Համիթ եւ արար սիմիլ . եւ Համթայ փաշայէն Էմր եւ ֆէրման երեր , եւ անտի գընացեալ ի յըլլումամոլու եւ հանել ետուր ի . Էմր եւ երեր . եւ այն ֆէթվայովն եւ Էմրովն հիւճճէթ արարին , եւ այսուհետեւ ի հետ քրիստոնէից եւ ի հետ եկեղեցեաց դաւ չ'առնեն . . . » : Յետ այսորիկ կը յորդորէ կօնդակն որ ողորմութիւն նուիրեն Տէր Եղիային իբրեւ հաւատոյ գին , որ կը շրջի ի դրունս ողորմածաց :

« Աւարտումն եղեւ պատմութեան գծոյս ՌՃԽԲ . թվին , փետրվարի թ . օրն ե . շաբաթի Քաղաքն Ստամոլ » :

— Ասկէ զկնի « Վասն գալստեան քրիստոսի եւ դատաստանի նորա » խորագրով գըլլուս մը կայ , ուր նեռին ստորագրութիւնը կընէ , և աշխարհիս անցումն . . . երկրորդ գալլուստն Քրիստոսի , արքայութիւն , եւն :

— Գլուխ մի եւս « Վասն խնդրոյն որ եղեւ ի մէջ քրիստոնէից վասն Հոգւոյն սրբոյ թէ ի հօրէ² միայն պարտէ տուել , թէ ի հօրէ եւ յորդւոյ » . Խորագրէս ետքը կ'սկսի « ի Հռովմայեցւոց ազգացն շարժեցաւ այս խնդիր ի մէջ ազգիս քրիստոնէից Հայոց . քանզի գըրեաց Պատն Հռումայ առ մեծ կաթողիկոսն Հայոց Տէր Կոստանդիին . . . եւ թագաւորն Հայոց Հեթում , եւ զպատասխանիս պահանջէին . . . եւ նոցաժողովեալ զիմաստունս ի Հայոց ի Յունաց եւ յԱսորւոց եւ այլ ազգաց քրիստոնէից ի Սիս Կիլիկիա . Յոյնք ի հօրէ միայն ասացին . եւ յԱսորւոց տմանք այլ : Իսկ ի Հայոց գրեցին ի կողմանս արեւելից ի մեծ Հայք առ գիտնական վարդապետն Վանական , եւ առ Վարդան վարդապետ եւ առ Յովսէփ եւ առ այլս » . . . որոց պատասխանը

«Երկոքումըք ձայնիւք ըստ պիտոյ վարեցեալ ,
եւ ուղղակի Հռովմայեցւոց խոստովանու-
թիւն . լի են ամենայն Աստուածաշունչ գիրք
այնալիսի ձայնիւք» գրուած . վկայութիւն կը
բերեն Պետրոսի թղթէն , Յոհ . կաթողիկէէն ,
մեր Լուսաւորչէն , Ո . Աթանասէն , Գրիգոր
Աստուածարանէն , Նիւսացիէն , Բարողէն ,
Եփրեմէն , Ոսկերերանէն , Եւսերիանոսէն» .
եւ այն . և դաւանումն կը կցեն այսալէս . «Հո-
գին Սուրբ բղիումն ի Հօրէ եւ երեւումն
յՈրդւոյ» . եւն : Կցորդեալ է եւ այս . «Գրր-
եաց մեծ վարդապետն Վանականս թէ որ-
պէս մարթէ խոստովանել եւ կամասել զԱռուրբ
Հոգին ի Հօրէ եւ որդւոյ . այս է Վանական
վարդապետին» . եւ որոյ սկիզբն է . «Հոգւովն
խօսիլ զհոգւոյն Հոգեւորացն է գործ» . եւ
որոյ վախճանն է «Աստ մի խնդրեր . աւելի
զի յամենէն անկանիցիս» : — Ահա ճիշտ խօսք :

— Նոր գլուխ մը եւս որոյ խորագիրն է
«Վասն չհաւատալոյն և խատասրութեան ա-
ռաքելոյն թովմայի» . ուսմկական լեզուաւ եւ
ոճով : — Ասպա «Տեսան Ներսիսի ասացեալ
հարցմունք եւ հանելուկը» :

— Վերջին գլուխն է «Պատմութիւն թըզ-
թոյն կիւրակեայ որ ի Ռուսայ ի մեծ եկեղե-
ցին Պետրոսի եւ Պօղոսի իջեալ է ի յերկ-
նից» . հռչակաւոր առասպելաբանութիւնն :
— Պապականի մատն կայ այս մատենին մէջը :

Դ Միխայէլ Ասորի . և Ճառք .

— Յորմէ օրինակեալ է հետեւեալ «Խրամք» :
«Զորս իրք մարդկան վատ են . Ճժդոհա-
լըն . խեռով խօսելն . ի սիրտ ելնելն . եւ ժը-
լատութիւն :

«Զորս իրք մարդոց վնաս բերեն . Աւելի
մօտաւորութիւն առ թագաւորն . հետ չար

մարդկանց սէր դնել. շրջել հետ չար կանանց .
առել եւ բանրասել զմարդ :

« Չորս աղգ մարդոց չէ պարտ մեղադրել .
թագաւորի՝ որ սպանանէ զմեղապարտն . հի-
ւանդի՝ որ զստհքն չի պահէ . անգետի
վասն ջահիլ խաւսիցն . եւ լացողի՝ վասն որդ-
ոց :

« Չորս իրաւք թագաւորութիւն հաստատի .
Որ ոչ շտապի ի բանն . որ զարժանաւորն
ուժտէ . որ խոնարհամիտ լինի . որ զերդումն
հաստատ պահէ :

« Չորս լինի բարեպաշտութիւն . Որ լինի
առլըն սուրբ . որ ունենայ սիրտ սուրբ . եւ
սիրելիքն սուրբ . . . :

« Չորս իրաւք լինի բարեբազդութիւն .
Ժամանակ լինի խաղաղութեան . չատանակ
յընչից . ողջ կենակ կենաց . եւ անհոգ լինել :

« Չորս յիրաց լինի անըռակակութիւն . Զի-
հելութենէ . ծուլութենէ . ի չմարդկաթենէ .
եւ չտապութենէ :

« Չորս յիրաց լինի բարեգործութիւն . Ա-
ղաւթք . ողորմութինն . գութ . եւ ամանաթ
պահելն :

« Չորս աղգ մարդկանց չէ պարտ հաւա-
տալ . Անընակեցին . թշնամոյն . սուտ սի-
րելոյն . անհաւատի աղաւթիցն :

« Չորս իրք դրանս ի գլուխ հանեն . Նստել
եւ առնել ընդ մեծամեծաց . թապտիր առնել
ընդ իմաստոց . խորհուրդ առնել ընդ լըրջ-
միսո . եւ աւգնութիւն ուզել սիրելքաց :

« Չորս աղգ մարդկանէ պարտէ ի զատ կե-
նալ . Այն որ զիւր անձին այսին չի հօգայ .
ի ժլատէ . ի չարագործէ . եւ ի խարող մարդ-
ուէ :

« Չորս իրք զթագաւորութիւն թապէ-
ցունէ . Որ ծիծաղի եւ թլահէ զմարդիկ . որ

սէր դնէ ընդ չար մարդկանց . որ խաղ-
վաթ առնէ հետ չար կանանց . որ չարագոր-
ծաց եւ մեղապարտաց համրերէ :

« Զորս իրք նշան են անբախտութեան . Որ
սէր դնէ հետ նաքազուն (նագքս) . որ թապ-
տիր առնէ հետ ապլահ մարդկանց . որ ընդունի
զիաւդուլ մարդիկ եւ զիւրեանց խաւսքն , եւ
որ թապտիր առնու ի կանանց :

« Զորս իրք են որ պիզծ են յայս կեանքս
եւ յայն . Որ չարի ընդ մարդիկ . որ սովոր-
ցունէ զլեզուն ի չար առելն . մին այլ ժըլա-
տութիւն , մին այլ զրկանք :

« Ամենայն բարւոյ գլուխէ որ մարդ զիւր
գործած մեղքն չմոռանայ եւ զայրոց մեղքն
իսկի չի հոգայ . զինչ գործէ՝ Աստուած մաւտ
յինքն տեսնու . իսկի մեղք չի գործէ , որ
զմահուն աւրն ի մլուն ըերէ . աւելի դամա-
հութիւն չառնէ :

« Զորս իրաց վերջն չար է . Մեղաց վերջն՝
հրապարակել է . սիրտն ելլելուն վերջն՝ փո-
շիմանել է . հակուով խաւսից վերջն՝ կոխւ է .
եւ ծուլութեան վերջն՝ աղքատութիւն է : —
Լինցաւ : Փառք Աստուած : Ամէն » :

ԲԻՆԿԱՅ ԳԻՒՂԻ Ս. ՀՐԵՏԱԿԱՄՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ա Աւետարան . մագաղաթ . Աս-
տունցի :

« . . . Փառք . . . : Գրեցաւ սուրբ Աւետա-
րանս հրամանաւ տիեզերալոյս մեծ բարու-
նապետին Յոհաննու Որատնեցւոյ , յԱստուա-
ծապահ գաւառս Եկեղեց . յանապատիս
Լուսաւորչի ; ընդ հովանեաւ սուրբ կարապե-
տիս , զոր շինեալ է նոյն ինքն Հաւրն մերայ
սրբոյն Գրիգորի : Որ եւ ի սմին եղեալ ձեռ-

նագրութիւն Ըստակէսի : Ի թվականութեան Հայոց Պ. որդի , ի . երրորդի , երկրորդի : Զեռամբ յոդնեղիկելի եւ բազմամեղ գրչի Գրիգորի սպասուորի նմին , եւ բանի . մակ՝ ըստ նախնոյն Խութլուշ : Ի յընտիր աւրինակէ ստուգեալ : Արդ աղաչեմ զձեղ արտասուաթոր պաղատանաւք , ով մանկունք Եկեղեցւոյ , տեարք եւ հանդիպողք , ընթերցողք եւ գաղափարողք , յիշատակել առաջի Քրիստոսի զքաջ ախոյեանն եւ զարի նահատակն զՅոհաննէս բարունին . զվարժապետն իմ , հանդերձ ծնողաւք եւ ամենայն զարմաւք իւր , եւ զիս զմեղաւոր աշխատով եւ զծնողսն իմ կրկին , զքորս եւ զեղբարս , եւ ասել՝ «Քրիստոս որդի » , մեզ եւ այլոց աշխատողաց ի սմա , որք ի ծաղկել եւ ի կազմել (զործակից եղեն) , եւ ի Դուկաս գլխոյն գրեալ եղեւ մինչեւ Ճ.Կ.Ե. համարն : Որ եւ ամենեցուն ձեղ եւ մեզ ողորմեսցի Քրիստոս» :

«Դարձեալ աղաչեմ (յիշել) ի Տէր զբարի եւ զհաւատարիմ զհեզահոգի եւ զքաղցրաբարք սարկաւագն Նիկաւլ , որ ցանկացող եղեալ այտմ Աստուածային գանձուս եռափափաք տենչմամբ զցայդ եւ զցերել , եւ վաճառեաց զինչս իւր եւ գնեաց զայս սլատուական մարդարիս , եւ եթող յիշատակ յաւիտենական իւր եւ ծնողաց իւրոց , հաւրն թուխմանուկայ եւ մաւրն իւր Մինային , եղբարց իւրոց՝ Վասակին եւ Միրմային . զոր տէր Աստուած վայելել տացէ մինչ ի խորին ծերութիւն , եւ յետ աստի կենացս՝ սրբոց իւրոց եւ կամարաց հազորդս լինել արժանի արացէ առ հասարակ զձեղ զյիշողքոմեր եւ զմեղ զյիշեալքս , եւ որ զամենն ամիցէ . . . » :

— Ի վերջն Մատթէոսի աւետարանին գրեալ. « Աստուածազանից անձանց եւ դասու սրբոց հարց եւ եղբարց եւ որդեկաց տէրամբ Աստուծով, ազաշեմ զպատահեալսդ սմա, եւ որ չահիք ինչ ի սմանէ եւ աւրինակէք, զի յոյժ ընտիր աւրինակէ գրեցաւ, յիշեցէք սրտի մտաւք ի Քրիստոս զտիեզերալյս բարունապետ զվարդապետն իմ զՅովհաննէս Որոտնեցին հանդերձ ծնողաւք իւրովք, եւ ինձ մեզապարտ աշխատողիս հանգիստ հայցել, զոր մեզ եւ ձեզ պարզեւեսցէ Քրիստոս » :

— Ի վերջն Մարկոսի Աւետարանին գրեալ. « Փրկութիւն, թողութիւն, հանգիստ եւ ողորմութիւն խնդրեցէք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ՝ բարունապետին մեծի Յոհաննու Որոտնեցւոյ վարժապետին իմոյ ստացողի սորա, եւ ինձ մեզապարտ գրողի եւ աշխատողի սորա, եւ յոյժ հաւատոյն գտողի . . . » :

— Ի վերջն Ղուկասու Աւետարանի գրեալ. « Բազմարիծ եւ դատապարտոս ոգի Գրիգոր սարկաւագ սպասաւոր բանի յերեսս անկեալ ազաշեմ զաստուածաէր եւ զբարեմիտ ընթերցողսդ, յամենայն ամի առնելզյիշատակարանս մեր, եւ թողութիւն մեզաց հայցել առաջի զենման գառինն, տեսոն սորա ժրածան եւ տիեզերալյս մեծ բարունապետին Յոհաննու Որոտնեցւոյ, որ եղեւ Ղուսաւորիչ երկրորդ՝ Հայկազնեան ազգիս, եւ որովէս զքաջ ախոյեանսն Աստուածարանն Գրիգոր եւ վերանելին կիւրեղ, կրթեալ երկամբք ի մասուլ գիտութեան հանձարոյ, հերքէր եւ հալածէր ի միջոյ եկեղեցւոյ ուղղափառաց զԱրփանոսքն, որք են Ախմարսայքն, անուամբ Քրիստոնեայք եւ ծածուկ աւճուեալքն ի Քրիստոսէ . . . » :

Դ Աւետարան Եւս.

« . . . Գրեցաւ ձեռամբ քարտուղարի , Եւ
յոդնամեղ սլիտակ գրչի . . . Մեսրոբ անուն
բանասիրի . . . ի Հայկազեան Հայոց սեռի ,
ի թշվականիս Զ. Ի. չորեքտասանք եւ Ը.
թուի , մայիս ամսոյ ի վեցեկի , ի մայրաքա-
ղաքս Երզնկայի , որ Եկեղեցաց գաւառ կոչի ,
մեծահոչակ վանք կայփոսի , որ կայ ի լիառն
Սեպուհի , եւ տէր Ներտէս առաջնորդի ,
ազնուական ի մեծ տոհմի , սուրբ եւ մաքուր
յոյժ գովելի , որ հրեշտակաց է բաղձալի :
Եւ քաջ հուետորն մեր բարի , որ Ստեփաննոս
միշտ յորջորջի , վարժէ զմանկունս յիմաստ
բանի , որք են յակձիռս աննիրհելի : Ս. Յ. Եւ
զնաղացն գովելի , զտէր Սիմէոնն Խարբերդ-
յի , որ զարդարեաց ծաղկաւք ի լի , գոյն
զգունով զարմանալի : Զձեզ աղաչեմ եղ-
բարք բարի , որ ընթեւնուք հոգւով ի լի ,
զիս յիշեցէք ի յաղաւթի , զգրչակ Մեսրոբա
Երզնկացի , այլեւ զհայրն իմ բաղձալի , զԱ-
միր դովլաթն նազելի , եւ զմայրիկն իմ գո-
վելի , առ Տէր Աստուած ամենայնի , այլեւ
զեղբայրն իմ ցանկալի , զՄանկաւագն հա-
րազատի , եւ զաւակունքն իւր ուռճալի ,
դուք յիշեսիք սիրով սրտի . . . » :

— « Ողորմի Խորանենց Մուրատի Հոգւոյն
եւ որդւոյն Ղազարոսին . Եւ իւր կողակցին
Նուանս խամտունին , որ գնեցին զսուրբ աւե-
տարանս յիշատակ ի Հերասլաւլիս , Եւ (Ե-
ղին) ի գիւղն որ կոչի Բինկա , յիւրեանց
հաղալ վաստակոցն : Զունի ոք իշխանութիւն
ի յաղգականէ կամ ի զաւակէ ծախելց կամ
գրաւելց . որ հանէ ի գեղջէս , զմասն Յու-
ղայի եւ զարարիժն կայէնի առցէ : Աստուած
ողօրմի իւրեանց հոգւոյն : Ամէն . ո . ամէն » :

— « Յամեն Զատկին կարդացուի յիշառակըն, որ «Աստուած ողորմի» ասեն. ամէն :

— « Դարձեալ ետու ի ձեռն Տէր Սահակին եւ Տէր Սարգսին, որ խնայելով պահեն. եւ Աստուած ողորմի ասեն բարի յիշառակին, անջինջ յիշառակ, ի թվ. Ռ. Հ. Բ. » :

— « Աստուած ողորմի Շահզառայի հոգւոյն, որ զխաչիս չինողչքք ետ, կիրակոսի հոգւոյն, եւ յետ իւրեանց » :

— « Աստուած աւրհնէ զըռայիս լիտնապետն, եւ զիւր որդին զջանազիզն, որ երես զլլուրատին սազն (ձախին մարդ) Խաչերեսին տուած արտօվն յիշառակ ձելիմոնու վանուցն Ա. Աստուածնին, եւ Ա. Ստեփաննոսին, եւ Ա. Լուսաւորչին, եւ Ա. Աւգանտին, եւ Ա. Սարգսին. յիշառակ Խանապետին, Զանազիզին, Խաչերեսին, Քորդամիրին, Նահապետին. Աստուած ողորմի . . . եւ Ա. Աստուածնին Մախթանաւք տացէ Աստուած Զանազիզին որդի, իրրեւ զՍահակ Արքահամու . . . Ամէն :

4 Աւետարան եւս.

— « Դրեալ ի Ա. Անապատս որ կոչի կարմիր վանք. ընդ հով. Ա. Աստուածածնին եւ Ա. Կարապետիս եւ Ա. Հրեշտակապետայն Գարրիէլի եւ Միքայէլի, ի թուա. Ռ. Հ. Բ., ի յեպիսկոպոսութեան Տէր Թումայիս եւ Տէր Աստուածատուր եպիսկոպոսին. եւ այլ միեղն եղբարցս. ԺԱ. անձն կրաւնաւորացս, որ կան ի յայս քարաժեռ անապատիս. Ճեռամբ . . . արեգայի Վարդանի, որ ի բարեաց խիստ եմ հեռի, եւ եմ թաղեալ ախտիւ ի լի. . . Ես Վարդան քարտուղար ծառաց եմ սիրեցեալ արհի եւ քաջ եպիսկոպոսին Տէր Յահաննէսին, Ռենիի Առաջնորդին.

որ ետ փափագանաւք գրել զԱռւրբ Աւետարանս եւ եղ յիշատակ ի Ս. ուխտն . ով ոք չունի հրաման որ հանէ զսուրբ Աւետարանս ի վանիցն . ոչ վարդապետ , ոչ եպիսկոպոս , ոչ քահանայ , ոչ սարկաւագ , եւ ոչ աշխարհական . ոյլ կացցէ անջինջ յիշատակ . . . » :

« Դարձեալ յիշեսջիք . . . զուսուցանողն իմ զՃէր Գրիգորն զպարծանքն կրաւնաւորաց , եւ զՃէր Յովհաննէս քաջ քարտողն որ զծաղիկն ուսոյց , եւ զպաշակերտն իմ զարին զթովմայ եպիսկոպոսն , որ բազում աշխատեցաւ ի կոկել թղթին , եւ ի ձեռն տալ : Աստուած իւրեանք անփորձ պահեսցէ . ամէն » :

« Աստուած ողորմի Պահրի տնտեսին հոգւոյն , գնեց զսուրբ Աւետարանս . . . եղիր ի յիշատակ ի դուռն Ս. Երեք մանկանց , անջինջ յիշատակ .

« Այժմ , Ս. Աւետարանս ուր ուրեք որ գնացեալ եւ մնացեալ էր անդ , անտի վաճառեցաւ քահանայից եւ իշխանաց զիտութեամբ , եւ առեցեալ եղեւ Բինկացի Զայենց Մահակսի Վարդերես ամիրային , որ ետ յիշատակ ի Բենկանու Ո. Սիոն եկեղեցին հանդերձ արծաթապատիւն , վասն իւր եւ համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոց հոգւոյն : Ի թվ . Հայոց Ո. Մ. Լ. » :

ԽԱՐԲ ԵՐԴ

Ա Գիրք ԲԺ. Մարգարէից և Յորայ .

« Փառք եռանձնեայ Էականութեան . միապետական իշխանութեան . զաւրութեան , տէրութեան , եւ Աստուածութեան Հաւր եւ

Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբու . . . : Արդ ի կարձ-
եալ աւուրս եւ յերեկոյացեալ ժամանակիս ,
այսինքն ի վերջին դարուս , յորժամ յաղագա
ծովացեալ մեզաց աշխարհի իրը երեքալեանն
իմն մրրկեալ տատանեալ ծփէր ի բռնութե-
նէ սրոյն Նետողաց , զոր ի յոլով աւուրց
սաստիացեալ տիրէր համայն ամենայն երկ-
րի , սկսեալ յելիցն արեւու ի ծովէն կասալից
շրջապատեալ զհիւսիսիւ մինչեւ գայ հասանէ
ի ծովն Պոնդոսի , եւ դարձեալ զմիակողմամ-
բըն հարաւայնոյ պար առեալ պարունակեալ
զաշխարհն Բարձլացւոց եւ զհամայն Ասորիս
եւ զկիւլիկիա , մինչեւ ցնոյն ծովն Պոնտաց-
ւոց աշխարհին , զբոլոր միջերկրացս զազգս եւ
զլեզուս բազումս ընդ ինքեամբ կալեալ ու-
նէր լուծ ծառայութեան , ըստ նախատեսու-
թեան մեծ Հայրապետին Հայոց Ներսիսի .
եւ պակասեալ նուազեալ գոյր հայրապետու-
թիւն սեռի Ս . Լուսաւորչին Գրիգորի . եւ
թագաւորութիւնն աղին Արշակունեաց՝ ըստ
տեպեան Ս . Ստհակայ , եւ սակա անդարձու-
թեան մերոյ ոչ դարձաւ բարկութիւն նո-
րա , այլ տակաւին ձեռն իւր բարձրացեալ
է ի պատժել եւ ի պատուհասել . եւ մեր ոչ
զղջացեալ մինչեւ ծիւրեալ եւ ծնկեալ մաշե-
ցան ամենայն կեանք մեր , ի մահ եւ ի դը-
ժուս մերձեցան անձինք մեր եւ յերկիր մա-
ծան մէջք մեր . քանզի . . . եւս քան զեւս
ընդ նեղութեամբ եւ ընդ հաղածանաւք ար-
կին զազգս քրիստոնէից , զորոց զաղէաս տա-
րակուսանոց ո՞ ոք կարասցէ պատմել եւ կամ
ընդ գրով արկանել :

Արդ յայտմ դառն եւ դժնեայ ժամանակի ,
յորում խաւար անլոյս եւ մէդ անմիթար
տարածեալ մածեալ ունէր զամենայն երեսս
երկրի , ես տառապեալ եւ եղկելի անձն Սար-

գիս . . . կրաւնաւոր . . . ցանկացեալ այսմ
աստուածածառ . . . մասենի աստուածազան
եւ աստուածաթեալ սրբոց Մարգարէիցն բժ .
ից , եւ Գանիէլի նախատեսութեանցն , ընդ
նմին թղթոյն Յորայ եւ համբերողի մեծի ,
զորս շարայարեալ կազմեցեալ եմ զսոստ ի մի
տիփի : Գրեցաւ սա ի թվա , Հայկ . տումարի
Զ . Հ . ի գաւառիս Քաջրերունւոյ ի մե-
նաստանս իյառարասա . ի վանս որ կոչի Սո-
հարա (Սուխարայ) , ընդ հովանեաւ Ս . Աստ-
ուածածնին , որ է աւրհնեալ յաւիտեանս :
Յառաջնորդութեան տեղւոյս Պապար առն
հեղիեւ խաղաղարարի , նմանեալ . . . նախնոյն
Պապարու , զի կամեցող եղեւ մեզ , եւ սիրով
ընկալաւ զմեզ ընդ իւր , ընդալցի եւ դինքն
Աստուած . . . յիշեցէք զարդկաւող կր . եւ
զՅովսէիք կր . որ զաւրինակն շնորհեցին մեզ .
յիշեսջիք զվարդապետն իմ զՅովսէիք . . . եւ
Քրիստոսի մառք . . . վայ ինձ . ո . անդամ» :

Դ թուղթ Մագիստրոսի և Ն . Եր-
նորհալոյ . թերատ

« Փառք միայնոյ անծնին , եւ ծնելցն ի նը-
մանէ միոյն , եւ բղխեցելոյն ի նոցունց էու-
թենէ . . . ի ժամանակս Աստուածաէր եւ
բարեպաշտ տերանց մերոց քրիստոսապահ-
եալ արքայիս կիւլիկեցւոց նահանգիս Հեթ-
ոյ . եւ քրիստոսապահէր թագուհոյն իւրոց
Զապէլի , ի դառն եւ յանբարի ժամանակի ,
յորում անծանաւթ ազգն խուժադուժ որ
կոչին թաթարք , յելիցն արեւու մինչեւ ի
Գամասակոս եւ ի մեծն Սնտիոք եւ մինչեւ յի-
կոնիս , առին զտիեղերս յաւար եւ ի գե-
րութիւն ասպասուկաւ , եւ անխնայարար ի
սուր սուսերի մաշեն զամենայն ազգս եւ
զազինս . եւ զայս ոչ եթէ ի միում ամի կամ

յերկուս արարին եւ առնեն . այլ այս ից .
ամ է յորմէ յետէ ելին եւ յաւար առին
զտիւզերս . եւ ոչ ոք կարաց կալ ի դիմի նո-
ցա ի գլխաւորաց , քանզի ի տեսոնէ է այս
վրէժխնդրութիւն յազագս պէս պէս չար
գնացից մերոց . քանզի մեզաք Տեսոն Աս-
տուծոյ մերոյ յամենայն գործու մեր . եւ ա-
նուրինեցաք ըստ ամենայն գնացից մերոց ,
եւ առ հասարակ ամենեքեան խոտորեցաք եւ
ի միասին անպիտանացաք , ըստ մարդարէին .
մանաւանդ որ զսու աջնորդական ունին աշ-
տիճան՝ աւտուբայցան միանդամայն ի ձշմար-
տութենէ . եւ ծառայք եղեալ չար տերանց .
մատնացի տակում եւ այլոցն որ նմին հետեւին .
եւ լոեցին լեզուք նոցա ի խրատուէ եւ ի
յանդիմանութենէ , եւ զրեթէ ամենայն բար-
եաց հետեւմունք լոեցին յամենեցունց : Արդ
ի սոյն այս բազմավրդով ժամանակի , ի ձե-
ռն վերոյնշանակեալ թագաւորին Հեթմայ
խորագէտ իմաստութեան եւ նախահոգակ
հանձարեզութեան , մեք մնամք ի խաղաղա-
ղութեան որպէս կղզի ինչ ի յալեաց մնաց-
եալ յանդորր , զօրոց զկեանս եւ զմագու-
հւոյն սրբոց , եւ աստուածապարդ . եւ զաւա-
կաց խրեանց տացէ տէր բազմամեաց կեն-
դանդութեամբ եկեղեցւոյ խրոց սրբոց ի հա-
ճոյս կամաց խրոց : Իսկ ես նուաստ եւ յե-
տին ծառայ ծառայից Քրիստոսի Գրիգորիս
մեզասէր զրիչ հանեալ ի ծերութիւն եւ
պակասեալ ի լուսոյ . ըստ ըղձից փափագման
հոգւոյ խմոյ աշխատասիրեալ զրեցի զմատ-
եանս բաղձալի ուսումնասիրաց անձանց .
ժողովեալ զբազումսն ի մի հաւաքմամբ ,
զարոց եւ զտիւզերալոց կաթողիկոսին եւ
զերկրորդ Լուսաւորչին Հայաստանեացց զՏէք
Ներսիսի զթուղթոն , զորս բաւեցի վոքքը ի

շատէ դնել միմեանց առընթեր, զի լիցի
պատճառս հոգեւոր զբաւսանաց ինձ, որքան
աստուածային կամաւք ի մարմնի տաղա-
ւարիմ. եւ զինի հրաժարման յաշխարհէս առ-
երկնաւորսն՝ յիշատակ բարեաց մնալոյ յիման
եւ յայլս. վասն որոյ աղաչեմ զամենեսեան
որք աւգափիք ի սմանէ վերծանութեամբ. լը-
սողութեամբ, կամ յաւրինակ առնլով, յիշել
զմեզ եւ զծնողսն մեր . . . Գրեցաւ ի թա-
գաւորական մայրաքաղաքն Ախ. ի թուա-
կանիս Հայոց ԱՂ.Գ. ի կաթողիկոսութեան
Տեառն կոստանդեայ. ի վասոս Աստուծոյ » :

Ա Վարդանգիլը Եղիշէի.

... « Գրեցաւ Աստուածացունչ տառս ձե-
ռամբ . . . Ոհ. Երիցու . . . ի թուականին Հա-
յոց ՊԼԻ. ի քաղաքիս վան, ընդ հովանեաւ
Ա. Վարդանայ . . . որք հանդիպիք այս
աստուածային գանձուցս Եղիշափ . . . յի-
շեսջիք զստացող զԾէր զԵփկեզոս կրաւնա-
ւորն եւ զծնողսն զԵփրեմ քահանայ եւ զքե-
ռին զԱտեփաննոս կր . . . խոշորութեան եւ
սիսալանաց գրիս անմեղադիր լերուք, զի մեր
կարս այս էր :

« Ես Նիկողայոս արեղաց կամաւն ամենա-
կալին Աստուծոյ ստացայ զՎարդանգիրքս
եւ ետու զսա ինձ յիշատակ եւ ծնողաց իմոց
ի դուռն Ա. Տիրամաւրս լուսոյ. որ մի ոք
իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի դրանէ Ա.
Աստուածածնիս իշտարաստայ վանուց, ոչ
յիմոց եւ ոչ յաւտարաց » :

Ա Աւետարան.

« . . . Փառք . . . : Եւ արգ աւարաեցաւ ա-
ւետարանս . . . ի թուարերութեանս Յորել-
եան տումարիտ Զ.Ա.Է. ի վասոս եւ ի ոլայ-

ծառութիւն Ա. եկեղեցւոյս Գէորգա զաւ-
րավարիս . . . ազաքեմ յիշել զիս զանալիտան
եւ զառտանուն քահանայս զՅոհաննէս , որ
գծագրեցի ձեռամբ իմով զտառս տառուա-
ծային ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց Ա-
ւետեաց եւ Թամարի , եւ ննջեցելոց իմոց Մա-
րեմորոյ եւ Մայրտիկնայ , Ատոմի եւ Թու-
մայի , եւ այլ ննջեցելոց . . . եւ որք զթուղթն
չնորհեցին , զփոքր տիկին որ բազում փա-
փագեցաւ Աւետարանիս տեսչութեան եւ
զթուղթն չնորհեց եւ յիշատակ ստացաւ իւր
եւ ծնողաց իւրոց , եւ զՊաւզոս կրաւնաւոր ,
եւ զայլ միաբան աշխատաւորքս զՎահրամ
ժամակոչ եւ զծնողսն իւր . . . յիշման ար-
ժանի արարէք ի դուռն տաճարիս այս զքա-
հանայք սորա եւ միաբան եղբարքս , եւ
զվարդապետն իմ զԽաչիմքահանայ եւ զծնող-
ոըն իւր եւ զտարաժամ ննջեցեալ զորդեակ
իւր Զաքարիտ եւ զայլ քահանայքս , որք
աշխատեցան եւ հասուցին զմեզ մինչեւ ցայս
վայր . . . » :

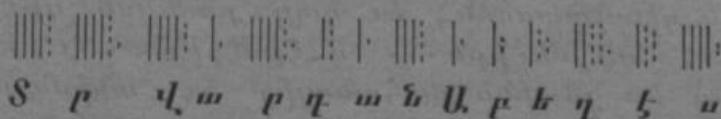
«Արդ ազաքեմ յիշել ի տէր զվերստին
ստացող սորա զԱ.զիզ . . . ի յիշատակ իւր եւ
ննջեցելոյն Ծածրոյ , եւ տարաժամ ննջեցե-
լոյն Գորդոյ , եւ կենդանի զաւակացն Ստեփ-
նայ եւ Հայրապետի , Երնիկի եւ Կարապետի ,
ըստ ինդրոյ եւ ի վայելումն կրտսեր որդ-
ւոյն քահանային Յովանիսի . . . »

(Ա.յլ գրով) « . . . Զստացող Ա. կտակիս
զԱէվդին , եւ զկալաս , եւ զաստուածազարդ
զաւակիք իւրեանց զԱւզրէկ , զկանորէկ , եւ
զիսաչերէս , որ բազում ջանիւ եւ աշխատու-
թեամբ ազատեցին զսուր Աւետարանս ի ձե-
ռաց անաւրինաց , յիշեսջիք ի սուրբ յա-
զաւթս ձեր եւ զծնողս սոյա : Որք մե-
ծութեան ընչից ըղձանան եւ միշտ փափա-

գանաւք նոցին տենչանան . ոչինչ աշխատութիւն զմասւ ածեն , յայրմէ յայլ անցանեն գաւառս հետագնաց ուղեւորութեամբ որպէս զի զշահն աձեցուցանել մարթասցեն , նաև ընդ համատարած ծովուն ծփանսն նաւարկեալք , որք բարկացայտ ալեաւքն լեռնացեալ կոչակաձեւ գաշտանան անդնդապոյտ խորոցն բքացեալ կուտիցն , մէտ առ մէտ ալեացն , ահ պակուցող տեսանողացն արկանեն : Այլք ի խիթո խոռոչից , ի խորս խաւարին ձորոցն համարձակին ի քարանձաւ գժուարամուտ տեղեացն ի խնդիր բազմագունեան ականցն գանագանելոց : Եւ այլք ըստ քրէական արտեստին զթանձրութիւն հոգոյն արտաքս սեղելով զուկոյն գիւտ արուեստաւորելով , լու համարելով զմահ անձանց քան ունացն ձեռաւք զփատաց ժառանգելով անուն : Ըստ այսմ աւրինակի Աւգրէկս , Խասրէկս , Խաչերես , Եղբարք հարազատ ցանկացող եղեն այս սուրբ Աւետարանիս , հետեւեցին զինի աստուածախաւս մարգարէին Դաւթի , Եթէ Պատուիրանք տեաւն լոյս են եւ լոյս տան աչաց . Եւ փրկիչն Քրիստոս Երանաւորեալ ձայնիւ հրամայէ , Եթէ Գանձեցէք ձեղ գանձս յերկինս . Եւ Պաւլոս հրամացէ Եթէ Կտակ յետ մահու հաստատոն է : Եւ արդ ստացան զսուրբ Աւետարանս եւ զանառիկ մեծութիւնս՝ ոչ յանիրաւութենէ եւ յափշտակութենէ , այլ ի հալալ ընչից , աշխատելով ի գաղափարն , տալով հատուցումն սերման սորտ զերեսնաւորն եւ զվաթմնաւորն :

Սրդ սուրբ քահանայք եւ մամկունք նոր Սիոնի վերին տառգաստին , յորժամ գեղերեալ աքնիք առ դուռն սուրբ եկեղեցւոյ եւ ձիւղեալ ձիչ բառնաք առ ի յերդել զսուրբ

Աւետարանս, ով հանապազմեռք եւ Քրիստոսի խաչակիցք, զԱւզրէկն եւ զիյասրէկն եւ զիյաչերեսն յիշեսջիք անմոռաց առաջի զենըյն Քրիստոսի, զի ողորմեսցի յայնմ աներեկ աւտորն։ Ամէն»։

4. Մաշտոց.

«...Փառք եռակի, համակամ, անորիշ, անբաժանելի եւ անքակ միասնական Ս. Երրորդութեան... Աւարտեցաւ սուրբ տառս որ այժմ Մաշթոց կոչի Բոլոր, ի յամի Զ. Ժ. Ե. ընդհովանեաւ Ս. Աստուածածնի տաճարիս եւ սուրբ Գէորգեայ... յեպիսկոպոսութեան այս նահանգի տէր Ստեփաննոս վարդապետի եւ տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսի... ձեռամբ... քահանայի Հէրապետի... յիշեցէք զստացող գրոցս զբարեալաշտ եւ զերկիւղած կինն Սալչուկ խաթունն ի բարի արմատոյն շառաւիզ... յիշառակ իւր եւ ծնողաց Ստեփաննոսին, Գուլիզարին եւ Զոջպատուն Ծերունազին եւ մատուն Հէրմէլիքին... յիշեցէք զՍալչուկ խաթունն եւ զայրն իւր զԶանիրէկն եւ զզաւակսն իւրեանց զալարոն Գորգըն, Մուսեկն, Շամշատինն, Մկրտիչն, Բուրսէն, Նուբարն, Ալզուն եւ զամենայն արեան մերձաւորսն... զիյաւջա Մալհամն եւ զծնողսն իւր զնիկազսն եւ զբէրուղ բակսն եւ կրղակիցն իւր զբէկի խաթունն եւ զգեռաբոց զաւակն իւրեանց զԴարմանն...»։

«Կրկին յիշեցէք ի Քրիստոս զՍալչուկ խաթունն, որ կանգնաւ եկեղեցւոյ գլխոյն շինելոյ Ճ. Թկյ ուսթին ու քարին ե-

տուր ու նոր նորոգեցին . . . Եւ զջանիրէկն
յիշեցէք ի Քրիստոս Աստուած եւ զծնողսն
իւր զՄարգարէն եւ զթանգ խաթունն . . .
յիշեցէք զՍալչուկ խաթունն եւ քուերս իւր
զՀամօն, զՍադազէն, եւ զԳուլբարն, զՓե-
սէն զԽաչատուրն, եւ զայլ քուերսն զԲէ-
կին, զԱյմելիքն . . . զՀէրմէլիքն . . . Եւ
արգ ես յետինս քահանայից եւ անխմաստ
ի գիրս գրչութեան Հէրապետս . . . զիմ ա-
նարժան երեսս ձեզ ի գետին դնելով ազա-
շեմ . . . յիշեցէք զծնողսն իմ զՅովանէսն եւ
զՍուլդանմէլիքն եւ զզաւակն իմ զնորընծայ
Յովանէսն . . . Եւ զԳուլմէլիքն ընդ Յուսէրի
տան մարդն՝ յիշեցէք ի Քրիստոս, որ ի գիրքս
ի տես երեկ . . . » :

— Այլ գրով « Այս գիրք Եղէգնձոր Աքան-
դարին տղայն Յովաննէս գնեց եւ եղեր յի-
շատակ իւր հոգւոյն եւ իւր կողակցին խան-
դուդին . . . » :

Ա Մաշտոց եւս.

« Փոնք . . . « Աւրհնութեանց աւրհնարեր
գիրքս այս Մաշտոց, մեք նուաստ եւ ան-
պիտանք Սարգիս քահանայ եւ Դաւիթ ստա-
ցաք . . . յիշատակ ծնողաց մերոց եւ մեզ.
Սարգիս ծերունի եւ պատուական քահանայն
ի սուրբ ուխտէս Հաւոցթառ զթուխտն սլատ-
րատեաց, եւ ես անյիշելի Դաւիթ գրեցի
զգիրքս . . . եւ ընծայեցաք զսա ի սուրբ
ուխտս Հաւոցթառ, ի գուռն սուրբ կաթո-
ղիկէին եւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ
Յարութեան, եւ ամենազաւը սուրբ Ամենա-
փրկչին եւ այլ սրբոց: Եւ եղեւ գրչութիւն
սորտ ի նախագրական սուրբ ուխտն ի մեծն
Այրի վանս, եւ կատարումն գրոյս յԱստ-
ուածապահ գիւղաքաղաքիս Գառնի, առ

դրան սուրբ եւ հրաշափառ կաթողիկէիս եւ
այլ սուրբ եկեղեցեաց իթվ. Պ.Հ.Յ. ի հայ-
րապետութեան տեառն Պաւղոսի Գառնեցւոյ
սրբազան կաթողիկոսի եւ ի վերադիտու-
թեան սուրբ ուխտիս Հաւութառ՝ հեղահոգի
եւ սրբասէր եւ մաքրամիտ եւ մեծազգի
արհիապատիւ եպիսկոպոսի տէր Զաքարիայ
... յիշեցէք զՄարգիս քահանայն եւ ծնող-
ոքն նորա զլիկհեւանն եւ զՄատղիկն, եւ
զիս... քահանայ զԴաւիթ գրիչ եւ զծնողն
իմ զհայրն իմ վարդան եւ զմայրն իմ... » :

Ա Սւետարան եւս. մագաղաթ,
նկարէն :

«... «Ի թվա. Հայոց Զ.Լ.Գ. գրեցաւ Ա-
ւետարանս Յոհաննու սիրելոյ տեառն, եւ
այլոց Աւետարանչաց սկիզբն եւ վերջն, ի
վանս Հաւարձին կոչեցեալ ընդ հովանեաւ
սուրբ Գրիգորիս մերոյ Լուսուորչի, ի ձե-
ռն... քահանայի Աստուածատրոյ Յուս-
կայ որդւոյ, եւ գրեցաւ հրամանաւ եւ
արդեամբ սուրբ եւ պատուական քահանայի
Գրիգոր անուն կոչեցեալ. զոր ետ գրել յի-
շատակ եւ բարեխաւս իւր եւ ամենայն ար-
եան մերձաւորաց իւրոց ... յիշեցէք ...
զքահանայն Գրիգոր եւ զամուսինն իւր Տի-
րանձն եւ զմայրն նորին Մարեմ, եւ զծնող-
ոքն նորին եւ զեղբայրան եւ զվոխեցեալոն
ի Քրիստոս զարժանաւոր քահանայսն զՄիփ-
թար եւ զնահապետ եւ զայլ եղբայրան նո-
րին զկենդանիսն եւ զմայրն իւրեանց... » :
« Աստուած ողորմի Փթութին, որ աւժանդակ
եղեւ ի գին գրօցս վասն յիշատակի հոգւոյ
իւրոյ, ի գիր կենդանի գրեսցի եւ նա...
խոշորութեան գրոյս անմեղադիր լերուք,
եւ թէ սխալանս ինչ զտանէք ուղղեցէք ան-

նախանձարար . . . վասն նշանացն մի մեղա-
դրել, զի ոչ ուսեալ էի եւ ոչ այլ նկարիչ . . . » :

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԽՈՅԼՈՒԻ ԳԵՂԻ

Դ Աւետարան .

«Գրեալ ի Մելիտինոյ վանք, ի սուրբ Լու-
սաւորիչ . . . թվ. Զ. Ժ. . . . » :

Ա. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ ԽԱՐԲԵՐԴ ՔԱՂԱՔԻ

Դ Աւետարան . Երկաթագիր.

« Շնորհաւք Ա. Հոգւոյն Ա. Աւետարա-
նիչըն Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յո-
հաննէս Ծակցեալ արաւրով խաչին խեցին
զփուշ մեղաց, եւ տնկեցին զխորհուրդ տնաւ-
րէնութեան որդւոյն Աստուծոյ. յառաջ՝ զի-
ջումն բանին Աստուծոյ առ սուրբ կոյսն եւ
զիննամսեաց ժամանակաւ զծնունդն եւ
զկաթնասուն լինելն որպէս մարդ, եւ զայլ
զանբաւելի զբանն. եւ ապա՝ զերեսնոտեայ
զմկրտութիւն եւ զնշանսն զօր տոնէր մի ըստ
միովէ. զկուրաց տեսանելն եւ զխլից լաելն եւ
զհամերացն խաւսելն եւ զկաղաց գնալն եւ
զդիւահարաց բժշկելն. եւ ապա՝ զխաչելն եւ
եւ զթաղումն եւ յերրորդ աւուր զյարու-
թիւնն, եւ զհամերարձումն առ Հայրն եւ զի-
ջումն Հոգւոյն սրբոց իդասս Առաքելոցն
յաւր Պէնտէկոստէին, եւ զայլ նշանոն եւ
զսքանչելիան, զոր ոչ կարեւմք ի թիւ արկա-
նել:

Արդ ես ծառայս Աստուծոյ Յօհաննէս
ոկոայ զԱյուրբ Աւետարանս եւ կատարեցի ի
թ. Ճ. Բ. թուակամիս. ի կաթողիկոսու-
թեան Տ. Անանիայի, եւ յԱռաջնորդութեան

Տ . Միտիթարայ երկրիս լիտղտեաց . ի վոքք
մենաստանիս որ կոչի Ալնոցի վանք , ի դուռն
Ս . Յովանիսի ձեռնադրողին Փրկչին մերոյ ։
« Յայսմ ամի սով եղեալ ի վերայ երկրի , ոմն
գնեալ զհաց եւ սովամնահ լեալ , եւ ոմն ծախս
եալ եւ յդփացեալ ի բազում ուկւոյ եւ ար-
ծաթոյ . նոյն յայսմ ամի կատարեցաւ . . . : Ով
սուրբ եղբարք , ազաւթս արարէք որ ոչ ածէ
Աստուած ոյնպիսի աւր ի վերայ Երկրի , զոր
տեսաք աչաւք մերովք : Ես Յոհաննէս քա-
հանայս ստացայ զառըրբ կտակս զայս զաւակ
ի Սիոն եւ ընդանի ի վերինն Երուսաղէմ ,
յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ եղբաւրն
իմոյ Ներսէս ընտրեալ քահանայի եւ կրաւ-
նաւորի . եւ հանգանն իմոյ Գուլիկանն եւ
Վարդեթփին . . . յիշեցէք զծնողսն իւր եւ
զեղբարսն եւ զամենայն սիրելիս զոր եւ ին-
քըն կամի , եւ զքեռի իմ զԱստուած ատուր
որ սնուցիչ իմէր եւ վարդապետ . եւ որ զմեզ
յիշեն , առաջի ահեղ ատենին յորժամ բանք
սպառին և գործք . . . թագաւորին՝ . . . ողոր-
մեցի Քրիստոս» :

Ա Աւետարան եւս .

« Գրեցաւ սա ի թուա . Հայոց Զ . Ժ . Գ .
ձեռամբ Ստեփաննոս եպիսկոպոսիս ի գա-
ւառիս Խորձենայ , ի վանքս Խլապահի , ընդ-
հովանեաւ Ա . Կարապետիս . . . բազմահաւաք
սուրբ կրաւնաւորացս Տէր Յովանիսին , Տէր
Նիկողոսին , Տէր Կիրակոսին , Տէր Մելքիսե-
դին , Տէր Յովանիսին , Տէր Մաղաքիային ,
Տէր Սիմաւոնին , Տէր Դաւթին , Տէր Աստ-
ուածատուրին , Տէր Կարապետին նորաբող-
րոջ հասակին . . . յիշեցէք զհոգեւոր եղբայրն
իմ զհանգուցեալ զՏէր Աւնոփրիտսն եւ զգոր-
ծակալքս , սոցա զթորոսն , եւ զԴաւիթն եւ

զՅակորն . . . եւ զՃնողսն իմ . եւ զԴաւիթ ,
զՆերսէսն , զՔարամն , զԼատիւն եւ զՅովա-
նէսն , զՊետրոսն , զՏաւնապետն , զԱնձ Պա-
րոնն . որ սասցան զստ . ի հալու արդեանց
իւրեանց . . . յիշեսջիք եւ զմարտնասի տուողն
զՓիլիպալոսն , որ զթուղթն ի վերայ կոկե-
ցի . . . Զեռս երթայ՝ գիրս մնայ , երբ կոր-
դոս , զանարժան գրիչո յիշեա » :

— Այլ գրով . — « Զմբերջին ստացող սուրբ
եւ կենաատու Աւետարանիս զՂարրերդցի
Խարտկաւղն (յիշեցէք) , որ է ի գեղջէն Ա-
ռաջնորդու . . . յիշատա՛լ իւր եւ ծնողացն .
Հաւըն Մէլիքին մաւրն Թամամին , հաւրեղ-
բաւըն Զիրաքին , եւ Զիրաքի կողակցոյն Շը-
նորհւորին . որդւոյն Խլղաթին եւ դատերն
Մարիանին . . . յիշեցէք զԽարտկաւղն եւ զկո-
ղակիցն իւր զՀանձրէվարդն , եւ զՀանձրէ-
վարդի հացըն զՅովանէսն եւ զմայրն զԵա-
նանանն , եւ զեղբայրն զյաւծա Սաւարն եւ
զկողակիցն իյաւծա Սաւարին զԴուլզատէն . . .
եւ զննջեցեալքն . . . դարձեալ յիշեցէք զյա-
րտկաւղն , որ յայսալիսի դառն եւ ի նեղ ժա-
մանակիս , քանզի բարկութիւն աստուածա-
յին շարժեալ էր ի վերայ ազգիս Հայոց ,
զսովն ասեմ թէ զսուրն եւ թէ զգերու-
թիւն . . . Ահա զ . ամ է որ իրրեւ զուռ կը
դողամք ի Շահէն Պարսից . եւս առաւել զայս
տարին թէ որպիսի սով եղեւ ի իյարտայ քա-
ղաքին եւ իւր բոլոր գաւառքն . հանց սով ե-
ղեւ որ շուն եւ կատու ուտէին . եւ քրիս-
տոնեայքն յարդ եւ խոտ ուտէին բայց յե-
տոյ մեռանէին : Հաց է որ հաստատէ զսիրտ
մարդոյ , Եղբարք , յորժամ Աստուած ձեզ
հաց տոյ՝ զսողքատն մի մուանայք . . . Աստ-
ուած ողորմի ասացէք Խարտկաւղին որ այս-
չափ աարտարոս ի ժամանակիս զտմենայն

հոգ եւ զցնոր աշխարհիս ի բաց խափանեաց ,
եւ էառ զԱռորր Աւետարան յիշատակի իւր եւ
կողակցոյն իւրոյ Հանձրէ վարդին , եւ որդ-
ւոցն . եւ հաւըն Մէլիքահին եւ մաւրն թա-
մամին , եւ հաւը եղբաւըն Զիրաքին եւ որդ-
ւոցն Խըլզաթին . . . յիշեցէք զԱռակաւզի
աներն զիշաւջաց Սաւարն եւ զԳուլզատէն ,
եւ զհայրն զՅովանէսն եւ զմոցըն զՆանա-
ջանն եւ զամենայն արեան մերձաւորան . . . » :

«Թուին Ռ . Ծ . Ե . Էր , Շահն որ զԵրեւան ,
զՁուզա եւ զԵախճուան այրեաց եւ զբնա-
կիչքն քչեց տարաւ ի յԱսպահան . թուին Ռ .
Ծ . Ե . Էր . որ ես մեզուցեալ եւ անար-
ժան Յովանէս գրիչս Գահլըռեցի ի մէջ նո-
ցա էի յայնմ ժամանակի . ով կարէ լեզուով
կամ գրով պատմել զաւերումն Հայաստան-
եայց , եւ զիսաւարումն եկեղեցեաց . խնդրեմք
յԱրարչէն տայ աշխարհիս խազաղութիւն .
թագաւորաց սէր եւ միարանութիւն . . . Աս-
տուծոյ փառագանութիւն . ամէն » :

Ա. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ա Աւետարան .

«Գրեցաւ սուրբ քառավիտակ Աւետարանս
ի թուիս Հայոց Զ . Խ . Դ . ի Հայրապետու-
թեան Տ . Դրիգորի , եւ յիշխանութեան Հեթ-
մայ որդւոյ Լեւոնի . ձեռամբ ամենամեղ քա-
հանայի , Ստեփաննոսի , ի սուրբ մենաստանս
Սկեւուայ , ընդ հովանեաւ Ա . Փրկչիս , եւ
կենսագիր Ա . Նշանիս , եւ մաւր լուսոյ Աստ-
ուածածնի , որ է առ ընթեռնոյք զը-
զեկիս Լամբրունի : Արդ աղաջեմ զամենես-
եանսդ որք ընթեռնոյք զսուրբ տառս եւ
լուսաւորիք ի ամանէ , յիշեսջիք ի Քրիստոս
զառապեալ եւ զմեզաւոր գծողս , եւս եւ

զեղբաւրորդիսս իմ զՅովաննէս քահանայ
ու զիեւոն սարկաւագ , զՅովսէփ պատանի .
վասն զի ի խնդրոյ սոցին , ի պակասեալ ա-
մաց եւ ի զառանցեալ տիոց եւ ի ծերութեան
հասակի , չնորհաւք բարերարին Աստուծոյ
աւարտեցի վաս յիշատակ ինձ եւ ի ծնողաց
խոց , եւ ի վայելումն յառաջասացեալ ար-
եան մերձաւորացս . . . յիշեցէք զհարազատ
եղբայրն իմ զկոստանդին , որ ի սոյն ամի
վախճանեցաւ եւ սուգ անբերելի եթող
մեզ . . . » : « Յիշեցէք զվերջին ստացող Ա . Ա-
ւետարանիս զԽաւջա Ստարն զՂարբերդցի
ի գեղջէն Հողէու , եւ զկողակիցն իւր . . . եւ
զգուտրն զիսանի բէկն . . . թուին Ռ . Ծ . Ե .
կազմեցօ (կազմեցաւ) » :

1 Աւետարան եւս .

« Յամին եւթն հարիւրորդի եւթանասնե-
րորդի մեծ թուականին մերոյ , ի Հայրապե-
տութեան Տեառն կոստանդեայ Լամբրոնաց-
ւոյ . եւ ի թագաւորութեան դեռարոյս պա-
տանեկին Լեւոնի որդւոյ Աւշնի , գրեցաւ
սուրբ եւ լուսափղձ եւ կենսակիր աստուա-
ծաւանդ աստուածախաւս Ա . Աւետարանա
ի սուրբ քաղաքս երուսաղէմ , ի գրունս սուրբ
եւ փառաւոր տաճարիս Քրիստոսի Ա . Յակո-
բայ , ձեռամբ իմով անարժան եւ մեզօաթա-
ւալ փանաքի եւ անարհեստ գրչի Ստեփան .
մականուն Յերկայն կոչեցեալ . ի խնդրոյ Աստ-
ուածարեալ եւ սրբառքը քահանային Վարդ-
իշխանայ , եւ հոգէ , գտաներն իւրոյ Շա-
քար հաւատաւորի . որ ետուն գրել վաս մե-
ծաւ փափագանաւք յիշատակ նոցին անջըն-
ջելի , եւ աւանդեցին Ա . Հրեշտակապետացն .
եւ ես ողորմելի գերիս յանձն առի եւ ըստ
կարի իմում ջանացի ժամանակ ծերութեան ,

որ յոյժ պակասեալ էր ճաճանչ լուսոյ յաշացըս եւ պակասեալ ի զաւրութենէ : Արդ թէ-
պէտ եւ անարհեստ էի գրչութեանս . փանա-
քի եւ անյարմար , այլ հանդիպեալ լաւ եւ
ընտիր աւրինակի որ գրած էր Ստեփաննոս
Գոյներ Երիցանց , այն որ լի էր եւ պատա-
րուն յարհեստ գրչութեան եւ ընդ բնաւս
հոչակեալ . նաեւ բանիւ կառարեալ եւ հոգ-
ւով լցեալ . որպէս ահա յայտնի է խմատո-
նոց եւ ստոցգ գիտողաց , զի լի եւ կառար-
եալ էր արուեստիւ , ի բանս , ի բառս , ի լը-
ծորդս եւ ի բացասոս , եւ ի տրոհմունս առո-
գանութեանց . Եւ ես մեղաւոր հողս յոյժ
բաղձանաւք եւ յոքնատոչոր տենչանաւք , ա-
լքտանջ երկաւք , մեծաւ աշխատութեամբ
ըստ կարի գծագրեցի զսա ի լուսաւորութիւն
մանկանց եկեղեցւոյ . Արդ երեսանկեալ ա-
զաշեմ զամենեսեան մանաւանդ զդասս քա-
հանայից , որ վայելէք ի քաղցրահամբճաշակ ե-
ղեմարուղիս վտակաց քառառաջեայ հոսանաց
կենդանական աստուածախաւս Աւետարա-
նական բանիցս . մանաւանդ յորժամ բառ-
նայք ի ժամ սոսկալի պատարագին , յայնժամ
Ա . Աւետարանաւդ եւ միջնորդական կենա-
րար հրաշխւք սուրբ պատարագին , յիշեսջիք
զստացոլսն սուրբ կտակիս , զյառաջասացեալ
պատուական քահանայն Վարդիչխան եւ զկե-
նակիցն իւր եւ զամենայն ազգայինս , զկեն-
դանիս եւ զհանգուցեալս . եւ զնաքար հա-
ւատաւորն . որ աշխատեցաւ յոյժ ի կոկել
թիթոյն , եւ որք սպասաւորեցին մեզ ի պէտս
մարմնաւորս . եւ զիս զիտաւրեալս մեղաւք
Ստեփանն եւ զիմն ամենայն , ողորմութիւն
գտանել յահեղ աւուրն համառաւտի . . . եւ
որ յիշեսցէ զվերոյգրեալքս . Քրիստոս Աստ-
ուած զինքն յիշէ . . . : Մի ոք իշխեսցէ հա-

նել զԱռքը Աւետարանս ի Ա. Հրեշտակապետացն , կամ գրաւական դնել , կամ դողանալ , կամ իւր սեպհականել , կամ յինչ եւ իցէ պէտահանել ի սուրբ եկեղեցւոյն , այլ կացցէ մընացէ հանապաղ ի վերայ սրոյ սեղանոյն . . . եկեղեցւոյն . Եւ եթէ ոք իշխանութիւնն ի կիր արկցէ եւ հանցէ , Քրիստոս լինի նմագատախաղ յաւուրն ացցելութեան . Եւ ելցէ ինքն իւրայնովքն ի կենաց գրէն : Խակ եթէ ոք վասն հեծելի եւ կամ վասն այլ իրիք խըռովութեան՝ հանցէ , եւ յորժամ խողազի դարձուացէ ի տեղի իւր , աւրհնի յԱստուծոյ . . . Ով եղբարք , ոչ թէ վասն մարմնաւոր ինչ լումայի գրեցաք զԱռքը Աւ . այլ վասն զմեղ յիշելոյ . . . ի մայիսի իԱ . սկսա . Եւ յաւգոստոս իԱ . աւարտեցի » : « Յիշեցէք զՄատթէոս պատուականքահանոյն , որ կաղմեաց զԱռքը Աւետարանս իւր ծափիւք եւ աշխատութեամբ . . . յիշեսֆիք եւ զՄասներ Զուլահակն եւ զամուսինն իւր Տուխթար . . . որ զԱռքը Աւետարանս վերսափն զարդարեցին արծաթով եւ ոսկեով եւ տէրունական նշանաւ եւ սուրբ սպատկերաւ . . . եւ զԱռք վաննոս արելոյն , որ շատ աշխատեցաւ ի յարծթեն . . . եւ զՄկրտիչ ոսկերիչն . . . — Այլ գրով — « Զմերջին ստացաւ զ զԱռքը Աւետարանիս . . . զատնուաէէրն Մզոեսի Ամիրոէկն եւ զկողականացն զջաղարունն եւ զերիցակինն զՄըլտեսի Սուլդանն , եւ զծնողն զնէրն եւ զթաւրէզն , եւ զեղբայրն Ամիրխէրն եւ զկողակից զԱռտաթն . . . այլ եւ զՄերումն , զԱռագաղան . . . զՄաւծուտ խոթունն , զկոււաճինն . . . զԱստուաճատուրն , զԱքանդարն . . . զԱսցմէլիքն . . . զՄզոեսի Ամիրբէկն եւ զՄըլտեսի Սուլդանն , որ սոքա

Երկոքեանն գնեցին զԱւետարանս ի հալալ
արդեանց իւրեանց . . . եւ եղին յիշատակ ի
դուռն Ս·Նշանին . . . : — Այլ գրով — « . . . ես
Յովաննէս եւ Սմենադենին քոյրն Սալչուկն
եւ իմ որդիք Ալքֆաանոսն եւ Մուսէսն . գնե-
ցաք զԱւենադնին էգին ի շինի դուօ (տուաւ)
եւ տուաք յիշատակ ի Ս·Նշանին դուռն , այլ
մարդոյ դաւէ դալապայ չկայ , ոչ ի մերոց եւ
ոչ յաւտարացն . . . յիշեցէք զԱւենադինն եւ
զքոյրն Սալչուկ . . . Գլուխն եկեղեցին է եւ
ազրիւրն , անջինչ յիշատակ իւր եւ ծնո-
ղաց . . . » :

Ս. ԱՏԵՓԱՆՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

1 Աւետարան . ընախր . մազաղաթ .

« . . . Գրեցի զԱւետարանս Տեառն մերոց
Յիսուսի Քրիստոսի ի խնդրոյ աստուածազան
եւ որբասէք ըստ հոգւոյ հաւր մերոց , ըստ
մարմնոյ ուստոցի մերոց , պատուական քահա-
նայի Սմբատայ Քաջկոնց , ի յիշատակ հոգ-
ւոյ իւրոց եւ ծնողաց իւրոց , եւ ի վացելումն
եղբաւը և եղբաւրորդեաց : և ամենայն նոխո-
նեաց իւրոց , իմայ ձեռամքը Հեթումի նուաստ
եւ անարժան քահանային եւ անպիտան գըր-
չիս : ի թուա . Հայոց մեծաց ի Զ· Խ· Զ· ի
թագաւորութեանս Հայոց Սմբատայ . եւ ի
Հայրապետութեանս Տեառն մերոց Գրիգո-
րիսի , ի քաղաքիս Մատուեստիայ , ընդ հո-
վանեաւ Ո . Թորոսայ . . . » :

« Ես Անանիս Արք Եպիսկոպոս , զքեղ ա-
ղաջեմ Աստուած իմ Քրիստոս . . . : ի վախճան
Մարկոսի գրեալ . . . « ՏէրՅիսուս ողորմեսցի . . .
Տէր Յովաննէս Եպիսկոպոսի վերադիտովի Մել-
տինու եւ Խարբերդու մայրաքաղաքաց » : — ի
վերջն Մատթէոսի գրեալ . . . Զատացաւ Առւրք

Աւետարանիս՝ զՏէր Անանիա զալատուեալ արք
եպիսկոպոս Խարբերդոյ, զորդի Սիոնի երիցոյ,
ստացայ զսա ի հալալ ընչից խոնց եւ ե-
դի զսա ի հայրենի եկեղեցիս մեր ի Ս. Աստ-
ուածածին. եւ ի Ս. Ստեփաննոսն, եւ ի Ս.
Սարգիս, որ է երեք խորան, ի յիշատակ ինձ
եւ նախնեաց խոնց . . . յիշեսջիք . . . եւ զեղ-
րայրն իմ զՃաւնական երէցն եւ զեղբաւրոր-
դին իմ զՍահակ սարկաւագն, որ կէսաւրեաց
փոխեցաւ առ Քրիստոս » . . . :

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՍՈՐՍՐՈՒ ԳԻՒՂԻ

Ա Աւետարան.

« . . . Ես անարժան Յոհաննէս եպիսկոպոս
ի սրտէ խոցեալս, ի մտաց անկեալս, հոգւով
զառանցեալս գրեցի, զՍուրբ Աւետարանս, իմ
անարժան եւ մեղաւոր ձեռաւքն պակասեալ
ի լուսոյ եւ հասեալ ի ծայր կենաց եւ ի դուռն
մտհու. և սպասեմ գերեզմանի, գրեցի, . . . լաւ
եւ ընտիր աւրինակէ. գրեցաւ ի թուին Ռ. եւ
Ծ. ի յերկիրն Յաղմնոյ ի վանք Երկանըն-
կուզենց, ի դուռն Ս. Կարապետու եւ Ս.
Աստուածածնոյ եւ Ս. Յարութնոյ. եւ այլ
սրբոց որ աստ կան » . . . :

Ա Աւետարան և ո.

« . . . Ես ծառայս Աստուծոյ Պ. Լեւոն Բա-
զունեանց ցանկացող եղէ այսմ լուսափղձ եւ
կենսակիր կտակիս, եւ տուաւ աւարտել
զսա Սիմաւոնի գրչի. ի ստոյգ եւ յընտիր
աւրինակէ Ս. Սահակայ թարգմանչի. յըս-
տակ եւ ականակիս որպէս եւ ի Փրկչէն ա-
սացաւ. զոր յոյժ բաղձանաւք եւ յոդնասո-
չոր մեծաւ աշխատութեամբ ստացայ զսա՝ ի
լուսաւորութիւն մանկանց եկեղեցւոյ. եւ ի

յիշատակ ինձ եւ ամուսնոյ խմոյ տիկին Սըպ-
լի , եւ որդեկաց խմոց Պ . Լեռնի եւ Պ . Բա-
ղունէ , եւ ծնողաց խմոց . . . . :

Զեռագիրք Սօրորու Ա . Կարապետ եկեղեցւոյ .
3 Աւետարտն . 1 Մաշտոց , եւ 4 Գանձարան :
Զեռագիրք Դաղեմու վանից՝ 1 Աւետարան . 2 Մաշտոց,
4 Յայսմաւուրք :

Զեռագիրք Ա . Կարպտ . եկեղ . Խարբերդի 44 Աւետարան :
Զեռագիրք Ա . Յակոբ եկեղեցւոյ Խարբերդի . 6 Աւե-
տարան՝ մին մազաղաթ . 4 Յայսմաւուրք :

Զեռագիրք Ա . Նշան եկեղեցւոյ Խարբերդի . 4 Աւետարան .
1 Սարգիս Շնորհալի :

Զեռագիրք Խուլէ վանից . 1 Ճառընտիր , 2 Աւե-
տարան . 1 Գանձարան . 1 Կանոնագիրք Միսիթար Գօշի . զոր
Մալաթիացի բողոքական Յովհաննէսը տարած էր կ'ըսէին :
— Վերոյզբելոց յիշատակարաններ չկրցի օրինակել :

ՀՈՒԼԷԻ ՎԱՆՔ Ա . ԳԵՐՐԳ

1 Աւետարան .

— Ի սկզբն : « Յիշատակ է այս Սուրբ Ա-
ւետարանս Զմէկագէկցի Գէորգ եպիսկոպո-
սիս , որ դաղդաղեալ ճեռաւք գրեցի անար-
ժան առաջնորդ Ա . Գէորգայ գերեզմանի
Խուլավանից , որ զարդարել է հանգուցեալ
Միքայէլ եպիսկոպոսն . վասն երկիւզին Լա-
վանկ Թամուրին սուրբ գերեզմանիս միա-
բանքն թագուցեալ են ի Ծովդղեակ . եւ վանս
Խարդիշարի եւ Ա . Կարապետին եւ կարմիր վա-
նուց . եւ սիրով յորդորեալ ամենայն միաբա-
նաց , կրկին ժողովեցի ինն միաբանս եւ պահ-
ծառացուցաք Ա . Աթոռս . եւ երկու ագա-
րակ գնեցաք գիւղին մերձ եւ դաշտն մեծ
ագարակն՝ հարիւր փարայ , եւ միւսն քսան ,
իմ հալալ վաստակէս , եւ բացի վանքիս մեր-
ձակաց հաւշէ՝ որ աւծեալ քար դրաք ի ներ-
քոյ վանացս ութն բովէ . եւ հիւսիսային ճա-

նասլարհիւ սուտ կոյսալի գիւղն, որ հեռի
է կէս ժամ, եւ անտի հաղագաշ լեռն է յա-
րեւմտից կուսէ գէպ ի հարաւ կէս ժամ, ան-
տի յարեւմուտս կէս ժամ, մինչեւ ի ձանա-
պարհն իսարբերդու, եւ ձանապարհիւ ուղիղ
գէպ յարեւմուտս եւ ի գլուխ գեղին աւծ-
եալ քարն՝ հանց ջրով եւ հողավ, որ բազում
աշխատանաւք ստացայ . . . » :

« Պարոն Ս.թէլն թաղարցի, որ կուր էր ա-
չաւք եւ եկն ուխտ, եւ բացան աչք նորա.
հարիւր եւ վատցուն ամաց (էր). եւ բազում
քաջութեամբ ստացաւ վանացս հողն որ
տիրեալ էր կոյսալի (գիւղի) չարդացո-
ղըն . . . Ասացէք Աստուած ողորմի նահատակ
եղբաւրս Տէր Յովանին . . . Մէլիք Մահայ
Աւզբէկցւոյ, թազեցաւ ի մատուռն Ս. Աստ-
ուածածնայ, եւ բազում հիւանդ բժշկի. վայ
ինձ բթամոխ որ եղբայր նորա եմ եւ այս
սուրբ գերեզմանիս սուաջնորդ եմ. գրեցի
այս բանս սակաւ. այլ եւ գրեալ եմ ամե-
նայն անցք որք ընդիմ եւ ընդ աթոռս ան-
ցին, յիշատակազրութիւն Միքայէլ արք ե-
պիսկոպոսին եւ միւս Առաջնորդաց որք յա-
ռաջ քան զմեզ. իսկ այս բանս սակաւ գը-
րեցի թուին Հայոց Պ. Ղ. Բ. » : — Ի վերջն
Մատթ. Աւետարանի գրեալ. — « Ի թուին
Հայոց Պ. Ղ. Բ. ի Հայրապետութեան Տ.
կասանդրեայ եւ ի թագաւորութեան մե-
ծին Հեթմոյ գրեցաւ Առերք Աւետարա-
նըս յԱստուածապահ եւ յանմատոյց կլայս
Հոռոմի, յափոռ կուսաւորչին մերոց Ս. Գը-
րիգորի, ի գրունս սուրբ վկայիցն թէոդո-
րոսի եւ Գէորգեայ եւ Ս. Աստուածածնին.
յորոց դուռն սպասաւորեմք այժմ, թողեալ
գհայրենի բնակութիւն մեր զբարձր դղեակն
եւ զանմատոյցն գլատենայ, եւ վախեալ յայ-

լասենիցն չարեաց, եւ վասն քաղցրութեան վերադիտողիս Հայոց կոստանդեայ սրբոյ եւ առաքինւոյ եկեղել բնակեցաք աստ, հովանաւորեալ իբրեւ զփախուցեալն ի տապոյ ամարանւոյ առ թաւոտ ծառոց ընդ չքով. զոր Տէր Յիսուս զսա հաստատուն պահեսցէ . . .» :

«Կաստարեցաւ սուրբ պատուիրանս Փրկչին . . . յայսմ վայրի, ձեռամբ յոգնամեղ գրչի Պետրոս երիցու որդւոյ կոստանդին երէցու, ազգաւ կատենայեցի, յիշատակ ինձ եւ խնցին, եւ ի վայերումն որդւոց խնց Առաքելոյ եւ կոստանդեսց. . . յիշման արժանի արարէք զբարեւոտհմիկ եւ զբարեկեցիկ զերկոսին հարաւունսն իմ զԱրեւթագուհին եւ զԾիրուհին, յորոց ոչ մին եհաս ի բերումն զաւակի, այլ տարաժտմ եւ գեռարոյսք վուխեցան ի Քրիստոս, եւ անմիմիթար սուզ թողին ինձ եւ որդւոց խնց . . .» : — Ի բւասնցն Յօհաննու Առեւտարանի «Եւ էր Յիսուս յերուսաղէմ ի Պրօպատիկեայ» բանին՝ գըրուած է «Մեսորոք վարդապետ հիմնադիր սուրբ, պաշտպանութեամբ իշխանոց Ծով դղեկու շինեցին մենաստանս. թուին Հայոց ՈՃ. Զ. Դ. յիշեսջիք . . . Ապաքիայ» :

Խուլէի վանքին մէջը կը գտնուար Ս. Ներսէս Շընորհաւոյ օրնեած միւռոնը վորքիկ շիշով մը, եւ կար վիայազիր կամ յիշատակողիր մազազամի վրայ, եւ տուփ մի սրբոց մասանց որբ պատառեալ էին մոմշորի մէջը. եւ որոց վրայ կարմիր կերամուով կնիքները զրոշմուած . Այս ամէնը գտնուած են եղեր 1839 ին, Ա. Տաճարի նորոգութեան տոմիւ, ի ներբոյ սեղանոյն առ զերեզմանու Ս. Գէորգեայ: Մեք կօրինակեմբ հոս յիշատակազրերը :

Ս. մասանց տուփին մէջը, երկու մատ լայնութեամբ եւ քիչ մի երկայն, ննազոյն թղթի մը վրայ զըրեալ «Ողորմութեամբն Առտուծոյ որ ազգա վայելէք . . . ի տանս Կիլիկեայ զանձի, որ պարզեւեաց անարժանիս Աստուծած. յիշեսջիք զհայրն իմ Կոստանդին եւ եղբարս իմ

Պ. Սմբատն. Եւ որդիքս սիրելի Լեւոն Թորոս Ռուբէն, Եւ կողակիցս Զապէլ Թագուհին, որ . . . հոգայ, կրաւնաւորս եւ հիւանդան . . . Եւ ես արքայի զանձուց պարզեւեսցի սուրբ մասն Գագաթան Կարապետին Քրիստոսի. Եւ ետու պարզեւ միմիթարութեան ընդ կողակցուս ևւ դեռարոյս Պ.Մէլքոնին. Աստուած վայելումն տացէ . ամէն. Զ. Բ. ին» :

(ԿԱՔ+)

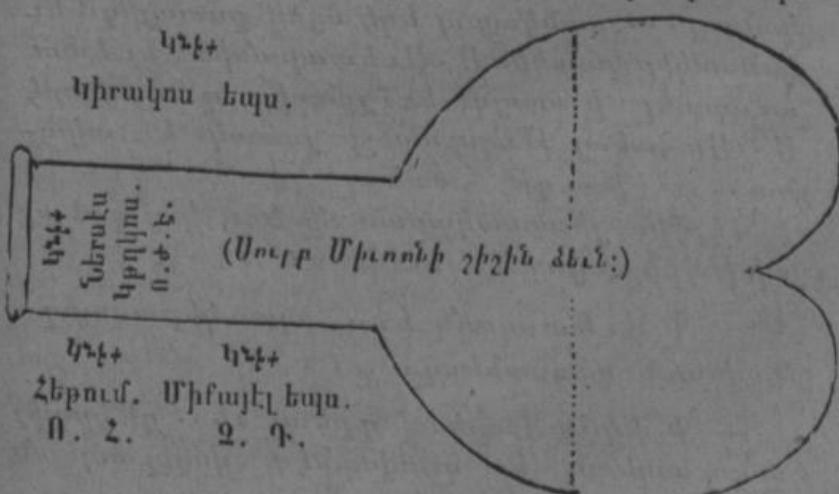
ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ԱՅ. ԱՐՔԱ ՀԵԹՈՒՄ
Ո. Հ. Ե.

ՕՐԻՆԱԿ ՎԼՈՅՅԱԼԱՆԻ Ս. ԽԵՂՋՆ Ի ՄԱ-
ՊԱՂԹԵԱՅ ԲՆԱՊՐԵՆ.

«Ս. Արդ. սղորմութեամբն Ա.ասուծոյ կառոււ-
ցաւ սուրբ գերեզմանս Գ.Է. Պաւրավա-
րին ձեռամբ ծառայ ծառայիցն Ա.ասուծոյ,
ոտից հող ՄիթԱ.Լ. սուտ անուն արք եալիս-
կոպոսիս . որ չնորհեաց անարժանիս բարե-
պաշտ Մէլքաւն պարոն իշխան որ ի գանձուց
արքայի Լեւոնայ Եւ Հեթմայ տոեալ է ի պա-
տուգացն Յունաց, որ ես տեսի կնքալ Եւ վը-
կայեմ. Եւ Կարիւր դահեկան պարզեւեաց որ
նորոգեցաք եկեղեցիս Եւ փոխեցաք անոյն Ս.
Գէորգ, որ էր ՄՍՎԱ.Ն. յիշատակ Մէլքաւ
ամիրայի թագաւորազն. այսպէս թաղեցաք
տասն կրաւնաւորաւք Եւ քառսուն աւր պա-
տարագաւք աջ կողմն մեծ խորանիս, ուր կաց
յիշատակն Մլքաւնին Եւ շիշ մի սուրբ իւղ. որ
սայ Ներսիսի կլացոյ Հռաւմլացու Ս. Հայ-
րապետին աւրհնած սուրբ իւղն է, որ քեռն
երկրորդ Հեթմայ փախուցեալ է Հռաւմլացու,
յորժամ Աշրաւ ամիրայն Եղիսաբոսի կործան-
եաց զկաթուղիկոսարանն կլառ. Եւ անտի
հասաւ արքայն Հեթումն Եւ ձեռամբ Մըլ-
քաւնի առ սուրբ ուխթու. որ Եւ տեսաք կը-
նիք Ներսիսի սուրբ վարդապետին ի վերաց
Եւղոյս Եւ կնքեցաք . Եւ փոքրիկ մատուոի Ե-

Դաք գերեզման զաւը Ա. Միւռոնս այս ե-
դաւ յիշատակ Ս. Ներսիսի կլայեցուն եւ եղ-
բաւըն Գրիգորի. եւ վոքր մաս մի Ա. Կա-
րապետի, եւ կնքեցաք. Կիրակոս Եպիսկոպոս
Արապդը քաղաքին, Մատաթիայ Եպիսկո-
պոս Մելիտինու, եւ քոր Եպիսկոպոսն Աստ-
ուածածնոյ եւ Արդւմսեհու Երկուց նորաշէն
վանուց, որ հրամանաւ Մելքաւն ամիրային
նատին Խարբերդու դաշտն եւ միայն խրա-
տեն ժողովուրդն. մենաստան դաշտիս է մի-
ան Ա. Գէորգ, որ ունի հինգ հազար տուն
ժողովուրդ, եւ չորս եկեղեցիս Խարբերդու
բացի Ասորւոց, որոյ քաղաքիս եւ դաշտիս
Խարբերդու ոտից մոխիրն Առաջնորդ ես եմ.
բայց նզովեմ ես եւ Երկու Եպիսկոպոսն, եւ
Գէթ. քաւը Եպիսկոպոս որդիս, ով որ բացցէ
սուրբ Հիրիմս ԳէթԱ. եւ գողասցէ կամ այլ
տեղ տարցէ, նզովեալ լիցի. եւ թէ վիճակն
խլեսցէ, բացի վեց գիտութիւն, որ Ա. Աստուա-
ծածնոյ և Արդւմսեհի ետ պարոն Մելքաւնն,
եւ գեղեցիկ կարգադրութիւն մեր խափանես-
ցէ՝ մահու եւ գժոխոց արժանիս լիցի. Անուն
հաւըն եւ որդւոյ եւ հոգւոյն սրբոյ. ամէն » :

Կաէ+ Կաէ+ Կաէ+
Գէորգ Եպս. Միհայէլ Եպս. Գ. Գ. Կիրակոս Եպս.

Սոյն վանից գերեզմանատան մէջ կը գըտնուին եօթն մահարձանք , բարձր խաչաքարեր . նման Ա . Թարգմանչաց մահարձանաց որ յԱռաքելոց վանսի Մուչ : Ասոնցմէ քանիին վրայ դրուածներն են . — « Զ . Հ . Գ . յիշատակ է Մքայէլ վարդապետին » : — « Թուական Զ . Գ . յիշատակ է Ստեփան վարդապետին » : — « ... (Եղծեալ) Սարգսի » : — Կափարիչ քարի մը վրայ զգեստաւորեալ եպիսկոպոս մը քանդակած եւ սրտին վրայ դըրուած էր « Եպիս . Ո . Մ . Զ . Գ . » : — Գերեզմանատան քովի աղբիւրին վրայի քարէն օրինակուած « Կամաւքն Աստուծոյ նուաստ Ախմէոն վարդապետ եւ միաբանք Ա . Գէորգայ շինեցաք զաղբիւրս » : — Հին քարի մը վրայ « Զ . Հ . Գ . » : — Աղբիւրին քով շիրմի մը վրայ « Այս է տապան հանգստեան Տէր Արիստակէս գրոց աշակերտի , որ փոխեցաւ ի Քրիստոս ... (անընթեռնլի) . թվ . Զ . » :

Ա . ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԾՈՎՔ ԿԱՄ ԿԷՕԼՃԻՒԿ ԳԻՒՂԻ

1 Աւետարան .

« ... Ես Գրիգոր ի վերջ հասեալ գիտնականաց ... ցանկացող եղէ այսմ լուսայիղձ եւ կենսակիր կտակիս Ա . Աւետարանիս , եւ ետու աւարտել ի ստոյգ եւ յընափր գաղափարէ Ա . Ասհակայ թարգմանչի յստակ եւ ականու ... » (թուղթ հատեալ) :

Վերջին յիշատակարան մի եւս կայ գրեալ « ի թվին Հայոց Զ . եւ Ա . » :

1 Աւետարան եւս . պատկերազարդ . Նախշուն անուանեալ :

— Ի վերջն Մարկոսի գրեալ « ... զՄկրտիչ վարդապետն եւ զՅովաննէս վարդապետն

Հանդերձ միաբանաւք սուրբ ուխտիս Ար-
դելանաց աղաչեմ յիշել առ Քրիստոս Յի-
սուս Աստուած, որ ազատեցաք զսուրբ Աւե-
տարանս ի յանաւրինաց եւ տուաք դարձեալ
յառաջին տեղին ի գիւղն որ կոչի Շուշանց.
հոգաբարձութեամբն տանուարոջն Հազար-
բէկին . . . : Զվերջին ստացող Ս. Աւետարանիս
զիյոնա Մուրատն ի Ներքին Ծովացն յիշե-
ցէք . . . հաւրն Սաղաղին եւ մաւրն Նազ-
իսաթունին, եւ իւր որդւոցն Աղուպին, Այ-
վատին, Ատաղէնին, Ավրանին, Մուշելիպին,
Զոհար մամին . . . » — « Նուաստ Յովանէս ե-
պիսկոպոսէս զիտութիւն Միցի ձեզ քահա-
նացիցդ եւ տանուարանցդ . . . մեծի եւ փո-
քու որ ի Ներքին Ծովուցն ԲՃ. աւթմանի է,
քան զայս այլ աւել եւ պակաս առնողն ի
ներքոյ աւրինաց է, զի յառաջմէ ի վեր այս-
չափ էր, հիմի այլ ոք մի իշխեսցէ խախտել
զսա . . . » : . . . « Եւ արդ յայսմ տարտարոս
եւ ի դառն եւ ի վշտալից ժամանակիս, որ
էր Զ. Ղ. Գ. . . . Այցելու որբոց եւ այրեաց
պարոն Յովանէս մեծ սիրով եւ յոյժ փափա-
քանաւք ետ գրել զսուրբ աւետարանս յի-
շատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողացն կիրակոսին
եւ Շողափիկնաց, եւ կենակցին՝ Թագուհւոյն
եւ զաւակացն . . . եւ Հոփախմի հաւատուորի
. . . յիշեցէք զանցիշելի գրիչս . . . զկարա-
պետ կրաւնաւոր . . . զմայրն Ասլմէլիք, եւ
զքոյրսն զՄուլթանմէլիք եւ զԶանմէլիք,
եւ զզաւական զՅոհանննէս եւ զԳուռջին բէկն
. . . եւ զբարի յիշատակն իւր զԲոյս որդին
. . . » : — Այլ յիշատակարան . . . « Արդ ի
դառն եւ ի նեղ ժամանակիս որ է թուական
Հայոց Զ. Փ. Թ. . . . Ատոռածասէր, համեստ
եւ հարկեւոր կինն Շիրազմամէն ետ նորո-
դել զսուրբ Աւետարանն . . . յիշեցէք զՇի-

բազիսաթունն . . . եւ զհայրն զԱմլանն , զմայրն Շնաւհորն , եւ զեղբարսն . . . զՄուրատշնն եւ զայրն իւր զԽնդուրէկն . . . եւ զգաւակսն զԹաւթիկն . . . զԱմլան բէկն . . . զդուստրն զՄամէն . . . եւ զԹումարէկն . . . զպարոն Հազարբէկն , եւ զկողակիցն իւր զԴուխտայն , զորդին զՄխիթար սարկաւագն , զորդին զԱղբէկն եւ զկողակիցն զՄուղալ խաթունն եւ զորդիսն . . . զՈւնձուրէկն եւ զԽնըդրածն . . . » :

Ս. ԳԷՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՎԵԱՆ ԳԻՒՂԻ

1 Յայսմաւուրք . Ընտիր . մագաղաթ :

... « Գրեցաւ ի Բիւզանդիա ի մահալէն Սուլու մանաստրու , ի թուականութեան Հայոց Ռ. Ղ. Դ. ի թագաւորութեան Տաճկաց սուլթեան Խպրահիմին , եւ ի Պատրիարքութեան Զ. Եկեղեցեաց իշխանաց . . . » :

1 Աւետարան եւս .

... Սուրբ Աւետարանիս ցանկացող եղեալ Հայրապետ քահանայն եւ ետ գրել զսայիշատակ իւր եւ զաւակի իւրոյ Յակոբայ . . . աւգնականութեամբն Աստուծոյ առեալ զսայանձն քահանայ ոմն Սիմէոն անուն , եւ գրեաց զՄաթէոս գլուխն ի լրման եւ զՄարկոսն մինչեւ ի հարիւր եւ ի տասն համար , առ դրան Հայրապետ երիցու Եկեղեցւոյն , սրբոյն Յակոբայ եւ սուրբ Թորոսու , եւ եղեւ զի վսան չար եւ դառն ժամանակիս որ վսան ծովացեալ մեղաց մերոց բազում քաղաք եւ գաւառք աւերեցան , եւ բազում գեղ աւեր եւ անբնակ եղեն ի մարդոյ եւ յանասնոյ , սա ելեալ յԵկեղեցաց գաւառէ գնացեալ հեռաբնակ զաւառսն , եւ մնացեալ

Ս. Աւետարանս թերակատար ժամանակս
բազումս . իսկ նախասացեալս Հայրավետ ե-
րէց եղբայր գոլով մեր ըստ մարմնոյ , յոյժ
բռնադատեաց վասն սորա զի զկատարումն
առցէ , եւ ես ոչ առնուի յանձն յաղագս
տկարութեան անձին իմոյ եւ զի չի հմուտ
այսմ գրչութեան արհետի , ապա նա եւս
առաւել յորդորեալ զմեզ զի հանապազ ե-
կեղեցին մեր կացցէ յիշատակ մեզ եւ ծնո-
ղաց մերոց եւ ի ժաւանգութիւն զաւակի
մերոյ , Յակոբայ , եւ ես վատահացեալ ի զաւ-
րութիւն Ս.ստուծոյ առեալ ի ձեռն զսա
գրեցի եւ զպակասութիւն սորա լցի ըստ
կարողութեան անձին իմոյ . . . գրեցաւ ի դա-
ւառիս Եկեղեցաց ի յանապատիս որ յանուն
Ս. Կիրակոսի , մերձ առ ի ստորոտ Լերինն
Բթնոյ , զի է տեղի հանգստարան մերոյ ,
ի թուականութեանս Հայոց Պ. . . յիշեցէք
. . . եւ հայցեցէք զթողութիւն մեղաց ա-
ռաջին աշխատողին եւ գրողին սորա Սիմէոն
Երիցու . . . այլեւ մեղուցեալ անձին իմոյ Ս.-
զարիս արեղայի , որ զյետին գիրս գրե-
ցի . . . :

ՅԱՂԹՈՒԿ ԳԵՂ ԶՄՇԿԱԾԱԳՈՒ

1. Աւետարան . ընտիր , մագաղաթ :

Չոր նուիրեցին ինձ , եւ ես ընծայեցի կ .
Պոլսոյ Ազգ . Մատենադարանին :

«Փառք փառաւորեալ սուրբ երրորդու-
թեան , միաբան զաւրութեան , երեքանձնեայ
տէրութեան եւ ի մի կատարեալ իսկութեան
Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ յաւիտ-
եանս յաւիտենից ամէն : Ս.ստուածային սի-
րոյ հետեւումն բնաւորեալ է յաստուածա-
սէր անձն , զի ամենայն բարեաց սկիզբն եւ

գոյութիւն ի նմանէ է, եւ այնչափ զաւրաւոր է եթէ ոք սուզ ինչ ճաշակէ ի նմանէ անհատ կարաւտի եւ առաւել ցանկայ: Զի թէպէտ մեծ են հաւատ եւ յոյս, սակայն ի հանդերձեալսն ունին զկատարումն. իսկ սէր ընդ Աստուծոյ յերկարածդի յանժամանակ յաւխեանսն. վասն այնորիկ սուրբքն եւ արդարքն առաջինք զամենայն զկեանս իւրեանց նեղութեամբ եւ չարչարանաւք աւարտեցին ի սէրն Աստուծոյ բեւեռեալք: Յաղագս այնորիկ եւ տէր կոստանդին աստուածակոչ վերադիտող Հայոց՝ զամենայն զկեանս իւր Աստուծոյ սիրոյն նուիրեալ ի մանկութենէ, յամենայն գործս բարիս յաւժարամիտ եւ ի պայծառութիւն տանս Աստուծոյ փոյթ, եւ ի ստացումն սուրբ կոտակարանաց անդանդաղ, որ մեծ յուսով եւ անհատ սիրով ստացաւ եւ զայս կենսակիր եւ աւետաւոր բանս բանին Աստուծոյ, ոչ ի լուլ զթերութիւն անկորուստ եւ փարթամ տան իւրոյ, այլ ի լրումն փափագման աստուածասէր հոգւոյն: Արդ գրեցաւ Ա. Աւետարանս ի թուա. Հայոց Զ.Բ. ի սուրբ եւ յաշխարհամուտ աթոռս Հռոմելայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչին մերոյ եւ աստուածաների սուրբ Նշանիս, եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս: ի թագաւ. Հայոց Հեթմայ պայծառահաւատ թագաւորի, եւ բարեպաշտ որդւոյ նորա Լեւոնի, որոց տացէ Աստուած կեանս բարիս եւ անսասան թագաւորութիւն ի փառս իւր: Հրամանաւ երջանիկ եւ աստուածազգեաց կաթողիկոսի Հայոց Տեառն կոստանդեայ, որ ստացաւ զսա յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծընաւղաց իւրոց եւ եղբարց հանդուցելոց ի Քրիստոս: Արդ աղաջեմք զամենեան, որք

ժառանգէք զսա եւ կամ աւդտիք՝ ի լուսաւոր բանից սորա եւ կամ գաղափար առնուք, յիշեսջիք ի Քրիստոս զրաբեաց յիշատակաց արժանիսն զՏէք կոստանդին աստուածապատիւ կաթողիկոս Հայոց, եւ զուղղադաւան հայր նորին զ'կահրամ, եւ զՔրիստոսասէք մայր նորին զՇողիկն, եւ զեղբարս նորին զԳրիգոր եւ զԳէորգ զվաղուց փոխեցեալս առ Քրիստոս, եւ զեղբաւրորդի նորին զարժանապատիւ աստուածասէք քահանայն զթորոս, եւ զքրիստոսապահ որդի իւր զԱտէփաննոս, եւ համաւրէն զամենայն զազգայինս իւր զկենդանիսն եւ զննչեցեալսն, ցաւզ ոզորմութեան ցաւզեսցի ի գերեզմանս ննջեցելոցն, եւ կեցուցիչն կենդանութեան տացէ կենդանեացն ընդ երկայն աւուրս :

Այլ թէ ոք սրտի մօսաւք եւ անկեղծ սիրով յիշեսցէ զյիշատակեալսդ եւ նոքա եղիցին յիշեալք յոզորմութիւն Քրիստոսի եւ Աստուծոյ : Արդ ով բան եւ ըյս, ով կեանք եւ իմաստութիւն եւ զաւրութիւն Աստուծոյ Յիսուս Քրիստոս, ի քո յահաւոր եւ սոսկալի գալստեանդ, յահեղ գաաստանիդ եւ յանկաշառ ատենիդ, ի ձեռն անխաւս միջնորդիս եւ անբարբառ բարեխուսափիս, ընկալցիս զՏէք կարապետն ընդ արժանաւոր եւ ընդ հաւատարիմ վաստակաւորսն քո . եւ ընդ ընտրեալ հովուապետսն առնուլ զբրաբիոնն յազթանակին ի քո յառատաձիր եւ յաննիազ պարզեւացդ . եւ քեզ փառք ընդ հաւր եւ ընդ հոգւոյդ սրբոյ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն : Եւ արդ ես անարժան եւ անպիտան գծողս Յոհանննէս յերեսս անկեալ աղաչեմ զամենեսեան յիշել զմեզ եւ զմերսն ամենայն . եւ խոշորութեան եւ սըխալանաց անմեղադիր ըբուք . զի տկարա-

նայ ամենայն մսեղի ի գործս իւր . սակայն եւ ես պակասեալ ի սգալի լուսոյ յաչաց տեսութենէ . եւ ի հոդւոյ եւ ի մտաց լուսոյ ամենեւին զրկեալ . այլ հարկեալ ի շնորհաջուք ալեացն եւ պատկառեալ յաստուածատիալ պատկերէն՝ գծագրեցի զսա ըստ իմում կարի , եւ դուք սիրով ուզեցէք զթերութիւն . եւ Աստուած առ հասարակ ամենեցուն ողորմեսցի . եւ ինքն եղիցի աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն » :

— Այլ գրով — « Ես կոստանդին ծառայիցն Աստուածոյ ծառայ եւ ողորմութեամբն Աստուածոյ կաթուզիկոս ամենայն Հայոց , որ ետու գրել զԱւետարանս զայս յաղագս անձին իմոյ . յընտիր եւ ի լաւ աւրինակաց , եւ ոսկով եւ արծաթով զարդարեցի . եւ իմտեսեալ զմենաստան անապատն զփոսն , եւ միաբանեցի զիւրեանքն ի մի պաշտաւն եւ ի մի սեղան . եւ առին իւրեանց սահման ըստ կարեաց իւրեանց . եւ ես միաբանեցայ ընդ նոսս եւ պարզեւեցի նոցա զԱւետարանս զայս զոր ինձ ստացել էի , յիշատակ ինձ եւ եղբաւրորդւոյ իմոյ Թորոսի քահանայի , եւ ծընողաց մերոց եւ եղբարց եւ քերց մերոց , զի անփոփխ մնասցէ ի սուրբ ուխտ . եւ մի ոք իշխեսցէ հանել զսա ի Ս . Անապատէս . զի մի անիծիւք պատժեսցի » : . . . . « Քրիստոս Աստուած . . . յիշէ զԿիրակոս երէց . . . եւ զկենակիցն իւր զԱւութլուն . որ ծնան զզաւակ բարի զԴաւիթ երէց . . . եւ սա . . . գընեաց ի հալալ վաստակոց իւրոց եւ ի չքաւորութենէ զայս ոսկեզաւծ Ս . Աւետարանս , որ է անգին մարդարիտ , յիշատոկ զաւակին իւրոց դեռաբուսկան Հռիփախմէի . . . » Ի թուին Պ . Լ . զԱւաքել յիշեցէք » :

— « ԶԿարապետ ոսկերիչն յիշեցէք . . . եւ

զիւր որդին զԱմիրխէրն եւ զիւր ծնողան . . .
որ արծաթով զարդարեաց զսուրբ Աւետա-
րանս . . . » :

— « Աստուած աւրհնէ զ՛լւսէփն եւ զիւր
որդին զՊաւզոսն եւ զիւր եղբայրն , որ զիւր
վանացն (ջաղացն) զինչ աղուն աղայ՝ նո
զվարձքն եթող սուրբ Կարապետին » :

— . . . « Յիշեսջիք զտնտես Ռոկիկն որ ետ
կազմել զսուրբ Աւետարանս , իւր եւ իւր
այրոջն Վարդանին եւ հաւըն թումասին եւ
մաւըն Խրմզին եւ մեծ սպալուն Քուլչֆին ,
եւ մեծ մաւըն Թմիան եւ եղբարցն Պետրո-
սին եւ Երանէլին . եւ հաւըրեղբարցն Տէր
Ներսէսին եւ Խոսրովին . եւ իւր որդւոյն հո-
գւոյն , եւ եղ յիշատակ ի դիւղն Հաղղուկ ,
ի դուռն Երեք մանկանց , որ է Զմշկածադու
մէջ . . . որ է ոխմ . (ոխմ. վագըթ) . . . » :

— « Դարձեալ վերստին նորոգեցաւ սուրբ
Աւետարանս ձեռամբ տէր Սարդսին , որ է
կրաւնաւոր . . . Աստուած ողորմի Պատառեցի
Մինասին . . . որ տիվեց ոսկի մի սուրբ օւտա-
րանիս . . . նորոգեց . . . թվին թ . ձ . կԶ . » :

« Աստուած աւրհնէ զՊռաստենք զիւղն
եւ զիւր Քրիստոսադաւան ժողովուրդն ըզ
ուայիս Գրտոնն եւ զիւր որդիքն զՆերսէսն
եւ զՄովսէսն եւ զիւրեանց որդիքն . զԱստ-
ուածատուրն եւ զիւր որդիքն . զՄզտեսի
Հարապետն զՎարդանն եւ զիւրեանց որ-
դիքն . եւ Աստուած լուսաւորէ զիւրեանց
ննջեցելոց հոգիքն , որ միարանեցան ի սէրն
Քրիստոսի , եւ արտ մի , Գ . չափու տեղ՝ յի-
շատակ դրին ի դուռն սուրբ Կարապետին եւ
սուրբ Սարդսին եւ սուրբ Տիրամայր Աստ-
ուածածնին , ի վանքս Խարտիշարոյ , եւ ի
յառաջնորդութեան տէր Աստուածատուր
եպիսկոպոսին , եւ Ստեփաննոս վարդապե-

տին, եւ Տիրատուր քահանային, յամեն տարի կարգացէք, եւ զայս ժողովուրդսի Քրիստոս յիշեցէք . . . » :

— « Յիշեցէք եւ (Աստուած ողովոմի) ասացէք Դանիէլին եւ Մաւձուտին եւ Եթարին եւ Մնացականին, եւ այլ ամենայն եղբարց եւ քուերց, որ ետուն կամաւոր ողորմութիւն եւ օգնական եղեն շինութեան Ս. Կարապետու վանիցն. եւ Ս. Աւետարանս գրաւեալ կայր մօտ յայլազգիս եւ սոքա ընձեռնելով ինչք՝ զերծուցին յայլազգւոյն եւ եղին յիշատակ կրկին ի Ս. Կարապետ . . . » : Թվին Ու. Պ. է. կրկին նորոգեցաւ վանքն, զի ի շարժմանէն աւերեալ էր, եւ Առաջնորդ վանիցն էր Տէր Միքայէլն » :

— Ի վերջն Ղուկասու Աւետարանի գրեալ. « Ես Տիրատուր եսլիսկոպոս, վերջին ստացող Ս. Աւետարանիս որ ստացայ զսա ի հարալ վաստակոց իմոց, կազմեցի կրկին եւ եգի յիշատակ ի Ս. Անապատս Խարտիշարոց ի գաւառս Զմէկածագայ ի դուռն Ս. Կարապետին եւ սուրբ տիրամաւր Աստուածածնին եւ Ս. Սարգսի զտւրավարին . . . յիշեցէք . . . զառաջին ստացողն զՏէր կոստանդին կաթողիկոսն Հայոց իւրայովքն հանդերձ. եւ զկիրակոս եւ զԴաւեիթ քահանայ զմիջին ստացողք, եւ զիս զՏիրատուր նուաստ եպիսկոպոս զվերջին ստացողս, եւ ով ոք երախտիք ունի ի վերայ Ս. Աւետարանիս . . . » :

— Աւետարանիս դրան նկարէն խորաններէն զկնի՝ երկու երեսներու մէջը ոսկեզօծ էջերով գրեալ է

« Ով յԱնսկիզբն ծոցոյ բան, նոյն եւ ծածկեալ յազգս մարդկան .

« Որ զայս մատեան Աւետարան մեզ հնչեցեր
ձայն ցնծութեան ,
« Դու զպձնողս քո բանի զտէր կոստանդին
հովիւս բարի
« Եստո՛ յաթոռ ընդ Պետրոսի երգել քեզ
փառս անլուելի :
« Որ յամենայն շնչոց աւրհնիս , հանուրց
գոյից տէր ճանաչիս ,
« Արդ զնուիրող այսմնիւթիւ ընկալի փառադ
որ յապառնիս ,
« Բազմել ընդ քեզ ի հարսանիս :
« Եւ ծնողաց նորին ողորմեսցիս . որ յաւիտ
եանս միշտ աւրհնիս » :

Դ Աւետարան եւս .

... « Գրեցաւ սա ի թուա . Հայոց ի Զ .
եւ Ժ . ի յերկրիս որ Տիւրիկի կոչի , ի վան-
քըն վաւդըռ (Օտուռ) գեղջին ընդ հովան-
եաւ Ս . Աստուածածնին եւ Ս . Յակոբայ .
Նշանին եւ Յոհաննու , եւ այլ սրբոց որ աստ
կան հաւաքեալ . ի հայրապետութեան տեա-
ռըն Մկրտչին եւ տէր Յարսեղին . . . ձե-
ռամբ Ստեփաննուաի անուամբ միայն կոչեց-
եալ հայրապետին . . . Յիսուս Քրիստոս շար-
ժեաց ի սէր աստուածային նախանձու զնոր-
Մանուկն և զկողակիցն իւր զննոհւորն , որ . . .
ստացան զաւրբ Աւետարանս . . . եւ եղին
ի սուրբ Անապատն Աւագվանք կոչեցեալ ի
դուռն Ս . Աստուածածնին եւ Ս . Կարապե-
տին եւ երկոտասան սուրբ Առաքելոցն յի-
շատակ . . . ոչ ոք ունի իշխանութիւն , ոչ
վարդապետ , ոչ առաջնորդ հանել ի դրանէ
Աստուծոյ՝ ծախելով կամ գրաւ դնելով , եւ
թէ ոք յանդդնի ընդ խաչհանս պատժեսցի ,
ընդ Յուդայի եւ այլոցն . այլ աւրինակ եւ
ընթերցումն մի խնայեսցի . . . յիշեցէք զատա-

ցող սորտ եւ զծնողսն իւր եւ զներսէս սըր-
բասէր արեղայն որ պատճառ եղեւ այս բա-
րութեան, եւ զծնողսն իւր . . . աղաչէմ յի-
մել ի տէր զմահատեսի տէր Ներսէս կրաւնա-
ւորն եւ զհայրն իւր զԱստուած ասուր պատ-
ուելի քահանայն, որ մականուն Դառնուկ կո-
չի, եւ զմայր իւր զԼալխաթուն, եւ զեղ-
բայրն իւր զհաւատարիմ քրիստոնեայն զԱ-
րիստակէսն, եւ զեղբայրքն իմ զփոխեցեալ
առ Քրիստոս զՅոհաննէս եւ զՄելքիսեթն,
եւ զհաւրեղբաւրորդիքն իմ զՍարգիս եւ
Գրիգորն եւ Մարտիրոսն, որ են յերկրէն
Լերդկայ, որ եղին խրեանց յիշատակ զա-
տիֆա շուրջառ մի բոլոր զգեստով ի սուրբ
Անապատս որ կոչի Աւագ վանք . . . :

Ա Աւետարան եւս.

« . . . Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվա .
Հայոց ի Զ. Պ. ամին, ձեռամբ . . . Յովուէփ
. . . եպիսկոպոսի, ինահանգիս Զմշկածագի,
ի վանքս Խարտիշարի, ընդ հովանեաւ սուրբ
Կարապետի եւ սրբոյն Սարգսի զաւրավա-
րին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին. եւ այլ
բազմահաւաք սրբութեանց որ աստ կտ-
ռուցեալ կան, ի յառաջնորդութեան սուրբ
ուխտիս տէր կարապետ եպիսկոպոսին, որ
փոխեցաւ առ Քրիստոս, եւ ի հայրապետու-
թեան Վաղարշապատայ սուրբ Եջմիածնայ
տեառն Գրիգորիսի, եւ միւս հայրապետու-
թեան Սիսոյ տէր Սիմէոնի: Այլ եւ (յիշե-
ցէք) զմեր առաջնորդս զտէր Թաղէսս հայր-
պետն եւ զվանիցս միարանքն մեծ եւ փոքր
կրաւնաւորք, որ հիմի կան, են թուով ի Զ.
թող զսարկաւագն եւ զտնաեսն եւ զմզաե-
սիքն եւ զգործաւորքն: . . . Գրեցաւ սա ի
լաւ եւ յընտիր աւրինակ: եւ ունի զտասն

խորանացն զգիրան կարմրագլով ի վերայ իւ-
րաքանչիւր գլխոցն համարին . . . Աղաչեմ. . .
յիշման արժանի տռնէք զ. . . գրիչս Յովսէփ
եալիսկոպոս եւ զմարմնաւոր հայրն իմ զՄար-
տիրոսն, որ Լ. տարի տնտեսութիւն արար
այս վանիցս, եւ զմացրն իմ զԴշխոյն . . .
խնդրեմ որ իմ մեղացս թողութիւն ուզէք
յԱստուծոյ, զի յոյժ մեղուցեալ եմ. Մեղայ
Աստուծոյ: Եւ Աստուած զձեր մեղքն թո-
զու . . . »:

Սոյն Յաղթուկ զեղի ձեռազիր մատեաններէն. Երկու
Աւետարանի եւ մէկ Յայսմաւուրի յիշատակարանը մը-
նաց: Այստեղ հաւատեցին թէ Զմշկածազցի տէր Գրի-
գորի հայրն բեռ մը ձեռազիրը տարած է այս զեղէն եւ
Խարտիշարու սուրբ Կարապետ վահրէն:

Ս. ԱՍՏՈՒԱՇԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ԳՄԵԿԱԾԱԳ ՔԱՂԱՔԻ

1 Աւետարան.

. . . « Աւարտեցաւ Ս. Աւետարանս . . . թը-
ւականիս Հայոց Զ. Բ. ամին, գաւառիս
Քաջրերունոյ, ի գեղնաքաղաքն Ականց, որ
է հիւսիսյ կողմանէն Արձիւյ, ընդ հովան-
եաւ Ս. Առաքելոյն թաղէոսի եւ այլ բազում
եկեղեցեացս որ աստ են. ի հայրապետու-
թեան Տէր Գրիգորի, ի թագաւորութեան
Զըհանշահ Էմիրզին, որ զրոլոր աշխարհս
ձերբակալ ունի ի ձեռին իւրում. . . : Ասո-
ուած ողորմի ասացէք ստացողի Ս. Աւետա-
րանիս Վալաթին, եւ ծնողաց նորին Դա-
նիէլին, եւ մաւր նորին Էվին (Եւային). . .
եւ գծողիս Յովսէփայ . . . »:

— « Յիշատակէ Ս. Աւետարանս Պատըր-
թըլցի Գրիգորի որդւոյն Գասպարին, Կիրա-
կոսի որդւոյն Յովսէսին, եւ Մուրատի որդւ-
ոյն Խափանին. եւ Տաւնապետի որդւոյն

Մարդարին եւ Դարվիշին, եւ ծնողացն. Աստուած աւրհնէ զսոքա որ միաբանեցան. . . եւ առին. . . զԱռւրբ Աւետարանս եւ եղին ի յիշատակ ի կարմիր վանք ի դուռն Ս. կարապետու. թվին Ռ. Ճ. Խթէ ոք յանդգնի, եւ տնանկ լինի, աւժտէ կամ ծափէ կամ գրաւեկան դնէ, կամ Ս. կարապետու դրանէս հանէ, կամ զյիշատակարանս կտրէ, կարի իւր յոյսն յարքայութենէ Աստուծոյ. զպատիժն կայենին կրեսցէ, եւ զմասն ընդօսողային առցէ, եւ խաչ հանողաց դասուն դասակից լինի. . . Յիշեսջիք զԱրտէն քարտողն (քարտուղարն), որ մեզապարտ ձեռաւք հավեցայ ի Ս. Աւետարանս, եւ վերստին նորոգեցի եւ կազմեցի ի կարմիր վանք, ի դուռն Ս. կարապետու եւ Ս. Եշանին . . . »:

Դ Աւետարան եւս.

« . . . Արդ այսմ աստուածաբարբառ մատենի ցանկացող եղեալ պատուականն ի քահանայս անուամբ եւ արդեամբ. . . ստացաւ զսա յիշատակ ինքեան եւ ի լուսաւորութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ. ըստ այնմ եթէ Պատուիրանք տեառն լցու են եւ լցու տան աշաց: Եւ գրեցաւ ի թուա. Ո. Ճ. Զ. Ճեռամբ անպէտ եւ յոլվամեղ կրաւնաւորի Գր. . . »:

— « Յիշեցէք զվերջէն ստացող սուրբ Աւետարանիս զկիրակոսն. . . զՀազար. . . եւ զկողակիցն իւր զՄանուշակ. զորդիք սոցին զՈւկէտունկն եւ զՎարդանն, զՏիպալն, զԹուինքն՝ զՈվասափ եւ զՄովաչսն, զՈինանն զԵոր պարոնն, զՄինասն, զՏաւղիկն, զՄառան, զԳուլվարդն, զՄարթան, զՄանանդն, զկուլխամթունն, իսքէնտէրն, զՊապուկն եւ զիւր կողակիցն զԳուլվարդն. . . եւ զԹուրվանտան, զՂումրին. . . զԱկորն, զՈվսէփն,

զԱւագն, զհարսներն զՀերիքոնն, զՇահինարն, զթուունքն՝ զՆասիաթունն, զԵնովքն, զԵղիան, զՊէհատն, զԹվիկն, Սուրաթըն, Մարիամն, Սուլթանն եւ զայլ ամենայն մերձաւորքն . . . » :

« Աստուած ողորմի Խաքանցւոց հաւասար ննջեցելոցն . . . տուին զայս Սուրբ Աւետարանըս ի Ս. Սարգիս եկեղեցին յիշատակ . . . Աստուած ողորմի Կիրակոսին հոգւոյն եւ ծընողացն, որ եսուր նորոգել զՍուրբ Աւետարանս . . ի թուին Ռ. Ճ. Դ. Հոկտեմբեր ամսոյ ի՛ . աւրն բջ. ի յիշատակ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն, ի վայելումն Տէր Եսայի քահանայիս . . . » :

1 Աւետարան եւս.

... Աւարտեցաւ Ս. Աւետարանս ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ . . . ի թուականի Հայոց Ռ. Ճ. Կ. Դ. նոյեմբերի ամսուն Ժէ. ին. Պէկողւին, բազումերկամբք եւ աշխատանաւք վասըն ոչ գտանելոյ զհամաձայնութիւնն համարարառիցն ի պատճառս անհոգութեան . առ որ տաժանեալքս զբազում աւուրս ստուգագրեցաք որոշելով զթիւս մանրագիրս համաձայնութեանց, զկիրակագիրս, զցանկս եւ զկանոնագիրս, ի պէտս ուսումնասիրաց եւ սփոփանս ճշմարտասիրաց: Արդ որք հանգիսկիք սմա վայելելով եւ կամ աւրինակելով, զթողութիւն չնորհեցէք խրթնութեան գըրոյս, զի հազիւ կարացաք գրել զայս. եւ եթէ պատահմամբ գիր ինչ սխալեցեալ իցէ, ներեցէք, քանզի ջանք եւ դիտաւորութիւն մեր էր ամենեւին անսխալսագէս յառաջագրել զայն սիրելեաց եղբարցգ մերոց ի Քրիստոս. եւ զի մինչեւ ցայժմ համարաբառիւք Աւետարան ոչ էր գրեցեալ երբէք

վասն դժուարութեան զանազանից թուոյն .
մեք վասն պայծառութեան Հայոց յանձն ա-
ռաք զամենայն դժուարութիւն , որպէս զի
սփռեալ տարածիցի ի ի միջի Զերում . . . » :
« Յիշատակ է Մարկոսիս եւ հաւըն խոյ թորո-
սին . . . բարիհոգի քաղցրիկ մայրիկին իմ թան-
սութին , աղւոր տիկինն իմ հանգուցեալ Մա-
րիամին . մեծ հաւըն կիրակոսին . . . եղի ի գա-
ւառն Զիմիսկածագու ի գեղջն թաղարու Ս .
Կարապետու եկեղեցին , ի հայրապետութեան
Տետոն Աստուածատուրի . . . » :

4 Աւետարան եւս .

« . . . Զեռամբ Դաւիթ եպիսկոպոսի եւ
Գրիգոր սարկաւագի . . . գրեցաւ երկիրն Բա-
սենու ի գիւղն որ կոչի Ծառո . (Ծար)
ի թուա . Հայոց Ռ . Լ . Դ . ի թագաւորու-
թեան Սուլթան Աէլիմին . ի կաթողիկոսու-
թեան Տէր Գրիգորին , եպիսկոպոսութեան
Ս . Խաչի վանիցս Ղազար եպիսկոպոսին . . .
ի ժամանակի . . . որ Ֆարհատ Փաշան բա-
զում երկիր էառ Ղզլրաշն . եւ շինեաց բա-
զում նորահիմն բերդորայս . . . » : « Խնդրող Ս .
Աւետարանիս Տէր Հէրապետ քահանայն . . .
րիշատակ իւր եւ հաւըն Աղիզին , մաւըն՝
Գտային , կողակցին Շահգուլին , որդւոյն
Փիրազիզին , Մանիշակին . եւ Վարդ ա-
զիզին . Մինին . . . Վարդէվանին . . . » :

4 Աւետարան եւս .

« . . . Գրեցաւ Ս . Աւետարանս ձեռամբ . . .
Բարսեղ քահանայի . ի թուակ . Հայոց Ռ . Խ .
Դ . ի կաթողիկոսութեան Տէր Կարապետին .
ի հայրապետութեան Տէր Գրիգորին , ի գա-
ւառս որ յԵղնկէոյ , ի գեղս որ կոչի կա-

լամբտի , ընդ հովանեաւ Ս . թէոդորոսի եւ
Ս . կիրակոսի . —

« Յորում մատեանս գրեցաւ տէրունական ,
որ յորջորջի Աւետարան .
Որ յամբարեալ ունի յինքեան զվէալ Փրկչին
մեր մարդկութեան .
Զբանս եւ զգործս զանազան շարայեռեալ
յայսմ հրաշազան .
Ի յիջմանէ Սատուածըն բան ի ծոց կուսին
լոյս հայրական ,
Մինչ ի դարձումն միւսանգտոմ անդրէն յա-
թուն իւր սեսլհական :
Չորեքիարդեան ականց նման որ էր ի
լանջան Ահարաւնեան ,
Քառեակի թուովն պատուական անգին ակունք
սորերական .
Չորից գետոց համանման , իրոյ խմաստուն վա-
ճառական ,
Ստացաւ զսա գանձ անզուգական , զարմ ի
Սիսն երանութեան .
Եւ յիշատակ բարի ինքեան ազգատոհմիցն
միաբան » :

— « Ես թաղէոս քահանայս գնեցի զՍուրբ
Աւետարանս ի հալալ եւ արդար վաստակոց
խմոց յիշատակ ինձ եւ ծնողացն իմոց Յոհա-
նին , եւ մաւրի ծըհէլին եւ եզրաւրի Պողո-
սին . . . ի հայրապետութեան լիարտիշարի վա-
նուցս Տէր Սատուածատրին , ի դուռն Ս .
Հարապետին եւ Ս . Աարդսին : Վայելել տա-
ցէ զՍուրբ Աւետարանս թաղէոս քահանա-
յին , եւ հարկեւոր եւ երկիւղած երէցկնոջն
իւր Շահմելիքին , որ ետ ի գին Ս . Աւետա-
րանիս զքիմասց եւ զոսկի աւզերն . . . Սատ-
ուած . . . տայ լսել զերանական ձայնն՝ Եկայք
աւրհնեալք . . . » :

Ա Աւետարան Եւս.

... « Գրեցաւ Ա . Աւետարանս ի թուա .
Հայոց Ռ . Ճ . Լ . Գ . ամին . ձեռամբ . . . Արսէն
արեղիս . . . ի Զմէկածագ . ի Կարմիր վանք ընդ
հովանեաւ Ա . Կարապետին եւ Ա . Սարգսին
եւ Ա . Նշանին . . . յԱռաջնորդութեան սուրբ
ուխտիս Աւետիս վարդապետի . եւ ի հայրա-
պետութեան Տեառն Եղիազար կաթողիկո-
սին . այլ եւ սուրբ ուխտիս սպասաւոր կ .
անձն կրաւնաւորքն , որ կան ի յայս ճե-
մարանիս . . . յիշեսջիք . . . զվարդապետն իմ
զծէր Ներսէսն եւ գերեւանցի զծէր Յովանն
եւ զծնողսն իմ զՄրտէնն եւ զմայրն կուլիս-
տանն . եւ զաշակերտն իմ փոքրիկ Խաչիկն
որպէս ծաղիկ ի յոստ խաչին , ըստ կարեաց
իւրոց թղթին կոկելն հետ ինձ աւգնեց . Ասո-
ուած զիւրոյ պարգեւն տայ . . . : Յայսմ ամի
յոյժ ցաւով . ակարացայ Զ . ամիս . Բ . եւ Գ .
աւր միապէս ոչ կարէի գիր գրել . . . փոք-
րիկ աշակերտն իմ Խաչիկ ի որբագրելն բա-
զում ջանիւք հետ ինձ աւգնեց . . . » ,

Ա Աւետարան Եւս.

« Յիշատակ է Ա . Աւետարանս ի դուռն Ա .
Սարգսին , ի քաղաքն Զմէկածագ Ուչպագցի
գարրին Ղաղաղին գատերն Սառային եւ մաւ-
րըն Զմրութին , եւ իւր առն աւագ սարկա-
ւագ Խաչատուրին որդի Տէր Խորայէլին , որ
հանդուցեալ են առ Քրիստոս . եւ Սառայի որ-
դին դպիր Խաչիկ սարկաւագն որպէս զծաղիկ
ի յոստ խաչին , եւ գատերն Գուլ վարդին . եւ
ինքն ողորմած , հիւրասէր , եւ աղքատասէր
եւ աղաւթարար , լսակաց , համեստ եւ հար-
կեւոս , ամաւթիսած եւ բարեմիտ . . . » : (Գա-
ղափարեալ Աւետարանս) ի սասց եւ յընտիր

աւրինակաց , ողորդ բայիւ եւ բառիւ , ի զարդ
եւ ի պայծառութիւն աստուածաբնակ տա-
ճարի Ա . Սարգսին . . . հոգարարձութեամբ
ընթերցողքն , ի բանալ եւ ի խոփել կոճկով կըն-
քողքն՝ վարձուց յուսացին ի Քրիստոնէ . ա-
մէն» : «Ո՛վ եղբարք . ասէք թէ պատճառնի նչ
է յիշատակարան այս տեղս գրելցն , վասն
այս պատճառիս համար , չարն սատանայ յոյժ
թշնամի է ասառուած տաիրին եւ ասոեցող . Ա .
Աւետարան կու հրամայէ թէ Երանի է այ-
նոցիկ որ ունին յիշատակ ի սուրբ Սիօն . եւս
առաւել հրամայէ թէ Աջն տացէ՝ ձախն չի-
մանայ . Չախն տայ՝ աջն նոյնալէս : Ապա այս
տառապեալ եղիկելիս զի բազում ժամանակէ
այրի եւ տիսուր դիմաւք թողեր զաշխար-
հիս սուտ կենցաղոյս վայելչութիւնն , եւ ու-
ղիղ սրախ դիմեց առ Աստուած ի պէտս
ինչ . . . թէ չի վայելցի մարմնովս , յոյս ու-
նիս Աստուած՝ չի զրկիս հոգւովս . զամէնն
ծախեց եւ կուտեց , եւ ետ ի հալալ արդեանց
գրել Ա . Աւետարանս լի վասիագանաւք . եւ
եդ յիշատակ խաստովանարար թէ ազգ եւ
թէ ազգականք եւ տուն ոռրա ոչ իմանան
այժմուս մինչ յօխեան : Ո՛վ սրբազան քա-
նանայք . . . երեսս ձեր ոսից կոխան , զի չի
պարզէք եւ չի յայտնէք Ռւչպագ դիւղիս
մարդկան , որ կու գողամ որպէս զեղէգն
ի գէմ քամուն , զիստուած սիրէք որ գուք
չասէք ամէն մարդու յայտնեատէ մինչեւ ի
վախճան . ամէն : Ով որ յիշատակարանս կարէ
կամ քերէ եւ որրէ , կարի իւր յոյսն արքա-
յութեան երկնից . եւ որրաջինջ լինի եւ ա-
զինք նորա եւ ազգ » :

Ա նարական .

« Փառք եռակի անձնուորութեան եւ և-

զակի տէրութեան Հաւը եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ Արդ գրեցաւ շարակնոցս , որ կոչի Խլկցի , ի լաւ եւ ընտիր տւրինակէ ձեռամբ . . . Վարդանիս . . . կրաւնաւոր . . . ի յանապատս ի Կարմիր վանք , ընդ հովանեաւ Ս . Կարապետին եւ Ս . Նշանին եւ Ս . Սարդուին , ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս միաբանից ԺԱ . անձն կրաւնաւորիս , որ կան յայս քարաժեռ անապատիս . ի թվականիս Հայոց Ռ . Հ . Դ . . . յիշեցէք . . . զուսուցիչն իմ զտէր Գրիգորն զարածանք մանողաց , եւ զտէր Ստեփաննոսն եւ զմեծն արագիրն զտէր Յովանէսն որ զծաղիկն ուսոյց եւ խրատեաց . . . յիշեցէք . . . զարժանաւոր տէր Եղիայն որ ետ փափաքանաւք գրել եւ ստացաւ զսա ի հալու վաստակոց իւրոյ (յիշատակ անձին իւրոյ եւ Հաւըն Ալիփարին եւ մաւրն Շնորհւորին . . .) :

— Ա. Ա. Գրով . « Դարձեալ յիշեցէք զստացաւդ սորտ զՀազրալէկն , որ մականունն Քանդրձի կոչի , եւ զիոզակիցն նորա զԱլանումն , եւ Պորդիքն՝ զԱլինան . . . եւ զմիւս որդիքն սորտ զիսկանդարն , որ ի թուին Ռ . Ճ . Դ . Նահատակեցին , եւ զԱլման եւ զՄուրատն եւ զԱրահամն . . . Զկազմող զԵտամուս . . . » :

Ա. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ՓԵՐԻ ԳԻՒՂԻ

Ի ԶԱՐՍԱՆՑԱԳ

Դ Աւետարան .

« Ես նուաստ երիցանց , եւ տրուստքարտուզարաց Առաքել երէց . . . եղի ջան ձեռամբ իմով գրել զԱւետարանս առ յիշատակինձ եւ ննջեցելոց մերոց . . . զոր տէր ի յանդեկան ի թուա . Հայոց Ռ . Ճ . Լ . Բ . ամի . . .

հայցեմ յիշել զգրողս եւ զհայրն իմ զՅով-
հաննէսն որ ի Խարբերդու գիւղն կասրիկ,
ընդ հովանեաւ սրբոյն Սարգսի զաւրավարին
է հանգուցեալ, եւ ես նորին աւազանէն եմ
ծնեալ. տէրն ամենայնի զյարկս նորին հի-
մամբք իւրովք անշարժ եւ հաստատուն պա-
հեսցէ. եւ զմայրն իմ զՄարիամն եւ զեղբայ-
րըն իմ զՂազարն եւ զորդին նորա զԱվան-
նէսն. այլ եւ զԱհարոնն, որ չորեքամեա հան-
գեաւ ի Քրիստոս. եւ զեղբայրն իմ զԴաւի-
թըն եւ զԱստուածատուրն որ տարաշխար-
հիկ եւ մանուկ տիաւք հանգեան ի Քրիստոս.
եւ զծնողս մաւր իմոյ զԴաւիթն եւ զԴոհա-
րըն. եւ զքոյրն իմ զՁուհարն եւ զորդի նո-
րա զՏէրՊաւղոսն, որ զգանս սաստիկս էարք
ի ձեռաց իմոց ի վարժելն գրոց. եւ զորդիսն
իմ զԱզարիայն եւ զՄանուշակ. եւ զմայրն Ա-
հարոնին զՄարթայն որ երբեմն զթուղթս
կոկէր, եւ զորդիսն իմ՝ որ առ Քրիստոս
հանգեան զեսայիան եւ զԴաւիթն, որ Տէր ո-
զորմեա եւ զՀամբարձի փոխն ասելով աւան-
դեցին. զհոգիս իւրեանց մանուկ տիաւք. եւ
զքառասոնամեա հանգուցեալ Երեմիան,
եւ զմայր սոցա զերիցակինն որ երեսն-
ամեայ հանգեաւ ի Քրիստոս. զի յորժամ
գրեցի զաս, ըստ մարգարէին Դաւթի,
սոքա էին՝ Շուրջ զսեղանով իմով որպէս
զնորատոնկ ձիթենի. եւ մայր սոցա՝ Որպէս
այգի վայելուչ յանկիւնս տան իմոյ. եւ յետ
երից եւ չորից ամաց եղեւ այգի իմ կար-
կըտահար նորահաս տնկաւք իւրովք, սակս
որոց միշտ խորովի սիրտ իմ ոգւով մինչեւ
ցմահ . . . : Այլ եւ զայս պատուիրեմ որդւոց
իմոց եւ ամենայն արեան մերձաւորացս, զի
զԱւետարանս եւ ի հետ ամեն զԱստուածա-
շունչն եւ զՃաշոցն, զերիս դիրքս մի վաճա-

ուել արծաթով, այլ ձրի մնալ ի ձեռս ընթերցողաց . քանզի գրեցաւ ի Մեծկերտ ընդհավանեաւ սուրբ Աստուածածնին . եւ ոյժմ եմք ի գիւղս Փէրի, եւ ոչ գոյ սատ հաստատուն եկեղեցի որ դիցեմ յիշատակ . եւ յայտ հետէ ոչ գիտեմ զապագացն . բայց ձրի մնացէ ի ձեռս ընթերցող քահանացից . եւ թէ իցէ ի դիալող ամաց մերձաւորաց իմոց երթալ ի տեղւոջ յորում իցէ հաստատուն եկեղեցի, անդ դիցեն յիշատակ . եւ ով այսմ գրելոց հնազանդ լիցի, աւրհնեալ եղիցի . . . » :

Դ Աւետարան եւս.

« . . . Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվա . Հայոց Ռ. Ա. Թ. , ամին , ի գիւղաքաղաքն Ռապայ , ի դուռն սուրբ Աստուածածնին , եւ սուրբ Վասիլի իշխանին . . . ամէն . . . » :

— « Վերջին ստացող Աւետարանիս տէր Մարտիրոսին ասացէք Աստուած ողորմի հոգւոյն » :

— Ի բւսանցսն գրեալ . « Ո՞հ զեղկելի եւ զթշուառականս . որ ձեռքս գրէր եւ միտքս հեծեալն էր » :

— « Ով սուրբ քահանայ , մի մեղագրեր ծաղկիս վատութեան , միտս շմորեալ էր , արտասուքս . ի գեղրունքն կու խառնէր ի աղոցս կակծուն , որ յԱստուած փոխեցան Գ. . տղայ , որ նման էին սակւոյ եւ մարգրտի : Աշերս չէր խառակել յարասառուաց » :

— « Աւազ , որ փափէ , եւ ձեռքս բան չէներ » :

— Աւազ եղեկելոյս , որ զաւրն ի բուն ձեռն ի ծնաւախս հայիմ յԵփրատէս , ան հանեմ հոգւոյս . . . » :

— « Տէր Մարտիրոս Աւետարանս ազատեց ,

ի ձալալին ձեռաց առաւ ու դիր (յիշատակ) իւր հոգւոյն . թվ . Ռ . Ծ . Գ . . :

ԵԿԵՂԵՑԻ ՏԱՄԻ ԹԱԼ ԳԻՒՂԻ

1 Աւետարան .

« . . . Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվ . Հայոց Ռ . Ղ . Ա . ի Բաղու , Հաւաւ գիւղ , ի Մեսրոպ Երիցէ » :

ՔԷՇԻՇ ՕՂԼԻ ՏՈՆԻԿԻ ՏՈՒՆԸ ԿԷՇԹԷՓԷ ԳԵՂ

1 Աւետարան . մագաղաթ .

Ընտիր գրով եւ պատկերազարդ . բայց յիշատակարան եւ թուական չունէր : — Ուկի Աւետարան անուն :

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԿԷՇԹ ԹԷՓԷ ԳԻՒՂԻ

4 Աւետարան եւս .

« . . . Գրեալ . . . Զ . Զ . Գ . ձեռամբ Ուկան վարդապետին ի Վայոց ձոր , ի Վանս Գլածոր սուրբ Ստեփաննոսին , ի թագ . Հայոց Հեթմայ ճգնաւորի եւ աստուածասիրի , ի Հայրապետութեան տեսառն Գրիգորի , եւ յիշխանութեան այսմ նահանգի պարոն Բարթէլի , եւ ի վերատեսչութեան հոգւոյ մերոյ տէր Յոհաննիսի , եւ ի դաստիարակութեան Հայոց գպրոցի Եսայի վարդապետին . . . յիշեցէք եւ զՄլքջահան . . . զՏիրաւագն , զմայրն , զխէրն , զաւակն՝ զԱնանցն . Զերէցտիկինն եւ զհաւրաքոյրն զԱզգատիկինն . . . զպարոն Մմրատն եւ զԵաթէլն , զորդիս նորա զպարոն Եսադարն զՃոթոիկն եւ զՈւքոսն . զտիկնայքն զՎանենի եւ զՄամբոնն . . . » :

Ա Աւետարան Եւս.

« . . . Գրեալ ի թվ. Զ. Գ. . ի վանս Պառ-
ւագրակ , ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս , եւ
սուրբ Կարապետիս եւ սուրբ Սարգսի զաւ-
րավարին . . . ձեռամբ Կարապետ Հայրապե-
տին . . . յիշեցէք զհաւրեղբայրն զ՛նսփրիսս
Հայրապետն , եւ զհամաւրէն միաբանութիւն
Ս. Կարապետին զհնդետասան կրաւնաւոր-
սըն . զծերս , զտղայս , զսարկաւագունս եւ
զսպասաւորքս եւ զգործաւորքս Անապատիս
(Հալւորի վանուց) . . . » :

Ս. ԵԿԵՂԵՑԻ ՓԱՇԱՎԱՆՔ ԳԻՒՂԻ

Ա Աւետարան . ընտիր , մագաղաթ .
պատկերագարդ , ուկեզօծ . — « Ոսկի Աւե-
տարան » անուն :

ԲԱԼՈՒ

ՔԱՂՅԱՋԱՅԵԱՑ Ս. ԱՍՏՈՒՄԱԾԱՆԻ ՎԱՆՔ ՀԱԻԱԻԻ

Ա Յայսմաւուրք . ընտիր , մագաղաթ .

« Գրեալ ի կ . Պոլիս . ի Ս . Սարգիս . թը-
լին Ռ . Ղ . Գ . ձեռամբ Ղազարոս գրչի , յի-
շատակ Գէորգ Արք եպիսկոպոսի դիտի նոյն
վանից » :

Ա Աւետարան Եւս .

« Գրեալ Ռ . Ի . Բ . ի Բալու , ի վանքն Հա-
ւայ , ի լաւ եւ յընտիր տւրինակէ , ձեռամբ
Անտաւն եպիսկոպոսի . . . — Մահապուալ (ա-
նուն) տնտես Ս . Թովմայի առաքելց եւ
Այըն էրբեղայ վանից) գնէ զայս Աւետա-
րան ի ձեռաց այլազգեաց , « Զոր տեսեալ տ-

սէ , աղիքս խորովեցաւ եւ սիրտս ի վորի ի-
մում գալարեցաւ » . դնէ յիշատակ ի վանս Ա .
Թռովմայի . Ռ . Ղ . Դ . » :

1. Քարոզդիրք Կիւրակէլից .

1. Բանք ոսկիականք .

«Յեղբայր Յակոբէ Վոռաձինոյ կարգէն քա-
ռոզաւզաց , ի բոլոր ժամանակս տարւոյն .
Ռ . Ճ . Զ . » :

— Ըստ բանից բազմաց 40-50 կտոր զանա-
զան ձեռագիր մատեանք կային վանքիս . զորս
առ ահի պատերազմի ժամանակիս՝ եկեղեցա-
կան զգեստուց եւ անօթոց հետ պահած էին
անաես . եւ քանի կտորներ ալ Ա . Հրաշագործն
վերուցեր տարեր էր , ըսին : Ցանկը չունէին :

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱԻԱԻ ԳԻՒՂԻ

1. Յայսման ուրք .

« . . . Գրեցաւ սուրբ մատեանս ի ձեռն
Մարգարէ կրաւնաւորի , ի գաւառոխ Մենծ-
կերտու , ի յԱնապատն որ կոչի Սիրունքա-
րի քնդ հովանեաւ Ա . Յակոբայ , ի թվ . Հա-
յոց Զ . Ժ . Է . յաշխարհակալութեան Հասան
բէկին . . . եւ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց
եղաւ թափրիզու խանն եւ եկաւ յաշխարհս
մեր . եւ մեծն եւ փոքրն Շահէն սասանեցան
եւ զիափուստ առին , եւ ողորմածն Աստուած
յետս դարձոյց , եւ ոյժ եւ զաւրութիւն ետ
Հասան բակին . եւ քան զփարաւոն եւ քան
զիտափսակ ի սուր սուսերի մատնեց զինքն
որդւովք եւ հեծելովք , եւ զքրստոնէք ա-
զատեց ի գերութենէն : Փառք Աստուածոյ նա-
խախնամութեան : Այս եղեւ ի հայրապետու-
թեան Վաղարշապատու Տեառն Ռստակիսի
Ա . էջմիածնի աստուածադիր աթոռոյն . յե-

պիսկոպոսութեան Տէր Ստեփաննոսի եւ ծերոցն Տէր Դավարոյ : Աւրհ : Աստուած » :

Ս. ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵԻԻ ԵԿԵՂԵՑԻ ԲԱԼՈՒ ՔԱՂԱՔԻ

Դ Աւետարան .

« ... Գրեալ ի թուին Ռ . Մ . է . ի կաթողիկոսութեան Սահակայ , ի Պատր . Երուսաղմիքի Թէոդորոսի , յԱռաջնորդութեան Բայլուայ՝ Գէորգ եպիսկոպոսի . Ճեռամբ Պաւղոսի , ի յոյժ Վշտակրութեան եւ տառապանաց միջի , զի կարի յոյժ էր սով եւ սասանութիւն , որ զչարեկ (չափ) ցորենոյն ի . զշ վաճառէին , որ անունն կայր եւ ինքն ոչ կայր , զի բաղում աղքատք եւ տնանկը լաղով եւ ողբաղով շրջէին ընդ փողոցս քաղաքիս եւ շուկայից , աղաղակելով անկեալ մեռանէին : Նա եւս լուաք յոմանց թէ քաղաքն անմիտ կին ոմն . . . , զենեալ եւ կերեալ է որդին իւր վասն սովոյ » :

Դ Յայսմաւուրք .

« Գրեալ Ճեռամբ Յովհաննէս եպիսկոպոսին , ի քաղաքն Բալու , ի տան Ս . Գրիգորի . ի թվ . Խ . ի . Ե . յիշտատակ Մ . Ամիր պէկին . . . ի թագաւորութեան տաճկաց Սուլթան Մուրատին , եւ յամիրայութեան Բայլուայ քաղաքիս Հասան բակին . . . իւրն մնաց բերդս եւ պարոնութիւն , եւ է քրիստոնէից բարեկամ եւ հոգաբարձու : Աստուած աւրհնէ զնաւ » :

Դ Աւետարան .

Ընտիր բոլորագիր , ոսկենկար , ի տուն Բալուեցի Տէր Գէորգեան Մ . Յոհաննէսի , որոյ մէկ էջն հայերէն եւ միւս էջն տաճկերէն լեզուաւ գրեալ զյիշտակարան . եւ թւական չկար :

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ ԱՐՂՆԻ ԲԵՐԴԻ ԿԱՄ ԱՒԱՆԻ

1 Յայտմաւուրք.

« Գրեցաւ ի թագաւորութեան Եղիպտաց-
ւոց եւ յիշխանութեան Սուլջյման պակին,
որ է ազգաւ Դուլզատարցի, այս գ. տարի
է որ ի ձեռն Դուլզարացուն է ըերդս եւ
քաղաքս . եւ է հնազմնդ Եղիպտոսի սուլդա-
նաց եւ հարկատու . եւ աւգնական միմեանց
ի չարն եւ ի բարին : Արդ յայսմ ամի առաւ
Ստամբուլ քաղաքն ի Հոռոմոց . գնացեալ ի
վերայ թագաւորն որ կոչի իյոնդքար (հիւն-
քար), Ե. Ճ. Ռ. ճիաւորաւք եւ հետեւակաւք .
նաւաւք . եւ Գ. տարի բոլոր պատերազմեցու
ընդ Հադամբուլայ , քանդի Ֆուանիաց առաջ-
նորդն որ ասի Պատթագաւոր , կոչեաց զՊատ-
րիարքարան Հոռոմոց որ ի Ստամբուլ էր , եւ
զթագաւորն Հոռոմոց որ անդ , վասն հա-
ւատոյ հաստատութեան ի Հոռվիմ քաղաքի ,
եւ կեցեալ նոցա անդ տարի մի բոլոր առ թա-
գաւորն Պատթագարքն եւ թագաւորն :
իսկ յորժամ դարձեալ եկին նոքա ի Ստամ-
բաւլ . իշխանացն Հոռոմոց կարծեալ էր թէ
Պատթարքն եւ թագաւորն ի Փուանդութիւն
դարձան : իսկ նոքա բազում անդամ երդ-
ուեալ՝ եւ իշխանքն Հոռոմոց ոչ հաւատային .
եւ ոխս պահեալ իշխանացն Հոռոմոց ընդ
թագաւորին եւ Պատթարքին իւրեանց , եւ
այլ ոչ միաբանեցան ընդ նոսա . որոյ ի ձեռն
պատգամաբերաց եւ միջնորդաց իշխան մի
Հոռոմ կիւռլիկէ անուն , յղեաց առ թագաւ-
որն իյոնդքարն ծածկաբար , թէ Ես տամ
զքաղաքս Ստամբաւլ , մի գնար այտի . եւ
յաւուր միում մինչդեռ պատերազմ խմբեալ
կայր . եւ մեռան ի տաճկաց ձ՛՛ (էն) Ե՛՛ անձն

ի կոյիւ , իսկ ի Հռոռոմոց մեռան ԺՌ անձինք :
Եւ իշխանն այն կիւռլիկէ բացեալ զմի դու-
ռըն քաղաքին . . . եւ մտեալ ազգն տաճկաց
հանդերձ թագաւորաւն ի ներքս ի քաղաքն :
Իսկ Պատրիարքն եւ թագաւորն . . . մտեալ ի
նաւ մի մեծ , եւ բազում ժողովրդեամբ իր-
րեւ իՌ . արամբ փախստական գնացին ի
Հռովմ , եւ տարեալ զամենայն սրբութիւնս ի
հետ իւրեանց , քանզի յառաջագոյն ամսով մի
պատրաստեցան փախչիլ . զի գիտէին . . . զի
յայտնեաց նոցա Աստուած . . . զի որպէս յա-
ւուրս Սրբոց Վարդանանց չար իշխանն Ախոն-
եաց ուրացեալն Վասակ եղեւ պատճառ եւ
կորուստ աւերման աշխարհիս Հայոց , եւ ի
կողմն ուրացելոյն դարձաւ . նոյնալէս եւ պիղ-
ծըն կիւռլիկէ . . . հոռոմն , խոռն ի հաւատոց
եւ անիծեալն յԱստուծոյ . . . »—Յաւելսալ—
« Աստանաւր ասացից պատմագրաբար
զանցս աղէտից ազգիս քրիստոնէից : Ի թը-
ւականութեան Հայոց Պ. Ղ. Թ. ելեալ Սուլ-
թանն թաւրիզու Զիհանչահ անուն , բազում
եւ անթիւ զաւրաւք Կ. Ռ. աւ . եկեալ էառ
զեղնկայն յազգէն թուրքմանաց , որ էր ազ-
գաւ Պայրնտուր , եւ կալեալ զիշխանն Եղնկա-
քաղաքին . եւ Խ . անուանի ամիրաց զհետ նո-
րս , եւ տարեալ յարեւելս կորուսին : Եւ
զկամսայ աստուածացէն երկիրն եւս հա-
սարակ գերեաց իրեւ անձինս ԺՌ . ընդ
այր եւ ընդ կին , թող զայն որ մաշե-
ցան : Եւ զներքին Դերջանն եւ զվերքին Դեր-
ջանն , զբարերդ , զկեզի . զկոճակն , եւ
զՊայլ գետն , զԾիռեան , զԱստաղ առ հա-
սարակ գերեաց . . . եւ այլն : Եւ գնացեալ
նատան ի վերաց Ամթայ եւ ի վերաց Սրզնու
եւ ի վերաց Մէրտընու , Ե . տարի բոլոր , եւ
յամենայն աւուր մարտնչէին եւ կոռուէին ընդ

նոսա : Եւ իջեալ բնակիչքն բերդորէից կոտորէին զթշնամիս . . . Եւ ինքեանք դարձեալ ի բերդն ամրանային : Եւ հասեալ ի Բարեկենդանեաց յետին շաբաթ աւրն՝ ի տաւնի Ա . Հայրապետացն . Ելեալ գաղտագողի ի հեծելէն՝ որ յԱմթայ վրայ էր նստեալ, Եւ շուրջ պատեցին զերկիրն Արդնու, մինչդեռ այգն զառաւաւտն չք մերկացեալ, Եւ Դ . գեղ ի ծառացութիւն վարեցին իրբեւ Ե՛Ճ. հոգիս, Եւ սպանին անձինս Ա . Եւ դարձան ի բնակարանս իւրեանց : Եւ դարձեալ ի Ծառզարդարն հաշտեցան, Եւ արարին խաղաղութիւն ընդ միմեանս, Եւ ազատեցան գերեալքն Արդնու՝ Քրիստոսի չնորհաւք Եւ ողորմութեամբ, Եւ ոչինչ կարաց առնել կամ զԱրդնի կամ զԱմմիթ կամ զՄԵրտին, այլ դարձաւ յաշխարհ իւր . . . Արդ ես Դաւիթեպիսկոպոս աղաչեմ . . . յիշեսջիք . . . զիս . . . ի թվին Զ . Տ . գրեալ ի կարերդ » :

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎԱՐԻ ԹԱՂԻՆ ԱՐՂՆՈՅ

1 Աւետարան .

«Գրեալ ի թվ. Զ . Դ . Լ . ի» :

1 Աւետացան Եւս .

« Գրեալ ի Մէրտին . ի թվ. Հայոց Պ . Թ . ի թագաւորութեան կոստնդիանոսի, ի հայրապետութեան Տեառն Մէրտորի Եւ յեպիսկոպութեան Տէր Յոհաննիսի . . . » :

1 Աւետարան Եւս .

« Գրեալ Պ . Լ . Բ . » : Եոր յիշատակարան « Մինաս վարդապետի . Ծ . Ճ . Ժ . որ կացեալ է վանահայր Արդնու բարձրահայեաց վանից ի խիստ սով ժամանակի, յորում մէկ

Հարեկ ցորենն 19 չուրուկ զուրուշ էր. բա-
զումքի ծնողաց զզաւակունս ուտէին. . . . : իսկ
ինքն Մինաս վարդապետն «Զվանքն յամայու-
թենէ պահէ. զմիարանս եւ զաղքատս կե-
րակրէ. եւ զԱւետարանս նորոգէ յիշատակ
իւր եւ ծնողաց. . . . » : Ծ Ծ 11 Ծ Ծ բաժժու :

Ա Աւետարան. Ս. Յոհաննու.

Մեծադիր, մագաղաթ, երկաթագիր. ի
տուն հանգուցեալ Տէր Մկրտչի (Արդնի), ո-
րոյ յետին թղթերը ինկած, եւ ուրիշ երե-
սի մը վրայ բոլոր գրով գրեալ. «Նորոգեցաւ
Աւետարանս իթվին Ծ. Խ. Բ. ձեռամք Ներ-
սիսի Արծկեցւոյ, Ալաշկերտ, ի գիւղս Շաւ-
րաւրան, յիշատակ ներկարար իշաւճայ Կի-
րակոսին Արծկեցւոյ. Աւետարանս գրեալ
կայր ի ձեռաց Թարգմանչաց. եւ հնացեալ էր
ի վաղուց ժամանակաց ի տուն Տէր Գալուստ
երիցուն, եւ աւեսեալ աստուածաէր Կիրա-
կոս մանուկն եւ եզրացրն Ամիրխանն զհրաշտ
եւ զսքանչելիս Ո. Աւետարանիս ի ցաւոստ
եւ ի յայսահարս, զոր գիւահարքն ձայնէին
թէ զլուրը Յոհաննու անուն Աւետարանս որ
հնացեալ է զնա բերէք ի վերայ մեզ. զոր
բերեալ թաւալեցան գիւահարքն եւ կախե-
ցան արիւնաթաւալ եւ բժշկեցան. . . . » :

Ա Աւետարան եւս. փոքրադիր :

« . . . Եղեւ զրաւ Աստուածախաւս մատենիս
այս ի մայրաքաղաքս Սիս, ընդ հովանեաւ
Ս. Յակոբայ, ի թուականութեան Հայոց ի
եաւթն հարիւրերարդի, տասներորդի, իննե-
րորդի, ի հայրապետութեան Հայոց Տեսուն
Յակոբայ, եւ ի պարոնութեան Լեւոնի բարե-
պաշտի. Արդ ի յայսմ ամի ի հոկտեմբեր ամ-
սոյ. որ աւր էր ի. եւ Ե. հանգեաւ ի Քը-

րիստոս բարեպաշտ արքայն Հայոց Հեթում։
որում ոզորմեսցի նմա տէր Յիսուս։ Եւ յի-
շատակ աւրհնութեան նորա մնացէ յաւիտ-
եան։ Եւ Տէր Յիսուս ետ չնորհս ցանկալի
եւ աստուածասէր պարոնին Հայոց Աւոնի
որդւոյ իւրոյ, եւ նա թագաւորեաց վոխան
հաւը իւրոյ եւ նստաւ յաթուն իւր կարո-
ղութեամբն Աստուծոյ։ Եւ աւր հանդիսի
աւրհնութեան նորա եղեւ ի սուրբ յայտնու-
մբն Քրիստոսի, ի մայրաքաղաքն Տարսոն Կի-
լմկիոյ։ Ի մեծ եկեղեցին Ս. Սոփի, եւ եղեւ
ժողով մեծ յամենայն ազգաց՝ վերադիտողա-
ւոն Հայոց Տեառն Յակոբոյ եւ բազում ե-
պիսկոստաւք եւ վարդապետաւք։ Եւ բա-
զումք ի Յունաց Պատրիարքաց եւ յԱսոր-
ոց եւ Ֆուանգաց, եւ յիշխանաց մեծամեծաց
ի Հայոց, ի Ֆուանկաց եւ ի Հոռոմոց։ յորս
եղեւ մեծ հանդէս եւ ուրախութիւն ազգիս
Հայոց։ Վասն որոյ աղաջեմ զամենեսեան ա-
ղաւթս առնել նմա եւ խնդրել յԱստուծոյ
չնորհս եւ խմաստութիւն եւ զաւրութիւն...
խաչին Քրիստոսի»։

Ա Աւետարան Եւս. առանց յիշտ-
տակարանի եւ թուականի։

Զ Ե Ռ Ա Գ Ի Բ Մ Ա Տ Ե Ա Ն Ք

ԲԱՐՁՐԱՀԱՅԵԱՑ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆԻՑ ԱՐԴՆՈՅ

1. Դատաստանագիրք։ Երկրորդ մասն՝
քարոզք։ « Գրեալ ի Պոնդոս Ռ. Կ. Բ. »։

2. Մաշտոց։ « Գրեալ ձեռամբ կարազե-
ափ։ Ռ. Ղ. Բ. թվին Հայոց, ի յամուր եւ
յանառիկ գիւղաքաղաքն յԱկրե, որ մերձ
Ամիմայ, ի դուռն տիրամաւր Աստուածածք-»

նին եւ աստուածընկալ Ա. Նշանին որ է զիւահալած եւ թժիչկ ամենայն ցաւոց . ի կաթողիկոսութեան տեառն Փիլիպափին Ա. Եջմիածնի » :

5. Մաշտոց . « Գրեալ ի թվին Ո. Կ. Թ. . ի Կիլիկիա . . . » :

4. Շարական . « Գրեալ Շինգուժ (Զնքուշ) գիւղաքաղաք , ի թվին Ո. Ի. Թ. . ի դառն եւ ի նեղ Ժամանակի . . . տիրեալ էր աշխարհիս Հայոց սով , սուր եւ գերութիւն . . . յիշեցէք Գասպար գպիլս . . . Ժամանակս (գրելց) ամառնային էր եւ ճանձին չարիքն եւ խայթուածքն յոլով էր . ո՞հ այս ճանձերու չարիքն » :

5. Ճառընափիր . « Նորոգեալ ի թվին Ո. Հ. Ե. Ճեռամբ Ստեփաննոսի , որ մականուամբ կարմիր ասի , ի դուռն Ա. Կիրակոսի եւ մաւրըն նորա Յուղիսայի , ի դառն եւ նեղ Ժամանակի որ եմք նեղած ամէն դիմաց . . . » : « Յայնմ ամի մեծ եւ երեւելի վազիր ել ի Ստամբուլայ բազում զաւրաւք կու գնացր ի վերայ Պարսից թագաւորին՝ Բաղդադ , եւ Հասեալ ի թաւխատ՝ մեռաւ . զմաւհրն բերին յԱմթայ վաշին . ի . ամիս զաւրք ժողվեցաւ Ամիթ , այնչափ զաւրք ժողվեցան որ թիւու համար չի դայր . կերակուրն եւ ջուրն այլ հատաւ . առեալ զզաւրքն գնացեալ ի Բաղդադ . եւ զբանի վերջքն Ստուծոյ է զիւելի . . . » :

6. Համառօտ Ժամագրգունք . մագաղաթ :

7. Գանձ գիրք :

8. Մեկնութիւն Սաղմոսի՝ Վարդանաց . եւ լուծմունք :

9. Մայր մաշտոց :

10. Խրատք Վարդան վարդասկետի :

11. Մեծ մաշտոց . հին :

12. Կանոնգիրք. «Գրեալ ի խնդրոյ թու-
մայի վարդապետի Մեծովբայ վանից սուրբ
ուխոսի, ի Յակոբայ վարդապետէ Դրիմե-
ցոյ» :

13. Մեկնութիւն սաղմոսաց՝ Վարդանայ.
«Գրեալ ի թվին Ռ. Ժ. Թ. ի հայրապետու-
թեան Ս. Էջմիածնի Տէր Մելքիսեդի, ի աշ-
խարհս ի Լախաց (Լէհաց), ի քաղաքս Կամե-
նից, Ֆռանկաց ազգի թագաւորութեան եր-
րորդ Աւելիմունդին» :

14. Քննութիւն հաւատոյ. «Ահարոն թա-
գաւորի եւ Տիմոթէոս հայրապետին» : Հարց
Պտտաօխանի :

15. Սահման իմաստասիրութեան. Արիս-
տոտէլի Ժ. սոորագելիք :

16. Բնդհանրական. Եւ սոտանաւորք եւ այլ
թուղթք սրբոյն Ներսէսի Շնորհալուոյ. «թվ.
Ռ. Պ. Գ. ի կաթողիկոսութեան Տեսոն կոս-
տանդեայ» :

17. Տումար :

18. Գաւազանագիրք (թերի) :

19. Դաստաստանագիրք եւ Յանախապա-
տում:

20. Մեկնութիւն քերականութեան. Յո-
հաննու Եզնկացւոյ :

21. Ճառընտիր. Փոքրագիր. (թերի) :

22. Բանք եւ թուղթ Արիստոտէլի :

23. Շարական. Փոքր :

24. Կանոնք սրբոյն Բարտղի :

25. Շարական. Փոքրիկ. «Գրեալ ի թվ.
Ջ. Խ. Գ. ի վանս Ավրունքարի» :

26.—27. Երկու շարական եւս. Փոքրիկ :

28. Եարեկ. «Գրեալ ի կոռու գաւառի ի
դերահաչալ սուրբ ուխոն Ստեփանին, ի դը-
րան Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Կաթողիկէի.
ի թուարերութեան ամսանակիս Արեթական

- մեծ տումարիս Պ. Խ. Զ. յանիշխանութեան
աշխարհիս , . . . » :
29. Մաշտոց . (թերի) . « Գրեալ ի թվ .
Զ. Լ. » :
30. Կանոնդիրք . մանր գրով :
31. Աւեարան . « Գրեալ Զ. Լ. Զ. » :
32. Փիլովն իմաստասէր . յորում կցեալ
կոյ եւ « Բնազնութիւն բոլորի մարդկային
մարմնոյ , ի գրոց կատինացւոց թարգմանեալ
ի Վարդանայ Յոնանեանց . ի թուա . Ռ . Ճ .
Լ . Դ . » :
33. Մայր մաշտոց . « Գրեալ ի Ս . Անա-
պատն կացիսոսի , ընդ հովանեաւ Ս . Յակո-
բայ Մծրնայ հայրապետին , ի թվին Հայոց
Զ. Լ. Բ. » :
34. Մայր մաշտոց :
35. Քարոզգիրք :
36. Տանացոց եւ Ժամադիրք ձեռաց :
37. Խորհրդատետր . « Գրեալ ի թվ . Ռ .
Ճ . Ի . Զ. » :
38. Ապմաս :
39. Շարական . մագաղաթ , փոքրիկ . « Գըր-
եալ ի թվ . Ռ . Խ . Բ . Բ . ի քաղաքն Համիթ . » :
40. Գանձք . « Գրեալ ի թվ . Ռ . Ծ . Բ . ի
քաղաքն Երզիկան , ի դուռն Ս . Երրորդու-
թեան » :
- 41.—42. Խորհրդատետր երկու . ոսկեզօծ
շրջանակներով . եւ մինն պատկերազարդ :
43. Կարգ . տոհմիջ ազգակցութեանց ,
որատինութեան հին եւ նոր կտակարանաց .
մագաղաթ , ընտիր գրով . նկարէն եւ ի ճիւղու
ճիւղս բաժանեալ . « Գրեալ ի թվ . Ռ . Ճ .
Խ . Բ . ի յԱմիթ . » :
44. Վարք Եւագրի ճգնաւորի եւ Նեղոսի .
« Գրեալ ի թվ . Զ . Կ . Բ . ի գաւառս Հայոց
ձորոց , ի վանս Գրյանոր . » :

45. Խրատագիրք . փոքրիկ :
46. Ժամանակագրութիւն Սամուէլ քահանացի . և Ծնդհանրականք Շնորհալւոյն :
47. Ներսէս Շնորհալւոյ Ծնդհանրական . և Մեծքարցի Յակոբ Ա . կաթողիկոսի նամակ .
և Քարոզք Բարդողիմէոսի Եպիսկոպոսի թարգմանեալ :
48. Մեկնութիւն Եսայի մարգարէին :
49. Սաղմաս :
50. Համառօտ ճարտասանութիւն Մխիթարյացի Սեբաստացւոյ :
51. Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն Ոողոմոնի . և Եփեսացւոց թղթոյն Պաւղոսի :
52. Մաշտոց փոքր :
53. Սաղմաս :
54. Կանոնգիրք մեծադիր :
55. Կանոնք Բարսղի :
56. Սահմանք իմաստասիրութեան :
57. Վեցօրէից Արարչութեան տեառն . Առաքելէ Սիւնեաց :
58. Մաշտոց ձեռնադրութեան . որ կոչի Երիցատեար . « Գրեալ ի Զմէկածագ . ի վանքըն Կարմիր . յամի Պ . Ղ . Ե . » :
- 59.—60—61. Տօնացոյց . Երեք Հատ :
62. Քերականութիւն Սիմէոնի Զուղայեցւոյ :
63. Ճառք զանագանք :
64. Ժամագիրք . մագաղաթ , (թերատ) :
65. Հարանց վարք : փոքր :
66. Աւետարան պատկերապարդ . « Գրեալ Ծնդհանուեաւ Ա . Աստուածածնի և նորացն Ա . Եջմիածնին , որ անուամբ Բաղէնից վանք յորթորջի , ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի Ծնդհանուեար Հայոց կաթողիկոսի , և յաթոռակալութեան մերոցս վիճակին պարծանք պարծանաց կաթողիկէ Եկեղեցւոյ

Ս . Խաչին Աղթամարսյ , Տէր Զաքարիայի Հայոց կաթողիկոսի . ի թագաւորութեան Զհանշահի որդւոյ Դարս եռառուֆի . ի թքականիս մերում Զ . Դ . յորում ժամանակի յոյժ ճշդիւ հարկապահանջութեան տառապի ազգո Հայոց » :

67 . Աւետարան . « Գրեալ ի թվ . Հայոց Ռ . ի գալատենէ կենարարին մերոյ Ռ . Յ . Խ . իսկ յելանելոյն նախնի մարտոյն յանուշակ վայրէն Ց . Զ . Կ . Բ . ի Հռոմելայ » :

68 . Աւետարան . մագալաթ . « Գրեալ ի լեառն կարմիր . ի մենաստանն ուխտիս որ է անուն Աստուածամաւր . ի կաթողիկոսութեան Տեառն կոստանդեայ . եւ ի ժամանակը մեծի արքային Փիլիպապոսի , ի թուտ . Ռ . Հ . Բ . . . » :

69 . Շաբական . վոքր . « Գրեալ ի թվ . Հայոց Ռ . Զ . ի յերկիրն Դամեայ , ի դիւզն որ կոչի Սաւզաց , (Սովոծ .) ընդ հովանեան Ս . Ստեփաննոսի նախավկային եւ Ս . Աստվածայ գաւրափարին , եւ Ս . Թագէսոսի աւծեալ . խաչին , որ մականուամբ Խաչաձոր կոչի . գրեալ եղեւ ի սոսոյգ աւրինալէ Խլիկ կոչեցեալ , որ եւ աւրինակս Խլրկայ ձեռաց գիրն է » :

70 . Գրիգորի Եպիսկոպոսի Աղաղացւոյ սու Եւնոմիացիսն :

71 . Նարեկացւոյ ազօթագիրք . « Գրեալ ի թվ . Ռ . Ծ . Խ . թ . . . » :

72 . Գանձք Գրիգոր վարդապետին Ծերենց . « Գրեալ ի գաւառն Մատայ , ի թվին Ռ . Զ . » :

73 . Հարանց վարք :

74 . Հարց եւ պատասխանիք Աթանասի եւ Կիորդի :

75 . Գրիգորի Նիւսացւոյ՝ Մարդակաղմու-

թիւն . եւ Մեկնութիւն Երանութեանց . «Գըր-
եալ ի թվ . Հայոց Զ . Լ . Բ . » :

76 . Յիսուս որդի Ն . Շնորհ . « Գրեալ ի
թվ . Հայոց Զ . Ի . Ե . ի հայրապետութեան
Տեառն Յակոբոց հեղի եւ սրբամիրի . եւ ի
թագաւորութեան քրիստոսազակ արքային
Հայոց Աեւոնի » :

77 . Մեկնութիւն Յոհաննու յայտնութեան .
եւ Յանք պիտանիք՝ Գրիգորի կաթողիկոսի .
ի խնդրոյ Հեթմոյ Մեւաստի » :

78.—79 . Շարական . Փոքրադիր . Երկու
հաստ :

80 . Ներածութիւն Պորիիւրոսի . եւ Սահ-
մանք Դաւթի . եւ Մեկնութիւն քերականու-
թեան :

81 . Քարոզք . Կանոնք . Ժամանակագրու-
թիւն . Գանձք . Քրոնիկոն . Լոյս ան՝ Գրի-
գորիսի :

82.—83 . Ճառք . եւ Քարոզք . եւ Մեկնու-
թիւնք :

84 . Առակք Սովորոնի եւ Գիրք Յորայ .
Գրիգորի Նիւսացւոյն Քարոզք եւ Մեկնու-
թիւն Ժողովողի . « Գրեալի հոչակաւոր Անա-
պատին որ կոչի Ակներ , ի բազմավրդով Ժա-
մանակիս , ի հայրապետութեան կոստանդ-
եայ , եւ ի թագաւորութեան Աեւոնի պատա-
նեկի , զոր նշկահեալ . . . եւ ասպատակ ա-
րարեալ ընդ ամենայն Երկիրս , եւ պանծալի
քաղաքն աւարի առեալ զծովահայեացն զԵզ-
եայն , որ է Այան . եւ զքրիստոնեայսն զա-
մենեսեան . . . թիւ Զ . Հ . Ա . ձեռամբ եռա-
թշուառ գրողիս Մինասայ , որոյ խորակեալ
է հոգւոց ոսկերքս » :

85 . Քարոզգիրք . Կամ Պատկեր առւնից .
« Վերստին նորոգումն Եղեալ ի համեզաշէն
եւ աստուածախնամ , հոյակապ , յականա-

որ եւ հոչակառոր թագաւորանիստ մեծ
մայրաքաղաքն Սուրբաւ . որ վեց անուամբ
պատուի . Ա . Որէթ . Բ . Խաւ . Գ . Սուր-
բաւ . Դ . Ասորււոց Մակեդոնիա . Ե . Եղե-
սիա , Զ . Ռուհուայ . Ի դուռն Ա . Աստուա-
ծածնին , որ է առաջին եւ մայր ամենայն ե-
կեղեցեաց , շինեալ յԱրգար թագաւորէն եւ
աւծեալի թագէոսէ Առաքելցն . եւ Ա . Դաս-
տառակին , եւ Ա . Մարգսի զաւրավարին » :

86 . Բառգիրք յատուկ . Աստուածաշունչ
գրոց . արարեալ յԵրեմիա վարդապետէ .
« Գրեալի դուռն Բալուայ վանուցն Աստուա-
ծածնայ » :

87 . Ստհմանք Դաւթի անյազթի եւ Ստո-
րոգութիւնք Արխատոտէլի եւ նորին Վերլու-
ծականք . եւ Ռտանաւորք Գրիգորի Թագիստ-
րոսի :

88 . Քարոզգիրք :

89 . Շարական . փոքր :

90 . Ճառք եւ պատմութիւնք . (թերաստ) :

91 . Գանձ Գիրք :

92 . Ցիզիքայ . այսինքն բնարանութիւն Ա-
րիստոտէլի :

93 . Ցաղադս կիւրիլիւսոնի :

94 . Քարոզք . Ճառք . կանոնք :

95 . Մաշտոց . եւ Գանձք :

96 . Դիտնէսիոս :

97 . Դիրք Գրիգորի Աստուածարանի :

98 . 99 . Մաշտոց . երկու հասու :

100 . Պորֆիրի եւ Դաւթի սահմանք եւ ի-
մաստասիրութիւնք :

1 . կանոնագիրք :

2 . Դատաստանագիրք :

3 . Գրիգորի Աստուածարանի՝ Առորս . Գը-
րիգորի Նիւսացւոյն՝ Ընդդէմ Եւնոմիոսեանց .
եւ Գիրք բնութեան , եւ Սիւնեաց Տեսոն

Ստեղաննոսի՝ Պատասխանիք ընդդէմ ազգին
ֆռանգոց կոտ Հռոմայ :

204. Քարոզգիրք կիւրակէից . մեծաղիր :

205. Ճաշոց պատկերազարդ . « Գրեալ ի . Ղ .

Ի Տիգրանակերտ » :

206. Ճաշոց . հին :

207. Յայսմաւուրք . « Գրեալ ի Զ . Լ . Գ .

թվին , ի հայրապետութեան Յակոբայ , եւ ի
թագաւորութեան Լեւոնի , ի մայրաքաղաքն
Աերաստիա , ի ձեռն Ռուբինեայ , ի վանս Ա-
նապատ Կոչեցելոյ » :

208. Յայսմաւուրք . Նկարէն . մեծաղիր .

« Գրեալ ի թվին Հայոց Պ . Ծ . Դ . յանապա-
տիս յԱնձնապատ . ի հայրապետութեան Տես-
ուըն Դաւթայ , եւ ի թագաւորութեանն ազ-
գին Մարաց Եզտինչէրի : Յայտ ամի մեռաւ
թամուր Ղան . որ ի մի ամ իրրեւ զրաժակ
բարկութեան առեալ էր զնա Աստուած ի
ձեռն , եւ ում կամէր արբուցանէր . զի յա-
րեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու զամենեսին
հասարակ գերեաց , զհաւատացեալսն եւ զան-
հաւատոսն զամենեսեան . սրախողխող ա-
րար . եւ զԴըմիս՝ այնալէս արար որալէս Ներ-
սէս հայրապետն էր ասացեալ ի յողըն Ուռ-
հայոց : Յայտ ամի շարժն Ժ . դիւդ ի Հէշա-
տայ երկիր յիրար խառնեաց : Յայտ ամի
ջուրքն յէնց պակասեցան որ բազում գետա-
զաց ջաղացք խափանեցան » :

209. Յայսմաւուրք . առանց յիշատակա-
րանի եւ թուականի :

210 Աստուածաշունչ . « Գրեալ ի թվ . Զ .
Ղ . Թ . ի հայրապետութեան Տէր Մխիթարայ
ու զշափառ հայրապետի , ի թագաւորութեան
կուսանդիանոսի , յեպիսկոպոսութեան այսմ
նահանգի հիւսիսական կողմանցս հեղահոգի
եւ գեղեցկատիալ եւ յոյժ ողորմածի Տէր

Ստեփաննոսի, եւ երկրորդի նորին Յոհաննէս արեղայի Աերաստացւոյ ուղղափառ հըռետորի եւ խմաստասիրի, եւ յաշխարհակալութեան Զանխալէկ զանի, եւ իշխանի քաղաքի Ռամատնոյ խմաստուն դատաւորի » :

211. Մովսէս Խորենացի. Ստեփաննոս Տարօնեցի. Արիստակէս Լաստիվերտցի. Եւսեբի՝ Պատմութիւն Եկեղեցական՝ տասն գըպրութիւնք. «Գրեալ ի Գունց վանք, ի թվին Մ. Ծ. է. » :

212. Ագաթանգեղոս. Պատմութիւն Մեծին Ներսիսի եւ Տեսիլ նորա. Պատմութիւն Ազգին Մամիկոնէից ցԱռորքն Վարդան. Պատմութիւն Տարօնոյ՝ Զենոպ Ասորի եւ Յոհաննէս Եպիսկոպոս Մամիկոնեան. Տիւզանդարան պատմութիւն. Յիշատակարան եւ Պատմութիւն Ա. Վարդանայ քաջի եւ Հայոց սպարապետի՝ Եղիչէ. Պատմութիւն նախարարութեան Ռւուբէլեանց Սիւնեաց. Անխորագիր Պատմութիւն՝ Արշաւանաց Հագարացւոց եւ Թաթարաց. եւ Ռուբինեանց :

213. Աւետարան. «Գրեալի թվին Պ. Փ. ի քաղաքն Համիթ» :

214. Ներսիսի Լամբրոնացւոյ Ատենախօսութիւն. Վիճարանութիւն՝ բացատրութեամբ զանազան խնդրոց՝ Գրիգորի եւ Յօհաննու. Մեկնութիւն պատարագի. եւ Ճառք՝ յաղագաժանգառաց :

215. Նարեկացւոյ աղօթագիրք :

216. Աւետարան. պատկերազարդ, «Գըրեալ ի թվին Ա. Փ. Թ.» յԵրուսաղէմ. ի Ա. Յակոբ. ի Հայրապետութեան Հայոց Տէր Միքայէլ կաթողիկոսի. եւ ի Հայրապետութեան Կիլիկեցւոց Տէր Խաչատուք կաթողիկոսի. ի թագաւորութեան Սուլթան Սէլիմին. Յայտմ ամի Կիպրոս ի Ֆռանկաց առաւ.

անթիւ քրիստոնեայք վնասեցան, եւ անթիւ եւ անհամար գերի առան. որ ոչ թիւել կուգէր եւ ոչ ձառել, վայ մեզ. եղուկն էր խաչապաշտն տարել. ի յերկիրն թագաւորութեան Շահաստանայ որ այժը մասի Դաւրէժ, որ Շահ թահմազ կոչեն. եւ ի Առաջնորդութեան սուրբ քաղաքին Երուսաղէմայ Տէր Անդրէաս արհի Եպիսկոպոսին: Յիշատակարանս գրեցաւ ի ամուրն Բալու. ի պարոնութեան որդւոց պարոն Ճիմշիտ պէկին, որ Հիւսէին Զանալէկ ասեն. Աստուած զինքն համատատ պահէ ի պարոնութեան վերայ՝ Հայոց ազգիս համար, որ Խիստ կու սիրէ, կու ընդունէ, Աստուած զիւր աւրն Ճ. Թ. անէ. զիւր բարութիւն աւրհնէ եւ համատատ պահէ մինչեւ ի խործերութիւնն: Գրեցաւ ձեռամբ Մխիթար Կպիսկոպոսի »:

217. Աւետարան. « Գրեալի թվին Ռ. Կ. Գ. ի Կոստանդնուպոլիս » :

218. Հարանց վարք. « Գրեալ Ռ. Ճ. Զ » :

219. Աւետարան « Գրեալ յԱղթամար. ի թվին Պ. Ժ. Ռ. » :

220. Մեկնութիւն գործոց Առաքելոց՝ ի Գէորգայ Լամբրոնացւոյ, ի համառօսող վարդապետէ, ի քուերորդւոյ Մեծին Գրիգորի Սկեւուցւոյ, ի խնդրոց Տէր Յոհաննէս Արքայ Եղրօրէ եւ յեպիսկոպէ նահանգաց աստուածազահ դղեկին Մոլեւոնի եւ մասն ինչ Բարձրերդոյ, եւ նոյն տևուչ հրաշակեալ սուրբ ուխտին Գոներոյ: ի թը վականին Հայոց Զ. Ծ. Թ. .: Եւ Բանք աղօթից խօսք ընդ Աստուծոց՝ գրեալ ձեռամբ կիրակոսի: Եւ Բանք Բարազի եւ Կիւրզի. եւ ինչ կանոնք. եւ Պատուախանիք Ներսիսի Շընորհալոց առ վարդապետն Ասորոց Յակոբ

ի Մելխորինէ . եւ Յաջորդութիւնք Պատրի-
արքաց եւ Եպիսկոպոսաց :

221 . Քարոզգիրք :

222 . Մաշտոց :

223 . Մեկնութիւն Կաթողիկեայց . (թե-
րառութ) :

224 . Մեկնութիւն (բանիցն) Երեմիայ եւ
Յորայ : Ի մերջն մեկնութեան Երեմիայի գըր-
եալ է . « Արարեալ կրկին աշխատութեամբ
Գուշ վարդապետի Մխիթարայ . եւ զթերի եւ
զանցայտ բանս ի գիւտ եւ ի յայտ ածեալ
սուղ եւ սատար մեկնութեամբ առ ի պէտա
ուսումնակրաց » : Իսկ մեկնութիւն Յորայ
« Հաւաքեալ ի Վանական վարդապետէ » :

225 . Գրիգորի Մագիստրոսի՝ Քերթուածք
եւ Թուղթք :

226 . Վարք եւ Խորանք Եւագրի :

227 . Ճառք սրբոյ վարդապետաց . Բնդ-
հանրական Ներսիսի Շնորհալւոյ . Վկոյարա-
նութիւն սրբոյն Աստվմայ եւ որդւոյն իւրոց .
եւ Վարսակայ , եւ Ներսեհի , և Վարձաւորին ,
եւ նոցունց ընկերաց : Բան ուրումն յաղա-
գըս Աստուածածնին ի նաւասարդի Ժե-
զոր կատարեն Հայք եւ ոչ այլազգք . եւ Վր-
կայարանութիւնք զանազան սրբոց . և Ճառք :

228 . Մեկնութիւն սաղմոսաց . Ներսիսի
Լամբտնացւոյ :

229 . Պատմութիւն վարուց սրբոյն Ներսի-
սի Շնորհալւոյ . եւ Թուղթ գաւանութեանց
եւ յաղագս միարանութեան Եկեղեցւոյ Յու-
նաց եւ Հռովմայեցւոյ . Պաղս Տարոնեցի .
Հարցումն Յորնազի եւ Պատասխան Մովսէսի
քերթողին . Թուղթ Ստեփաննոսի Ախնեաց
կալիսկոսոսին առ Գերմանոս Պատրիարք կ .
Պօլսի . Մովսէս վարդապետի Երզնկացւոյ
Պատասխանի ի Տրապիզոն՝ առ Հատուածեալ

Երէցն Գրիգոր . Բանք երանելոյն Խոսրովաց .
Անտանիայի . Շիրակունուց համարողի՝ թիւք ,
Կըխոք : Դարձեալ՝ Ներսէս Շնորհալի , եւ Գը-
րիգոր տղայ կաթողիկոս . Թուղթ Մեծին Ե-
սայեայ վարդապետին եւ Պատասխանի ընդ-
դէմ պարոն Հեթումի Կիւռիկոսցւոյն՝ վասն
կարդաց եւ կրօնից Հայ . Եկեղեցւոյն եւ վա-
սրի դաւանութեան հաւատոյ . Եսայեայ վար-
դապետին՝ Վասն մողորման Զատկին եւ Եփե-
սոփի Երկրորդ ժողովոյն , եւ վասն Քաղկեդո-
նի ժողովոյն , եւ վասն բաժակին ջրոյ . Պատ-
ճառ Ս , Աստուածին՝ որ Հայք եւ Ասորիք ,
Հապաչք եւ Ղաբոիք՝ « որ խաչեցարիւ » ա-
սեն միայն : Ճառ Խաչի . Ճառ Արարչութեան .
Պատասխանի թղթոյն Ֆռանկաց՝ որ գրեալ
էին առ Հայք վասն նախատանաց եւ ոչ միա-
բանութեան . դաւանութիւն հաւատոյ Վար-
դանայ վարդապետի ի խնդրոյ Կոստանդեաց
կաթողիկոսի Հայոց . Կարդ եւ կանոն ազօ-
թից :

250 . Աւետարան . առանց յիշատակարանի
եւ թուականի :

151 . Մեկնութիւն թղթոց Պողոսի , (թեր-
հատ) :

152 . Լուծմունք Պրոկրի . եւ Մեկնութիւն
բանից Դաւթի փիլխառիայի :

153 . Վեցօրէից . (մաշտած) :

154 . Ճառք :

155 . Ճարոց գիրք . (կէս մաշուած) :

156 . Հարցումն Պիւռոսի կալւի Հայրա-
պետի եւ Կոմիտասու . Հայոց կաթողիկոսի .
եւ այլ Հարցմունք . եւ այլ բազում բանք
հաւատոյ ընդդէմ Երկարմակաց :

157 . Մեկնութիւն Առակաց . Ներսիսի
Տարսանի :

158 . Սաղմոս . մագաղաթ :

159. Աղօթք Եփրեմի . եւ Աղօթք Մես-
րովբայ վարդապետի . Աղօթք Գառնեցւոյ .
Աղօթք Լուսաւորչի . Աղօթք Սարկաւագ
վարդապետի . Անտանիայ . Անաստասայ .
Յոհաննու Ոսկերերանի . Յօհաննու Եր-
զրնկացւոյ . Մխիթարայ Գոչի . Գէորգայ
Մեղրիկի . Գրիգորի Ակեւուացւոյ :

140. Սաղմոս . «Գրեալ Ռ . Ե . ի Տիգրանա-
կրտ» :

141. Առակը Առղոմնի . եւ Գիրք Մար-
գարէութեանց :

142. Մեկնոթիւն Յայտնութեան Յոհ . :

143. Յայտնութեան Փոքր . «Գրեալ ի Յա-
ղէշ , ի գուռն սուրբ Հինգխորանին . ի թվին
Զ . Լ . Ե . ի Հայրապետութեան տէր Սարգսին .
եւ ի Դանութեան Աղուալ պէկին » :

144. 145. 146. Երեք Աստուածաշունչ .
մագաղաթ . ընտիր . պատկերաղարդ . ոսկե-
զօծ . երկուքն պահեալ . միոյն յիշատակա-
րանէն քաղուածքն է .

« . . . Գրեցաւ սուրբ Աստուածաշունչ տա-
ռըս ի մայրաքաղաք Տիգրանակերտ , որ այժմ
ասի Յամիթ , ի գուռն սուրբ Կիրակոս ե-
կեղեցւոյն , ի Հայ թվա . Ռ . Զ . Բ . ի թագա-
ւորութեան Տաճկաց սուլթան Մուրատին .
եւ ի Հայրապետութեան սուրբ Էջմիածնայ Տէր
Մովսէս սրբանեալ , առաքինի , խարազն-
ազգեստ ձգնաւոր կաթողիկոսին . ի յա-
ռաջնորդութեան մայրաքաղաքիս տէր Իար-
սեղ աստուածաբան վարդապետին . յաւուրս
սորա հաստատեցաք դպրոց յարհեաս գրչու-
թեան , ոլատնառ ինքն Ախնելով , ետուր
գրել մագաղաթ Աստուածաշունչ մի յոսկե-
նկար յանկուածով . եւ տարեալ յԵրուսաղէմ
եղ յիշատակ ի գուռն սրբոյն Յակոբայ . եւ
այն եղեւ նպաստ որ գրեալ եղեւ Դ . Աստ-

ուածառնչ մինչեւ ցայժմ՝ որ մինն այս է, զոր ստացաւ յԱրդնու Ղուկաս եպիսկոպոսն յիշատակ հոգւոյ իւրոց եւ ծնողացն։ Այլ եւ յայսմ ամի էր քաղաքիս Համբայ իշխան եւ տեղասկահ՝ սիրելին թագաւորին՝ Մուրթուզայ փաշացն, սիրով Քրիստոնէից, որ յաւուրս սորա շինեցան եւ նորոգեցան եկեղեցիք Քրիստոնէից, եւ յայսմ ամի նորոգեցին զսուրբ Կիրակոսի եկեղեցին եւ մեծացուցին, եւ սրահ կամարակապ շինեցին գտուիթ եկեղեցւոյն, եւ պատճառ նորոգման խօճա Երեմիան, եւ Երեափոխան մղտեսի Գտապարն, որ մեզ գպրացի խուց շինեաց, զվարձըն եւ զփոխարէնն յԱստուծոյ ընկալցին։

... Ազաքեմ զդասս ընթերցովաց սուրբ Աստուածաշնչիս որ լաւ խնամք տանիք, ի հրոյ եւ ի ջրոյ պահէք եւ ի տգէտ ընթերցովաց ... մնացէ սուրբ Աստուածաշունչս տնջրելի յիշատակ տէր Ղուկաս արհի եւ պանծալի հայրապետին ի յաւրհնեալ վիճակն իւր յԱրդնի, ի գուռն Բարձրահայեաց սուրբ Աստուածածնի, զոր էր շինեալ եւ հիմնարկեալ Նաղաշ սրբանեալ Մկրտիչ եպիսկոպոսին ի պարծանս Հայաստանեաց. եւ մի իշխացէ ոք հանել զսա ի գրանէ վանից սուրբ Աստուածածնիս, թէ ծախելով կամ գրաւելով՝ իւր ազգականաց կամ յաւտարաց, կամ յոյլ եւ ծոյլ Առաջնորդաց. ով ոք որ իցէ թէ կարդացով թէ աշխարհական նենդութեամբ պատճառանաւք ինչ հանէ զսուրբ Աստուածաշունչս ի գրանէ սուրբ Աստուածածնին, ի յԱստուածաշունչ տառս որչափ վատ եւ նզովք եւ անէծք կայ՝ ի վերաց նմին եղիցի. եւ որ սիրով եւ հաւատով ընթեռնու եւ լաւ խնամք տանէ, եւ ի գէճ տեղէ եւ ի հրոյ եւ ի ջրոյ պատրաստ պահէ, որ-

չափի ի յԱստուածացունչս շնորհք եւ աւրհ-
նութիւն (կաց) եւ նախախնամութիւն ի վե-
րայ նորին եղիցի . . . եւ ընդ նահապետաց ,
եւ մարգարէից եւ առաքելոց սրբոց մասին
դասեցի , ամէն » :

147. Յայտնաւուրք . մեծ . մագաղաթ . ո-
րոյ յիշատակարանի պատմագրական մասէն
օրինակեալ է . « . . . Արդ այսպիսի սխրամե-
ծար անսաւթոյս գտաւ ցանկացող այրու այս
մահդասի Ամրակումս , որ եւ զպատճառն եւս
համառաւաւեցից ի լսելիս քաջարանց Քրիս-
տոսափրացդ . քանզի զաղէտ եւ չուառու-
թիւն ազգիս մեր զկարձին արժան վարկայ ,
եւ զսոսկ լուրն անգամ անխայեալ՝ ի զրաւ-
րանիս արագեցից . եւ սոսկամ զի մի Քամաւ-
րէն՝ զառականս , այսինքն է , զպարասաւ հարց
յաճախեալ , բատ Քանանու ընկալաց . բայց
ոչ գոյ հնար զանց առնել , զի թէ զմերս
(գերան) թագուցեալ՝ զշեղս աւտարաց զըն-
նեցից , նա եւս կարի յիմարութիւն է : Այլ
ի դէպ իսկ եկն բան Մարգարէին ի վերայ
մեր . թէ Հատեալ եւ սպառեալէ ուրախու-
թիւն յիսրայէլք , եւ բարձեալ ցնծութիւն
Յակոբայ . զի զաւրացեալ է խարդախու-
թիւն սկզբնաչարին , եւ տեղի տուեալ ճշ-
մարտութեան բան : Եւ պատճառ կականիս
հառաջանացս այժմեան ժամանակիս մարմնա-
սէր եւ փառամոլ Առաջնորդ անուանեալքն ,
որ ոչ խնայելով ի գառինս , այլ գուն գոր-
ծեալ միշտ ի փողոտել արագեն : Եւ եւս
այսմ արքայանիստ մայրաքաղաքիս պատրիչ
սրբութիւնունք անուանեալքն , յաճախ-
եալ ի չարիս , թողլով զփառս զսոփի միոյն
Աստուծոյ , եւ . . . ուսան զգործո . . .
կաշառաւք եւ տոկոսիւք խլել յիրերաց
(զպաշոն) . եւ աւր բատ աւրէ յաւելուլ

զգինսական հարկն , այնչափ եղեւ որ ե-
կեղեցիք սուրբ մայրաքաղաքիս յետին
չուառութիւն հասեալ , ի առնց եւ յի-
շատակաց ի զարդուց եւ յայլ զգեստուց կո-
ղովանեալ , եւ պարտք պատրիարքարանին
մինչ ԶՌ . զուրուցն հասեալ . այնչափ ատելի
եւ գարշ գտան ի տեսիլ ու ամկին , որ մինչ
առ կայսրն բողոք կալեալ , եւ զմիտութա-
գաւորին հաճեցեալ՝ ԽԵԹԹԻ ՀԵՐԻՓ ԸՆԿԱՂԱՆ ,
ԹԵ ամենեւին . . . անուն ոչ պատրիկ Լիցի
եւ ոչ ի քաղաքս անդամ մտցէ . եւ յաւելաւ
ՎԵՐ ի վերաց վիրի , եւ գառնութիւն ի վե-
րաց դառնութեանց . զի աշխարհ ամենայն
ի վութեան եւ ի ձեմ Աստուծոյ բանին լրու-
թեան (էր) , եւ քաղաքս այս միայն որագէս
ի հնումն Սամարիա՝ խաղամի իշոյ եւ ծրտից
աղաւնեաց կարաւտացաք . . . ոչ սով հացի
կամ ծարաւ ջրոյ , այլ սով ոչ լսելոյ զբանն
Աստուծոյ : Ամենայն ազգաց ծաղր եւ կա-
տակ գտաք մինչ ի գալուստ սուրբ Երու-
սաղմայ հայրապետին , վարդապետին Աստ-
ուծածատրոյ , որ է յաշակերտաց աւետն
Պետրոսի կառկառեցւոյ կաթողիկոսի Կիլի-
կիոյ . եւ էր այրս այս սուրբ եւ տուաքինի ,
ընտիր եւ պահեցող , ամենեւին յար եւ նման
սուրբ հայրապետին Պրիգորի փոխեցելոյն ի
Քրիստոս . որ եւ բազմաց ընտրութեամբ ե-
ղեւ զկնի յաջորդ , եւ արժանահաւատ սուրբ
աթուոյ եւ փառաց նորին : Եւ ի գալ վար-
դապետիս բացաւ դուռն քարոզութեան
սուրբ Աւետարանին . եւ բատ աւանդութեան
նախնեաց , որ է Քրիստոսական սուրբ հրա-
ման . երագեցին վարդապետք յարեւելից եւ
յարեւմոից առ ի ոսովել զերաշտացեալ եւ
զնապետական զանդաստան մերս բանականու-
թեան :

ի այն ժաման եղեւ գալուստ Եղիազար
վարդապետին ի քաղաքս Ստամբուլ, եւ էր
վարդապետ այս ի ընիկ գաւառէն Արարիոյ՝
Հռովմիլայ. եւ ի մանկութենէ թողեալ զհայ-
րենիս եւ զծնողս, եւ յարեալ ի ծառայու-
թիւն վարդապետաց, եւ սիրող գտեալ բա-
նի սուրբ գրոց ի յուտանց, եւ վարժեալ սո-
սոս Յոհաննէս վարդապետի Շնքչեցւոյ, որ
եւ նա եւս էր յաշակերտաց տէր Պետրոսի
կաթողիկոսի կառկառեցւոյ, եւ վարժապետ
Աստուածատուր վարդապետին Երուսաղե-
մացւոյ: Եւ վարդապետ այս Եղիազար
ի թվին Ռ. եւ Դ. երրորդի ընկալեալ զար-
տիւ վարդապետին ի վարժապետէն Յովան-
նիսէ եւ շրջեալ ի բազում քաղաքս եւ ի տե-
ղիս, մինչ զի համբաւեցաւ լուր վարդապե-
տիս ընդ ամենայն երկիր եւ մեծ անուն եւ
փառք ստացեալ եղեւ, եւ ի Ռ.Դ. թվին
կոչեցեալ եղեւ յառաջնորդութիւն սուրբ
ուխտին Արդնոյ բարձրահայեաց Ա. Աստ-
ուածածնին եւ առեալ զատոփնոն եպիսկո-
պոսութեան, ի Ա. Էջմիածնայ կաթողիկոս
Տէր Փիլիպպոսէ սքանչելագործոյ, եւ դարձ-
եալ յաթոռն իւր արար բազում քաջութիւն
ի շինութիւն պարագացն եւ մենաստան ի
սուրբ ուխտին, որ ի բազում ժամանակաց,
եւ աեղեցն սառնապատութեան սակի բոլոր
եւ հասարակ շինութեան եւ նորոգման էր կա-
րառատացեալ. նաեւ ի ներքուստ եւ արտա-
քուստ՝ թէ կարդաւորաւք եւ թէ անդադար
պաշտառն եւ սաղմոսերգութեամբ, եւ թէ
ընթերցմամբ, եւ թէ մատենից ճոխութեամբ
մինչ կրկին Աստուածաշունչիւ եւ Ճ. եւ ա-
ւելի գրքիւ պերձացոյց զաթու իւր սրբու-
թեամբ: Նաեւ Ռ. եւ Ճ. թուականիս մեր
ի գալ վարդապետին ի քաղաքս այս Ստամ-

բուլ, յոյժ հռչակեալ գովեցաւ քաղցրաբան վարդապետութիւն եւ անձանձիր քարոզութիւն եւ գեղեցիկ ըստ Աստուծոյ քաղաքավարութիւն վարդապետիս . մինչ զի հարկեալ, յիշխանացեւ ի ռամկաց նաև յայլագդի երեւելեաց քաղաքիս բռնութենէ տարի եւ կէսի պատիւ Պատրիարքութեանհօդ եռոր առաջնորդ եկաց ի քաղաքս, եւ զրազում պէսպէս եղծեալ եւ ապականեալ զիարգ եկեղեցւոյն վերըստին պայծառացոյց . ընդ նմին եւ զպարտք Պատրիարքարանին . եւ այլ նորագիւտ չարիք որ ի մերայ ժողովրդեան եւ եկեղեցւոյն ի բաց բարձան յաւուրս առաջնորդութեան վարդապետիս, եւ համոզեալ զամենեսեան պահեաց խաղաղութեամբ ոչ կարաւտացեալ այլագդեաց հրամանի կամ իշխանութեան, այլ իւրովի կարողութեամբ եւ հանձարովն վարէր զամենացն, այսքան սիրեցեալ եղեւ ի բազմաց, Եւ մեք Ա . Սարդիս եկեղեցւոյս Տէր Մարտիրոս եւ Տէր Ովանէս քահանայքս, որ միջնորդ եւ սպասաւոր եղաք սուրբ Յայսմաւորք գրոցս, հարեալ էաք ի սէր վարդապետիս, եւ միշտ ընդ նմա շրջէաք զցայգ եւ զցերեկ սնանջատ կալով յեկեղեցական եւ յայլ ծառայական գործս :

Դարձցուք ի յոճ գրոցս : Մինչ վարդապետըս ի գործ քաղաքիս պարապետ կայր, եկըն գիր ի գրանէ Բարձրահայեաց Ա . Աստուածածնին, յորում գրեալ իսկ էր պատճէնս այս . « ի լուսալաճոյն եւ ի գերահրոշակ Տալիթայէդ հովանասցի չնորհք, սէր, եւ հանապապեայ խնամ անխիզ միացելոյդ, իսկապէս խոստովանող եւ ջատագով ճշմարտութեան եւ կորկիչ ներհակաց, եւ առաքելաշնորհ եւ մեծանուն վերատեսսւչ բոլոր Միջագետացս, յոլովագութ եւ բազմերախստ,

հոգեալէս եւ մարմնաւորսալէս այցելու ակառ-
նըդ մերոյ , Եղիազար , պետաց պետ : Ընդ-
որոյ եւ լուր սակս նորահրաշ սքանչելեացս ,
որ ի խնամոյն Աստուծոյ գործեցաւ ի սուրբ
քաւարանս , զոր ոչ քան զերեկն եւ զեռան-
դըն , կամ հերուն պատմութեանցն լուաք ,
լոյսն զարմանազան , որ ոչ բաւեն բերանք
մեր ճառել զիսկն , իբրեւ զվրան քաւզեալ
էր զբոր պարսպաւն , նաեւ ափուեալ ընդ-
յատակս եւ փարէր զանձամբ անարժանիցն ,
եւ գլուխք մեր գիզացեալ էին լի լուսով .
նաեւ ծորէր ի մէնջ իբրեւ ի զամբարէ հատ-
եալ . կարծելով զմեզ ի վառարանի բատ մո-
րենւոյն՝ եւ էաք անկէզ : Եւ ոչ թէ շեշտ
էանց տեսիլն , այլ յառաջին նուագին սովո-
րութեան ժամնուն (ժամերգութեան) որ ազդ-
եղեւ մեզ ի ձեռն լուսարարին , մինչեւ ի
ծագել արփւոյն . զի կարդ արարաք մեզ
մերթ ի տեսիլն եւ մերթ ի ժամ : Պատկերն
աւուրն երեքշաբթի . Ապրիլ Ժ . Ե . » :

(Զայս հրաշ) ի լուր աւետաւորեաց (Ե-
ղիազար վարդապետն ի մայրաքաղաքիս) .
եւ հասարակ քաղաքացւոցս եղեւ ուրախու-
թիւն ոչ սակաւ . եւ բազումք պէս պէս ուխտ
եղին եւ սէր ընկալան յանձինս . ընդ բազ-
մաց եւ այրս այս մահտասի Ամրակումս ե-
ռափափագ տենչմամբ եւ յուսով , ի հեռաս-
տանէ իբր առընթեր երկիրեսպագ զգետնի .
եւ խոստացաւ ի հալալ վաստակոցն ստանալ
զլ . Յայսմաւուրքս եւ տալ ի դուռն Ս .
Բարձրահայեաց Աստուածածնին . զոր ինքն
Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ի հաճոյս իւր
ընկալցի . ընդ յիշատակս սրբոց եւ զյիշա-
տակագիր մահտեսի Ամրակումիս ի գիրս կե-
նաց գրեսցէ հանդերձ սիսրալի հոգեւոր որդ-
ւովն իւրով եւ ժառանգիւ մահտեսի Երեմիա

դպրիւս : Քանզի մահտասի Ամբակումն բարեմիտ եւ հաւատարիմ այրս էր ի բնիկ յԱկենայ ձորակէն ի գեղջէն որում Նավրէր կոչւր , ի մանկութենէ որբացեալ ի ծնողաց , որոց Տէր Քրիստոս ողորմեացի , եւ յաղագու անձարակութեամ եւ աղքատութեան եկեալ ի քաղաքս Ստամբաւէ , եւ բազում վշտաց եւ տառագանաց տարեալ , ի գործու հացեփեցութեան աւտարաց ծառայելով , մինչ յարունս ի կարգ աշխարհիս ամուսնուցեալ . եւ այլ խմբ ոչ կարաւտացաւ՝ բայց յանզաւակութենէ . զի հաւատամ որ Աստուած էր վերակացու տան սորա ըստ Արքահամու , զի ձրի ընկալեալ եւ ձրի չնորհէր եկեղեցեաց , վանսուրէից , աղքատաց եւ կարաւտելոց , զոր եւ աէրն առնենայնի ընկալցի . եւ զհարազատքեուն իւրոյ զգուստոն ետ ինձ Մարտիրոս Երէցիս Հրամանաւն Աստուծոյ ի կնութիւն . եւ մեր անարժանութիւն քահանայութեան՝ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ՝ ձեռամբ Գրիգորի սուրբ հայրապետին փոխեցելոյն առ Քրիստոս , մահտասի հայրս ինքն եղեւ (պատճառ) . որոյ մասն չնորհաց հոգեպէս յինքն կրեսցէ , ամէն : Նաեւ զանդրանիկ որդեակն իմ , մերս յաւժարութեամբ , զԵրեմիս զըսպիրու , չնորհեալ եմք ինքեան որդեկութեան . կելով կեցցեն եւ խաղաղութեամբ եւ աւրհնութեամբ ուրախասացին ի վերայ իրերաց : Ամէն :

Արդ գրեցաւ սուրբ եւ սրբոց ճեմարան Յայսմաւուրս ի մեծապահծ եւ ի բարձրափոռ , ի ծովապատ եւ յարքայագահ քաղաքն կոստանդնուպատէիս , ի դուռն որբոյն Սարգսի զաւրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին , ի թվին Ծ . Ճ . . . . ի սոյն ամի լրացելոյ . ձեռամբ սուտանուն եւ մեղ-

տամած Յովաննէս գրչի , ի հայրապետութեան Տեառն Փիլիպպոսի արժանապէս բազմեցելոյն ի յաթոռ ամենայն Հայոց կաթողիկոսի , եւ ի թագաւորութեան տաճկաց խամայէլացւոց ի քաղաքիս Սուլթան Մէհմէտին . . . : Ահա յայսպիսի դառն եւ դժնեաց եւ յոյժ անբարի ժամանակիս եղեւ աւարտ սուրբ գրոյս մեծաւ ջանիւ եւ բազում աշխատութեամբ , վասն որոյ կրկին թափանձանաւք եւ սեռն սիրով եւ հաւատով յերեսս անկեալ աղաչեմ զմանկունադ Ս . Սիոնի զվայելողքով ամին . զի պահեսջիք զատ խնամով եւ բարւոք պատրաստութեամբ , թէ խմոմէ՝ եւ թէ գիծութենէ , եւ յայլ ինչ ներհակաց :

Դարձեալ ի թվին Հայոց Ա . Ճ . Ե . Բ . այս եղիազար վարդապետս ելեալ ի Կոստանդընուպատրէ եկն ի վիճակեալ աթոռնիւր , այսինքն յԱրզնու Բարձրահայեաց Ա . Աստուածածինն , թագաւորական հրամանաւ եւ նոմոսիւ , որ յաղագս այնմ իրի էր գնացեալ անդ . եւ սկսաւ նոր նօրոգել զսուրբ մենաստանս , այս է զեկեղեցւոյն որմեր՝ ներքոյ եւ արտաքոյ սալիտակացուցեալ պայծառացոյց . եւ ի վերայ դրան սորին գտիթ շինել ետ . որ յառաջն բնաւ խկ ոչ գոյր . այլ եւ արտաքոյ շուրջ զեկեղեցեաւն սրահք պատշաճաւոր եւ զանազան խցեր . ի պէտս միարանակեցաց եւ գալողաց եւ գնացողաց մեծաւ ծախիւք : Եւ գիտելի է զի յաւրէ յորմէ հետէ շինեալ էր զսա Տէր Միլրտիչ արք Եսպիսկոպոս Նաղաշն կոչեցեալ . մինչեւ ցոյժմ ի յահէ անաւրինացքար ի քարի վերայ աստ ոչ ոք էր եղեալ . բայց սա յԱստուած ապաւինեալ , բարեխաւս ունելով զտիրածին կոյսն , անկասակած լեալ յահէ անաւրինացն արիարար դիմեալ ի գործ հոգեւոր մշակու-

թեանս եւ լիով կատարեաց ըստ փափաքանաց սրտի խւրոյ, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ հաստատուն յուսով եւ երկար ամառք. եւս զաւրացուացէ եւ արիացուացէ ընդդէմ ներհակաց եւ չարափառաց ի պայծառութիւն սուրբ եկեղեցւոյ եւ ի պարծանս հաւատացելոց, ամէն :

Ս.յլ եւ ես տրուալ Եղիազար մեղսամած գրիչս հրամանաւ սոյն Եղիազար վարդապետի ըստ կարեաց խմոց սակաւ ինչ զսուրբ գիրքս սրբագրեցի, որ ի տեղիս տեղիս գըտանէին սղալմունք, որպէս սովորութիւն է գրչաց, զաւելին բարձաք եւ զպակասն լըցուցաք ըստ աւրինակի խմաստուն գրչաց » :

« Արդ՝ յայտ լիցի վերծանողացդ հարց եւ եղբարցդ մերոց, զի որպէս ի վեր անդր . . . ասացեալ է վասն տեառն Եղիազարու հոգեւոր գիտի, մեք եւս համառաւտարար աւարտ արասցուք. քանզի ի թուականի մերում Ռ. երրորդի, Ճ. երրորդի գոլով նա տեսուչ սուրբ ուխտին Բարձրահայեաց Աստուածածնի. երեւելի այրն եւ չքեղազարդն ի մէջ համայն ապանց քրիստոնէից մանաւանդ հոչակեալն ի գրունս այլասեռից, գնացեալ էր ի յարքայանիստ քաղաքն կ. Պաւլիս յաղագս վանուցն նորակերտութեան, զի հրաման առցէ յարքայէն եւ եկեալ նորոգեսցէ ըստ պատշաճին զեղծեալ եւ զխախտեալ տեղին, եւ աւժանդակութեամբն Աստուծոյ եւ միջնորդութեամբ որբոյ երանուհւոյ կուսին հասանէ ըղձիցն. եւ աճապարելով անդուստ փութայ եւ կատարէ զշինուածն խրցներով, ժամատընով, սրահովն և այլովք հանդերձ ի Ռ. Ճ. Բ. ամին. եւ դարձեալ չուէ անդր խոյս տաղով ի տեղւոյս յահէ բռնաւորացն եկելոցն. եւ ազգի ազգի նոմոսս վերստին

տուեալ ի կացուերէ առաքէ այսր. որով ոչ սա-
կաւ լինի դիւրութիւն։ Եւ ինքն կացեալ
անդ քարոզէ նոցին յոլով աշխատութեամբ,
եւ բազում արդիւնս գործէ, որպէս եւ գըր-
եալ է. եւ մանաւանդ ի քաղաքէն յայնմա-
նէ յոգնակի ընդունելութիւն եւ սէրն գըր-
կէ, եւ յիշատակաց փոյթ տանի զարդարելով
զառրը մենատանս ազնիւ շուրջառովք. ա-
ւետարանաւք, եւ եպիսկոպոսական բոլոր
զգեստիւք եւ այլ պատուական սպասիւք,
եւ մէկ մագաղաթ Ա.ատուածաշունչ ոսկենը-
կար եւ յոգներանգ ծաղկաւք. բոյց յառաջ
քան զայս, ի Ռ. Դ. Ը. թուականին յորժամ
էր ի յԱմիթ, զՅովհաննէս վարդապետի Ե-
պեսացւոյ զգրեանսն բովանդակ՝ որ ի վա-
ղուց հետէ աւելի քան զի. ամ կայր պա-
տանդ առ ոմն այլազգի յազդմանէ փորձու-
թեան չարփն, զոր ոչ երկարեմ, որպէս յայտ
է գիտողաց. հաճեցուցեալ զմիտս այլազգ-
ւոյն տալով արծաթ ցորքան եւ կամէր պար-
տառեարն, եւ թափէ ինմանէ զԱստուածա-
յին մատեանսն. եւ գրէ յիւր անուն զյիշա-
տակարանս ինքեան եւ իւրոցն. եւ ամրա-
փակեալ դնէ ի սահետի, սակացն ի թու-
լամորթ գործակաղաց ոմանց զբազումս գաղ-
տագողի ի գրենեւացն տարեալ են. որպէս
յաւուրս մեր տեսաք. այնալիսի ագահողքն
եւ գրոց տւաղակքն տալոց են զհամարն։ Իսկ
զՅայտմաւուրս զայս ի յորդորմանէ դիտա-
պետիս եւ այլոց բարեմիտ քահանայից եւ
հոգեսէր արանց՝ ընծայեալ լինի ի յումեմնէ
հեղահոգի մտհանսի Ա.մրակումէ ի դուռն
սուրբ քաւարանիս ընդ այլոց յիշատակաց,
որոց ամենից հոգւոց տէր ողորմեսցի նուի-
րողացն եւ կամեցողացն։

Բոյց վերոյգրեալ վարդապետն (Եղիազար)

մնայ անող (կ. Պօլիս) եւ հարկիւ լինի Պատ-
րիարք մեծի քաղաքին . եւ ոչ յետ բազում
ինչ անցելոց աւուրց ի թախանձմանէ ժողո-
վրդեանն մոտանէ ի ապասաւորութիւն սրբոյ
աթոռոյն Երուսաղէմի . եւ բազում շարչարա-
նըս կրէ սակա Ա . Յակոբայ հռչակաւոր վա-
նուց թէ ի Յունաց ազգէն եւ թէ յայ-
լոց ազգաց . . . ի վերայ յարուցելոց բրո-
նաւորաց . բանդո , տուգանս , հալածանս ,
ի բազում աւուրս , մինչեւ այց արար Աստ-
ուած եւ վերստին շնորհեցաւ յարքայէ սուրբ
Յակոբայ աթոռն ազգիս Հայոց : Իայց սա
ի մէջ այսքանեաց ժխորմանց գոլով եւ խուռն
փորձութեանց , առնու զատիճան եւ զկարգ
կաթողիկոսութեան ի Ռ . Ճ . Ժ . ամին . ի
Բերիս քաղաքի , եւ ոյնուհետեւ անէ առե-
լութիւն եւ ազմուկն ի մէջ երկուց աթոռոցն ,
այսինքն Երուսաղէմի եւ Էջմիածնի . եւ ան-
թիւ գանձ սարսու մինչեւ ցվախճան տեառն
Յակոբայ սրբազան կաթողիկոսի , եւ ապա
բերեալ նատուցանեն զԵղիազար հոգեւոր
տէրն ի սուրբ Էջմիածին՝ կաթողիկոս ամե-
նայն Հայոց , ընորութեամբ եւ հաւանու-
թեամբ արեւելեան վաճառականաց եւ հա-
մաւրէն եպիսկոպոսաց , վարդապետաց եւ
բազմահոյլ վանականաց . եւ ապա խազազա-
նայ խազմն եւ դադարի կուիւն . եւ կացեալ
թ . ամ յաթոռ սուրբ Էպւաւորչին՝ վոխի
յաստեացս առ տէր . բայց ոչ սակաւ արդիւնս
փայլեցուցեալ՝ նորոգելով զխախտեալ . եւ
զխանգարեալ եկեղեցիս . եւ ի յԵրեւան
քաղաքի նորակերտեալ ի Զորագեղ մենարան
ամենապայծառ յանուն սուրբ . . . եւ այլ
բազում գործս ցուցեալ , զորս ոչ երկարեմ ,
այսքան շատ լիցի » :

Դարձեալ ի Ռ . Ճ . ԽՍ . թուականին յա-

ջորդէ սուրբ զաթոռն տէր Նահապետ Ե-
ղեսացին աշակերտ նորին, եւ սա եւս յոլով
շինութիւնս արար. քանզի կանգնեաց ի հի-
մանէ զնողակաթ եկեղեցին, որ ի վաղուց
ժամանակաց կործանեալ էր եւ տապալեալ,
եւ այլբազում շինուածս յաւել. իսկ ի յազդ-
մանէ ամենաչարին յարեան ոմանք յեկեղե-
ցականաց սատան նմին եւ ոչ կամեցան զիշ-
խել եւ զտիրել նորին, այլ գրեցին ի շահա-
նիստ քաղաքն Ասպահան բազում աւելորդա-
բանութեան բարուրս եւ բազրազայս յաւ-
դելով. իբրու մարմնասէր գոլ եւ արծաթա-
սէր, եւ յոլով անձահ զրոյց. ոչ թէ միան-
գամ եւ երկիցս եւ երիցս. այլ բազմիցս ե-
ղեւ երթեւեկութիւն թղթոց. մինչ ցերիս
ամս ոչ դադարեցան ի խռովութենէ. եւ
հասեալ ի Ռ. Ճ. Խ. թուին առնու ըռա-
զամ ի Պարսից թագաւորէն Ստեփաննոս
Զուզացեցի վարդապետն սակս կաթողիկո-
սութեան. եւ եւս հրաման, զի եկեալ հալա-
ծեսցեն եւ վտարեսցեն զնահապետ հոգեւոր
տէրն ի Տաթեւու Անապատն, զոր եւ արա-
րին իսկ: Յայց նա ապաւինելով յԱստուած՝
փախստական լինի եւ անկանի ի քաղաքն
Դաւրէժ, եւ անտի հնարէ մահսար եւ ար-
զա ձեռամբ մեծամեծաց, եւ առաքեն առ
արքայ եւ ծանոցանեն զիրն ստուգու-
թեամբ: Յայնժամ քաղցրանայ սիրտ արքայի
եւ վերստին շնորհէ զկաթողիկոսութիւն Նա-
հապետին հոգեւոր տէրին, (ասելով թէ) թէ-
պէտ Ստեփաննոս վարդապետն հաւանու-
թեամբ վարդապետացն որք յէջմիածին՝
մեռնադրեալ եւ աւծեալ էր կաթողիկոս
Նահապետ խալիֆայն, բայց Ստեփաննոս որ
զիս խարեաց եւ յայս չարիս յորդորեաց,
մերժեսցի յաթոռույն հանգերձ համախոհ բա-

բ-
յոլով
հի-
զուց
եալ,
ողդ-
եղե-
զիշ-
հա-
դա-
րա-
թա-
ան-
է ե-
երիս
եւ
ուա-
ննոս
իկո-
պա-
ւոր
րա-
ած
աքն
ար-
առ
առ
ու-
շայի
նա-
թէ-
տու-
ծին
իկոս
ս որ
աց,
բա-

բեկամաւք իւրովք, եւ պատուէր արարեալ Երեւանայ խանին զի առցէ տուգանս արքայականս (ի Ստեփաննոսէն) Ռ. թուման որ է ի. Ռ. զուրուչ, եւ ըստ արժանեացն դատեսցեն կրկին դատաստանաւ թագաւորականաւ եւ եկեղեցականաւ :

Ահա մինչեւ ցայս վայր զիայ առցէ (բանս) . Աստուած զվերջն ի բարին կատարեսցէ : Ի յայսմ դառն եւ անբարի ժամանակիս, որ է թուական Հայոց Ռ. Ճ. Խ. յորումնեղիմք . եւ ոչ իշխեմ զմի բանի ապացոյցս տալ զի մի յաճախեսցին խաւսքն եւ լիցի տաղտկութիւն լանէաց, եւս եւ . . . զկեղեքումն եւ զսոյն ամի սովն, որ եղեւ մէկ չարեկ ցորեն Ղ. զուրուչ, եւ մարդիկ երկրիս կարի անճարակ եւ դառն աղքատ : Ի սոյն ամի տառապանաց եւ անհանգ սութեան միջի լինելով նուաստ եւ արուալս Սահակ անուամբ եւ եթ սպասաւոր եւ աւելածու վերոյգրեալ սուրբ ուխտիս, ետու զէայսմաւուրաց գիրքս վերստին կազմել, եւ գրեցի զսակաւիկ իրս կարճ ի կարձոյ . . . : Աղաչեմ յիշել յազաւթո ձեր սուրբ զվերոյգրեալ սըրբազն հայրապետն զտէր Եղիազարն, որ ունի բազում աշխատութիւնս ի վերայ վանուցս . նաեւ զվարժապետն իմ զԱրդնցի Յոհան վարդապետն աստուածարան, որ յետ հոգեւոր տիրին ի Ռ. Ճ. Դ. թվականէն մինչեւ ցՌ. Ճ. Լ. Գ. տեսուչ եւ հոգարձող կոչեցաւ մեզ ցվախճանն, եւ յոլով նեղութիւնս կրեաց ի սուտակասպասաց արանց, եւ ունի աշխատանս ի մենաստանս . նաեւ յիշատակք՝ զգեստ ազնիւ, ուկետուփ աւետարանք, խաչք, սուրբ նշան եւ վարդապետական գրեանք, զորս յայլում տեղւո՞ գրեցից . . . :

Դարձեալ որպէս դրեցաք զկիրս Ստեփան-
նոս կաթողիկոսին որ ի Ռ. Ճ. ԽԶ. թուին
ի միեւրուարին եղին ի բանտի հրամանաւ
Շահին. եւ մնացեալ անդ ի մէջ դառն
դութեանց մինչեւ ի մուտս Ռ. Ճ. ԽԵ. ա-
մին, յունուար Դ. վախճանի ի նոյնում բան-
դի, եւ եթող զնա անթաղ Երեւանայ իսանն,
մինչեւ ըստ հաճոյից իւրոց արար Նահապետ
հոգեւոր տէրն (Կաշառեալ), եւ ազտ տայ
հրաման յունուար Է. տանել թաղել, զի
մինչեւ ցայն աւր անթաղ կայր, եւ տարեալ
ամիսովեցին ի վանքն հռչակաւոր, Վիրապ
կոչեցեալ: Կատարածն Ստուծոյ է գիտելի»:

ՏԻԳՐԱՆ ԱԿԵՐՏ

Ա. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ ՏԻԳՐ. ՔԱՂԱՔԻՆ

1 Մաշտոց.

« Դրեալ յամի Ռ. Ի. Դ. Հայոց, ի հայրա-
պետութեան Տեառն Դրիգորի եւ յառաջնոր-
դութեան մայրաքաղաքիս Ա.մթայ՝ Յոհան-
նէս բարոնապետին, ընդ հովանաւորու-
թեամբ կիրակոսին... յիշատակ Ա. Անդ-
րէասին, եւ հաւրն իսոնտքարին եւ մաւրն
իսոցգեղին. հարսին Ա.զատին... եւ դստերն
Շամասին եւ քուերն Շահումին... եւ Ստե-
փաննոս գրչին եւ ծնողացն Բագին եւ Ալշա-
տին... ի գուռն սրբայն Սարգսին, յերես-
փոխանութեան իշաւճոյ Խօքանդարին եւ յա-
ւագ երիցութեան Տէր Հայրապետին եւ վար-
պետ Տէր Մկրտչին եւ լուսարար Տէր Աւե-
տիքին... »

1 Մանկանց Աւետարան. այսին-
քըն Քրիստոսի մանկութեան Աւետարան.

« Պատմութիւն յաղագս մարդեզութեան թրիստոսի մարմնացելցին ի որրոյ կուսէն Մարիամայ . զոր եւ Յակոբոս եղբայր տեսոն ասացեալ է որ ի սկզբանէ ականատես էր բանին Աստուծոյ » . . . (թուղթը պատառած) : Գրեալ յիշատակ Գէորգ կրաւնաւոր քահանայի , ի թուա . Հայոց Զ . Ծ . Թ . ձեռամբ Յոհ . գծագրող քահանայի , ի հայրապետութեան Զաքարէի Հայոց կաթողիկոսի , եւ յառաջնորդութեան գերահոչութեամբ հովուեն զրանաւոր հաւտս . . . գրեցաւ ի գաւառիս Վանայ ի գետաղն Աւանց ընդ հովանեաւ Ս . Յովհաննու կարապետին եւ Ս . Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին . . . » : — Պատմութիւն աջակողմեան աւագակին . եւ Յայտնութիւն Յոհաննու » :

4 Մաշտոց .

« Գրեալ ձեռամբ Յոհ . Աշեցի Երիցու ի Գոզմայ , ի դուռն Ա . Նշանին . ի թուա . Ռ . Ծ . Ժ . Դ . ամին . . . յիշեցէք զՄսըրձորայ Տէր Մարտիրոսն . զՆորսէս գպիրն , զՄարիսաւշն . զԳիրիգորն . . . զՓարին , զՃըհան , զԲուրին կիսուն տուողն՝ որ առւտ ի զին Ս . Մաշտոցին . . . » :

4 Տաղարան .

« Գրեալ յամի տեառն Ռ . Զ . Ժ . Ա . եւ Հայոց Ռ . Ծ . Կ . ի քաղաքս յԱմիթ , ընդ հովանեաւ Ս . Կիրակոսին եւ Ս . Մարգոսին . . . յԱսաջնորդութեան մայրաքաղաքիս Ամիթայ եւ բոլոր նահանդաց տեսառն իսահամեայ Աստուածանութեան վարդապետի եւ արհի ե-

սլիսկոպոսի Միջագետաց աշխարհի . . . ծրագրեալ ձեռամբ Մարտիրոսի բանի սպասաւորի եւ պաշտառնէի վերոյգրեալ տեսոն իստհակայ դիտագետի » :

4 Աւետարան, պատկերազարդ · ի ներքոյ Աւետեաց պատկերին գրեալ.

« Հիղան քաղաք ծաղկեցաւ եւ կազմեցաւ » : Ի ներքոյ ծննդեան պատկերին՝ « Զնըկարող եւ զծաղկող Սուրբ Աւետարանիս զՄկրտիչ յիշեցէք ի Քրիստոս . եւ Աստուած զձեզ յիշէ . Ամէն » : Ի վերջն Մատթէոսի « Զստացող սուրբ եւ Աստուածաբան Աւետարանիս զմրբառէր եւ զպատուական քահանայն Սիմէտին եւ զեղբայրքն աղաչեմյիշել յաղաթս ձեր . . . զմեղուցեալ գծողս զՊողոս Վ. աղաչեմյիշել » : (Յիշատակարանէն թուղթ պակասեալ) . . . « Զվերջին նորոգող Սուրբ Աւետարանիս . . . զիյաւճայ Աքանդարն զԱ. Սարգսայ երէցփոխանն որ ետ վերստին նորոգել զՈՒուրբ Աւետարանս եւ արծաթապատել զամէնն չորեքդիմաց եւ բազում անաւթս շինեաց Ս. Սարգսայ . Դ. Աւետարան արծաթել ետ . եւ Բ. արծաթէքսոց . եւ Բ. խաչ եւ սկիճ , եւ այլ բազում զարդերս շինեաց եւ պայծառացոյց . Աստուած պայծառացուացէ զինքն հոգւով եւ մարմնով . . . ի թուա . Ռ. Լ. Զ. . . . » :

4 Մաշտոց . անյիշատակարան եւ անթուական . ի սկիզբէն հասարակ գրով գըրեալ . « Յիշատակ է Տէր Յակոբին . . . ի դուռն Ա. Սարգսայ . . . թվ. Ռ. Մ. Զ. . Գ. » :

4 Աւետարան . նոր , մագաղաթ . ոսկէնկար եւ պատկերազարդ .

ծրա-
պասա-
ռեառն

րդ . ի

ազմե-
«Զնը-
րանիս
սուած

թէոսի
Աւե-
ն քա-
եմ յի-
գ ծոլս
կարա-
նորո-
Սքան-
որ ետ
անս եւ
եւ բա-
դ . Ա-
ծաթէ
ազում
Աստ-
ով եւ

ան եւ
լ գըր-
դուռն

աղաթ .
»

«Յիշատակ երկու քերց Մարիամայ եւ Սա-
րայի եւ ծնողացն Մելքոնին եւ իյանումին .
ի դուռն Ս . Սարգսայ զաւրավարին . . . Աստ-
ուած ողորմի ասացէք գրողի եւ ծաղկողի
սորին , որ ի Կ . Պաւլիս էր գրեալ եւ ծաղ-
կեալ , ոչ գիտեմք թէ ովէ գրեր կամ ծաղ-
կեր , բայց միացն սրտագէտն Աստուած հա-
տուացէ իւրոց աշխատանացն . . . ի թվին Հա-
յոց Ռ . Շ . Ի . Ե . . . . » :

4 Սաղմոս .

«Դրեալ ի թուականի Ռ . Եւ Ե . տասի եւ
եւաթն այլ աւելի , ձեռամբ Յոհ . սարկա-
ւագի . . . ի մայրաքաղաքն Ամիթ կերտի . եւ
(յԱռաջնորդութեան) Տէր Բարսեղ վարդա-
պետի . ի դուռն Ս . Կիրակոսի եւ մաւրն նո-
րա Յուղիացի , եւ Ս . Սարգսի զաւրավա-
րին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին . . . յիշե-
ցէք զուսուցիչն արհեստիս զՏէր Մինաս բա-
նիրուն քահանայն եւ զԱստուածարան գըր-
չապեան . . . ով եղբարք , անմեղադիր լերուք
խոշորութեան գրչիս եւ սխալանացս , գիտեմ
որ բութ կարելոց է . բայց դուք գիտէք զի
կատարեալ չէի յարհեստ գրչութեան . . . » :

5 Մաշտոց . Հնացեալ .

«Դրեալ ի գտւառն Արզնոյ , ի գիւղն Բա-
գուր . սկսեալի սուրբ ուխտն ի Բարձր Աստ-
ուածածնի տաճարն , ի յանառիկ բերդն
Արզնոյ , ի թվին Հայոց ութ հարիւրորդի
ութսուներորդի երրորդի . հրամանաւ Ա-
լքսափիանաս քահանայի . ձեռամբ Յոհ . սար-
կաւագի . . . յիշեցէք զՅակոր քահանայ եւ
զմայրն իմ զԱսլչուկն , եւ զեղբայրն իմ զքաջ-
փիլխոփայն զԳրիգոր կրաւնաւորն . եւ զԵկր-
սէս դեռարայսն , եւ զԾնորհալին եւ զքաղց-

րաբառբառն զՅոհաննէս սարկաւագն , զփո-
խեցեալն ի Քրիստոս . . . » :

1 Աւետարան . Փոքր .

« Գրեալ ի յերկիրն Աթխայ , ի գեաւղն
Գոմա , ի գուռն սուրբ Նշանին , ի թուին
Ռ . Ճ . Թ . Ճեռամբ Մշեցի Յոհաննէս երիցու
. . . Քրիստոս Աստուած . . . յիշեա եւ քաղցր
աչաւք նայեա եւ յանուանէ կոչեա զիյաչա-
տուր վարդապետն . . . որ ետ գրել զսուրբ
Աւետարանս . . . » :

— Այլ գրով գրեալ զկնի . « Ես իյաչա-
տուր վարդապետո իմ յաւժարութեամբա
ծախեցի իմ սանուկ Նահապետ սարկաւագին .
Ժկ . զուրուշ . բարով վայելք . Թվ . Ռ . Ճ .
Ժ . Նահապետն գնեց ի մեղաւորէս , լուսա-
րար սուրբ Կիրակոսայ տէր Յոհաննէսն վկայ
է , եւ ժամարարներն զամէն գիտեն » :

1 Աւետարան . Փոքրադիր , Երկիջ-
եայն , բացատրութեամբ խորանացն .

« Գրեալ ի քաղաքն Բաղէշ ընդ հովանեաւ
սուրբ Սարդար զաւրավարին . . . ի թվա . Հայ .
Ռ . Զ . Դ . ի հայրապետութեան տեառն Փի-
լիպպոս սրբազն կաթողիկոսի . յիշատակ
տէր Պետրոս կրաւնաւորի . . . ճեռամբ Մես-
րովբ դպրի . . . յիշեցէք . . . Ազամաթ . . . եւ
զթաթուլն միակեաց եւ զնասըրն . . . եւ զտէր
Պետրոս արեղայն , որ տեսեալ զպայծառու-
թիւն սորա ցանկացաւ ստանալ զսա յիշա-
տակ իւր . . . զարդարեցաք զսուրբ Աւետա-
րանս անաւրինականաւք եւ համարարբառով .
եւ ճարտրվարաւք եւ ոսկով գեղեցկացու-
ցաք . . . տէր Պետրոս ստացաւ զսա , (եւ)
յայսմ ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս . . . եւ ես
տէր Միմէսն ծերունի որ տեսի զմահ որդ-

ւոյն իմոյ եւ զկեանս աշխարհի ունայն համարելով, զի թէ յայսմ աշխարհի չուրախացաք ընդ որդեկին մերում որ ժառանգ էր մերոց հայրենեաց. ի հոգեւորն բուռն հարաք. վասն յիշատակի ինձ եւ որդւոյն իմոյ Պետրոս արեղային » :

Ա Աւետարան եւ Մաշտոց.

միակազմ. փոքրադիր, անյիշատակարան՝ եւ անթուական : Ի վերջն գրեալ՝ Ողբք, Գանձք եւ գլուխք ինչ Աղաւթից Նարեկացւոյն : Ի ներքոյ պատկերաց չորից Աւետարանչաց գրուածները օրինակեցինք .

« Մատթէոս՝ Մարդ անուանեցաւ,

Զի զմարդկութիւն տեառն սկսաւ,

Եւ զոր արարն մինչեւ յարեաւ :

Ծաղկող սորա որ յոյժ մեղաւ,

Հանդիպողացդ պաղատեցաւ,

Զի թողութիւն հայցել սովաւ,

Սուրբ աղաւթիւք յաղթանակաւ » :

« Այս Մարկոսի ասի Առիւծ,

Զի սիգաճեմէ, չէ գծուծ .

Երագ որսայ ըմբռնէ բուծ,

Սոյնպէս արար զբանս իւր հոծհոծ :

Ծաղկողս որ եմ մեղաւք ի բուծ,

Զձեզ աղաչեմ արտասուահոծ .

Զի թողութիւն հայցելիմոց ,

Զի միշտ ի լաց եմ եւ ի կոծ » :

« Այս Ղուկասու Եզն ասացին ,

Որպէս եւ իսկ հերկէ զգետինն ,

Կրկին անխոնջ վասն պըտղին ,

Սոյնպէս Երկար են բանք սորին :

Ես անարժան ծաղկող սորին .

Զձեզ աղաչէ ողորմագին ,

Զի թողութիւն հայցէք նըմին ,

Ի ասէք սրտիւ զտէր ողորմին » :

« Այս Յոհաննէս Արծուանը ման,
Թրուեաւ մըտաւքն անհասական .
Առ ի պատմել որդւոց մարդկան .
Զանձառ էիցըս հանրական :
Եւ եռ ծաղկողըս անարժան ,
Որ եւ թովմաս կոչիմ յանուան .
Ըզիս արէք յիշման արժան .
Եւ զձեզ աւրհնէ անմահ արքայն » :

— Ի վերջ գրքոյս հասարակ գրով նոր
գրեալ « Յիշատակ տէր Սամուէլին , ի դուռն
Համթայ Ս . Սարգիս եկեղեցւոյն . թվ . Ռ .
Ճ . Ղ . Բ . . . . » :

Դ Ժամագիրք . խաղերով , մագա-
ղաթ , ընտիր . անյիշատակ եւ անթուական :

Կ Սաղմոս . փոքր , հնացեալ եւ
մաշեալ . անյիշատակարան եւ անթուական :

Լ Շարական . փոքր , հնացեալ եւ
մինկեր :

Վ Շարական .

« . . . Գրեցաւ Աղաւթամատոցս եւ Շարա-
կանս ի թուին Հայոց ԶՃ . Զ . Ե . ի հայ-
րապետութեան տեառն Յակոբոց եւ ի թագ .
Լեւոնի , ի պուրջս որ կոչի Գանցէ , ընդ հովան-
եաւ Ա . Պաւղոսիս եւ սուրբ Աստուածածնիս
եւ կենսունակ սուրբ Նշանիս . ձեռամբ Գրի-
գորի . . . . » :

Վ Աւետարան .

« Գրեալ ի քաղաքն վան , ի դուռն Տիրա-
մաւր սուրբ Աստուածածնի եւ Գարբիէլ
սուրբ հրեշտակապետին , ի թուին Հայ . Ռ .
Զ . Զ . ձեռամբ Ստեփանոսի . . . ի սոսոյգ եւ
յընտիր աւրինակէ . կենաւք տառեալ . . . » :

4 Մաշտոց.

« Վերջին կապել տուող սորա Պաղտասար ,
որ ետ յիշատակ իւր եւ . . . (յիշեցէք) . եւ
զկապող սորա զտէր Գրիգոր եւ զթոռն իւր
զՊարսամն , որ զայս Դ . գանձն եւ զողբս
մեռելին , եւ զԱստուածանեղն եւ զԱրարիչս
դրեց . . . ի թվ . Ռ . Կ . Թ . . . եւ ետ ի ձեռն
տէր Սահակին » :

4 Մաշտոց.

« Գրեալ ի թվ . Հայոց Զ . Հ . Ե . ի քաղաքն
որ կոչի Ամիթ . . . ձեռամբ իյաչատուր ե-
րիցու . . . » :

— Ի վերջն , նոր թղթի վրայ գրեալ . «Յի-
շատակ է Մաշտոցս տէր Սարգսի որդի տէր
Ռհանին ի դուռն սուրբ Սարգսին . ի թվա .
Ռ . Ճ . ԿԱ . . . Զայս Մաշտոցն այլ տէր կա-
րապետն տարաւ իւր տունն ի թվ . Ռ . Ճ .
ԿԲ . տէր Բարսեղն լուսարար իքան՝ իշահ-
լուն , որ մութավալի է , որ յետոյ տասն աւր
ճիտն անցուցին , եւ յետոյ գնաց ի քաղաքն
Բիւզանդիա , եւ ի գալուն յետոյ այլ մէյ-
հանաձի եղաւ , եւ այլ մէկ արուեստ մի չու-
նէր , սուպաշու . . . կրող եւ այլազգեաց Խըզ-
մաթքառ եղաւ , ով ոք ընթեռնու այս գիրս ,
իշահլու . . . » :

4 Աւետարան . վոքր , մագաղաթ ,
ընտիր .

« Գրեալ ձեռամբ Առաքել արեղայի , աշա-
կերտի երջանիկ եւ երանաշնորհ քաջ եւ արի
արքեալիսկոսոսի տէր Բարսեղ աստուածա-
րան վարդապետի եւ վերադիտողի մայրա-
քաղաքիս Համթայ . . . աւարտ գրութեան
սորա եղեւ Ռ . Զ . ամիթ . եւ երրորդ աւելոր-

դի , յաշխարհս Միջագետաց , յԱսորւոց նահանգիս , ի Տիգրանակերտ մայրաքաղաքիս ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի . . . հոգ տանիք լաւ պահէք զառւրբ Աւետարանս ի ջրոյ եւ ի հրոյ , եւ ի տգիտաց ձեռք չի տայք . որ ապականեն զլուսանցոն եւ զծաղիկսն կամ զպատկերսն եւ կամ թուփ եւ պատկեր կտրեն , եւ կամ խաչ փորելով զթուղթսն ծակծակեն » :

Դ Մաշտոց քահանայախմաղի .

« Գրեալ ձեռամբ Աստուածատուր երիցու , ի խնդրոյ Արիստակէս վարդապետի , ի թվ . Հայոց Ռ . ընդ Ճ . ի . ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս , ի Պաւլիս , ի դուռն Ս . Սարգսի զաւրավարին , ի հայրապետութեան մերոյ տեսոն Փիլիպպոսի : Ես Արիստակէս վարդապետս ետու գրել զգիրքս յիշտառկինձ եւ ծնողաց . . . եւ ետու ի վանքն Դատեմու սուրբ Աստուածածնի » :

Ե Աւետարան .

« Գրեալ ի թվ . Հայոց Ռ . Կ . եւ ի . ամիեւ երրորդ աւելորդի , ի Տիգրանակերտ Համիթ . ընդ հովանեաւ Ս . Սարգսի . . . եւ ի յըռամկաց միջի , ի թաղն որ կոչի Զըխալ . մերձ Մերտընու դուռն քաղաքիս , ի վերնայրկ փոքր դատիկոնիս . ձեռամբ Մելքոն դպրի . հարկեալ ի Յոհաննէ ուսուցչ նորին . ի յանհայրապետութեան ժամանակի ազգիս Հայոց , եւ ի վերադիտողութեան Համիթայ . . . Բարոեղ արքեպիսկոպոսին աստուածարան վարդապետին . . . Ս. Ա. եւ ի թագւորութեան տաճկաց Աւամանցւոց Սուլթան Ահմատին : Ի սոյն աւուրս աշխարհս ի խռովման կայ եւ յերերման իրրեւ զծով յալբ-

կոծութեան ի զաւրաշարժութեանց . . . . ,
Արդ յայս վշտաշատ ժամանակիս (Շահաբասի)
աւարտեցաք զսուրբ Աւետարանս . . . յիշա-
տակ հասարակացի Ս. Սարգիս եկեղեցի » :

Նարեկ. (*)

« Գրեալ ի թվ. Հայոց Զ. Կ. Զ. ի գաւա-
ռիս Որնոց, ի գեաւզս որ կոչի Բասաւնց,
ընդ հովանեաւ սուրբ Գրիգորի եւ սուրբ
Յակոբայ, յառաջնորդութեան տէր Գրի-
գորի հեզի եւ խոնարհի եւ մեր իշխեցողի :
Այլեւ զճարտասան քարտուղարն զիստուա-
ծատուր կրաւնաւորն զարծարծիչ տառից
եւ զնիւթ շուշանաց մատենից, զիսրատիչն իմ
. . . յիշեսջիք . . . ետ գրել Գրիգոր կրու-
նաւորն . . . . » : — Ի սկիզբն Նարեկիս, յետ բա-
նիս « Դրանց յոգնաթախանձ բանից » . . .
գրեալ է — « Այլեւ զարդիւնաւոր եւ զաշ-
խարհալցս ազրիւրսն արեւտան, զամոլսն
հաւատոյ եւ զհաստումն աւրինաց զքա-
րոզքս եկեղեցւոյ զՄխիթար արուսեակ,
եւ զՅոհաննէս անաղաւտ լապտեր, ընդ սմին
եւ զօսսա ունիմք բարեխաւս առ Տէր
Յիսուս Քրիստոս» : — Ի վերջին Երեսն գրեալ.
« Ես կարապետ ծիպընցին, որ ամենայն մե-
ղաւք եմ լի, ժամանեղեաց եմ խիստ թերի.
եւ յամենայն բարեաց հեռի, եմ հնազանդ
սատանայի, գործովքս չար եմ անթերի, իր-
բեւ զնաւթ ի մէջ հրոյ, որ ձայթելով ձայն
յորջորջի » : — Այլ գրով . « Թվին Ռ. Ծ. Ե.
Ապրիլի իդ. վախճանեցաւ ի յԱմիթ քա-
ղաք մեծ վարդապետն Սրապիոն, որ վերջ

(*) Նարեկիս մէջ՝ փոխանակ գրելոյ « ըզբանն զրուած
է « զը բան ». « ըզ տուն՝ զը տուն », « ըզ չուր՝ զը չուր » :
Այսպէս և այլ ձեռագիրքներու մէջ ևս յաճախ զործածուած
է ինչպէս ց նախդիրը, « զը նա, զը նոսա » :

կաթողիկոս եղեւ : Ի յայտմամի վազիր Զդալ
օղլին գնաց ի Շահու (վերայ) եւ դարձաւ
ի յԱմիթ » . . . :

4 Աւետարան .

« Յիշատակ Յոհաննու քահանայի ի գեղջէն
Ուռոյ (Ուռի) եւ կենակցին իւրոյ Թանու-
խին , եւ զաւակին Խաչատուր սարկաւագին ,
եւ ծնողաց Վարդապետին եւ Հռիփոհմէին ,
ի գիւղն Ուռիկ ի դրան սուրբ Աստուածած-
նին , սուրբ Կարապետին , սուրբ Ստեփան-
նոսին եւ սուրբ Սիմէոնին . գրեալ ի թվ .
Հայոց Զ . Ի . Բ . ձեռամբ Մանուէլ երիցու .
ի թագ . Հասան պարոնին . ի հայրապետու-
թեան տեառն Սարգսի եպիսկոպոսի , ի դառն
եւ յանրարի ժամանակս , ի գաւառս Երզըն-
կայ , ի քաղաքս , ի գուռն սուրբ Աստուա-
ծածնիս Սեւաստուրէգ դրան : Յիշեցէք
զմանուէլ երէցն , զվարպետն զԱսմուէլ
պատկերահանն , եւ զհայրն զՏիրացու քա-
հանայն . . . » : — Ի վերջին երեսն այլ գրով .
« Յիշատակ է սուրբ Աւետարանս տէր Պաւ-
լոսին եւ որդւոյ նորա պարոն Տատուրին .
ի հայրապետութեան տեառն Ռատակէս ե-
պիսկոպոսին , ի դառն եւ դժար ժամանա-
կիս : — Այլ գրով . « Զվերջին ստացող զՔրիս-
տոսաւէր Կարապետն յիշեսջիք , որ եղ ի Ս .
Սարգսի եկեղեցին ի յԱմիթ քաղաքի ի Ռ .
Հ . Գ . թուին . յիշատակ իւր . . . » : — Այլ
գրով . « Ես Ալէքսանդրոս եւ Ստեփաննոս
գնեցաք զսուրբ Աւետարանս եւ եղաք յի-
շատակ ի գետղն Ցաղման , ի գուռն սուրբ
Յակոբայ եւ սուրբ Պաւղոսի . . . » :

4 Աւետարան .

Յիշատակարանն ի սկիզբն դրեալ . . .

« կարապետ քահանայի . . . յիշեցէք զՅու-
հաննէս Երէցս . . . կազմեցաւ Աւետարանս
թվ. Զ. Ժ. » :

4 Աւետարան .

« Գրեալ ի թվ. Հայոց Զ. Մ. Գ. յԱստ-
ուածազարդ հայրապետութեան Տեառն
Գրիգորի Հայոց կաթողիկոսի , և իբրիստոսա-
պակ թագաւորութեանն Հայոց Հեթմայ , եւ
յարժ . Եալիսկոպոսութեան սրբածք եւ աստ-
ուածամեծար արք Եալիսկոպոսիս մերոյ Տէր
Ներսիսի . գրեցաւ սա ի գաւառիս Եկեղեց-
եաց . ի մայրաքաղաքիս Եղնկայ , ձեռամբ
նուաստ եւ անալիտան գրչի Աւետեցս քա-
հանայի . նաեւ աեղի հանգստեան մերոյ յո-
րում գրեցաք յանապատիս որ կոչի յանուն
սուրբ Եկեղեցւոյ՝ Ս. Կիրակոս , ընդ հովան-
եաւ Ս. Նշանիս եւ Ս. Կիրակոսիս . եւ ի
հայրապետութեան Ստեփաննոսի եւ ծեր
Ստեփաննոսի եւ այլ միարան եղբարցս սո-
հասարակ որ կանք , Մխիթարն եւ Գա-
ւիթ , կարապետն եւ Կոստանդին . եւ հաւա-
տարիմ սալասաւորն մեր Վահանն . . . յիշեա-
ջիք . . . զԱւետիք արեղայս եւ զհայրն իմ
զմասիլ . . . » :

4 Աւազմոս . Աւծաղիր , ընտիր .

« Գրեալ ի հոչակաւոր ուխտին որ կոչի
Ղազարու վանք . ի թվ. Հայոց Զ. Զ. թ. . .
ձեռամբ Աստուածատւր արեղային , ի խօնդ-
րոյ բարեմիտ քահանային Դաւթի , որ ստո-
ցաւ զոս ի հաղալ ընչից իւրոց , եւ զշուրջա-
ռըն , զսուրբ նշանն եւ զբուրվառն . եւ ետ
ի դուռն Ս. Սարգսի զաւրավարին մայրա-
քաղաքիս Ամմայ . . . » : — Ա. Յ. Միշտառակարան ,
ի սկիզբն . « Եւ արդ գրեցաւ սազմոսարանու

ի յընտիր աւրինակէ ի Գառնեցւոյ , ձեռամբ
մեղուցեալ եւ կորուսեալ , մեղսամակարթ եւ
տարագրեալ եւ դատարկացեալ յամենայն
բարեաց եւ ի չնորհաց , անարժան եւ եղիելի
գրչի Աստուածատուր Արեգի . . . վայ է ինձ
եւ եղուկ , թէ ո՞նց լինի վերջք խմ . . . Գրե-
ցաւ սա ի մեծ եւ հոչակաւոր եւ յԱստուա-
ծարնակ սուրբ ուխաս Ղազարու , ընդ հո-
վանեաւ սուրբ Առաքելոց եւ սուրբ Տիրա-
մայր Աստուածածնին եւ Ս. Գրիգոր Լու-
սաւորչին , ի հայրապետութեան Տեսոն
Գրիգորի եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխ-
ափս Տէր Թաղէոս Արհ Կալիսկոպոսին եւ Տէր
Կարապետին , եւ այլ միարան եղբարց որ ա-
մեննեքեան սպասաւորք են սուրբ Առաքելո-
ցըս . . . եւ արդ գրեցաւ Բ. կանոն ի մայ-
րաքաղաքն յԱմիթ ընդ հովանեաւ Ս. Աարգ-
սի , մեծ եւ արհի եալիսկոպոսն թաղէոս . . .
զիս երեք ի վանքս Ղազարի . ինքն ձեռնար-
կեաց մեծ գումրէթին եւ ես նստայ ի գիր
սաղմոսիս . եւ բազում վիշտս կրեաց , ողոր-
մութեամբն Աստուծոյ վերստին նորոգեաց
զգումբէթին սուրբ Առաքելոցն եւ զայլ բա-
զում խախտեալ տեղիս . . . Գրեցի զերգու
Դաւթի ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոցն ,
ի գաւառին Տարաւնոյ » :

— Սաղմոսիս ամէն մէկ փոխին՝ մէկ մէկ
տող բան յարմարցուցած եւ գրած է ի լու-
սանցն իբր գուշակութիւն կամ վիճակ . ահա
մի քանիսը . — Ճի՞Զ . « Ծաղկեսցին կեանք քո
որպէս զարմաւենին » : — Ճի՞Յ . — « Ի զուր
ջանաս եւ ոչ հասանիս կամացդ » : — Ճի՞Յ .
— « Բազում չարեաւք սպասեն անձին քում ,
զգոյլ լեր » : — ՆԴ . — « Դարձո զօիրտ քո
առ Աստուած . զինենդութիւնք պատահե-
լոց են քեզ » : — ՀԹ . — « Զոր հոգասդ ի

մտի քում, ոչ է հաստատուն» : — ՀԵ : — « Զայդ զոր կամիս առնել չար է եւ չէ քեզ
բարի շահ» : — ԿԲ : — « Ոչ լինի զոր խոր-
հիսդ . մի աշխատիր » : Եւն . Եւն .

Դ Աւետարան .

... « Ի թվ . Հայոց Զ . Խ . Ե . ի դառնեւ
դժար ժամանակի յոյժ տառապեալ եմք .
գրեցաւ ի գիւղս կուքի կոչեցեալ , ընդ հո-
վանեաւ Հազարարեւրոցս եւ Ս . Նշանիս եւ
այլ սրբոցս որ տատ կան ի բոլորակայս մեր .
ի խնդրոց բարեպաշտ եւ երկիւղած քրիստո-
նէից Գուզալին եւ ամուսնուոյն իւր իյոն-
ծին . յիշեցէք ... » :

Դ Աւետարան .

« Գրեալ ի թվ . Հայոց Զ . Խ . Ը . ի թագա-
գաւորութեան Հեթմոյ , ի հայրապետու-
թեան Գրիգորի , ի գաւառիս որ կոչի Վերին
Տիւրիկի , յանապատին որ կոչի . . . (Եղծեալ) .
Ճեռամբ կարապետի , ի ծերութեան ժամա-
նակի . ի պակասնել լուսոյ աչաց . . . » :

Դ Թուղթ Պաւղոսի առաքելոյն .

« Գրեալ ի ՌԿԶ . Խսահակայ կարնեցւոյ . ի
Համիթ » :

Դ Աւետարան .

« Գրեալ ի լաւ եւ յրնտիր աւրինակէ . յե-
րեմիս կրաւնաւորէ , ի թվ . Պ . Ղ . Ը . ի լեա-
ռըն Սեպուհ , ի հռչակաւոր Անապատն Ս .
Լուսաւորչին , ի դուռն Ս . Աստուածածնին
եւ Ս . կարապետին , եւ սքանչելագործին
սրբոյն Մինասայ , եւ երից Մանկանցն , ի յԱ-
ռաջնորդութեան Մատթէոս սրբասէր կրաւ-
նաւորի , ի հայրապետութեան Տեառն Գրի-
գորի ի վազարշապատ քազաքի . եւ ի բըռ-

նակալութեան Դարանազեաց գաւառիս
ծաւար բէկի . . . յամի ՌԾԳ . քրիստոսասէր
ոմն վաճառական գոլով անուն Յովսէփի ի
ճանապարհորդութեան իւրում. տեսանէ ի
քաղաքն Կարնոյ զԱւետարանս ի ճեռն զին-
որաց տաճկաց . եւ տուեալ գինս առնու ի
նոցանէ եւ բերեալ ի յԱմիթ ետ նուէր Ս.
Սարգսի . . . » :

Ա Աւետարան.

« Գրեալ յամին Ռ. եւ Կ. ի Տիգրանա-
կերա . . . ընդ հով. Ս. Սարգսի . . . եւ որդ-
ւոյ նորա Մարտիրոսին . եւ այլ բազմահաւաք
սրբոցս որ աստ կան ի պահպանութիւն քա-
ղաքիս , ի յանպատշաճ բնակութեանս . եւ
անհանգիստ նեղ եւ անձուկ յարկիս . ի թա-
ղըն որ կոչի Զըխար , մերձ Մէրտընաց գու-
ռն քաղաքիս : Ի հայրապետութեան Ս.
Էջմիածնի Տէր Մէլքիսէդ կաթողիկոսին եւ
ի թագաւորութեան Աւամանցւոց Սուլթան
Ահմատին , այս Ե . ամ աւելի է որ գան բա-
զում զաւրաւք ի Պարաից պատերազմ . եւ
այս տարի եկն երկրորդն նորին Մուրաստ փա-
շայն , որ վազիր անուանին , զի գնաց յանց-
եալ տարի բազում զաւրաւք ի վերայ Թաւ-
րիզու , եւ գարձեալ անդէն եկն Համիթ . եւ
այս Բ . ամիս նստեալ կայ ի քաղաքիս . եւ
զաւրքն ամենայն ի տունս քրիստոնէից իջե-
ւանս կալան , այլ եւ յեկեզեցիս . ի խցերն եւ
ի սրահներն եւ առ դրունսն զծիանսն կանգ-
նեցուցին , աղբակուտ արարին զամառնացին
ժամատեղն . . . Արդ յայս վշտահար ժամա-
նակիս աշխատութեամբ եւ բազում դառն
նեղութեամբ աւարտեցաք զՄուրր Աւետա-
րանս . եւ աստացաւ զսա քրիստոսասէր կինն
նապաթ ի յիշատակ իւր . . . » :

Ա Աւետարան .

« Գրեալ ի թվ . Հայոց Պ . Հ . Ե . ի հայրապետութեան տեառն Պաւղոսի , եւ յԱռաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Տէր Մարկոսի եւ Տէր Յոհաննիսի , ի թագաւորութեան Հայոց Կոստանդեայ . . . (թուղթ կտրուած) , յազնիւ աւրինակէ եւ ամէնընտիր . . . » :

Ա Աւետարան . մեծագիր , ոսկենկար պատկերազարդ .

« Յիշատակ բաղնէպան Յոհաննիսի Զմբշկածագցւոյ ի գեղջէն Աղձնեաց , բնակեալ ի Համիթ . ի թվ . Հայոց Ա . որդ ամի եւ եաւթանառներորդ աւելորդի , գրեալ ի մայրաքաղաքն Համիթ , ի թազն որ կոչի Զըիսալ , ընդ հով . Ա . Սարգսի . ձեռամք երկու գըրչաց . Մատթէոս , Մարկոս , եւ Ղուկաս՝ Ավանիսին , եւ Յոհաննու գլուխն՝ Մելքոն գըրչն . Տէր Միքայէլ նորընծայ քահանայի . . . ի հայրապետութեան ազգիս Հայոց եւ ի վերադիտողութեան Համթայ վիճակի Արք եպիսկոպոսի Տէր Բարսեղ վարդապետին . . . եւ ի թագ . աւսմանցւոց Սուլթան Աւամանին . որ յացմամի ել բազում զաւրաւք յՍտամբուլայ եւ գնաց ի վերայ Լահաց աշխարհին ֆռանկ ազգին . . . ի սոյն ամի եղեւ մահտարաժամ յամենայն տեղիս վասն ծովացեալ մեղաց մերոց . եւ յաւել խստագոյն հարկահանութիւն ի վշտացս վրայ . որ զազգս հրձիգ եւ կոխան արարին ամենայնի , այլ գոհութիւն տեառն որ ի վիճակի Քրիստոսի եմք . . . Տուք զողորմի գրոյս ստացողի , որ ետ նուէր Ա . Սարգսի , հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողին , Հէրուապետին եւ Զոհալին , եւ կենակցոյն Նունուփարին . . . » :

Դ Աւետարան .

Մեծագիր , անթուական . « Յիշատակ Տէր
Յոհ . քահանայի եւ եղբաւըն Աւետիքի . . . » :

Դ Աւետարան .

« Գրեալ յԱւեխու վանք մերձ ի Բաղչչ .
յԱռաջնորդութեան Յակոր եսլիսկոպոսի եւ
Վարդան հէրապետի . ձեռամբ Զաքարիա
սարկաւագի , ի հայրապետութեան տեսառն
Սուրդսի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի
Վազարչապատու Եջմիածնի . եւ Աղթամարայ
տեսառն Ատովմի . ի թվ . Հայոց Զ . կ . Ե . ի
ղանութեան ազգին Նետողաց Ըստում բէ-
կին , ի դառն եւ չար ժամանակիս , որ բըս-
նացեր են ի վերայ Հայոց ազգիս . . . : Նորոգ
կազմեալ ի յԱմիթ . Ռ . Ծ . Դ . թուին » :

Դ Աւետարան .

« Գրեալ ի վանս Աւեխու Ա . Աստուածած-
նին , որոյ թուականն թափեալ էր :

Դ Տաղարան .

Փոքրիկ , անյիշատակարան եւ անթուական .

Դ Աստուածաշունչ .

« Յամի Զ . Ղ . Ե . թուականիս Հայոց եղեւ
զրաւ գրչութեան Աստուածաշունչ տառիս .
ձեռամբ մեղաւոր . . . Նատիրի , ի խնդրոյ
պատուական եւ մաքուր կրաւնաւոր եւ հե-
ղակոգի արեղացի Գրիգորի եւ եղբաւը իւրոյ
վահան արեղացի , յաշխարհս հիւսիսոյ ի մայ-
րաքաղաքն Ղրիմի . եւ հոյակապ եւ ի հռչա-
կաւոր բազմաժողով տեղիս որ կոչի Սուր-
խաթ , յառաջնորդութեան Առաքելական իշ-
խանութեան տեսառն Ստեփաննոսի , եւ յա-

թոռապահութեան հանձարեղ հոետորին Յոհաննէս աբեղային, յաշխարհակալութեան ձանիպէկ Ղանին. եւ ի քաղաքապետութեան Ռատիստնայ, որ այժմն արժանի յիշատակելի է վասն իրաւագնոցութեան ի վերայ սահմանի ըստ աւրինի քաղաքականութեան . . . » :

Ա Մայր Մաշտոց. մեծադիր.

« Գրեալյերկիրն Մոկաց, ի վանքն Ծպատ. ընդ հովանեաւ Ս. Փրկչին. ձեռամբ Ստեփաննոսի. ի թվ. Պ. Ժ. Ժ. . . յիշեցէք զՍարկաւագ քահանանայն . . . զՆոր տիկինն . . . զՃէր անձն . . . եւ զմեծարգին եւ զմեծահարկն զՅակորոս տիսալարն . . . զՄամայ տիկինն. զԱստուածատուր տիսալարն . . . եւ զփառաւք ի փառսն բարձրացեալ զԳրիգոր տիսալար եւ զթագ ոսկին . . . » :

Ա Ճաշոց. թերի.

Ա Աւետարան. երկաթագիր, թերատ : — ի վերջն Մարկոսի գրեալ. « Տէր Աստուած ողորմեա Մլեհին եւ Լիոյին. ամէն » : — ի վերջն Ղուկասու գրեալ. « Զտուոզն Ո. Աւետարանիս զՊ. Վարդան եւ զկենակիցն իւր զԲարէ տիկինն յիշեցէք ի Քրիստոս . . . » :

Ա Գանձարան. մեծադիր եւ ստուար.

« Գրեալ ի Սարգսէ, ի քաղաքն Համիթ ի Ս. Սարգիս. ի Հայոց թվ. Ռ. Ժ. Բ. ին . . . » :

Ա Յայտմաւուրք.

« Գրեալ ի Համիթ. ի Ս. Սարգիս. ի թվ. Հայոց Ռ. Հ. Գ. ի վերագիշովութեան նահանգիս Յարսեղ Արհի եպիսկոպոսի . . . ի թագաւորութեան տաճկ. Աւսմանցւոց Սուլթան Մուստաֆին. յաւուրս սորտ տէրու-

թեան ամիրապետք եւ իշխանք ի միմեան
վրայ յարուցեալ միահազոյն աւերեցին զաշ
խարհս , եւ զադգս քրիստոնէից ոչինչ դար
ձուցին . Տէր Աստուած գթացի ի ժողովը
դեան իւր եւ վերատին հաստատեցէ զեկեղե
ցի իւր ի խաղաղութեան . . . : Յիշտակ ու
կերիչ Եղիային . . . » :

Դաշոց գիրք .

« Գրեալ ի Տիգրանակերտ . ընդ հով . Ա
կիրակոսի . ի կաթողիկոսութեան իջմիածնա
տեառն Մովսէսի . որ յերեկոյացեալ ժամա
նակիս երեւեցաւ առաքինի վարուք . յե
ռաջնորդութեան քաղաքին Բարսեղ Արք
եալիսկոսոսի . . . ի թագաւորութեան տաճկա
Սուլթան Մուրատին . որ նստեալ է ի Կ
Պաւլիս . . . հանապազ առաքեն զգաւրս . .
ի Բարիլոն . . . ր եւ Փաշայն հզաւր . . . (թուղի
հատեալ) բազում զաւրաւք երեալ ի Կ . Պոլի
եւ եկեալ գնաց ի Պարսկաստան . եւ մտեա
ի մէջ Պարսից աշխարհին , եւ նոքա զաւրաւ
առաջքն զատարկէին ի մարդոյ եւ յապրա
նաց որչափ եւ կարէին տանէին ի ներքս . եւ
սոքա զաւրացեալ գնացին ի Համատան եւ Շ
արկազի մեծամեծ քաղաքս , եւ զմարդ ո
գտանէին . . . եւ դարձան յետո . եկին ի վե
րայ Բարելոնի , որպէս հրամանքն էր թագաւ
որին . եւ եկեալ խըստրեցին զբարիլոն եւ
պատեցին պատնէշ եւ պաշարեցին շուրջանա
կի . եւ պատերազմեցան ներքուստ եւ
արտաքուստ . . . դարձան յետո եւ եկին |
քաղաքս Եէնիչար աղասին , եւ Վագիրն նըս
տաւ ի Մէրտին . եւ զաւրքն ցրուեցան յամէ
մէկ իւր երկիրն , ուր եւ հանդիսէին . . . Տէր
Աստուած քրկեցէ զհաւատացեալս անուան

ք ի միմեանց
երեցին զաշ
ոչինչ դար
ի ժողովը
ևսցէ զեկեղեւ
Յիշատակ ուս
» :

4 Յայսմաւուրք . մագաղաթ .

« Յիշատակ տապաղ Խաւճայ Դաւիթին ,
զոր կրկին գնեալ ի ձեռաց այլազգեաց դուս-
տոր յիշեալ Դաւիթին՝ Վարդ խաթունն .
Դնէ յիշատակ ի Ս . Սարգիս եկեղեցին ի
մայրաքաղաքն Համիթ . ի թվ . Ռ . Ճ . Բ . » :

4 Յայսմաւուրք .

Որոյ թուական եւ յիշատակարան հատեալ :

4 Ճառընտիր . երկու հատոր . մե-
ծաղիր :

« Դրեալ ի սուրբ ուխտն Վարագայ , ձե-
ռամբ Յովհ . Գրչի . ընդ հովանեաւ Ս . Նը-
շանին Վարագայ , ի գեաւզս Շուշանց , ի
գուռն Ս . Գէորգայ զաւրավարին , ի հայ-
ռապետութեան Տէր Սահակայ առաջնորդին
Վարագայ , եղբաւը Հ . Պաւղոսի նախորդ
Սուաջնորդին . ի թվ . Հայոց Պ . Խ . Բ . : Յիշե-
ցք զՏիրացու կրաւնաւորն եւ զՏէր Ստե-
փաննոսն եւ զծնողն իւրեանց զՀայրապետն
եւ զԴասապետն . զՇնոհորն և զԱմելիք , և
զպապն նորին զՍաւարն եւ զԱւետիս քահա-
նացն . . . զՁհանխաթունն եւ զԳուրլջի խա-
թունն . . . զՆորատինն եւ զՄահմատինն . . .
եւ զԵրիցս երանեալ Սիմէռն րաբունապետն .
որ եղեւ պատճառ եւ ուսուցիչ գործոյս գը-
րագրութեան , տուեալ նուէր սուրբ առա-
քելոցն Բարդուղիմէոսի (վանիցն) » : — Ա. Յ. Լ.
Դրով . « Յայսմ Փամանակի էր սուր եւ սաս-
տիկ գերութիւն . եւ բերին անաւրէն գերիչ-
քըն զգիրքս . եւ գնեաց զսա Յոհաննէս սար-
կաւագն եւ ետ վերստին նորոգել ի Ռ . եւ

լ . թվ . Հայոց . . . ի Համիթ . . . յիշեցէք . . .
Մղսի Շուշան եւ Մրջան եւ Մանգրատ եւ
հաւրեղբայրն Թաջտին . եւ զՄինան . զկողա-
կիցն զՄաւսիկ . . . զԵռուսրաթն . . . եւ զԵ-
րայրն զԼուսիկն եւ զԱպոլիկն եւ Խալխա-
թունն . . . եւ զկճապօնն . . . » :

| Աւետարան . փոքր , մագաղաթ
ընտիր .

« Երանաշնորհ եւ արք Եալիսկոպոսն . . . Տէլ
Բարսեղ . . . Առաջնորդ Համիթայ . . . ստո-
ցաւ . . . զաւեաւոր կոտակս Քրիստոսի . |
ներկայումն անձին իւրոյ , եւ յապայու յիշա-
տակ նախ հոգեւոր ծնողին իւրոյ յիմաստ
վարդապետութեան , յորմէ զփոքրուց ուսու-
մըն եւ զաստիճան կուսակրաւն քահանայու-
թեան եւ զիշխանութիւն վարդապետու-
թեան եւ զտեսչութիւն Եալիսկոպոսութեան
առեալ էր . որ է տիեզերապայս աստուածա-
բան վարդապետն Տէր Սրասլիոն որ եւ
Գրիգոր կաթողիկոս Եղեւ Ս . Էջմիածնաց
եւ ապա մարմնաւոր ծնողաց իւրոց . հաւր-
Ապուհարին եւ մաւրն Ելչիկին , եւ աւագ
եղբաւրն մահտեսի Ապտուլին , որ է պատ-
ճառ ուսման իւրոյ , եւ այս Խ . Է . ամէ որ
հրաժարեալ է յաշխարհէս , խարազնազգեստ
ճգնութեամբ ազաւթիւք եւ պահաւք իւր-
ինս շրջագայելով , ի ծերազս վիմաց է բնա-
կութիւնն , յամարացնի արեւակէզ եւ ձմե-
րայնի ցրտասառոց , զափւ եւ զգիշեր ոչ դա-
դարէ , այլ միշտ եւ հանսապազ աղաւթելով
եւ անյագ ընթեռնլով յաւրհնարանութիւն
եւ ի փառաբանութիւն ամենասուրբ երրոր-
դութեանն . եւ զմիւս եղբայրն՝ զՄախսուտ
եւ զորդիքն իւր զԳրիգոր եւ Լալի խանն եւ
զմիւս եղբայրն զՄհերն եւ զդուստրն զԱ-

յիշեցէք . . .
անգրաստ եւ
նան . զկողաւ
. . . եւ զեղը
եւ խալխաւ

մագաղաթ ,

պոսն . . . Տէր
այ . . . ստա-
Քրիստոսի . ի
աղայս յիշա-
ռոյ յիմաստո-
քրուց ուսու-
քահանայու-
սրդապետու-
ուլութեան
աստուածա-
պիսն որ եւ
Էջմիածնայ .
ըրոց . Հաւրի-
նն , եւ աւագ
որ է պատ-
է . ամ է որ
աղնազգեստ
ահաւք ի լե-
նաց է բնա-
կէզ եւ ձմե-
դիշեր ոչ դա-
աղաւթելով
արանութիւն
ուրբ երրոր-
զՄախսուան
ոլի խանն եւ
ուստրն զԱկ

դապէկին եւ զմիւս եղբայրն զԱրեւն . նաեւ
զքուերքն իւր զՄանդրուտն , զԲնքուշն ,
զՄարիամն , զՊահրին , զՇուշանն , եւ զայլ
ամենայն արեանստու մերձաւորսն զկենդա-
նիս եւ զհանգուցեալս յիշեցէք ի Քրիստոս
Աստուած . . . :

Սրդ ես նուաստս ի գրչաց , թարմատար
եւ յոտի . անպիտանս ի մանկանց եկեղեցւոյ
մինս , զառածեալ , սուտ եւ փուտ գրիչս ,
ետու գրել զԱյուրբ Աւետարանս աշակերտին
իմց Առաքել արեղայի , եւ իմ ծաղկեալ զսա
աւարտեցի . ստացաւ Բարսեղ վարդապետ
հօգեւոր հայրն մեր . որ եւ գրեալ էի նմա
ուկենիար Աստուածաշունչ մի միահամուռ
ուկենիար անկուածով եւ պատկերաւք , հին
եւ նոր կտակարանաւքն . եւ տեսիլք մար-
դարէիցն . եւ տնաւրինականքն Քրիստոսի ,
մագաղաթ գեղեցիկ յաւրինեալ , զոր տար-
եալ եւ յիշատակ ի սուրբ քաղաքն Երուսա-
ղէմի : Եւ այս Տէր Բարսեղ . . . վարդապետի
ժամանակն սահմանեցաք դպրատուն եւ շը-
նորհաւէք ամենազգաւրին Աստուածոյ եւ աւժան-
դակութեամբ դիտապետին մերոյ գրեալ ե-
զեւ Ս . Աստուածաշունչ եւ այլրազում գըր-
եանք . . . եղեւ գրչութիւն սորա ի Համիթ . . .
ի թվ . Հայոց Ռ . Զ . Գ . ի թագաւորութեան
տաճկաց Առւլթան Մուրատին , եւ ի Հայրա-
պետութեան Ս . Էջմիածնայ Տէր Փիլիպոս
ճգնազգեաց եւ աստուածահանց կաթողի-
կոսին ամենայն Հայոց . եւ ի Ս . Երուսաղէ-
մայ առաջնորդութեան Տէր Գրիգորի արի եւ
քաջ Հայրապետին , յաւուրս սորա բազումշի-
նութիւն եւ ուղղութիւն եղեւ Ս . Երուսա-
ղէմայ , որ յառաջն աւեր եւ խանգարեալ էր
եւ ի պարտուց ծանր բեռի (ներքոյ) անկեալ ,
ընդ գրուանաւ էր ազգս Հայոց , այժմ ի

վերայ աշտանակի պայծառ ի մէջ ամենայն
ազգաց . որ եւ ծռազատիկն Յունաց յայսմ
ամի էր , եւ ես անարժանս անդ հանդիպե-
ցայ եւ ականատես եղեալ տեսի զքաջութիւն
եւ զյաղթութիւն զոր արար Յունաց ազ-
գին , եւ նոքա գլխակորեալ մութն եւ խա-
ւար Զատիկ արարին , եւ մերս պայծառ լու-
սափայլ ի սուրբ գերեզմանէն՝ մեծաւ ցըն-
ծութեամբ եւ ուրախութեամբ հանդիսա-
ցանք . եւ զքաջութիւն եւ զարիութիւն մեծ
հայրապետին Գրիգորի ո կարէ պատմել կամ
ընդ գրով արձանացուցանել . զոր Տէր Աստ-
ուած մեր Քրիստոս արի եւ քաջ ախոյեան
ողջութեամբ եւ խաղաղութեամբ պահեսցէ ի
պայծառութիւն սուրբ քաղաքին Երուսա-
ղիմայ եւ ի պարծանս Հայաստանէայց : Ամէն :
եւ յայսմ ամի որ Սուրբ Աւետարանս աւար-
տեցաւ , աստ հանդիպեցաւ սրբազան հայ-
րապետն Գրիգոր վասն ողորմութիւն խընդ-
րելոյ սուրբ Երուսաղէմայ : Յիշեցէք . . . :

Ես նուաստս ի վարդապետաց եւ յետինս
ի բանասիրաց Բարսեղ անուամբ եւ եթ վար-
դապետս ետու գրել Սուրբ Աւետարանս յի-
շատակ ինձ , եւ ուսուցանող վարդապետին
խմոյ Տէր Սրապիոն Ուռէհայեցւոյ . եւ մարմ-
նաւոր ծնողացս եւ ամենայն արեսն մերձա-
ւորաց գրելոցս ի սմա , կողկողագին աղաչա-
նաւք եւ արտասուաթոր պաղատանաւք հայ-
ցեմ հոգս ի հոգոյ , զալատահողադ , եւ զգա-
զափարողադ , եւ զընթերցողադ , զի յիշման
արժանի առնէք զմեղաւք զառածեալս եւ
զողօրմելիս սեւացեալս չար գործովք , յա-
զաւթս արժանաւորս եւ ի խնդիրս պատկա-
նաւորս առաջի զենման անման զառին
անարատի ի ժամ սոսկալի սուրբ պատարա-
գին , միով Աստուած ողորմեաիւ . եւ դուք

յիշեալ լի՞ք ողորմութեամբն Աստուծոյ յաւուրն գատաստանին ահեղի, ձերովքդ ամենքումբք, ամէն » :

Ես Բարսեղ վարդապետոյ յաւուր մահուան իմոյ եղի զսուրբ Աւետարանս յիշատակ ի գուռն սուրբ Սարգսայ զաւրավարին . . . ընթերցողք տացեն զողորմիս . . . :

Դ Հաւաքածոյ. Մեկնութիւն՝ Գործոց Առաքելոց ի բանից Եփրեմի եւ Ռոկերանի, ի Մատթէոս վարդապետէ աշակերտէ Յոհ. Որոտնեցւոյ. նօտր գրով. հարց եւ պատասխանի:

Դ Աւետարան.

« Գրեալ ի քաղաքն Արծիէ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի. ի հայրապետութեան տեառն Կիրակոսի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի: ի թագաւորութեան Զհանշահի որդւոյ Ղարա Ետևուֆի. ի թվականի մերում Պ. եւ Պ. Զ. ամի. յորում ժամանակի յոյժ հարկուսպահանջութեամբ տառապի Ազգս Հայոց . . . » :

Դ Աւետարան եւս.

« Գրեալ ի ձորս Խորնի, ընդ հովանեաւ Ա. Տիրամաւը եւ սուրբ Նշանացն. ի Խորցիան միոջ, որ է հարաւակողմն Պերճ անապատիս ի խնդրոյ սուրբ եւ ընտրեալ կրտնաւոր քահանայի Պետրոսի, ձեռամբ պիտակ անուն քահանայի Կոստ. եւ ողորմելի գերւոյ Հեթմընցւոյ. թվ. Զ. կ. » :

Դ Մաշտոց քահանայաթաղի.

« Գրեալ յամի Զ. եւ Ա. թվականիս մերոյ, ի գետաղս Մըզաւք . . . » :

Դ Աւետարան եւս.

Մագաղաթ , նոր , ընտիր , անյիշատակարան եւ անթուական : Վերջին ստացողաց «թվ . Ռ . Ճ . Ճ . Եւ Ռ . Ճ . ԽԲ . » :

Դ Աւետարան եւս.

Բազմապատկեր , մագաղաթ , անթուական :

Դ Աւետարան եւս.

« Գրեալ ի թվ . Հայոց Զ . Խ . Ը . ի քաղաքն ի յԱթախ . ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ Գէորգայ զաւրավարին , ի խնդրոյ պատուական տանուտիրոջն Պարոն Սատախին . . . . » :

Դ Աւետարան եւս.

« Գրեալ ի Հերապաւլխս ձեռամբ տէր Աւետիս քարտուղարի , եւ ծաղկեալ ի յԱմիթի ձեռն թումայի , ընդ հովանեաւ սուրբ Սարդիաի եկեղեցւոյ , ի խցկան որ է ընդ ահեակ սրբոյ տաճարին . ի թվ . Հայոց Ռ . Ճ . եւ ի Ս . հոկ . ժամ . . . . » :

Դ Աւետարան եւս.

« Գրեալ ձեռամբ Յոհաննու երիցու , Մշեցւոյ . ի թվ . Ռ . Ճ . Ժ . . . . » :

Դ Աւետարան եւս.

Յիշատակարանէն թուղթ պակաս , եւ անթուական : Ի վերջն Մարկոսի գրեալ յիշատակ վերջին ստացողի . . . « Գիտացէք , քահանայք եւ ժողովուրով , զայս սուրբ Աւետարանս որ գերի բերին ի Գերջանայ , գնեցաք եւ ուզարկեցաք ի գեաւղն որ կոչի Դատավան . յիշեցէք . . . . » : — Ի միւս երեսն այլ

գրով . « Աստուած ողօրմի Գալոյենց Մու-
րատին , որ արտ մի եւ Գոմոց սուրբ Աստ-
ուածածնին եւ Գէորգայ զաւրավարին ոխւ .

.... : Աստուած ողօրմի Փաշա ջանին Մարգ-
սենց , զկալի արտն տուին սուրբ Աստուա-
ծածնի . . . : Աստուած ողօրմի Ղարիալի հոգ-
ւոյն եւ Յակոբուն , արտ մի տուեր է թեղի
ծառերով՝ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ
Գէորգայ զաւրավարին ոխւ եւ յիշատակ . . . » :

4 Աւետարան եւո .

Մագաղաթ , սկատկերազարդ , ընտիր .
« Ստացեալ ի յիշատակ Ղարիանցի Նազար ի
գիւղէն թխկուտոյ , նուիրեալ եկեղեցւոյն
սուրբ Յակոբայ թխուտ գեղջ . թվ . Հայոց
Ռ . Ճ . ի . . . » :

4 Աւետարան ևս .

« Դրեալ ի թվ . Հայոց Ռ . եւ Իկ . ի գեաւզ
որ կոչի Պոռ . ընդ հովանեաւ սուրբ Անանիա
Առաքելոյն եւ սուրբ Գէորգայ զաւրավա-
րին . ի հայրապետութեան տեառն տէր Ա-
ռաքէլին էջմիածնի սուրբ աթոռոյն . ի թա-
գաւորութեան Տաճկաց Սուլթան Մուրատ
խանին . ի նեղ ժամանակիս , յորում վշտա-
նամք ի մեղաց մերոց . . . » : — Ա. յլ գրով յա-
ւելեալ . . . « Յամի Ռ . Ծ . Դ . ծաղկեցաւ եւ
սրբագրեալ կազմեցաւ Աւետարանս ձեռամբ
Յովանիսի ի յԱ.միթ մայրաքաղաքի , ընդ հո-
վանեաւ սուրբ Մարգարի , ի դիտապետու-
թեան մերոց նահանգիս տէր Սրապիոն վար-
դապետին , որ եւ շնորհիւ տեառն Գրիգոր
կաթողիկոս սուրբ էջմիածնայ , ի դառն
եւ ի նեղ ժամանակիս զի աւերեցին զեր-
կիրս . . . » :

Դ Աւետարան . մագաղաթ .

« . . . Շնորհիւ տեառն սկսայ եւ ողօրմութեամբն նորին կատարեցի զգիրս Քրիստոսկան մատենիս . թվ. Հայոց Զ . Խ . Ա . ի գահս Կիլիկիոյ , ի գեաւզս որ կոչի այժմ Բաղնէկունք , մերձ յԱստուածապահ քաղըն Ատանա . ի պարոնութեան եւ ի թագաժառանդ Հայոց Հեթիոյ , եւ ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Ստեփաննոսի , քանզի շարժեալ ազգն Եգիպտոսի եւ եկեալ բազում զաւրաւք գերեալ զմեծ եւ հռչակաւոր գլեակն Հուռմականի , եւ զրազում աւուրս կացեալ ի վերայ նորա բարանեաւք եւ այլ չար արուեստիւ տռեալ զնա , եւ վարեալ ի գերութիւն զսուրբ հայրն Հայոց տէր Ստեփաննոս , եւ զսուրբ Գրիգորի Լուսաւորչի Աջն եւ զսուրբ Նշանն Վանկոյ , եւ զայլբազում նշխարս սրբոց . եւ զայլս ի Քրիստոնէից զումանս սպանեալ , զումանս տարեալ ի գերութիւն , եւ արհաւիրս մեծամեծս գործեաց ի նմա , զոր ոչ ոք կարէ պատմել , զի ահիւ եւ դողազովէ հանապազ ի լսելիս մեր շըշակ երկիւղի գալստեան նորա , եւ յոյժ ի նեղութիւնս եւ ի տառապանս է յայսմ ամի ազգս Հայոց . ի սով , ի սասանութիւնս , ի ծովու եւ ի ցամաքի : Աղաչեսցուք զմարդասէրն Աստուած ոչ այնպէս գնալ ի վերայ Քրիստոնէից , եւ ներելով որպէս եւ տալոց է , զի յոյժ ի տարակուսի էին յամենայն տեղիս Քրիստոնեայք , մանտաւանդ յաշխարհիս Կիլիկեցւոց » : Յիշեցէք . . . զնորոգէ քահանայն . . . Զաւրվար միակեաց . զմայրն Մարեմթագ . . . » : (Կար նաև յիշատակարան վերջին ստացողաց) :

Ա Աւետարան . մագաղաթ .

« Գրեալ ձեռ . Սիմոն վիլիսովիայի . ի թվ .
Զ . Ը . ի հայրապետութեան կոստանդեայ և
ի թագ . Հեթմոյ , յիշխանութեան իշխանաց
իշխանիս մերոյ ձօֆրէ . եւ որդւոյն կոստանդի , Սմբատի եւ Աւշնի . . . յիշեցէք զտիւ-
կինն կեռան . . . եւ զհանգուցեալ տիկինն
Ալիծ եւ զեղբայրն զհեթումն . . . գրեցաւ
յԱրքակաղնի վանս . ձեռամի Ամասիացի
Ստեփաննոսի : Ռ . ամին » :

Ա Աւետարան .

« . . . Գրեալ Զ . Ը . Ը . ի Յաջրերունի յԱր-
ձէւ , ի Սոսկոն գիւղ , ընդ հովանեաւ սուրբ
Ստեփաննոսի , ձեռամր Յոհ . Քահանայի . . . ;
յիշեցէք . . . զտանուտէրն Տողան , զորդին
Սիրուն , Վարոս , դստերքն՝ Բաղդադ եւ
Բէկամթունն , կենակիցն իյաթուն մէլիքն .
զուսուցիչն գրչիս տէր Յոհ . Մանգասարն ,
եւ Զուլալ խաթունն , որ շատ մէրութիւն
արար մեզ . . . » :

Ա Աւետարան .

Անթուական . եւ յիշատակարան թերատ » :

ՍՈՒՐԲ ԿԻՐԱԿՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ա Աւետարան .

« Գրեալ ի թվ . Հայոց Պ . Թ . . . յերու-
սաղէմ , ընդ հով . . . տաճարիս աթոռակալ
Առաքելոցս Յակոբեանց , ի թագ . Հայոց
կոստանդին , եւ ի հայրապետութեան ակա-
ռըն Մեսրոպայ . յառաջնորդութեան Տէր
Գրիգորայ եպիսկոպոսի Երուսաղէմի . ձեռ-
ամր . . . գրչի Ստեփաննոս կրաւնաւորի :

կամակցութեամբ եւ աւգնականութեամբ եւ
խրատ տաղով վերծանողի սպասաւորի բանի,
որբանեալ Գրիգորի քահանայի փակակալի
մեծ եւ հռչակաւոր սուրբ եկեղեցւոյս Յա-
կոբայ եւ ամենայն աստուածընկալ նշանացո-
եւ մանաւանդ կազմողի սորին» . . . : Յիշեա-
ջիք . . . զատացող սորին զթագւորչահ դը-
պիր եւ . . . եւ զծնողս Ստեփաննոս արեւել-
ցի աշակերտ Սէթ վարդապետի . . . համանը-
ման մեծի եւ առաջին վարդապետաց . եւ
Խոշորութեան գրիս եւ սխալանացս անմե-
զադիր Մըրուք եւ զթերին սիրով ուղղէք .
քանզի յոյժ անհմուտ էի արուեստի գրչու-
թեան, մանաւանդ ի շեշտ . ի ստոր, ի բայթ,
ի վանկ, եւ ի փաղառութիւն . եւ ի Ժ . ա-
ռոգանութեան . . . » :

Ա Աւետարան .

« Գրեալ ի թվ . Հայոց Ռ . Պ . ձեռամբ ե-
րեցու Մանուէլի . . . ի քաղաքիս կողոնիս, ի
գուռն Ս . Աստուածածնին եւ սրբոյն Ստե-
փաննոսի նախավկային, ի հայրապետութեան
Տէր Փիլիպպոս կաթողիկոսին . ի յառաջնոր-
դութեան տեղեցոյս Տէր Կարապետ եպիսկո-
պոսին . եւ ի թագաւորութեան տաճկաց
Սուլթան իպրահիմին » :

Ա Աւետարան .

« Խաւձայ Միրաք ի ճանապարհորդութեան
իւրում տեսանէ . . . զԱսուրբ Աւետարանս ի
ձեռն զինուորաց տաճկաց, եւ տուեալ զգինս
առնու ի նոցանէ եւ բերեալ իւ յԱմիթ ետ նո-
րոգել, եւ նկարել զպատկեր աւետարանչա-
ցըն . ձեռամբ Ստեփաննոս գրչի . Ռ . Ծ . Դ .
թվին, եւ ետ նուէր Ս . Կիրակոս եկեղեցւոյն
յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ հաւըն Հընացին

եւ մտւրն Այւատ Մէլիքին . եւ կողակցոյն Մարիամին , եւ զտւքանչ մտւրն մզտեսի Եասմուն , եւ որդւոյն թումաձանին եւ Նուրիձանին . եւ ամենայն մերձաւորացն . . . Զօս յիշատակ արար Ասատ իյանն . արծաթով պատեաց Սիրական . զհրաման տեառն փրկարկան , տեառն Յակոբայ կաթողիկոսութեան , եւ Ա . Երուսաղէմի Պատրիարքութեան , Տէր Աստուածատուր վարդապետ սրբազան , եւ Առաջնորդն Տիգրանական . Ոնոփրիոսն որ կարկուտ կոչեցաւն , եղեալ Աւստանցու ի թագաւորութեան Սուլթան Մահմուտ որդի իպրահիմեան . Ռ . Շ . ԺԱ . Լրացան . . . ես նըւաստ եմ մահտեսի Յովան . ցորենի քիլէն ԺՅ . զրուշ եղան . ապա մէկ լիոր պղինձ Գ . զրուշ չ'առան , վասն զի էր հրամանն աստուածական , պատուհաս ետ ժողովրդեան . վասն այսորիկ աստ տանջեցան , փոքր եւ մեծամեծք միարան , ապա դարձան եւ զղջացան . զցորենի քիլէն Գ . զրուշ տեսան » :

Դ Գանձարան .

Անթուական եւ անյիշատակարան :

Է Աւետարան .

... « Սահակ սոսկ անուամբ քահանայ . . . և Մեսրոբ որդեակն իմ չնորհիւ տեառն սկսաք եւ . . . կատարեցաք զԱռուրբ Աւետարանս գրելով եւ ծաղկերանդ վարդարելով ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ , ի մեծ թվականին Հայոց Ռ . Ջ . է . ի հայրապետութեան տեառն Փիլիպոս կաթողիկոսի . . . բարեմիտ եւ երկիւղած քահանայն Ոսկան անուամբ ի կերտէն Տիգրանայ . մնացեալ այրիութեամբ , եւ ըստ Պաւղոսեան բանի շարժեալ ի նախանձ բարեգունից , եւ ցանկացեալ էր (ըստ) բանին

Եսայեայ թէ՝ Երանի՛ որ ունիցի զաւակի ի Սիոն։ անժառանգ գոլով ի վերաց Երկրի։ Հեծեծանաւք ի խնդիր եղեւ սմին յիշատակ բարի մնալ ի կեանս այս . . . ուստի ըստ Դաւթեան ձայնի թէ՝ Զկամս Երկիւզածաց իւրոց առնէ տէր, լուաւ աղաչանաց սորա։ Եւ ետ զայս քաղցրատեսակ եւ արծաթապատ Ս. Աւետարանս, որ է ի մէջ սորին մրգարեր պլողովք, այսինքն սակիակազմ գրովք, երիներփնեան գունովք եւ ծաղկալի իրրեւ զդըրախառն եղեմայ, որ ի հուալ եղելոց սորին անուշահոտ բուրմամի զքիմսն պարարէ. զաչս եւ զմիտոս լուսաւորէ, զգլորեալսն կանգնէ. զիսլայթեալսն բժշկէ. զհիւանդս առողջացուցանէ, զմեռեալս յարուցանէ, զյուսահատեալս յուսադրէ, զարտմեալս մսիթարէ. զմեղուցեալս արդարացուցանէ, զդիւահարս բժշկէ, զիսելագարսն ի խոհեմութիւն ածէ. Եւ զչարնի բարին փոխարկէ. և այլն ամենայն . . . յիշեցէք . . . զմայրն Աղամաթ . . . »։

Ա Աւետարան. մագաղաթ, փոքր.

. . . « Խաւձայ Սանոսի որդին Պետրոս Զէլէսլին մեծաւ յուսով եւ փափագանաւք ետ ծրագրել զՄուրբ Աւետարանս ի հալալ ընչից եւ յարդար վաստակոց, յիշատակ իւր եւ հաւրն Սանոսին, մաւրն Նանային, հաւրեկզբայրն Խաւձայ Պէտիկին եւ կողակցուն Ղուտրաթին, գսաերն Շահնինարին. և քուերըն Նազլամթունին . . . ի թվ. Ռ. Ճ. Եւ Ժ. յունիսի ամսոյ ին. ճեռամբ Դաւիթ ծրով. Պ. . . »։

Ա Աւետարան. մագաղաթ.

. . . « Սատուածասէր եւ պատուական քահանայս Աւետիս ստացաւ զսա յիւր քրտնածին աշխատանաց, ի վայելումն կենաց եւ

յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողացն եւ ի բարեխաւսութիւն առ Աստուած . . . գրեցաւ Ս. Աւետարանս ի թուա . Ո. Ղ. Ա. ի մեծ եւ ի հոչակաւոր քաղաքս Հռոմ . ի դուռն Գլխաւորաց սրբոց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի մեծ լուսաւորչաց , եւ Ս. Աստուածածնիս , ի տանս Հայոց հանգստարանի . ձեռամբ թր . ամենասխալ եւ բազմաբիծ դատապարափի . ի հայրապետութեան Ատեփաննոսի Ղազարու վանեցւոյ , որոյ ողորմեսցի Տէր Աստուած . . . եւ համաշունչ եղբարց մերոց սուրբ քահանայից Յովհաննիսի եւ Վարդանայ եւ Խաչատրոյ եւ Յովհաննիսի , որ կամաւոր յաւժարութեամբ ընկալան զմեզ . ողորմեսցի Քրիստոս եւ հանգուսցէ զիւրեանց հոգին . . . եւ հայր Պետուկին Մշեցուն . . . եւ Գրիգորի կաղսեցւոյ ողորմեսցի Տէր Աստուած , եւ որ յայսմ տանս հանգուցեալեն սուրբ հարք եւ եղբարք . . . եւ որ ի սմարդընակեալք են սրբնդիտութեամբ վասն սիրոյ սուաքելոցս եւ յուսոյ արքայութեան . . . յիշատակ սոցա աւրհնութեամբ եւ աղաւթք սոցա ի վերոյ ամենայն աշխարհին եւ մեր՝ եղիցի հանապազ . . . յիշեցէք զստացող սորա զՍիմէովն . . . եւ թոր . անպիտան եւ փծուն գրիչ . . . » : — Այլ գրով . « Արդ ես Աւետիս երէցս ստացոյ զիւրբը Աւետարանս յիշատակ եւ ինձ եւ ծնողաց իմոց . . . եւ վախճանեալ զաւակին իմոյ Մխիթարին որ յաշխատ . . . սրով խողխողեցին . եւ ետու դեռաբուսիկ զաւակին իմոյ Ամիր Սարգսին , զոր Տէր Աստուած վայելել տացէ . ամէն . . . յիշեցէք զՄխիթարիչն ի Քրիստոս . . . » : (Կար եւ յիշատակարան մի վերջին ստացողի Եփրանոսի Տաւլաթաւորի՝ ի յիշատակ սուրբ Կիրակոսի Ռ. Ժ. Ժ.) :

Ա Աաղմոս . մագաղաթ .

— Առաջին երեսն գրեալ :

« Յիշատակ է սաղմոսարանս Սրապիոն վարդապետին Ուրհայեցւոյն ի քաղաքն Համիթի գուռն սրբոյն Կիրակոսի . ի ժամ սուրբ սաղմոսին Աստուած ողորմի ասացէք . ի թվ . մ . Ծ . Ե . . . » :

Ա Աւետարան . մագաղաթ , երկաթագիր :

« Գրեալ . . . յամի Ո . որդի քսաներորդի երկրորդի , ի հայրապետութեան տատուածապատիւ հոգեւոր տեառն Ներսիսի Հայոց դիտապետի . խորհուրդ իմն՝ որ յաստուածայինսն բերիւր , ազգեալ յոգի աստուածահաճոյ անձին Կոստանդեան քահանայի . սպասուորի տեառն Ներսէսի կաթողիկոսի , որով զը փափագ սրտին եւ զըտենչումն ցանկութեան միշտ առաջի արկանէր գրչիս զի թերեւս հասցէ բաղձալեացն . զոր տեսեալ իմ Պր . զրարեյաւժար կաման , յանձն առի յաւժարական կամաւք գրել զաւետարեր եւ զկենսունակ տառս քրիստուկան մատենի : Եւ մինչեւ յաւարտ հասեալ ոորին՝ փոխի յաստեացս սրբազան հայրապետն Ներսէս : Յետ որոյ բազում յուզմունք խռովութեանց ներքոյ եւ արտաքոյ յարեան սակս ոչ հանդիպելոյ ի միջի բարեհոչակեան անուն Տէր Պրիգոր եղբաւրորդի կաթողիկոսին , որում անդարձ կտակն հաստատեալ պահիւր յաւագ կաթողիկոսէն Հայոց Տէր Պրիգորիաէ , կացուցանել զսա փոխանորդ եղբաւր իմոյ տեառն Ներսիսի : Որում յառաջագէտ լեալ այնու կտակի հարց սրբոյ եալիսկոպոսաց եւ վարդապետաց . նաեւ զըտութիւն բարուցն

Եւ զարբութիւն անձին տեսեալ՝ իրը իւհրամանէ Աստուծոյ ժողովեալք, գրեն փութանակի գալ հասանիլ առանց իրիք պատաղանաց. զի մի ասեն, աւերեսցի տունն՝ որ արեամբ ստացեալ է: Եւ վասն որոյ երթեալն էր համոզել ի խաղաղութիւն ի մէջ երկուց ոստիկանացն, զայն ի բաց տային թողուլ. Եւ բերեալ հասուցին յանառիկ ամրոցն Հռոմեայ անուն կոչեցեալ. որ իւրում նախնեացն էր աթոռ սեպհական, եւ հաստատեցին զնայաթոռ վերակացութեան բազում խրախութեամբ եւ մեծ հանդիսիւ: Եւ արդ աղաչեմ զամենեսեան որ ընթեռնուք զսա, յիշեսջիք ի Քրիստոս յառաջ զարբազան կաթողիկոսն Ներսէս. յորոյ սոս ստացող սորին սնեալ եւ բազում երախտիք ի նմանէ ընկալեալ: Եւս եւ զարժանին յիշատակի զդիտապետն Հայոց զՏէր Գրիգոր, յորոյ ժամանակն տառս աւարտեցաւ, եւ սատար սմին եղեալ բանիւք եւ արդեամբք: Այլ եւ զստացող սորա զը կոստանդին աստուածամերձ քահանայն զը ծընոց իմ եւ զազդատոհմս ըստ մարմնոյ: Եւ որ զաւրինակն չնորհեաց զներսէս սուրբ եւ ընտրեալ քահանայ զորդի. մեծազաւր Սեւաստոսի պատրոն Աւշի, որ ամենեւին հանգիստ եղեւ գրչիս տկարութեան յիւր սեպհական անապատն Սկեւուայ անուն կոչեցեալ, որ է մերձ յանառ դղեակն Լամբրոնու: Յիշեսջիք աղաչեմ եւ զայնոսիկ որք աւժանգակ եղեն գրչիս ի գրութեան սորա. մանաւանդ զարդիւնական վարդապետն զՍտեփաննոս, որ դրան սարկաւագն էր Ներսիսի հայրապետի, եւ զՅակոր եկեղեցպահն: Աղաչեմ եւ ես մեղապարտս ի գրչաց Գրիգոր յիշել ողորմութեամբ... եւ որք աշխատեալ են ի վերայ իմ աստուածահաճոյ անձինք վար-

գանց գրիչ եւ կաստանդին մականուն կ. Ռ.
Շ. Ի. Կ. . . . » : (Յաւելքալ կար նաեւ) . « Վե-
րսափն կազմեցաւ Սուրբ Աւետարանս յա-
ռաջնորդութեան Ամթայ տեառն իստհակայ
աստուածաբան վարդապետին . ի թվ . Ռ . Ճ .
Խ . Բ . զոր տեսեալ Տաւլվաթաւորաց ոմանց
ի գրատան Ս . Կիրակոս եկեղեցւոյն , հրամա-
նաւ վարդապետին ետուն կոստղել ներքոյ եւ
արտաքոյ արծաթապատ յաւրինմամբ յի-
շատակ» :

Դ Ճառընտիր .

Մեծադիր , թերատ , եւ անյիշատակարան :

Ա Աւետարան .

... « Աստուածաէր այրն ԽԾ . Ապտին
ստացաւ զՍուրբ Աւետարանս եւ եղ յիշա-
տակ յԱմիթ . . . ի դուռն Ս . Կիրակոսի եւ
մաւրն նորա Յուղիտայի , որ միշտ եւ հանտ-
պազ ընթերցցի յունկն կենդանեաց եւ յիշա-
տակ ննջեցելոց : Արդ եղեւ զրաւ գրչու-
թեան տորտ . . . յԱմիթ , ի դուռն Ս . Կիրա-
կոսայ , ի հայրապետութեան Ս . Էջմիածնի
Տէր Փիլիպպոսի կաթողիկոսի . յառաջնորդու-
թեան Համթայ Տէր Յովհաննէս Ս. Բ. Ի. Եպիս-
կոպոսին եւ աստուածաբան վարդապետին .
ի թվ . Հայոց Ռ . Ղ . Թ . Ճեռամբ . . . Յաւնան
գրչիս . . . » :

Ա Աւետարան .

« Գրեալի թվ . Հայոց Զ . Լ . յաստուածու-
նակ եւ ի հռչակաւոր վանքս իսոյալու , ի դուրս
Ս . Գէորգայ , յԱռաջնորդութեան Գրիգոր
բարունապետի , որ զտիւ եւ զգիշեր ի խորս
աստուածային տառից դեգերելով վասն մեր .
ոռնելով եւ ուսուցանելով զամենեսեան . . .

(ձեռամբ) անարուեստ գրչի Արիստակէս պիտականուն արեղայի . . . » :

Ա Աւետարան .

« Գտի ընտիր եւ ստոյդ աւրինակ , զոր գըրեալ էր թորոս փիլիսոփայն ի Դրազարկն . եւ յուղարկեալ հոչակաւոր ուխտին սուրբ Առաքելոցն Տարոնոյ , որ կոչի Պազարու վանք . եւ իմ առեալ գրեցի զսա անարժան ձեռաւք խովզք ի մեծ թուխս ի յեղանական շրջագայութեան արեգական ստորիջիւք երկնաշու ճանապարհաւ յերկնից յերկիր հայելով . ըստ արարչութեանցն չափեալ յԱդամաց մինչեւ ցայսր , ամք Յ . Պ . Կ . Բ . . . » :

« Իսկ Հայոց թվականիս Զ . Գ . ի քաղաքիս Բաղէշ . ընդ հովանեաւ Ս . Սարգսի եւ Ս . Գէորգայ եւ Ս . Ստեփաննոսի , ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի , եւ ի հայրապետութեան Աղթամարայ տեառն Զաքարիայ , եւ ի կայսերութեան ազգին Նետողաց Զհան Շահ Ամիրին : . . . յիշեսջիք զստացող սորտ . . . եւ զիս գրիչս զՄտեփաննոս քահանայ . . . » :

— Սոյն Աւետարան ունէր վերջին ստացողաց յիշատակարանք . և « Ստացեալի ձեռաց անաւրինաց . թվ . Ծ . Ճ . Բ . . . » : Կար նաեւ հետեւեալ զուարձալիքը . « Տէր Յովանէս . լաւ կաւտ մի մեղք ուղարկէ որ ուտեմ , որ քաղցրանամ , քո արքայութիւնն քաղցրանայ , ամէն » :

Ա Աւետարան .

« Գրեալ ի թվ . Հայոց Զ . Ծ . Թ . ի գաւառին Դարանապեաց , ի սուրբ եւ հոչակառոր ուխտս Ս . Գրիգոր , մերձ առ գամբարան Ս . Լուսաւորչին , ի լերին Աեստուհ եւ Մանէայր կոչեցեալ . . . ձեռամբ սուտանուն Գրիգորի . . ստացաւ զսա . . . եղբայրն մեր Տաւնական

յիշատակ իւր եւ ծնողացն իւրոց . . . : » — Ա. Յ. Ղրով . — « Յիշատակ է Աւետարանս Խոսրովնց Զորենուցն , որ առաւ յիւր հալալ վաստակոց եւ եղ յիշատակ ի դռւռն կարմիր խաչին » : — Դըպնէ գեղին մօտ կը կարծուի կարմիր խաչ :

Դ Աւետարան .

« Ես . . . Դաւիթ եպիսկոպոս յերկրէն Գեղամայ . ի խառնակ . . . ժամանակիս . որ Աւամանլու ազգն ի յարեւելից աշխարհին . . . շատ բերդաքաղաք էառ , եւ դթափրէզ քաղաքն էառ . զի այս ամ Ժ . ամ եղեւ որ արեւելից աշխարհն ի վտանգի կայ . սով , եւ մահտարաժամ . եւ ես սուտանուն Դաւիթս գրեցի զՍուրբ Աւետարանս ի յերկիրս կնուս , ի գիւղս որ կոչի Քէշիշ Աւրան . ընդ հովանեաւ Ս . Սարգսիս . . . ի թվ . Ռ . Լ . Զ . ի կաթողիկոսութեան տեառն Գրիգորի յաթուն Ս . Էջմիածնի . վաղուց հետէ զիր չէի գրել . եւ էի տեղեացս ղարիալ , եւ հոգս շատ ունէի » :

Դ Աւետարան . Շէկ անուամբ հըռչակեալ , հրաշագործ .

« . . . Յիշեցէք ի Քրիստոս . . . զգ ծողս կըրաւնաւոր թումայ . . . եւ զերախտաւոր վարպետն իմ եւ զհոգեւոր հայրն զՏէր Ներսէս Արհի եպիսկոպոսն . եւ զհարազատ եղբայրն իւր զՏէր Ստեփաննոս կաթողիկոսն , որ բազում աշխատանաւք ուսուցին ինձ զարուեստ գրչութեանս . եւ բազում երախտիք ունին ի վերայ իմ . Աստուած իւրեանց փոխարէն հատուցանէ զերկնից արքայութիւնն եւ զանվախճան թագաւորութիւնն . ամէն : Արդ գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի թուա . Հայոց

Զ. Ա. Դ. ի սուրբ եւ աստուածաբնակ եւ
աստուածապահ աթուս Աղթամար կոչեց-
եալ, ընդ հովանեաւ Ս. Փրկչի տաճարիս եւ
Ս. Գէորգ զաւրավարին։ Ա. Յ. եւ յանցեալ
ամին փոխեցաւ ի Քրիստոս կաթողիկոսն մեր
Տէր Զաքարիայն, որ էր յարմատոյ եւ ի
ցեղէն մեծ թագաւորին Գագկայ. եւ եթող
մեզ եւ ամենայն քրիստոնէից սուգ անմխի-
թար. որ եւ Տէր Աստուած մեր դասեսցէ ի
թագաւորական գահոյսն իւր. ուր հաճոյքն
Աստուծոյ են. ամէն . . . »։

ՅԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻՆ Ի Ս. ԿԻՐԱԿՈՍ.

ԳՐԱՏՈՒՆ ՅԱԿՈԲ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

4 Տետրակ.

« Վարդապետութիւն եկեղեցւոյն Գալ-
լիայի, այսինքն Ֆրանսպացի, թարդմանեալ
ի Մելքիակէ ումեմնէ բանափրէ, եւ օրի-
նակեալ յԵփրեմ աբեղայէ ի Ս. Կարապետի
վանս Կապադովիացւոց. Ռ. Մ. Ժ. »։

1 Ուկեփորիկ գիրք. Գրիգորի Տա-
թեւացւոյ զանազան բանք եւ հարց պատաս-
խանիք վասն անօրինութեան տեառն. Վկա-
յութիւնք ի սուրբ գրոց. Վիճարանութիւնք
ընդգէմ երկարնակաց։

« Գրեալ ի Պոլիս, ձեռամբ Աղուլցի Շահ-
նազար սարկաւագի։ — Ի միում էջի գրեալ.
« Ով եղբարք, թուա. Ռ. Ճ. Ճ. էր, ապ-
րիլ ամսոյն ի Զ. որ Հրէից Մեսիան էկաւ,
որ եւ թաջալ, եւ նեռն եւ Գալտի անուա-
նեցին, յետոյ բանդ դրին քաղաքն Ստամ-
բոլու, եւ յետոյ հանին կապանօք ու զարկե-
ցին Բօղազ հիսարն, կապած եկաց Ե. ամիս.
ի Հրէից բազում ոսկի եւ արծաթ առաւ.

թէ յետ ի . ամսոյ լինելոց եմ թագաւոր , ի
բազմաց լուսյ թէ՝ ԶՌ . ուկի է առեալ , յե-
տոյ էկաւ Ատըրնայ առաջի թագաւորին
տաճկացաւ . անուն եղին Ազիզ՝ Մահմատ բան-
դէ » : Սոյն գրքին մէջ շարունակելի գըր-
եալ էր . «Ներսիսի եպիսկոպոսի կիլիկեցւոյ
Տարառնի , ի խորհուրդ աստուածութեան .
վասն ուղղափառ հաւատոյ եկեղեցւոյ . . . եւ
յարտաքուստ մաեալ ի սա նորաձեւու-
թեանց . . . » :

Դ Պատմութիւն . Դարձի կոս-
տանդիանոսի ի քրիստոնէութիւն : Պատմու-
թիւն սուրբ խաչին որ Հացունեան կոչի . եւ
որպէս դարձաւ ի Պարսից աշխարհէն խաչն
աստուածընկալ , եւ մասն ընկալեալ տիկնոջն
Սիւնեաց : Պատմ . Սահակայ որ գնաց ընդ-
դէմ տաճկաց . թուղթ նորին : Կոստանդին
կաթողիկոսի թուղթ շրջարերական եւ կա-
նոնք եկեղեցական : Պատմ . Կիրակոս վար-
դապետի գետակեցւոյ : Թուղթ Պիղատոսի
առ . Տիրերիս կայսրն : Գիրք ի վերայ բնու-
թեան հանրական եւ մասնական՝ յումեմնէ
Յէշու անուն : Դանիէլի մարգարէութիւնք :
Պատմ . Յովսէփայ եւ Ասանեթայ վիպասա-
նօրէն » :

Դ Մեկնութիւն . Մատթէոսի Աւե-
տարանի , ցանկօրէն . հաւաքեալ եւ արար-
եալ Գրիգորի Տաթեւացւոյ :

Դ Մեկնութիւն . Մատթէոսի Աւե-
տարանի , ցանկօրէն . հաւաքեալ եւ արար-
եալ Գրիգորի Տաթեւացւոյ :

Դ Մեկնութիւն . Յայտնութեան
Յօհաննու : Եւ մեկնութիւն մարգարէու-
թեանց Յովսանու :

Ա Գիրք. Յաղագս մարդկային հոգւոյն. թարգմ. ի Ստեփաննոս վարդապետէ իլովացւոց ի Լատին բարբառոց. Ռ. Ճ. Ժ. ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ, ընդհով. Ա. Եջմիածնի. Լուծմունք Պորփիւրի. Լուծմունք գրոցն Արիստոտէլի տասանց ստորոգութեանց. Ծաղկաքաղ ի բանից Դաւթի անցաղթի, ի Սիմեոն հայրապետէ Երեւանցւոյ » :

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՑԻ ԱՎՏԱԼԵԱՆ Պ. ՄԿՐՏՉԻ ՍԵՊԱԿԱՆ
ՁԵՌԱԳԻՐՔ

Ա Յարական.

« Փառք քեզ. Հոն արեգսագոն կիսագնդի եւ դեմետրի, արարիչ յամենայն արարածոց յիմանալեաց եւ ի զգալեաց, ի մարմնաւորաց եւ յանմարմնոց, ի հոգեղինաց, խմանալեաց, զուարթնոց. եւ յամենայն գոյից, այժմ, եւ միշտ, եւ յաւիտեանս յաւիտենից ամեն :

« Արդ եղեւ (աւարտ) սորա ի թվ. Հայոց Զ. Զ. Դ. ի թագաւորութեան Հայոց չորրորդ Լեւոնի, զոր պահեսցէ Տէր Աստուած պարագ ամառք, ընդ երկայն աւուրս, ի հայրապետութեան տեսոն Յակոբաց, ի մեծ եւ ի հոչակաւոր անապասս. որ կոչի Թիւրքթի. Երգ աւրհնութեան, եւ ձայն սաղմոսաց եւ լուցումն լապտերաց, եւ բուրումն անուշահոռ խնկոց մի պակասեսցի ի սմանէ. մինչեւ ի կատարած աշխարհի. ի խնդրոյ պատուական եւ երջանիկ առաջնորդի սուրբ ութեափս Տէր Գրիգորու, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ ըստ կամաց իւրոց. ամեն :

« Արդ աղաչեմ զամենեսեանսդ որ հանդի-

պիք այսմ աստուածային մատենիս, յիշես-
ջիք յաղաւթս ձեր զստացող գրոյս զերիցս
երանեալ եւ զծաղկեալ ալեաւք զհայրապետն
զՏէր Գրիգոր ծնողիւք եւ բարեկամաւք
հանդերձ, ամէն: Նաեւ զիս, զմեզաւք մեռ-
եալս եւ աշխարհի կենդանիս զտառապեալ
ոգիս զՄանուէլս գրող սորա, եւ զծնողն իմ,
եւ զսզալս եւ զխոչորութիւն սորա ուզբե-
ցէք եղբացրաբար, զի ժամանակս ձմեռնա-
յին էր եւ հիւսիսայինն սաստիկ, եւ տեղիքս
լեռնային. եւ ես անարհեստ էի քերականու-
թեան: Դարձեալ կրկնեմ ծունը եւ երկիր-
պագանեմ սուրբ գարշապարաց ձերոց. զի
արժանի արասցէք զմեզ միոյ տէր սղորմա-
յի, զի մեր խնդիրն այն է . . . :

« Գրեցաւ Շարակնոցս այս ձեռամբ Սահակ
եպիսկոպոսի, եւ այլ կրաւնաւորաց վանուցս,
եւ Մարգարաց փիլիսոփային »: — Այլ գրով
... « Նորոգեցաւ . . . ձեռամբ . . . հոգյ հա-
ւասար Յովաննէսի ի խնդրոյ պատուական եւ
քաջ հովուին Գալուստ եպիսկոպոսին, վերա-
տեսուչ եւ առաջնորդ մայրաքաղաքին Մէր-
տինայ, եւ ի սպասաւոր սուրբ ուխտին Յո-
հաննու Մկրտչին, զոր հայցեմք ի Քրիստո-
սէ . . . չնորհեսցէ մեզ ընդ երկայն աւուրս
ուզիդ խրատմամբ եւ վարդապետութեամբ .
ամէն: Արդ խնդրեմք ի սիրող աստուածային
գրոց եւ ժամատեզեաց . . . յիշեցէք ի վերջն
աղաւթից ձերոց զվերոյգրեալ զտացող սո-
րա, եւ զնորոգողս . . . եղեւ նորոգումն սորա
ի թվ. Ռ. կ. Զ. ամին. Յինանց չորրորդ կի-
րակամոին, եւ Երեւման խաչին »:

1. Ճառընտիր.

« Աւրհնութիւն . . . Աստուծոյ Հուր. Աս-
տուծոյ Որդւոյն. Աստուծոյ Հոգւոյն. Կզա-

կի , համագոյ , եռանձնեայ եւ միասնական սուրբ երրորդութեան . . . որոյ չնորհաւք աւարտեցաւ ոսկեսափոր Տաւնականսի մայրաքաղաքս Համիթ , Տիգրանակերտ , ընդ հով տաճարիս կիրակոսի եւ մաւր նորա Յուղիտայի : Ի յառաջնորդութեան Տէր Աարտեզքաջ բարունապետի . ձեռամբ . . . Գրիգոր Պրէ , ի խնդրոյ պատուական . . . Տէր Սարգիս Քահանայի . . . յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծընողաց իւրոց Խաչատուրին եւ Մէլիքզարին . եւ եղբաւրն Գրիգորին եւ հարսին Մարիամին . եւ քուերցն Ազատին եւ Գուլփազին . եւ մաւր հաւըն Տէր Գրիգոր նահատակին , որ հրովարտէցին յԱմիթ քաղաքի վասն անուանն Քրիստոսի . եւ հաւոյն Առաքելին եւ հանւոյն Թավրէզին . եւ . . . Գտունին . . . եւ մղտեսի Մամ խաթունին . . . Արդ գրեցաւ սայամի Ռ . Հ . Թ . թվ . մերումն տումարի , ի հայրապետութեան տեսալոն Մովսէսի ընդհանուր Հայոց՝ եւ սրբանեալ ճգնող կաթողիկոսի . . . յիշեցէք ի միտս բարիս եւ ի հասակո պատկանաւորս զՏէր Սարգիսն եւ . . . զմահտեսի Միքայէլն . (որ) ստացան զանառիկ մեծութիւնս . եւ զանկողոպտելի փարթամութիւնն , զայգիս վայելուչ , եւ զգրախսաս աստուածատունկ , զորթս ծաղկեալ , եւ զծառս պտղալի , զանուշահոտ ծաղկոցս եւ զվարդափիթիթ բուրաստանս . զեղանս ամենալի , եւ զգինիս բարեհամ , զուրախութիւնըս սրտից , եւ զմիսիթարութիւնս վշտաց , զիսնդութիւնս հոգւոց , եւ զսփոփիչս տըրտմութեանց , զփարատիչս ցաւոց , եւ զտողջութիւնս մարմնոց . զգիրս ասեմ զաստուածայինս , որ լցեալ է ամենային բարութեամբ , պատմութեամբ եւ քարոզութեամբ . մեկնութեամբ եւ սուրբ խրատուք , եւ կանոնական

բանիւք սուրբ վարդապետաց, ի պայծառութիւն սուրբ եկեղեցւոյ եւ ի պարծանս ուղղափառութեան հաւատոյս մերոյ : . . . (Յիշեցէք) եւ զհոգեւոր ծնողն իմ զուսուցիչ արհեստիս զՏէր Մինաս բանիրուն քահանացն, եւ զծնողն իւր զՏէր Ստեփաննոս քահանայն, զոր Տէր Աստուած առողջ կենաւք պահեսցէ եւ յետ աստեացս ելանելոյ անթառամ պուակին արժանիս արասցէ . . . Ամէն :

— Այլ գրով . — « Ես անարժան թարզի Ովանէսի որդի Ուրհացի տիրացու Էմիրզաս, թվ. Հայոց Ռ. Մ. Կ. Բ. ձեռնադրեցաց կիսասարկաւագ՝ Ս. Կիրակոս եկեղեցին . միւս կիրակին՝ աւագ սարկաւագ՝ Ս. Սարգիս եկեղեցին . նոյն ամին քահանայ անուանէ վուխեցին Տէր Յոհաննէս գրեցին . ձեռամբ Պաղտատացի Օհաննէս Պատրիարքի աշակերտ արք եալիսկոպոս Կարապետ վարդապետին, Տիգրանակերտու առաջնորդ . եւ եղէ լուսարար Ս. Սարգիս եկեղեցին, մարտի մէկին » . . . : — Կար եւ մի յիշատակարան . « Նորոգ կողմութեան մատենին . Ռ. Ճ. Զ. Թ. թվ. Հայոց, յառաջնորդութեան Տէր Պետրոս քահանայի ձեռամբ Ալիփուղարցի Տէր Թումայի որդի Ստեփաննոսի » . որոյ ստացողն կը յիշուի « Դարաղ Մ. Նիկոլոսն . . . » : Կար եւ մի տանաւոր՝ Սահակ վարդապետի մահուանորոյ վերջն է « Անպիտան Մարգար Թովմախեան . ծնունդ Տիգրանեան, արեղայ Հայկական » :

ՍԻՐԱՎԱՅԵԱՑ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇԽՆ ՎԱՆՔ ԶՆՔՈՒՇԱՅ

1. Գանձարան . — « Գրեալ ի վանս Ս. Գրիգորի Մելիտինոց Հայոց . ի թվ. Հայ. Պ. Զ. է. . . յիշեցէք զիս զԴաւիթ արեղայս,

եւ զհայրն իմ զիսահակքահանայն . . . զկոստանդին աւագերէցն եւ զատուածատուք զաւակն իւր զթորոսքահանայն եւ զլտեփաննոս հայրապետն , որ այժմ խնամատար եւ վերակացու են սուրբ ուխտիս . . . » :

2. Տաթեւացւոյ Գրիգորի քարոզից՝ երկրորդ գիրք : Անյիշատակ եւ անթուական :

3. Խրատք եւ բանք օդտակարք : Մկիզբէն եւ վերջէն թուղթ թափած :

4. Աւետարան . — Գրեալ « ձեռամբ կասըար գրչի , ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ , ի գիւղաքաղաքն Շէնքուշ , ընդ հով . Ս . Կարապետին եւ Ս . Ատտուածածնին . . . յիշտակ Միհրէ տիկնոջ . . . » :

5. Տետրակ . քարոզք : Թերատ:

6. Իբր տեսութիւն Աստուածաշնչի՝ քարոզի ոճով : Ակիզրն եւ վերջն թերի :

7. Մաշտոց մկրտութեան : Անյիշատակ եւ անթուական :

8. Քարոզք : Թերատ :

9. Շարակնոց . փոքր . ընտիր . մագաղաթ : Ակիզրն այլ գրով գրեալ . « Յիշտակէ Շարակնոցս Լիմ Անապատին , ի դուռն Ս . Գէպրգայ զաւրավարին , յիշտակ Ամասիացի Աարգսի որդի Ովանէսին . թվին Հայոց Ռ . Ճ . Թ . ին . . . » :

10. Մաղմոս . հին :

11. Բացատրութիւն աղաւթից եւ խնդրոց եկեղեցւոյ՝ եւ պատարագի . ի Ներսիսէ Լամբրոնացւոյ : Եւ՝ Դաւանութիւն Հայաստանեաց եկեղեցւոյ՝ Ներսիսի Շնորհալւոյ : Եւ՝ Մեկնութիւն ժամագրքի՝ Խոարովու Անձեւացւոյ :

12. Ժամագրիրք ատենի . ընտիր : Անյիշտակ եւ անթուական :

13. Խորհրդատետր . — Գրեալ « յԵրուսա-

զէմ. ի Ա. Յարութեան վերնասունն . թվ.
Ռ. Ճ. Ի. Զ. ի վայելումն Ամասիացի . .
Սահակ Պարուն-Տէրին . ճեռամբ թումայ
լերկ եւ լրիկ . . . արեղայի . . . յիշեցէք Վարդ
. . . Նարբէկի . . . Մանանայ . . . Լուսիսա-
թուն . . . Շիրին . . . Հերիքէ . . . » :

14. Աւետարան . — «Յիշատակ ի գիւղն
Վերին Ադիշ . ի դուռն Ա . Մարուֆին . . .
յիշեցէք զՍողովմէ բարի կինն . . . եւ զայժ-
մու վայելողն . . . զառաջնորդն մեր զՏէր
Մարկոս վարդապետն եւ զարհի եպիսկոպոսն
զՏէր Յովաննէս . . . » :

15. Գանձարան . Անթուտկան եւ անյիշա-
տակ :

16. Ժամագիրք . փոքր . ծոցի :

17. Բիւզանդ Փոստոս պատմագիր . փոքր
Դիրքով , մաքուր գրով : Թերի :

18. Գանձարան . խաղերով . մեծագիր :
Անյիշատակ եւ անթուտական :

19. Գիրք սահմանաց . եւ՝ Բառարան .
— Գրեալ «թվ . Հայոց Ռ . Խ . Գ . . . յի-
շեցէք զուսուցիչ զՏէր Պետրոս վարդապետն .
որ ի վերջին դառն ժամանակիս իրը զնոր
արուսեակ առաւաւտի երեւեալ փայլմամբ
յազդիս Հայոց , որ զաւուր ասացեալ դառն
աւրինակէաք ամէն աշակերտ իւրեան , զի
աւրինակն մէկ էր , եւ աշակերտացն կարդա-
լու չէր ժամաներ . զոր մեք Զ . աշակերտք .
եւ այլ աւելի , աւրինակէաք զսա ի վանքն
կարկառոյ ի դառն ժամանակիս . որ մէկ մար-
դոյն Զ . Փլորի խարան տանէին . . . » :

20. Յայտմաւուրք . Որոյ վերջն գրուած էր .
«Յիշատակ հակառակութեան վասն լուսոյն
Զատկին , որ եղեւ ի թվ . Հայոց Թ . Ճ . եւ
Զ . Թ . որք ընդդիմացան Հայոց ազգիս՝ ազ-
գըն Հոռոմոց եւ Վրաց , Պատաց եւ Հապա-

չից, եւ փոխեցին Զատիկիս իւրեանց կաշու-
ռաւք... եւ զսուրբ Պատեքն թիւրեցին, դը-
նելով ի տաւնս Աղոգոմեան Շաղիաղարդին:
Ամանք ի Հայոց ասեն այս վզացեալ Փլափիոս
ՀՊատրիարքին թէ՝ զմեր եպիսկոպոսք այլ
մուծէք ընդ ձեզ որ խմանամք զճշմարտու-
թիւն բանին, մինչ զի Շ. ուկի այլ խոստա-
ցան. եւ ոչ թողին: Խոկ նոքա զաստուածա-
յին ցանկն պատառեցին: ԲզՇ. ուկին Ռ. ա-
րարին, եւ նոքա ոչ հաւանեցան: Դեռ աւրն
չէր հասեալ ի յետին, մոտաւ երկրորդ Մար-
կիանոսն եւ պիղծ ժողովն ի սուրբ պարտէ-
զին, տարաւ ընդ իւր չախմախ եւ քիսրիթ-
պահեալ ի զութին, մին պահ եւ ըստ երկուս
անցին, մեծաձայն բարբառով աղաղակեցին
թէ՝ Լոյսն ելաւ Հոռոմայ ազգին: Բայց չէր
ճշմարիտ բանք նոցին. սյլ ի նոյն ժամուն
Եէնիչարիք եւ այլազգիք որ ի գուռն էին,
զամէն զլոյսն նոցա խաւար անուանեցին. եւ
զնոսա հայհոյեցին եւ անարդեցին: Եւ յոր-
ժամ մերձեցաւ տաւնն սուրբ Պատեքին, ի
յերեկոյին շարաթին, եկաւ առ մեզ նղաշ
էմինն, Ղատին եւ Եաղիչին, եւ շատ Եէնիչա-
րիք ի հետ նոցին. ամէնքս միահամուռ մը-
տաք առաջի լուսաբուխ սուրբ գերեզմա-
նին, աղաղակելով, աղաչելով, տարածմամբ
ձեւին առաջի Փրկչին, ի յերկու կան գալ
(թափօր) բոլոր սուրբ գերեզմանին, անտես
չի արար զտառապեալ ազգ Լուսաւորչին.
լոյսն թուաւ ի կանթեղին: Զայնեաց էմինն
եւ Եաղիչին մեր եպիսկոպոսին, թէ եկ եւ
բեր զլոյսն յայտնին, որ ծագեցաւ Հայոց
ազգին. Քրիստոսի արեամբ գնեալ ժողովին:
եւ մեք տեսաք զմեր միսիթարելին. եւ միմ-
եանց զսուրբ աւետիսն մատուցանէին, ի մէջ
պարտէզին: Նոյն ինքն Քրիստոս Փրկէ եւ

ազատէ , եւ իւր անձառ լուսոյն արժան առնէ » :

— ի յիշատակարանէ նոյն Յայսմաւուրքին . « Գրեցաւ գիրքս ձեռամբ . . . եղիայի . . . արեղացի , ի քաղաքս Զերմուկ , ի յատուածապահ գիւղն ի Հասլուման , ի դուռը Ա . Սարգսի զաւրանվարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին , եւ Ա . Նիկողայոսի հայրապետին . ի թվ . Հայոց Ձ . Ձ . Թ . յամիրայութեան Շահ Ալի բէկին , եւ ի կաթողիկոսութեան Տէր Գրիգորի եղեւ աւարտումն սուրբ գրոյս եւ աստուածային բուրաստանիա . . . » :

— ի կողն նոյն Յայսմաւուրքին գրեալ . « Ես Շէնքոչացի մեղապարտ եւ անարժան Յովանէս էրէցս եկի ի Հապրաման վասն Ա . Աստուածածնայ շարակնուն համար , Սեւերէկցիք հարսնառում են էկած . գեղացիքն ամէն խաղալ են դնացած . Գ . աւր կեցայ , մէկ մի չէկաւ մաւտս , փետր . Ե . աւրն շաբաթ : Սահակայ հայրապետի տասնին . Թ . Ձ . Ծ . Է . թուին » :

— « ի թուակ . Հայոց Թ . Ձ . Ի . Թ . Յուլիս ամսոյ Բ . գարձեալ վերստին նորոգեցաւ սուրբ Յայսմաւուրքս , որ ըստ աւուրց աւուրց ունի յինքեան բովանդակ զարտմութիւն սրբոց վկայից , որք մարմնով եւ արեամբ զինեցան ընդդէմ մահու : Կազմեալ ձեռամբ Ոինաս վարդապետի , արդեամբ եւ տրովք Հապոմանցի Գասպարի ծերունոյ քրիստոնէի , յիշատակ իւր , եւ . . . Գարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՄարկոս վարդապետն իմ , որ ի թվ . Թ . Ձ . Ի . Բ . հոկ . ամսոյն վախճանեցաւ . . . Այլ եւ՝ Աստուած ողորմի ասացէք առաջին ստացովի սուրբ գըրոյս Խաւճայ Խալիֆային , որ ի հալալ ընչից

իւրոց ատացեալ զսուրբ գիրքս եւ եղեալ էր յիշատակ ի գիւղն Հապուման . . . » Ես Աւիտսցի Եղիազար . . . սուտ անուն արեղայ եկի Հապուման վասն Ա . Աստուածածնայ պըտղոյն համար . Ե . աւր կեցայ , երեսս չի հայեցան , մարդ չեկաւ ի մաւտս . Ռ . Ճ . Ծ . Ե . :
— Ի կողն նոյն Յայտաւութիւնի գրեալ անվարժ գրչով .

« Զաւրութիւն գրոյս յայտ առնէ ընթերցանէր հարցդ եւ եղբարցդ մերոց հաւատացելոցդ ի Քրիստոս , վասն Ա . Աստուածածնի վանիցս , որ է հանդէս գիւղաքաղաքին Շէնքչայ , էկող եւ գնացող առաջնորդաց եւ աստուածաբան վարդապետաց . թէպէտ քաջ սերմանողքն հոգեւոր ննջեցին , բայց սերմանիքն առ մեզ են , եւ պարտիմք միշտ յիշտակ նոցին անջնջելի պահել , զորո եւ խնդրեմք ի Փրկչն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ , ընդ սրբոց Առաքելոցն դասեսցէ : Ամէն :

« Արդ ի թվ . ամի տեառն 1561 . եւ ի Հայոց թվին Ռ . Ժ . . . Յայսմ դառն եւ դըժուար ժամանակի , որ էր թվական Ռ . Ժ . ին . նախ եւ յառաջ Պաւղոս վարդապետ այր հոգեշնորհ , որ էր յերկրէն Հաստանայ , որ է նահանդէն Ջերմուկայ , եւ այժմ ասի Հաստանայ գալոյ , ուր էր վանք Երկրին մեր , զոր քակեալ աւերէին ազգն քրդաց . եւ այս լուսահոգի Պաւղոս վարդապետն վախսուեց դիմելով ի մատուռս այս , որ է յանուն Ա . Աստուածածնի , զոր ի վաղոց ժամանակաց կառուցեալ էր նախնեաց սրբոց . եկեալ աստերջանիկ վարդապետն Պաւղոս ուխտ եւ աթոռ կարդեալ եւ Հաստատեալ ի նոյն ժամանակի , ոչ գոյ եղեալ պարիսպ եւ շինութիւն , բայց միայն խուց եւ տնտեսուն , այնպէս կառավարելով մինչ ի թվ . Ռ . Խ .

Բ. ին. Լինի զրաւ կենաց նորին։ Եւ յետ
նորին յաջորդէ զաթոռն Մարտիրոս վարդա-
պետն Շէնքուշի, որ է այր փիլիսոփիայ եւ
քաջ քարտուղար։ որոյ գոն ծրեալ մատանց
նորին յոլով գրեանք ի սուրբ վանքս եւ յե-
կեղեցին որ ի Շէնքուշ։ որոյ յիշատակն աւրհ-
նութեամբ եղիցի . . . եւ ի մտանելն Զ. Ա.
թուին Լինի վախճան Մարտիրոս վարդապե-
տին, եւ նատի յաթոռն Յովանէս վարդապետն
Շէնքուշի Ռ. Զ. Ա. ամին։ որ է ձեռնա-
տուն աշակերտ Մարտիրոս վարդապետին։ Եւ
խաֆայ ուսումնակից Եղիազար կաթողիկո-
սին Ո. կծմիածնի, որ եւ աւգնականութեամբ
Աստուծոյ։ Եւ ձեռնտուութեամբ որբազան
կաթողիկոսին եւ յառաջնորդութեան Յովան-
նէս վարդապետին շինի նորինորոյ պարիսպ
սրբոյ վանքիս, զոր Տէր Աստուած ընդ սրբ-
րոյ վարդապետացն դասեսցէ։ «Թվ. Ռ. Պ.
Բ. ամին, եղեւ ննջումն Յովաննէս վարդա-
պետին, եւ յաւելու առ հարսն իւր թող-
եալ յիշատակ մեզ զբարի վարս իւր յայսմ
աշխարհի։ Եւ յետ նորին ի նոյն թվին Ռ.
Պ. Բ. ամին յաջորդէ զաթոռն նորին աշա-
կերտ Մարկոս վարդապետ Հացուտյի, որ ու-
նի բազում յիշատակ ի սուրբ վանքս եւ ի
Շէնքուշ։ Եւ Գանձաետր մի գրեալ ձեռամբ
իւրով. Տէր Աստուած իւր հոգին լուսառ-
ուեսցէ. ամին։

Ի թվ. Ռ. Ճ. Ի. Ը. Եղեւ զրաւ կենաց
Մարկոս վարդապետին։ Եւ ի սոյն թվին յա-
ջորդեաց զԱթոռն ձեռնատուն աշակերտն իւր
Մինաս վարդապետն Յամթեցի, զոր ի տղայու-
թեան բերեալ եւ որդեգիր էր տուեալ ու-
մեմն Շէնքուշի կաչատուրի, որ եւ նա ըստ
համեստ բնութեան իւրոյ մնուցեալ եւ վարժ-
եալ առընթեր ուսուցչին իւրոյ Մարկոս քաջ

եպիսկոպոսին, որ յետոյ ժառանգքեալ զաթուն հաւը իւրոյ, եւ յետոյ դնացեալ ի Ս. էջմիածինն. ի՞Դ. ամ նուիրակութեան շրջագայեալ. եւ յետոյ ժառանգքեալ զաթուն կոստանդինու եւ Ս. երուսաղէմի պատրիարքութեան. ի յայնմ ժամանակի տարեալ ի Ս. Սաղիմ զեղբաւրորդին իւր Յովանէսն Շէնքուչցի, եւ տայ նմա դաւազան ծայրադոյն վարդապետութեան, եւ առաքէ փոխան իւր ի վանքն Շէնքու. Յովանէս վարդապետն եկեալ կառավարէ զաթուն, եւ ինքն վախճանի ի Ս. երուսաղէմ. եւ թաղի ի Ս. Փրկիչ, ի կարգս պատրիարքաց, որ ունի բազում ջան եւ երախտիք ի վերայ սուրբ վանքիս. եւ յիշատակ՝ զգեստս եւ դրեանս եւ սղնձեղէնս, զոր Տէր Աստուած ընդ սրբոց Առաքելոցն դասեսցէ, ամէն:

Յովաննէս վարդապետն, որ ունի յիշտակ՝ թագ եւ զգեստ եպիսկոպութեան, զոր ինքն վայելեալ է եւ թողեալ մեզ, եւ բազում արդիւնս սուրբ վանքիս. եւ փայլեալ ուղղափառութեամբ եւ հանգեալ ի Քրիստոս. ՈՒ. Ճ. Հ. Բ. ամին. զոր խնդրեմք յԱստուծոյ ընդ սրբոց հայրապետացն դասեսցէ, եւ իւր յիշատակ անջնջելի պահեսցէ, ամէն:

« Եւ յետ նորին Եղիսաբար վարդապետն Աւիսաւցի (Աւեսորցի) ։ ամս նստի եւ ոչ կարէ կառավարել զաթունն. ՈՒ. Ճ. Հ. Բ. նստուցանեն կիւրինցի Ստեփաննոս վարդապետն մինչ Ժ. Բ. ամ. եւ նա փախստական լինի ի վանիցս, ոչինչ օգուտ արարեալ սուրբ վանքին » :

« Եւ յետ նորին. ՈՒ. Ճ. Հ. Զ. Զ. ամին Շէնքուչցի Նիկողայոս վարդապետն Յաղդադաւաղլոնց տաննէն՝ յաջորդէ զաթուն Ս. Աստ-

ուածածնի մինչ Ժ. ամ այր ճգնազգեաց ,
սնեալ յանապատի , որ ունի յիշատակ սուրբ
վանքիս մեծ աւտան առաջնորդարանն եւ¹
դուռքն երկաթի , որ վախճանի Ռ. Մ. Ե .
ամին , զօր խնդրեմք ի Քրիստոսէ ընդ սրբոց
ճգնաւորացն դասեսցէ » :

« Եւ յետ նորին , նոյն թվին նստի յաթուն՝
նորին աշակերտ Գասպար վարդ ապետն Շէն-
քուշցի , որպէս ջահ փայլեալ վարուք , որ ու-
նի բազում երախտիք սրբոյ տանս , որ երեր
զաղբիւրն դէմ վանքին եւ շինեաց ջրաղացն
քիրածով . եւ նորոգեաց յարեւելից կուսէ
զարիսապն վանքին . եւ բազում տուգանս
տուեալ բռնաւորաց , այդիս եւ արտորաց
բազումն արար , յորոյ ժամանակս յոյժ տ-
ռաւելեալ եղեն արդիւնք սուրբ վանքիս . եւ
վախճանեալ Ռ. Մ. Ե . կ. ամին . եւ Պետ-
րոս վարդ ապետն դործակից նմին վախճանի
ի նոյն ամին . որոց վասն՝ երեսանկեալ ազա-
շէմ զընթերցողադ , միով Հոգոցիւ եւ Հայր-
մերիւ մաղթել մեղաց թողութիւն համեայն
վարդ ապետացն , մանաւանդ Գասպար արք
եպիսկոպոսին , որ է հոգեւոր ծնող մեր » :

« Եւ յետ նորին յաջօրդէ զԱթուն Շէն-
քուշցի Յոհաննէս վարդ ապետն , զոր յետ
վախճանի Գասպար վարդ ապետին , ի նոյն
աւուր առեալ իշխանացն Շէնքուշայ եւ Ա-
դիշոյ՝ առեալ տանին յԱթուն Յարձրահայ-
եաց (Ս. Ա.ստուածածնի վանք Արդնոյ) , եւ
անդ կալնու գտապան ծայրագոյն վարդ ա-
դապետական ի Կարապետ վարդ ապետէն ,
որ կայ եւ վայելէ յայժմուս . զոր տէր Յիսուս
մշակ առանց ամաւթոյ արասցէ , եւ յետ
աստեացս ելանելց՝ իւր երկնից արքայու-
թեանն արժանացուացէ . ամէն » :

Ի սոյն թվ. ձ . Մ . Ե . կ . նորոգեաց բա-

զում աւտայիւք զսուրբ վանքն ուխտաւորաց։
« Անպիտան եւ մեղսաներկ պաշտանեոյ
ծառայ տետան . բիւրքանքարաց պարտապան
Տէր Մովսէս գրեցի մատեանս վարդապետաց
ի հին աւրինակաց տեսեալ ծրեցի ըստ կար-
եացս։ Զեռքս փափ եւ հող դառնայ. գիրս
ձեզ յիշատակ մինայ։ Խնդրեմ միով հայր մե-
րիւ յիշել»։

— Սյլուր գրեալ « . . . Յետնեալ Տէր Մով-
սէսս գրեցի, Թվ. Ռ. Մ. Լ. թ. ամին. յա-
ռաջնորդութեան Յովաննէսս վարդապետին
րերաւ աղբիւրն ի մէջ վանքին եւ եղեւ չի-
նումն աւտային. եւ էառ ջրադացն յիշատակ
սուրբ վանքին. անջնջելի յիշատակն աւրհ-
նութեամբ եղիցի։ Թվ. Ռ. Մ. Լ. ամին.
գնացաք ի Ս. Էջմիածին ի հայրապետութեան
տետոն Պուկառու, որ յոյժ միսիթարեալ.
պատուով ընկալեալ եւ աւրհնեաց եպիսկո-
պոս. ուղեւորեալ ի ճանապարհ տասն եւ մէկ
աւրն հասաք ի Շէնքուշ յաջողութեամբ Աս-
տուծոյ։ Ի սորա ժամանակին յոյժ պայծա-
ռացաւ սուրբ վանքաշինութեամբ եւ զար-
դիւք սուրբ եկեղեցւոյ. եւ էառ վերայգրեալ
ջաղցին երկրորդ բաժինն որ եղեւ բովան-
դակ ընդ պաղչայիւն՝ որ է հետ ջաղցին, չորս
հարիւր զրչ. յիշատակ Ս. Աստուծածնին։
Եթէ ոք ծախէ կամ խորէ, ընդ խաչահանսն
եղիցի, բազում աշխատանաւք սուաք. զիրաց
յոյժ պիտանի է միւս ջաղցին՝ վասն ջրին.
որ եւ տեսողաց յայտէ։ Ի թվ. Ռ. Մ. Լ. Ա., ամին եղեւ վախճան Յովհաննէսս վարդա-
պետին, Աեռլ. Բ. ին եւ թաղեցաւ ի Շէն-
քուշ, ընդ հովտնեաւ Ս. Կարապետ եկե-
ղեցւոյ . . . Ի սոյն թվին Ռ. Մ. Լ. ին
յաջորդեց զաեղի նորա Տէր կարապետ ճրգէ
նողգեաց վարդապետն, որ է մնեալ զուա-

սուրբ վանիցս . որ կայ ու վարէ զիշխանութիւնն . զոր . . . տէր մշակ առանց ամաւթոյ արացէ . ամէն » :

— « Թվին Ռ . Մ . Զ . է . ամին . ես տիրացու Մարտիրոս կեցայ Ա . Աստուածածնի վանքս երկու տարի , Պաղտասար վարդապետին փոքրաւոր . . . ասացէք Աստուած ողորմի հոգւոյն . ամէն » :

21 . Թուղթք Պօղոսի : Թուղթք կաթողիկեայց : Գործք առաքելոց : Ի յիշատակարանէն « . . . Եղբայրս մեր Ներսէս սարկաւագ . . . ատացաւ զաւ զաւակ 'ի Սիոն . . . յիշատակ իւր եւ ծնողացն . . . առ ի բարեխաւս լինել յաւուր որոտընդուստ գալստեան Փըրկչին . . . յիշեցէք զԱստրդիս ապիկար գրիչս . . . ի թվին . Զ . Զ . է . » :

22 . Մաշտոց մկրտութեան եւ ձեռնադրութեան . — « Ի վայելումն Շընքշոյ տեառն Յոհաննիաի մեծի վարդապետին . ձեռամբ Մարտիրոսի , բանի սպասաւորի . ի թվին Ռ . Ճ . Գ . . . . » :

23 . Տօնացոց . — . . . « Յիշատակ ի դուռն Ա . Աստուածածնի վանից , յերկրին Շնքոշայ . գրեալ ձեռամբ թոմասու սարկաւագի . ի թվին Հայոց Ռ . Ճ . Գ . ամին : Աստուած ողորմի Տէր Կարապետին . . . » :

24 . Գիրք սահմանաց , եւ Ներածութիւնք Պորփիրի . . . » :

25 . Հաւաքածոյք Մեկնութեանց Յորայ . Սաղմոսի , Նարեկացւոյ , եւն : Թերի է :

26 . Շարական . փոքր . մաշեալ . — ի յիշատակարանէն . . . « Աւարտեցի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս , որ տիրեալ էր աշխարհիս Հայոց՝ ազգն Թուրքման . որ եւ զամենայն աշխարհս ի սուր , ի սով , եւ ի գերի մաշեաց . որ ոչ ուստեք ունէաք մխիթարու-

թիւն . . . Գրեցաւ գիրքս ի գաւառիս եզ-
եաց . ի վանքս ջաւզացքար . ընդ հովանեաւ
կենսարեր Ս . Նշանիս . ի լաւ եւ յընտիր աւ-
րինակէ Խլկցի . ձեռամբ Մատթէոս քահա-
նայի , յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց . . .
ի թվին Հայոց Պ . Զ . Զ . . . » : Զվերջին ըս-
տացող կարապետ , հայրն Սեւիկ . մայրն Նի-
կար . եղբայրն Խըտըրչ . . . յիշեցէք . . . » :

27. Աւետարան . մաշեալ . — Գրեալ « ի
թվին մեր Զ . Ժ . Գ . ի հայրապեառութեան
Տէր կարապետին , եւ ի թագաւորութեան
. . . պարոն Զաքամ' պակին . Գրեցաւ
Ս . Աւետարանս ի մայրաքաղաքս հոչակա-
ւոր ի Հռովմլայս , ի գիւղս Խալիֆի յոր-
ջորջեալ . ընդ հով . Ս . Գէորգեայ եւ Ս .
Թէոդորոսի զինաւորաց . . . ձեռամբ Անանիա
կրաւնաւորի . . . » :

28. Աւետարան . ընտիր . մագաղաթ . —
Գրեալ ի կ . Պոլիս . « ձեռամբ Քրիստոսու-
րի ի թվին Հայոց Ռ . Դ . Բ . յիշեցէք զփոքք
Ադիշեցի կարապետն , որ ի գաւառէն Ամ-
թայ . ի գեղջէն պզտի Ադիշ . . . զՄ . Միրի-
ջանն եւ զԱլամն . . . յիշատակ ի մեծ Ատիշ
գեղջն . ի գրունտ Ս . Մաւրոֆին , Ս . կարա-
պետին . եւ Ս . Սարգսի խորանացն . . . » :

29. Գրիգոր Տաթէւացի . Մեկնութիւն հա-
ւաքական՝ Մատթէոսի Աւետարանին :

30. Աւետարան . Ատենի : Անթուական եւ
անյիշատակ :

31. Աւետարան .

« Երջանիկ եւ երիցս երանեալ բարունապե-
տըն . . . Տէր Մարտիրոս Շընքուցին տեսեալ
զիմաստաշատ եւ զդիւրագիւտ կարգ տոհ-
մից ազգակցութեանց պատմութեանց հին եւ
նոր կտակարանաց Աստուած աշունչ տառից .
ետ գրել զստ ուկենկար զարդուք ի վայե-

լումն սրբասէր անձին իւրոյ ի ներկայն , եւ
յապագայն յիշատակ անուանն եւ սրբասէր
հոգւոյն իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց հոգեւոր
տեառն Փետրոսի կաթողիկոսին Սըսայ , որ է
համշիրակ Սրապիտն կաթողիկոսին Էջմիած-
նի , աշակերտք Գուկոսու Կեղեցւոյ : Արդ
դրեցաւ եւ ծաղկեցաւ ոսկենկար մատեանս
Աստուածաշունչ համառաւտ տոհմաժիւքս , ի
հայկաղեան թուականութեանս Ռ . Հ . ամին :
Յիշեսջիք զՄարտիրոս վարդապետն Շընքո-
չեցի . եւ զնորին աշակերտն զ՛վաննէսն վար-
դապետ Շէնքուչցի , որ է սարունի երանել-
եացն Աստուածատրոյ , Խաչատրոյ , Կիրակո-
սի , Եղիազարու կաթողիկոսի , եւ Մարկոսի
վարդապետաց առ տէր զնացելոց . հուսկ
յետոյ զՄինաս վարդապետն Համթեցի . զնը-
ւաստս ի բեմբականաց , որ եմ աշակերտ վե-
րոյասացեալ Մարկոսի բարունապետի Շէնքո-
չեցւոյ , որ ի գնապն իմ յԵւդոկիա հանդիպե-
ցաք աւազակաց , որք զամենայն ինչս եւ
զգրեանս իմ կողոպտեցին , եւ միայն մնաց այս
համառաւտ Աստուածաշունչս , զոր չնորհեալ
էրինձ վարդապետն իմ Մարկոս , եւ իմ զայս
գիրքս անձին խում խորդ վարկանելով , չնոր-
հեցի ի դուռն Ո . Աստուածանի վանացն ,
զոր առաջ Եղեալն էր յիշատակ Մարտիրոս
Աստուածաբան վարդապետն : Որ եւ այսու
վոքու բնծայիւքս գտացցի Յրիստոսէ ազու-
թիւք ձերովք զթողութիւն անկշռելի սղա-
լանաց պարտուց մեղանաց իմոց . արդ լալով
ազաշեմ բազմարիծս զվայելովք այսմ սո-
վեստիս , զի յաւդաելն ձերի կաթանէ ըստ-
եանց սորին . ինդրել մեղաց իմոց թողու-
թիւն . նաև սոտցողի սորին Մարտիրոս
վարդապետի Շընքուչցւոյ . . . » : « Գրեցաւ
յիշատակարտնու ի թվին Հայոց Ռ . Ճ . Ժ . Գ .

ամին, յորում Եղիազար վարդապետն Երուսաղէմի կաթողիկոս ձեռնադրեցաւ ի քաղաքըն Հաղապ. ի Խաչատուր կաթողիկոսէն Սըսայ. ի սուրբ Քառասունք Եկեղեցին » :

53. Մաշտաց. — « Գրեցաւ յաստուածու-կոմ սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ. ի վանքս որ կոչի Ա. Փրկիչ. ի թվին Հայոց Զ. Ժ. Ե. ի խնդրոյ . . . Առաքել արեղային, ձեռամբ Աստուածատուր . . . արեղայի Տրապիզոնցի » :

54. Աւետարան. — « Գրեցաւ . . . ի թվ. Հայոց Զ. Ղ. յընտիր աւրինակաց սրբոց հարցն գրեալ, ի լուսազարդ եւ ի գեղեցկայեց . . . Անապատիս Տէր Յուսկայորդւոյ, ի գաւառիս Տարբերունեաց, որ այժմ կոչի Բերկրի, ընդ հով. սուրբ Եկեղեցեացս, սուրբ մաւրս լուսոյ Տիրամաւր Աստուածածնի կուսին. եւ Ա. Կարտապետին, եւ Ա. Յարութեան, ձեռամբ . . . մատոնադեղեւ գրչի Եղիա սուտանուն կրաւնաւորի, ի խնդրոյ . . . բարերարոյ տանուառըն Խաւջայ Խալիֆին. յիշտակ բարի իւր, եւ ծնողացն . . . : (Աստ 52 անուններ կը թուէ մի եւ նոյն գերդաստանէն) :

55. Անանուն, մաշուած, հին ձեռագրի մը թղթոց էջերը գրուածներէն. « Ես . . . Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Ամթեցի, որ Տիգրանակերտ կոչի, Ղըռապաջի Մ. Ռուհինի որդի . . . տիրացու Սարգիս . . . Եկի ի Ա. Աստուածածին վանքս Զընքոյ. ի թվ. Հայ. Ռ. Մ. Ժ. Ե. մայիսի ի՞Դ. մոի Գասպար աստուածարան վարդապետի քով միաբան. կացի Բ. տարի, յետոյ դնացի տունս կեցի Բ. տարի չըթշութիւն էրի, յետ Բ. ամաց Եկինք հայրիս մայրիս չորս Եղբայրիս հետ ուխտ, լուսահոգի Գասպար վարդապետ ինձի ու ախաղարիս տուեց կարդ դպրութեան

չորս աստիճան։ նա աստուծով եղեւ քահանայ. . . թվ. Ռ. Մ. Ծ. Եկի կրկին եղէ միաբան կարապետ աստուածաբան վարդապետի քով։ Աստուած մշակ առանց ամսաւթու արասցէ . . . »։ « Ես տիրացու Գասպար ծառայ Ա. Աստուածածնայ դուռն էկայ թվ. Ռ. Ճ. Հ. Ե. ամին։ Զեռնադրուեցայ արեղայ ձեռամբ Նիկողոս վարդապետին. թվ. Ռ. Ճ. Զ. Զ. Զ. ամին։ Գաւազան ընկալայ ձեռամբ Նիկողոս վարդապետին թվական Ռ. Ճ. Ղ. Ե. ամին։ Թվ. Ռ. Ճ. Ղ. Բ. ամին Ա. Երուսաղէմ գնացի։ Թվ. Ռ. Մ. Ղ. ամին գուապան (գմբէթ) շինեցի ես Գասպար վարդապետ։ Թվ. Ռ. Մ. Գ. վանքին քավկիրինայ ջաղացքն շինեցի, յայսմ ամին Ա. Կարապետ գնացի ես Գասպար վարդապետ։ Թվ. Ռ. Մ. Ե. Եղեւ զրաւ կենաց Նիկողոս վարդապետին եւ թաղեցաւ վանքն. եւ առաջնորդեաց իւր ձեռնասուն աշակերտն, մարտի Ժ. Անառակի կիրակին, Զնքուչցի Գասպար վարդապետ։ տեսանողք ասացէք Աստուած իւրեան կարողութիւն տայ, եւ դուք վարձու յԱստուծոյ առնուք։ Թվ. Ռ. Մ. Ժ. մարտ ամսայ Ժ. Դ. Ղազարու շարթի Երեքշաբթին Խաչատուր վարդապետ առ Աստուած փոխեցաւ։ Թվ. Ռ. Մ. Ժ. Գ. Ես Գասպար վարդապետ գնացի Ա. Էջմիածին ձեռնադրեցայ եպիփառապոս ձեռամբ Սիմէռնի սրբազան կաթողիկոսի։ Թվ. Ռ. Մ. Ի. աղբիւրն շինեցաւ գէմ Ա. Աստուածածնի ձեռամբ Գասպար վարդապետի։ Խմէք զանոյշ ջրիկն, ասացէք Աստուած ողորմի. ամէն»։ « Ես Տէր Գրիգոր Խարբերդցի, Ղուլու գիւղէն, որդի Մ. Տաւնապետի եկի Զնքուչց վանքն կեցի Խ. աւր. թվ. Ռ. Մ. Լ. Ա. սեպ. Գ. էկայ. հոկ. Ժ. էլայ գացի . . . »։

« Ես Ռական . . . վարդապետս եկի սուրբ ուխտա հրաշալի առ Մեծ . եւ առաքինի սրբագան հայրս մեր Գառազար գերիմաստ եւ զգաւնամիտ բարունապետն . Տէր Աստուած զինքն հաստատ եւ անշեղլի պահեսցէ ի վերայ սուրբ գահիս . . . » :

— « Թվ . Ռ . Մ . Զէնքույ քիլայ ցորեն Ժ . Դ . զուրուշ ծախտաւ : Թվ . Ռ . Մ . Ա . յունվ . ամսոյ իԵ . վանքին արտն գարի ցանու : Թվ . Ռ . Մ . Է . կրկին սով եղաւ Ամիթ . քիլայ մի ցորեն Կ . Պ . Լիոր մի չամիչ Ի . զրուշ . Զէնքուշի քիլայ մի ցորեն ԼՐ . Պրշ . քիլայ մի կորեկ ԻԴ . Պրշ :

— « Թվ . Ռ . Ի . Է . ագեւոր աստղ մի ելու , չորս ամիս շարժ եղաւ . Բ . թագաւոր Պարսից մեռաւ . մէկ Շահ իամայիլ , մէկ Շահ Թահմաղ : Դարձեալ թվ . Ռ . Ծ . Ժ . յամսեանն դեկտ . ի մէջ գիշերի ագեւոր աստղ մի այլ էլու , թահմաղ լյանն իւր զաւրաւք կորաւ : Դարձեալ թվ . Ռ . Ծ . Ժ . յամսեանն յունվ . ի ագեւոր աստղ մի այլ էլու , Զէնքույ քիլայ ցորեն Ժ . Պրշ . ծախտաւ . նուկի մի չամիչ Ժ . ստակ . թահմաղ Գուլի լյանն էկաւ Քարքուտ , Հասան գալայ աւերեց գերեց . . . » :

56 . Աստուածաշունչ . որոյ կողն գըրուած էր . « Թվ . Ռ . Մ . Է . խիստ կարի սով եղաւ . Զընքոյ քիլայ ցորեան Ի . Է . Պրշ . եղաւ . կորեկին՝ չարէքն Ի . Պրշ . Լիոր մի չամիչ Բ . Պրշ . Լիոր մի սոխ Ի . Փարայ . Լիոր շողգամ Ի . Փարայ . յԱմիթ քաղաք՝ չարէք մի ցորեն Ծ . Պրշ . ամեն բան սոցա պէս . միսին հօխան Ը . Փարայ . շատ մարդ մեռաւ այս սովոյս : Թըմի Ռընտուալ՝ Դ . ճըռդ ծախտաւ , երկանքն կու աղային հաց կընէին թէ Հայ թէ Տաճիկ . յորժամ մայիս ամիսն մտաք՝ Զընքուշոյ քիլայն ցորեն եղաւ

լի . զրշ . Զերմուկ՝ կ . զրշ : Դ . Շ . մարդ .
Հայոց ազգէն մեռաւ անօթուն՝ ջնքուշոյ մէջ՝
տաճիկէն մատէ . Յորժամ յունիս ամիսն մը-
տաք՝ եղաւ քիլայ մի ցորեան կ . զրշ . Լիտր
մի չամիչ Ե . զրշ . Լիտր մի շիրիկ իւղ , Զ .
զրշ : Բ . ամիս Զընքուշոյ եկեղեցին ոչ կան-
թեզ վառաւ , ոչ ժամկոչ էլաւ , իրրեւ ծո-
վու նման կու ծփայր երկիրն վասն մեզաց
մերոց : Յայսմ թվին ներքին Ատիշոյ եկեղե-
ցին այլ այրեցաւ , որ մէկ հատ քար կամ
փայտ չի մնաց . Աստուած վերջն բարին կա-
տարէ . ամէն » :

— « Թվ . Ռ . Մ . Ի . ազրիւրն շինել տուի .
ջուրն բերի մէջ բազչային . Ռ . զրշ . խարջե-
ցի հազիւ կարացի բերել Գասպար վարդա-
պետս . Տէր Աստուած ամենայն յիշատակն
ընդունելի առնէ » :

— « Թվ . Ռ . Մ . Ի . է . բազում չաքուր-
կոյ եւ կարկուտ էկաւ . կարի դժուար սով
սաստիկ եղաւ , վանքին ութն Լիտր չամիչ
եկաւ , ութն Լիտր գինու շիրայ » :

— « Թվ . Ռ . Մ . Ժ . Ի . բազում չաքուր-
կոյ եւ կարկուտ էկաւ . կարի դժուար սով
սաստիկ եղաւ , վանքին ութն Լիտր չամիչ
եկաւ , ութն Լիտր գինու շիրայ » :

37 . Կանոն գիրք եւ Դատաստանադիր
Մխիթար Գոշի , որոյ յիշատակարանէն քաղ-
եալ « ... ի խնդրոյ Մինաս վարդապետի
Ամմեցւոյ աստուածարելոյ անձին եւ յԱստ-
ուած խրախուսելոյ , որ ոչ երբէք յայլ ինչ
իրս է պարապեալ քան թէ յԱստուած զաւ-
րացեալ եւ նովաւ հանդիսացեալ միշտ ի գե-
րակատարն գլուխ ունելով զակն ոգւոյ ըստ
իմաստնոյն խրատու , լուսատու հոգւոյ եւ
անսայթաք պողոտայ ոտից զպատուիրանս

տեառն ունել առինքն , եւ ըստ ինքեան վարժեալ աւրինաւք , եւ կատարեալ տեսական եւ արդիւնական գերապայծառ եւ տիեզերափայլ վարդապետութեամբ , եւ առաւելեալ ամենայն մաքրութեամբ , եւ գրասիրութեամբ ձոխացեալ : Եւ ընդ յոլովից գրոց ստացելոց՝ ստացու եւ զգիրս կանոնաց եւ Գատատանաց՝ եղեալ ի միտւմ տփի . ի վայելումն անձին եւ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ , եւ հոգեւոր ուսուցչին իւրոյ Մարկոս վարդապետի Զնքուշուոյ փոխեցելոյ առ Աստուած . նաև ծնողաց իւրոյ Մ . Առաքելին եւ Հոխիսիմէին . եւ հանւոյ իւրոյ Մ . Պահրիէին , եւ այլ ամենայն արեան մերձաւորացն :

« Եղեւ սկիզբն գրչութեան տառիցս ի Հայոց թուականիս Ռ . Ճ . Լ . Զ . ամին . ի ժամանակիս կաթողիկոսութեան Ո . Էջմիածնայ երիցս երանեալ տեառն Եղիազարու երջանկի , որ տառուածային ընտրութեամբն արժանաւորեալ յառաջնորդութիւն հայրապետութեան Հայկազնեան ազգիս Հնորհեցաւ գլուխ սպատուական եկեղեցւոյ՝ Քրիստոսի արեամբ գնեալ բանաւոր հաւաիցն հովիւ քաջ եւ բարի : Որոյ սիրելի սպասաւոր եւ սպաշտանեայ ծտույեալ մինչ ցարդամն ի՛ւ . գոլով եւ գործակալ ամենայնի Ս . Էջմիածնայ եւ Ս . Երուսաղէմայ . եւ ամենայն իրագործութեան ամենայն Հայոց՝ Մինաս վարդապետ ստացող մատենիս : Հնորհիւ տեառն սկսեալ եւ ողորմութեամբ նորին յանգ եղեալ աւարտեցաւ գիրս կանոնաց Ս . Առաքելոցն եւ Հայրապետացն եւ Վարդապետացն . եւ թագաւորաց բարեպաշտից եւ աստուածասիրաց . ի թուարերութեանս Հայոց Ճ . Ա . Ռ . Ե . Ա . կ . 1157 . յունվար ամսոյ հնդումն . ի յաւանս Նոր քաղաք կոչեցեալ ,

ընդ հովանեաւ Ա . Նշանի եկեղեցւոյս . նըւաստ ոգի Միքայէլ , Բարդամ գրչի որդի . առ ոսս տեառնս խմն Մինաս վարդապետի քաջ դիտապետի սուացողի գրոցս Եւդոկիան կերտի արհի եպիսկոպոսի . ի ժամանակս թագաւորութեան տաճկաց Սուլդան Մահմէտի , որոյ զաւրքն ամենայն գնացեալ էին ի պատերազմ յաշխարհն լեհին . եւ աշխարհ ամենայն խարբալեալ եւ ի տատանման կացր . . . եւ նստուցին զեղրայր նորա ի տեղի նորա թագաւոր տաճկաց , որոյ անունն էր Սուլթան Սուլէյման . . . ի նոյեմբերի ամսին » :

« Թվ . Ռ . Մ . Է . ամին անչափ սով եղաւ , որ Զընքոյ քիլաց ցորեն և . է . զրշ եղաւ , կորեկն ի . Դ . զրշ . Ամթայ քիլաց ցորենն է . զրշ . վասն մեր մեղաց , լիտր մի չամիչ է . զրշ . լիտր մի ըռնտուալ է . զրշ . լիտր մի սոխ է . վարայ . լիտր մի չիրիկ Զ . զրշ :

« Թվ . Ռ . Մ . Ի . Է . եկն աստուածաստարկութիւն ի վերայ աշխարհիս Միջագետաց , զի հնչեաց հողմն հարաւային եւ երեր զամենայն զմինայն (թռչուն) , որ է գըմբըլն , և եկեր զմարախն , որ է չաքուրկան , որ ապականեաց զամենայն արտօրացս եւ զանդաստանս եւ զայգիս մեր . որ ամենեւին ոչ գըտանիւր չամիչ կամ քաղցր վասն հիւանդաց , եւ եղեւ սով սաստիկ . որ Զընքուշայ Ա . թըրմին ցորեն՝ եղեւ ոսկի մի , վասն ծովացեալ մեղաց մերոց . բարերարն Աստուած քաղցրասցի եւ կրկին տացէ առատութիւն ամենայն աշխարհի » :

« . . . Թվ . Ռ . Մ . Ի . Է . ամին եղեւ մահտարաժամ յոյժ , եւ մեռան Հայոց ազգէն է . հարիւր մարդ ընդ այր եւ ընդ կին . վասն մեղաց մերոց . եւ եղեւ յետ նորա սով սաստիկ , մինչ քիլաց մի ցորեն ծախուել յԱմիթ

չէր գտնուեր . . . » : Թվ. Ռ. Մ. Ծ. Բ. յայ-
սըմ միջացս եղեւ խանդարումն գերապայ-
ծառ աթոռոյն Ա. Եջմիածնի , քանզի յետ
վախճանի երանելի Դուկաս կաթողիկոսին ,
անմիարան եղեալ աղդն Հայոց՝ իշխանք մե-
ծին Պաւլոս ընտրեցին Դանիէլ առնել կաթո-
ղիկոս . եւ միարանքն աթոռոյն աւրհնեցին
զԴաւիթն կաթողիկոս հաւանութեամբ արե-
ւելեան իշխանաց . եւ եկեալ Դանիէլն Եռէ
քիլիսա , նա եւս աւծեցին կաթողիկոս , որ ե-
ղեւ խուզութիւն մեծ , եւ յայնմ ժամանա-
կի եկն Ռուսն պատերազմաւ ի Պարսս ի վե-
րաց բերդին Երեւանաց . եւ եմուտ ի Ա.
Աթոռն ամենայն զաւրաւք , եւ տարեալ ընդ
իւր զամենայն ինչն , եւ այժմ անբնակ է ,
կաթողիկոսն եւս տարեալ ընդ իւր , եւ միա-
րանքն ցրուեալ . սուդ մեծ եղեալ աղդիս
Հայոց , Տէր Աստուած խաղաղութիւն շնոր-
հեսցէ . ամէն » :

« Թվ. Ռ. Մ. Ծ. Ա. ամին , մեր եկեղեցւոյ
արեւելեան որմն վլաւ , տաճարն մնաց ամ-
բողջ :

« Ի սոյն ամի՝ վէզիրն , որ գնացեալ էր Մը-
սըր բազում զաւրաւք ի վերաց Ձրանսուզին
բազմաւ . պատերազմաւ , եւ կրկին ի նոցանէ
թափեալ էսո , եւ չուեալ անցանէր Մելտի-
նէ . գնալ ի մեծն Պաւլիս . իշխանքն մեր երթ-
եալ Մալաթիայ վասն Փարմանի ի սուրբ ե-
կեղեցւոյ Ա. հազար եւ Շ. հարիւր զրշ . ժո-
ղովեալ ի Զընքուշ մերազնէից , ոչ եղեւ հնար
շնութեան , եւ է մինչ այսաւը նոյնպէս . որ
է թիւն Ա. Մ. Ծ. Դ. Տէր Աստուած նո-
րոգման արժանի արասցէ ամէն : « Դարձ-
եալ Ա. Մ. Ծ. է. ամին . Նոր կիւրակին , ի
ժամ սուրբ պատարագին , որ « Միայն սուր-
բն » երգէին դպիրք , եղեւ ահագին հըն-

չումն վասն ծովացեալ մեղաց մերոց . զի սուրբ սեղանն կործանեցաւ , խորհուրդն տէրունական ցթուեցաւ , վասն անարժանութեան մերոյ եւ ծուլութեան . որ անփոյթարարաք վասն նորոգման , եւ եղեւ վայ ի վայի վրայ մեզ . եւ ժամանեալ կրկին ի վերայ մեր բարկութիւն տեառն մինչ Խ . աւր , էանց : Սրբոյ Հոգւոյ գալստեանն կիւրակէն . միջաւրէի , դուռն բացեալ գաւթի սուրբ եկեղեցւոյն չար բոշայի կանայքն , եւ առեալ սուրբ նշանքն եկեղեցւոյ բազմախուռն մասմբ . Բ . պօպչայն եւս . ոչ մնացեալ մի մասն , չուտափոյթ փախստական գնացեալ մի օրն Խարբերդ , Խանքօյին . ի նոյն աւուր որոնեալ ոչ գտեալ սուրբ նշխարքն . եւ եղեւ կոծ մեծ ի վերայ մեր . եւ ի վերայ բոլոր աղդիս սուգ անմիսիթար . մինչ որ խմացեալ եւ ելեալ անձամբ գնացաք մինչ Խանքոյն . եւ բոնութեամբ իշխան տեղւոյն այնորիկ հանեալ ի նոցանէ եւ տուեալ մեզ . որում Մ . զրձ . տուաք , եւ առեալ զցանկալին մեր եւ բազմաց բաղձալին զգանձն աստուածային , պատուական մասունքն Ա . Նիկողայոսին եւ սրբոյն դէորգայ , եւ այլքն անապակաս , եւ լցաք երկնային խնդութեամբ եւ բերեալ հանգուցաք ի Ա . եկեղեցին . յիշատակ աւրհնութեամբ եղիցի , եւ պահպանութիւն հաւատացելոց : Այսուհետեւ ով մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ , մեծաւ զգուշութեամբ պահել եւ արժանապէս պատուել զԱ . Խանն՝ խնդրեմ ի ձէնջ , եւ խնդրել ի Քրիստոսէ զթողութիւն բազում յանցանաց մերոց եւ այնոցիկ որ ընդ մեզ աշխատեցան մինչ ի Խարբերդ . տէր հատուացէ զվարձս վաստակոցն : Նաեւ յայտ լիցի ընթերցողացդ , զի յայսմ ամի երիս փարձութիւնս եկն ի վերայ ազգիս

Հայոց սկիզբն տարւոյս՝ Տեառնընդառաջի
աւրն այս գիւղաքաղաքիս աւտարազգիք . . .
ոչ ետուն թոյլ վառել մելեփն զհրավառու-
թիւնն յայտնի , վասն որոյ եղեւ մեծ խռո-
վութիւն . եւ այս ամենայն վասն մեղաց մերոց
եւ սուրբ էկեղեցւոյ խանգարման՝ եկն ի վերայ
մեր . . . » — « Զնչին Տէր Մովսէս աշխատողո» :
— Սոյն գրքէն օրինակուած է նաեւ հե-
տեւեալք — .

« Յառաջարանութիւն քաղաքական աւրի-
նագրութեանս Աստուածային եւ մարդկա-
յին » :

« Տէրն եւ արարիչ Աստուած մեր ստեղծ
զմարդն ի պատիւ անիշխանութեան . աւրէնս
եղ նմա յաւգնականութիւն , ըստ մարդարէ-
ին , եւ ըստ որում՝ զտմենայն ինչ վասն նո-
րա հաստատեաց . նմանապէս եւ աւրինացն
էած զնա ի գիտութիւն , որ ոմանց եղեւ ի
փրկութիւն ասպնջտկան . եւ ապստամբիցն՝
տանջանաց պատճառ , որք ոչ աւրինացն զգու-
չացան եղեալք ապստամբք յարդարութե-
նէ , որոց վրէժինդիր լինի Աստուած , որ
կանխաւ բացատրեաց ի գիտութիւն նոցին
զաւրէնս եւ զանիրաւութիւն , քանզի նորա
բանին զաւրութիւն հաստատեալ կայ ոսկ-
ման . եւ իւրաքանչիւրոցն չափէ ըստ դործոց
արժանեաց , վասն զի երկինք եւ երկիր անց-
ցեն , եւ բանք նորա ոչ անցանեն . ըստ որում
եւ Աւետարանն սուրբ հրտանայէ :

Սոյնապէս սոյն աստուածազաւրութիւն թա-
գաւորացս հաձեցաւ տալ եւ խմաստնացու-
ցանել աւժանդակ իւրոց աւրինաց զհրամանս
զայս ահաւորս . եւ մեք նորին սիրոյն հպա-
տակ կամք ըստ գլխաւորի առաքելոյն Պետ-
րոսի , հովուել զհաւաս զոր հաւատաց մեզ :
եւ ոչ ի մէնջ իրաւունք դատաստանաց եւ ոչ

վրէժինդրութիւնք չարագործաց , այլ ի նը-
մանէ ամենայն անիրաւութիւնք լուծանին ,
եւ մեղէ ուղղել զիրաւունս նորա , եւ վրէժս
եւ տոյժս պահանջել յանհնազանդիցն , ըստ
հրամանի (կորդի) սպասաւորութեան . քան-
դի սուսերաւ՝ որ ընդ մէջ ածաք , սպասա-
ւորեմք Աստուծոյ . եւ զդժուարին կուլ ա-
նիրաւութեան արձակեմք , եւ զչարագործան
դաստիարակեմք . եւ զայս պահերով , ի վե-
րայ թշնամեացն յաղթութեամբ՝ ամենակա-
րող ձեռն պսակէ զմեղ , եւ զհանդերձեալ
պսակն բազմազան եւ պայծառ պատրաստէ ,
ըստ խոստման հրամանի իւրոյ : Արդ խա-
ղաղութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ եւ քա-
ղաքավարութեամբ խոկալ մեղ արժան է՝
զոր հաճոյն է Աստուծոյ , եւ զմիաբանու-
թեան վերաբերէ զգիւտս , եւ արդարու-
թիւն՝ ամենայն աշխարհաւոր իրայս ունելով
կառավար , յերկնային պատրաստեալ աւթե-
ւանացն մտցուք ի հանգիստ : Որք յառաջա-
գոյն թագաւորեցինն՝ բազում գիրս գտաք
զի աւրինադրութիւնս արարին , զորով մած-
ւածեալ բանսն ընդ աղաւտ խմանամք , կոմ-
բնաւ անդիտանամք , մանաւանդ որք ար-
տաքոյ այսմ աստուածապահ թագաւորական
քաղաքիս արարին զսահմանադրութիւնս .
կոչեցաք զնիկեփարոս փառաւորեալ Պատ-
րիգն , եւ զՄարինոն , եւ զՄարինոս փառա-
ւորեալ հիւպատոսքն . եւ հրամայեցաք զա-
մենայն գրեանսն ժողովել առ մեղ . եւ զգու-
շութեամբ տեսանել եւ քննել , եւ ի նոցանէ
զուղղութիւն պարզեան մեղ արտաքս հանել
գրով , որք եւ զսահման հրամանի մեր երա-
գապէս կատարեցին և ընդաւրինակեցին զդա-
տաստանս եւ զիրաւունս թագաւորաց , որով
զատեն զքաղաքս : Եւ այսպէս զորս ծարա-

ւի էին զովացուցաք , եւ զնրբութիւնն լուսաւորեցաք , հայելի արարաք բարեպաշտից զգիրք աւրինացս , և որք ի հնացն ընթերցումն տագնապին՝ աստ ելս գտանեն : Արդ ի գարշութիւն զընկղմեալսն՝ աւրինաւք վերականգնեցաք . եւ զմարդկան չարչարանան ի բացքեցաք : Եւ որք ի ձեռն առնուն զսա՝ զգուշացին յառաջ ածել ճշմարտութեամբ զիրաւունս եւ զդատաստանս : Մի զաղքատըս արհամարել , եւ մի զհզաւրս անփրաւել , յուզել զեղանակ արդարութեան , եւ սքանչելի առնել զհաւասարութիւն . զգործս մախանաց մի ընդունել միակողմանի , այլ զերկուս դատախազս հաւասար կացուցանել . եւ այսպէս որոշել վնոսա . ընդ որում ճանաչէք՝ ուր գտանէք զթերութիւն իրաւանց՝ մի անուես առնէք իրբեւ զկաշառուք ապականեալսն . որք վասն ընորհակալութեան տան զշնորհս . այլ զճմարտութիւն եւ զարդարութիւն պատուեցէք : Մի թշնամութեամբ ընդդէմ կալ դատեցելցն , եւ մի բռնութեամբ յաղթել , զի— . Զայս խորհելով ուղիղ դատել ոչ զաւրէք— . ըստ յայտնելոյ սաղմոսերգուին թէ՝ « Ուղղութեամբ զարդարութիւն խաւաչ՝ իք եւ իրաւամբ դատէիք , որդիք մարդկան , ոչ եւս ի սրտի ձերում զանիրաւութիւն խորհէիք , եւ ոչ ձեռք ձեր յաշխարհի զանաւրէնութիւննիւթէին » : Նմանապէս եւ Սաղմոն կշոոց առակէ եւ զհոգեւորութիւն հրամայէ ասելով « Կշիռք մեծ եւ փոքր պիզծ է առաջի Աստուծոյ » : Արդ խմանալ արժան է զիրաւունս , եւ հրամայել զճմարտութիւն հանդերձ յայտնի վկայութեամբ , ըստ որում եւ սահմանեցաք աստ խոհականութեամբ . զիզորս են յերկմտութեան դրունան՝ կացուսցէ ի հաստատութեան հաւասարութեամբ ,

ըստ որում առէ զազանէ Յեսու Աիրաքայ։
«Մի ի տեսառնէ դատաւորութիւն խնդրէք,
եւ մի ի թագաւորէ աթոռ վառաց պահան-
ջէք։ մի լինիք գատաւորք եւ յառաջարանք
անիրաւութեամբ, զի ոչ իւիք յափշտակել
կարէք՝ թէ ոչ իմաստութեան զգուշանայք
եւ պարապէք։ ուղիղ դատաստանո նայեցա-
րուք, եւ անաշխատ զարժանս իւրաքանչիւ-
րոցն տուք»։ Ի սոյն ետ Աստուած հանձար
եւ իմաստութիւն Սաղոմնի, որով եւ յայտ-
նեաց զկարծիս երկմտութեանցն ճշմարտու-
թեամբ տալ զվճիռ պոռնիկ կանանցն։ զի
ոչ ունէին վկայ իւրաքանչիւր բանիցն։ ի
կենդանի մանուկն եւ ի մեռեալն զրնութեան
վկայութիւնն յուզեաց, եւ նովաւ եղիտ զան-
ծանաւթն եւ հաստատեաց, քանզի որ աւգ-
տակարն էր վասն մակուան մանկան՝ առանց
տաժանման ընկալաւ զհրամանօն, իսկ որ
ճշմարիտ մայրն էր՝ ոչ տեղի ետ հրամանին
վասն տպաւորեալ սիրայն որ ի բնութեան ։
Զայս իմացեալ, եւ իսկոյն խոկումն եկեալ
մերս բարեպաշտութիւն ձեռնարկեցաք դը-
նել արդարութեան կշիռս, առի դատել աւ-
րինաւք, ըստ ասելց տեաւն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի։ Մի ընդ աչս դատիք, այլ ուղիղ
դատաստան արարէք։ Նաև յամենայն տ-
կրնկալութենէ խորչել արժան է, զի գրեալ
է։ «Վայ այնոցիկ, որ արդարացուցանեն զամ-
րարիցոտ վասն կաշառաց, եւ զմանապարհս
տնանկին խոտորեն։ եւ զիրաւունս արդա-
րոյն բառնան ի նմանէ։ նոցա արմատն իր-
բեւ զհող է, եւ ծազիկն իրբեւ զփոշի ելա-
նիցէ»։ վասն զի լնուլ ոչ կամեցան զաւրէնան
տեառն։ զի կաշառք կուրացուցին զաչս հա-
մարձակահայեաց։ Արդ մի յայս ազար-
տեալ շահս զբաղիք, այլ փութացեալ բարձ-

ըացէք յարդարութիւն, զի որ ի մարդարէն ասացաւ՝ առ մեզ լցցի. Ի բաց կացէք յարծաթոյ արդարոյն. զի ի պատահելն Աստուծոյ, մի տրտունջ լիցի, որպէս ոք. որք պատուիրանացն Աստուծոյ յանցաւորք եղեն :

« Յարեխո՛ Սակիլիոսի հրամայեցաք նըշանագրել եւ ընդ աւրինակել յամենայն գատաստանացն գլխոց, զի բարի վարձս ընկալցի ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ. որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն » :

Յ8. Աստուածաշունչ. ընտիր, պատկերագարդ, ոսկեզօծ. — որոյ յիշատակարանէն օրինակեալ. « . . . Պատուական ծերունին Տէր Մարտիրոս արք եռիսկոպոսն. . . եւ բարի շառաւիղ յարմատոյ նորա ժրաժան մեղուն եւ քաջ վիլխոփայն Տէր Յոհաննէս վարդապետն ցանկացող եւ փափաքող եղեն աստուածային մեծ բուրատանիս, եւ փարթամ կոտակիս, անճողոպրելի գանձիս, որ է թագն պանծալի, եւ պարծանք վարդապետական խմբից, լուսատու ակն տիեզերաց, անմահական աղքիւրն. ծառն կենաց տնկեալ ի մէջ եկեղեցւոյ, ջուր անմահարար, բաժակուրախարար, որ զտգէտսն իմաստնացուցանէ, զխաւարեալսն լուսաւորէ, զհիւանդան հոգւով առողջացուցանէ, զմեռեալսն ի մեղսն յարուցանէ, զնեղեալսն ապաքինէ. եւ զմենայն ցաւս զհոգւոյ եւ զմարմնոյ փարտէ, Ա. Աստուածաշունչ տառս. ստացան զսա յիշատակ բարի եւ անջրելի ի վայելս ներկայումս սրբասէր անձանց իւրեանց եւ պահապան աստուածախնամ գիւղաքաղաքիտ Զնքուշայ . . . յանգեղեալ աւարտեցու Ա. Աստուածաշունչս ձեռնտուութեամբ զառածեալ . . . Մինաս գրչի, որ ետու գրել զսա

աշակերտաց եւ հոգեւոր որդւոց իմոց Յովլ-
հաննիսի եւ Առաքելիք... յիշատակ սոցա-
լիցի ի տուրբ գիրքս, եւ իւրեանց ծնողաց :
Կազմեալ ծաղկեցաւ սա ոսկենկար յանդ-
ուածով. առաջին խորանն հանդերձ վեցաւ-
րեայ արարչագործ պատկերաւք . և Աւետա-
րանի առաջին խորան՝ եւ ընդդէմ խորանի
չորեքիուսի աւետարանչացն պատկերք, եւ
Քրիստոսի խաչելութիւնն. եւ այլ ցրուածա-
զիկքն խամ թփերով տոկերով եւ խորանով,
ես նուաստ Մինաս գրիչս ծաղկեցի եւ ա-
ւարտեցի... յաշխարհս Միջագետաց իմայ-
րաքաղաքն Տիգրանակերտ . . . ի դուռն սըր-
րոյն կիրակոսի եւ մաւրն Յուղիտայի, եւ սըր-
րոյն Մարդսի զաւրավարին եւ որդւոյ նորա
Մարտիրոսին . . . ի Հայոց Թուա . Ռ. Հ. Ե.
ի հայրապետութեան սրբոյ Էջմիածնայ Մել-
քիսեդեկ կաթողիկոսին . որ փախուցեալ է
յաշխարհն Թուաց . եւ աթոռն ամսցի է
մեացեալ, յորում ժամանակի միահամուռ
բարձաւ քահանայութեան (Հնորհ) . զի ոչ
ուրեք երեւի ճշմարտութիւն . այլ տգիտու-
թիւն թագաւորէ . . . եւ ի թագաւորու-
թեան . . . որ սաին տաճիկք . . . զաւրացան եւ
ունին զմիջերկրեայս ծովով եւ ցամաքով, ո-
րոյ աթոռն է մեծին կոստանդիանոսի : Ռ.
կ. կ. թուականին . . . մեռաւ Սուլթան Ահ-
մատն. եւ թագաւորեաց եղբայր նորա Սուլ-
թան Մուստաֆայն ամիսս Գ. եւ յետ այ-
նորիկ թագաւորեցուցին զեղբաւը որդի նորա
զՍուլթան Ահմատի որդին զՍուլթան Աւո-
մանն տղայ հասակու, բայց յաղթող եւ զաւ-
րել թագաւոր : Սա մինչ հնդեւտասնամեայ
էր յարեաւ դնաց ի վերաց լեհաց աշխար-
հին Ռ. Շ. թուականին, եւ ազգն Նետողաց
ընդ իւր շատ պատերազմեցան, եւ բազում

եւ անթիւ գերի առեալ դարձաւ ի թախտն
իւր ի կ. Պաւլիս. . . . :

39. Ճաշու գիրք. — . . . Գրեալ թվ. Զ.
Ժ. Ե. Ճեռամբ Բ. գրչոց Յակոբ քահանայի
եւ Պաւլոս սարկաւագի, ի Խարբերդ քաղա-
քի. ի թաղն Սինամուտ, ի կաթողիկոսու-
թեան տեառն Սարգսի, եւ յեպիսկոպոսու-
թեան տեառն Յոհաննիսի. եւ ի ամիրայու-
թեան Հասան Խանի, ի Խնդրոյ Տէր Յոհ.
Կալիսկոպոսին, ընդ հովանեաւ Ա. Սարգսի
զաւրավարին. . . ի յիշատկ իւր եւ ծնողացն
Լիալարտին եւ Մանանային. . . . :

40. Մայր մաշտոց. — . . . « Գրեալ ի թուա.
Հայոց Զ. Ե., ի քաղաքն Վան. ընդ հովան-
եաւ Ա. Սակեփաննոս նախավետին եւ սրբոյն
Սահակայ հայրապետին: ի հայրապետութեան
տեառն Գրիգորի, եւ մերոյ առաջնորդու-
թեան սուրբ ուխտիս Վարագայ Տ. Յովսէփ
եպիսկոպոսի եւ Զաքարիա վարդապետի:
Յանկացող. . . տառիս կրաւնաւորն Մելքի-
սեդ. . . գրիչ. . . կարապետ երէց. . . ի ստոյգ
եւ յընտիր աւրինակէ զոր գրեալ էր մեծ
վարդապետն Սարգսի, որոյ յիշատակն տւրհ-
նութեամբ եղիցի » . . . :

41. Մայր մաշտոց. — « Գրեալ յանառիկ
դղեակն ի դուռն Բարձրահայեաց Ա. Ասո-
ուածածնի, ի գաւառն Արդնոյ. ի թագա-
ւորութեան տաճկաց Ղատում արքային. եւ
ի կաթողիկոսութեան Տ. Սարգսի, եւ յե-
պիսկոպոսութեան Երկրի մերոյ Արդնայ Տէր
Յոհաննիսի . . . » :

42. Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց. ի
Մատթէոս վարդապետէ աշակերտէ Գրիգորի
Տաթեւացւոյ. — որոյ յիշատակարանէն աւրի-
նակեալ « . . . Աղաչեմ զհանդիսող մանկունող
Հայտատանեայց, մի ծուլութեամբ ազգիս

յամառեալ ցնդիցէք ի պատրանս ծովածուփ
կենցաղոյս , ուրանալով զուխտն աստուածե-
ղէն . քանզի գիտեմ զպատճառ բերանոյ ձե-
րոյ , նախ զմեզ նախառելով թէ՝ Ասեն եւ ոչ
առնեն : Եւ այս յիրաւի , զի ոչ եմք գնա-
ցիւք ըստ ասացելոցս , Այլ գոնեա զարար-
եալս ընթերցջիք , զի ահա եւ այսոքիկ աշ-
խատութիւնք մեր են պարգեւեալ ի Հոգ-
ւոյն . զի որպէս մեք աշխառեցաք . եւ ա-
ռաք եւ տուաք . ընթերցջիք եւ լուիջիք . զի
ոչ յաւելի բեռինս կոչեմ զձեղ , այլ յուսումն
միայն : Դարձեալ աւրինակ դնէք թէ՝ Այս
անուն ընթերցաւ , եւ զայս ինչ արար .
վասն որոյ եւ դուք ոչ ընթեռնոյք : Գիտա-
ցիր , բարեկամ մեր , զի ոչ թէ ընթերցումն
արար զայն . քաւ լիցի , այլ անուզդայ բար-
քըն . եւ յայտ է յոչ ընթերցովացն՝ որք ոչ
ընթերցան եւ արարին անուզդայ վատթա-
րութիւնս : Այլ եւ պատճառեն ոմանք զհեշտ
կեանսն թէ՝ Այս ամենայն ընթերցումն վասն
ընչից է եւ վառաց . եւ ահա առանց ըն-
թերցման գտանեմք զայն : Խմա , ով եղբայր ,
զի վառք առանց ընթերցման՝ պատկեր ան-
ցաւորիս է . խկ ընթերցմամբ վառքն՝ յայտ-
նութիւն է կենացն յաւիտենից , որոյ կտ-
թիլ է նա ցուցեալ յԱստուծոյ ի հոգիս մեր .
առ ի զովացուցանել զպասքումն սրտից մե-
րոց :

« Արդ գիտացեալ զայս ամենայն . միայն
կամաւորութեամբ սիրեսցուք զսա . ընկալ-
ցուք զգանձս զայս յամանս խեցեղէնս : Քան-
զի յամենայն կողմանց յունայնութենէ ա-
ւուրք մեր անցանեն , միայն մնացեալ այսո-
քիկ որ գրեալ են եւ գրին . թէ եւ վառք
մեր ոչ գտանի աստ , սակայն վառք Աստու-
ծոյ սոքաւք յայտնի լինի , եւ ահա պար-

տական եմք վառաւորել զնա եւ գոհութիւն
տալ մերով անարժանութեամբ, զի ետ մեզ ըստ
չափու մերում զինդրուածս սրտից մերոց,
եւ հասեալ այս երեւելի շնորհացս, սոքաւք
հետեւ եսուք հաղորդել մեծի անհունական
ծովուն ընդ ամենայն սիրոզա անուան իւ-
րոց » :

— « . . . Ի սպառել ազգիս մերոյ Հայկազ-
եան . Եւ ի վերջին դարուս՝ սառուցեալ ոգ-
ոց տարաժամ կորուսելոց, մեծի եւ փոքու,
խորասուզեալ դասուն քահանայական, հար-
եալ ի ժանեաց բանսարկուէն. յայտմ թուա-
կանիս Պ. Կ. ի թագաւորութեան ազգին
թորգամեան . . . Դանիէլական տեսլեանն,
որ ուտէր եւ մանրէր . . . ոչ յայտնի գոլով
առաջնորդին եւ հնազանդին . որ եւ յիշել
ետ զառաջին չարիան. թամաւր կոչեցեալ
կազն եւ ի նոյն վասնգի գոլով, յետ ա-
մենայնի հարեալ զվատն ի յարեան դաշտն
եւ կալաւ զտէր նորա եւ սպան զթագաւորն
վրաց զկոստանդին, եւ զբազումս գերի վար-
եալ. Յայտմ դառնութեան ժամանակիս ես
նուաստ եւ խեղդամոն ի մեզս Մատթէոս
յեանեալս յիստատից, եւ տգէտս ի գիտնո-
կանաց, եւ (զուրկ) մնացեալք ի հարստա-
գոյն հարանց հոգեկանաց եւ մարմնականաց.
որ եւ յայտմ ամի եղեւ զրաւ կենաց մեծ
բարունոյն իմաց Գրիգորի, աշակերտի մեծի
հաւրն Յոհաննու Որոտնեցւոյ, որոյ սուգն
պաշարեաց զիս, եւ ետ մոռանալ զառաւրեաց
կենցազս. վասն որոյ ասասանեալ կենաւք
ձեռնարկէ հաւաքել զբանս Ս. Հաւրն մերոյ
Ռոկերերանի, եւ Եփրեմի, եւ զոր ինչ պար-
գեւեաց մեզ Հոգին Սուրբ, ի խնդրոյ հա-
րազատ եւ սիրեցեալ եղբաւը մերոյ Յակոբ
վարդապետի. յորոյ սիրոյ հարկեալ յանձին

առեալ մեր զմեծ աշխատանս զայս , որ ոչ
էր իմ կարողութիւն , այլ ի չգոյէ առն , եւ
ի հասեալ ժամու անարտունջ . . . ոկայ ,
եւ շնորհաւք Քրիստոսի . . . կատարեցիր . . . » :

« Արդ աղաչեմ զհանդիպողադ սուրբ գան-
ձիո՝ ընթեռնուլ . զաւելորդն կշռել եւ պա-
կասութեան ներել , զի ոչ միայն զիւրն հո-
գացաք սովու , այլ եւ զնմանակից բանին որ
ի հոմանանութենէն յայլ եւ այլ գրոց առըն-
թեր միմեանց եղի առ ի դիւրագիւտ լինե-
լոյ աղքատ մանկանց խորց ի բեմբասացու-
թեան եւ ի կարգ զրուցաց հասարակաց բա-
նին . եւ այս՝ դառն եւ տաժանելի կրիւք .
քանզի ոչ ունէի զարժանաւորութիւն Հոգ-
ւոյն , որ դիւրառ մտածէի , այլ ժտելով եւ
չարչարանաւք տկար ոգւոյս ի ըյս էած Աստ-
ուած Հոգին . . . Այլ եւ երջանիկ հաւրն մե-
րոց Սարգիս վարդապետի յիշատակ ի սմա-
եզիցի , զի պատճառ եղեւ մերումն գծագ-
րութեան . քանզի նա կանխուռ համառաւտ-
եալ էր զսա . եւ մեք նորին շաւզացն հետե-
ւեցաք . . . Սննեզագիր լինել աղաչեմ . զի
դառնութիւն ժամանակիս եւ աշխատանք
չար խորհրդոց չփոթեալ աղուեզացոցին
զհոգի եւ զմարմին իմ . մանաւանդ անգութ-
անհնազանդ աշակերտք վիրաւորեցին զիս .
եւ յաւէտ վիշտք՝ ի սուտ եղբարց . . . դառ-
նացուցին զիս . վասն որոց եւ ոչ կարացի
զբովանդակն մակագրել . այլ սակաւս ի բազ-
մաց գրեցի առ ի յիշատակ մանկանցդ եկե-
զեցւոյ . վասն որոց գրեսջիք զյիշատակու-
թիւնս իմ ի վերջ գրոյս որ գաղափարէք ,
զի եւ դոք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոս . . . Եւ
որ յաշաղեն եւ հակատակին՝ առցեն զնոյնն՝
զոր արարին . . . » :

« Այլ եւ սովորութիւն է բնական մերոյ

Աղինո՞ւ աւտար ազգաց խմաստից բանին ցանկալ եւ որոնել թէեւ կարի յետնոց իցէ արարեալ, եւ զնոյն ընթեռնուլ, եւ զիւրոյ հաւր՝ թէեւ կարի մեծ իցէ աշխատեալ՝ ոչ ընդունիլ. վասն որոյ աղաչեմ, մի զանմառութիւնս զայս ի գործ ածել. եւ կամակարմտաւք ընթեռնուլ . . . » :

— « Նորին Մատթէոսի վարդապետի ներբողեան ոգեալ ողբերգաբար ի թաղումներջանիկ բարունապետին Գրիգորի. ընդ նմին եւ յիշատակեալ զողբս լավեաց կոտորածին՝ որ ի վրաց տունն ի փայտակարան քաղաքի. քանզի պատկեր աւուրցն ի մի դիսեցաւ. մանաւանդ ի հրաշագեղ կարապետ եղբայրն իւր » : — Բնաբան՝ « Ով տայր զմահ իմ փոխանակ մահու քոյ. եւ զգերեզման իմ փոխանակ գերեզմանի քոյ » . . . :

— . . . « Արդ եղեւ զրաւ համառաւտութեան սորա ի ներքսագոյն անապատիս Տանձֆարախոց. յորում նստէաք լսիկ ի տան. յամի Պ. Ա. Բ. Երբորդ թուականութեան Հայոց . . . յիշեսջիք զաշխատողս . . . զՄատթէոս վարդապետ » :

— Ի կողն նոյն մատենին գրուած « Յանկ վարդապետաց » :

« Նախ եռամեծ եւ երջանիկ վարդապետն որ մականուն կոչի Գօշ: Նորին աշակերտ Վանականն Յօհաննէս: Ն. աշ. Վարդանն: Ն. աշ. Ներսէս: Ն. աշ. Եսայի որ ի Նիշ գաւառէ: Ն. աշ. Յովաննէս: Ն. աշ. Գրիգոր Տաթեւացի: Ն. աշ. Գանիէլ ճգնաւոր վարդապետն: Ն. աշ. Յովաննէս Համբէնցին: Ն. աշ. Գրիգոր Արճիշեցին՝ որ Զորթան ասեն: Ն. աշ. Ներսէս մատաղն: Ն. աշ. Ներսէս Բաղիշեցին: Ն. աշ. Ներսէս Ամենցին: Ն. աշ. Յովաննէս Բրգութ: Ն. աշ. մեծ

բարունապետն Բարսեղ Դաւառցին որ էր
պայծառ ի մէջ վարդապետաց ներքին եւ
արտօքին խմաստութեամբ։ Խակ Ազարիա
մէծ բարունապետն եղեւ կաթողիկոս Սսայ»։
Դարձեալ.

«Յովհաննէս։ Նորին Բ. աշակերտք անուա-
նիք, մինն Զորթան՝ յԱրեւելեան վարդապե-
տըս, եւ միւսն Թորոս վարդապետ՝ յարեւ-
մասեանս, Թորոսի աշ. Գրիգոր Տարոնեցին։
Ն. աշ. Յոհաննէս Զէրաքն։ Ն. աշ. Ղու-
կասն ի Խորձենեաց գուառէ, եւ Պետրոս
կառկառցին։ Աշ. Ղուկասու Որապիոն Ռւո-
հայեցին, որ եղեւ կաթողիկոս։ Ն. աշ. Բար-
սեղ որ ի Սասնոյ ի գեղջէն Մարմանդու։ Եւ
աշ. Պետրոսի կառկացուն . . . (Երկու տող
եղծեալ), որ կաթողիկոս եղեւ ի Սիս՝ Հայոց։
Մարմիրոսն Զնքուցի։ Եւ աշակերտ Մար-
տիրոսին Յոհաննէս Զնքուցի, Սրիստոսէս
Խարբերդցի, Սիմէոն Պիտողն։ Աշակերտ
Յովանիսին Աստուած ասուր՝ Երուսաղէմայ
առաջնորդ եղեւ, Խաչատուր Ատիշեցի։ Կի-
րակոս Պուլանքիցի։ Եղիազար կաթողիկոս
Երուսաղէմայ եւ Էջմիածնայ։ Մարկոսն . . .
եւ աշ. Մարկոսի Մինաս Համթեցի, որ եղեւ
առաջնորդ Երուսաղէմի Ռ. Ճ. Ի. Է. թուին.
Ծնարութեամբ ամենայն Հայոց նաեւ տեառն
Եղիազարու կաթողիկոսին որ կայր ի Ռ. Էջ-
միածինն։ Եւ Ն. աշ. Զնքուցի Յովան-
նէս . . . — Ռ. Շ. Բ. ի սուրբ քաղաքն Ե-
րուսաղէմ. մարտ Ի. Թ. Զատկին։

45. Մեկնութիւն Խորհրդոց պատարագի
ի Ներսիսէ Լամբրտնացւոյ։ — « Շնորհիւ
տեառն ամենակալի եւ նորին աւգնականու-
թեամբ աւարտեալ եռահրաշ մատեանս, որ
էր շաղկապետ Երիցս Երանեալ առն Աս-
տուծոյ Մեծին Ներսիսի, ըստ բազմերանդ

գունոց ի մի ոստայնանկելով հանճար , որ արուեստակալ անուշահոտ ծաղկանց իւղեփեցական կազմութեամբ՝ որ ըստ հոգւոյն յատկութեամբ իմանի զանազան որակութիւն՝ գաղափարելով , ըստ յոգունց արփիացելոցն դասակցութեանց , առի յեկեղեցւոյ յարմարումն յաւդիւ խաղաղութեան գլխոյն սպատաճեալ յայսմանէ կատարելութիւն :

Արդ այսմ անոնահական ըմպելոյ եւ անգին մարդարտիս , եւ ամենագովարինակիս ցանկացող եղէ ես եւ փափագով պիտակ անուն Մարտիրոս վարդապետ . եւ գնեցի զսայիշատակ անձին խոյ , ի թվ . Ռ . Կ . Բ . ի գիւղաքաղաքն Զնքուշ . . . Աղաչեմ յիշես ջիք . . .

— Արդ ես վերջինոյ յեկեղեցւոյ եւ տրուպը ի բեմբասացականաց Մինաս վարդապետը Տիգրանակերտցի զգիրքս ի Ս . Էջմիածին (գտի) . զոր գողացեալ էին ի վանացն Զնքուշայ ի նախակրթեալ աթուոյն խոյ . որ եւ գաղափարեալ էր զսա Մարտիրոս վարդապետն , որ է ուսուցիչն Յովանէս վարդապետի Զնքուշոյ . եւ Յովանէսն՝ ուսուցիչ Եղիազարու կաթողիկոսի եւ Մարկոս վարդապետի . եւ Մարկոս վարդապետն ուսուցիչ ինձ Մինաս վարդապետիս Ամմեցւոյ : Եւ զի ծանր թուեցաւ ինձ հեռանալն գրոցս ի մեր վանուց Ս . Աստուածածնին որ ի Զնքուշ . ետու ի տեղի գրոցս մի սպառական գիրք կոչումն ընծայութեան եւ զձառից գիրք՝ երկուսն ի մի տուփ , եւ առի զայս Խորհրդի մեկնիչս զոր մեկնեալ է Ս . վարդապետն Ներսէս Լամբրոնացին . եւ առաքեցի ի վանքն Ս . Աստուածածնին որ ի Զընքուշ . յիշատակ հոգւոյ գծողի գրոցս Տէր Մարտիրոս վարդապետի , եւ Յովանէս վար-

գապեամի, եւ Մարկոս վարդապետի, նախոնեաց իմոց եւ հոգեւոր ծնողաց. նաեւ ինձ անարժանիս Մինաս վարդապետիս եւ մարմնաւոր ծնողաց . . . : Որք դողանալով հանցեն զգիրքո ի Զնքոյ (վանից) նզովեալ եղիցին ի ԳՃ. ԺՃ. Հայրապետացն, եւ ԲՃ. Մարդարէիցն, եւ ԲՃ. Առաքելոց, եւ ԺՃ. ասուուածաբան վարդապետացն, եւ ի սուրբ Երրորդութենէն. եւ ի Քրիստոսի աւրհնեալ բերանոյն. նաեւ յինէն Մինաս վարդապետէս եղիցին կապեալ հոգւով եւ մարմնով. աստ եւ ի հանգերձեալն . . . ամէն :

Գրեցաւ ի թվ. Հայոց Ա. Ճ. Ի. Զ. յունիսի տասն, իմով ձեռամբ Մինաս վարդապետիս. ի դուռն Ս. Էջմիածնի, ի կաթողիկոսութեան տեառն Նահապետի » :

ԿՈՆԴԱԿԻ ՄԸ ՕՐԻՆԱԿ Ի ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

« Ի թվ. մեր. Ա. Մ. Ի. Գ. ին. եւ նոյ. ի. Գ. ին. ես Սւերանցի Մ. Աստաղեան Յոհաննէս վարդապետս հրամանաւ մեծաւորաց եւ գրով սոցին. այլ եւ բարձու հրամանաւ Մուրատ փաշային եւ իւր եղբօր Քահեապէկ Համբի Շեխի պէյին, եկի ի Ս. Առաքելոց վանս (Մշոյ) սպասաւոր եւ առաջնորդ : Եւ տեսի զամենայն շինուածոն վղեալ եւ յամենայն ընչից թափուք, եւ պարտքն դիզեալ. շրջեալ ի մէջ հաւատացելոց եւ ժողովեալ զողորմութիւնս. զգոմէչս, զեղինս, զոչիսրաս եւ զարջառս. ընդ գալ գարնայնոյն սկսեալ ի շինուածոն զերիս ամս նորոգեցաք զամենայն. զլուծոն և զոչխարսն եւս ըստ բաւկանին պատրաստեցաք . . . ընդիս գործէին վանցի Խաչատուր վարդապետ. Պօլակի Գրիգոր Վ. Արդնցի Յարութիւն Վ. Մողուսցի Ղաղար Վ. Դէրդեվանցի Կիրակոս

Ա . ծերունին . որք եւ հին միաբանք էին . . .
զկնի շինուանն՝ զհին պարտաս զայսոսիկ վը-
ձարեցաք . 600 դրշ . Կէտիկ Ալի աղային :
600 զօլաթայ Հաճի Հաշիմ էֆէնտուն : 840
դրշ . Հաճի Օսման աղային : 400 զօլաթայ
Միքայէլ աղային : Մէկ հարիւր դրշ . կնոջ
ումեմն մեռելոց տաճկի . որոյ անունն Նանօչ
ասի : 320 զօլաթայ՝ փաշայի մօր մեծ խա-
նումին . այսոքիկ՝ պարտք էին ձեռագրով .
ետու . եւ առի զձեռագիրո եւ պատառեցի .
իթվ . Ռ . Մ . Ծ . ին եւ դեկտ . Ժ . ին : Եթէ
այսուհետեւ ոք թամասուկ հին կամ նոր
հանցէ , եւ պարտուց դաւի անէ , այն սուտ
է , անընդունելի լիցի » :

« Եւ վասն լեռնական քրդերուն՝ որ ասեն
թէ՝ խաֆիրութիւն ունիմք , եւ ոմանք թէ՝
պարտք ունիմք վանից վերայ . . . հարցափորձ
արարաք . . . եւ ի վերջս գրեանց գտաք ի
տեղիս տեղիս գրեալ , այլ եւ դիր իմն յԱստ-
ուածատուր եպիսկոպոսէն գրեալ վասն խա-
ֆիրաց ի Ռ . Մ . Ժ . Թ . ին սեպտ . ԺԳ . ին
եւ երիցս մատնահարեալ կնքով : Մէկ եղն
ըռումկանց տանն , զոր Սահակ եպիսկոպոսն
է կապեր (սահմաներ) , որ զվանքն պահէին
ի գողոց՝ յերբ գային ի զօղան : Հինգ քիլոյ
կորեկ՝ Արասցի քրդերուն , նոյն Սահակ ե-
պիսկոպոս պարտք արեր եւ կապեր . յերբ
պարտք վճարի , խաֆիրութիւն վերջանայ :
Խուչուրցի քրդեր՝ որք այժմ ամէնը՝ բան
կուզեն . այն սուտ է . միայն Բըլընդոյին կայ
բան վանից վերայ . նորին հայր Ապտուլլահն
տուեր է Բերդակցի Վարդան վարդապետին
վաղսուն դրշ . եւ առեր թամասուկ . քանի
որ պարտքն վանից վրայ է . տարւոյն երեք
քիլոյ եւ կէս կորեկ տան , եւ այժմ Բըլըն-
դոն բաժանէ ի վերայ հօրեղբարց իւրոց ,

որք են Ակւօն , Կյալօն , Բաղօն , Փօստօն . Եւ
բռնութեամբ եւ ստութեամբ մուծեալ են
զինքեանս ընդնուա . ասեն թէ խափիր եմք .
սուտ է : Ըսլը կօթանցի Խօթօյին՝ երեք շնիկ
կորեկ տան , այլ այն յԱրասցւոց բաժնէն է
գներ : Սասրնցի Հուսէնկան՝ տասն զօլաթայ
է ի վարդան վարդապետէն հաստատեալ .
Սատուածատուր վարդապետն Փ . շնիկ կո-
րեկ արեր է , այժմ ցորեն տանէ . . . : Բաղ-
կանցի եւ Շըրլրանցի քրդերուն՝ Աստուածա-
տուր վարդապետ կասկեր է մէկ լիտր թու-
թուն . մէկ չալվար , Բ . (թօփ) Դաշտի կը-
տառ : Տափրնցի քրդեր պարտուց դաւի կա-
նեն . այլ հաստատ լուեալ եմք որ Գասպար
վարդապետ Առաջնորդ տեղւոյս՝ ի թվ . Մ .
Մ . Դ . ին վճարեալ է յԲոապաթու բերդն՝
այլ քրդերն զթամասուկն սղահեր են , ասեր
են թէ կորուսեալ է , եւ այժմ նոցին տղայքն
դաւի կանեն . սուտ է » :

« Այսպէս լուաք եւ գրեցաք ի հաստատ
արանց , որ թէ սով լինի հացի կամ թան-
կութիւն , խափիրներ եթէ գայցեն ի զօ-
գան , շնիկ կորեկի տեղ մէկ մէկ զրշ . Փարայ
առնեն Յամանցու դրամ , որ է քառսուն փա-
րայ . Եւ մեք այսպէս տուաք ի թանգ տա-
րիսն , եւ այս հաստատ է » :

Կնկե

Բ . Մ .

Յոն . Վրդար .

4839

ku
kñ
e.
ph
t
mj
L.
n-
T-
m-
u-
P-
m-
mr
f.
tñ
kp
pñ

mn
ñ-
o-
mj
m-
m-

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԵՐԿԱՌԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

— 19 —

Digitized by srujanika@gmail.com

ლეპტრგურუან ჭ.

Frng - Frng.

Gng - Unrng.

Ծուշան Ծալարշանայ.

Մանանայ.

•Քրիստոնէական ուսումն Հայ . Եկեղ .

Թորոս Աղքար Ա. մասն

Համով-Հոսով.

معارف نظارت جلیله سنك ف ٢٥ بجاذی الاول سنیه ٣٠٢

و ف ۱۳۰۱ سندھ تاریخی و ۱۱۲ نومرسولی

طبع او لفشدرا سیمه رخصتنام

